

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Jens Fleischer

Ture i København.

Kulturhistorisk opslagsbog

**2. udgave af København.
Kulturhistorisk opslagsbog,
1985**

Politikens Forlag

1986

Forord

Denne udgave af Jens Fleischers: Ture i København, der udgør et kulturhistorisk leksikon for København, er oprindeligt blevet digitaliseret af medlemmer af Selskabet for Københavns Historie og har tidligere ligget på selskabets hjemmeside.

Ved velvillig imødekommenhed fra forfatteren er den oprindelige tilladelse til at publicere bogen overgået til ”Slægtsforskernes Bibliotek ved nytåret 2023/24.

Bogens oprindelige sidetal er bevaret af hensyn til henvisninger. Til gengæld har digitaliseringen udeladt originalens illustrationer.

Ved digitaliseringen til ”Slægtsforskernes Bibliotek” er teksten blevet udstyret med en indholdsfortegnelse.

Bjørn Westerbeek Dahl
Selskabet for Københavns Historie

Indholdsoversigt

A.....	13
Abel Cathrines Gade	13
Abildgaard, Nicolai (1743-1809).....	13
Abildgaardsgade.....	13
Aborreparken	14
Abraham Lehns Gård.....	14
Absalon (1128-1201)	15
Absalonsgade	17
Adelgade	18
Adilsvej	18
Admiralgade.....	19
Adresseavisen.....	19
Alexander Newskis Kirke	20
Alhambra.....	21
Alkymisterne.....	21
Amager.....	22
Amagerbrogade.....	23
Amagemuseet	24
Amagerport	24
Amagertorv	24
Amagertorv 6	25
Amagertorv 9	26
Amagertorv 14	26
Amagertorv 17	26
Amagertorv 29	26
Amaliegade	26
Amaliegade 9	27
Amaliegade 26-30.....	27
Amaliegade 49	27
Amalienborg Slot.....	28
Amalienborg Slotsplads	32
Ambrosius Bogbinder (?-1536)	34
Amerikavej.....	34
Amicisvej	35
Andersen, H. C. (1805-75).....	35
Annekegade.....	36
Antonigade	36
Asiatisk Plads.....	37
Assistens Kirkegård	38
B.....	40
Badstuestræde	40
Bagerlauget	41
Baggårde	41
Ballonfart	42

Bang, Herman (1857-1912)	42
Barhow, Hans (1704-54).....	43
”Baron Boltens Gård”, Gothersgade 8	44
Berlingske Tidende	44
Biehl, Charlotta Dorothea (1731-88)	45
Bing & Grøndahl Museet, Vesterbrogade 149.....	46
Bispebjerg Hospital, Bispebjerg Bakke 19-35	46
Bispegården, Nørregade 11	47
Blegdamsvej.....	47
Blindeinstituttet	48
Blågård	48
Blågårdsplads	49
Blåtårn	50
Boldhusgade	51
”Bombebøssen”, Overgaden oven Vandet 48C	52
Borchs Kollegium	52
Borgerdydskolerne	53
Borgergade	54
Borups Allé	54
Botanisk Have	54
Bredgade	56
Bredgade 26	57
Bredgade 28	57
Bredgade 53	57
Bredgade 54	57
Bredgade 62	57
Bredgade 66-72	57
Bremerholm	57
Brolæggerstræde	58
Brolægningen	60
Brumleby.....	60
Brøstes Samling	61
Burmeister & Wain	62
Bygningslovgivning	62
Børsen	64
Bådsmandsstræde	65
C	66
”Capri”	66
Caritas-springvandet	66
Carit Etlars Vej.....	67
Carit Etlarsvej 3	67
Carl Bernhards Vej.....	67
Carlsberg Bryggerierne	68
Carlsberg Museum	69
Casino Teatret	69
Castrum doloris	70
Charlottenborg, Kongens Nytorv 1	71
Charlottenborggudstillingerne	73

Christian 4.....	74
Christiansborg.....	75
Christiansborg Slotskirke.....	80
Christians Brygge 8.....	80
Christianshavn.....	80
Christianshavns Døttreskole.....	82
Christianskirken.....	82
Cirkusbygningen, Jernbanegade 8.....	84
Citadellet Frederikshavn.....	85
Classens Have.....	86
”Collinske Gård, Den”, Amaliegade 9.....	86
”Cort Adellers Gård”, Strandgade 22.....	87
D.....	88
Dampmaskiner.....	88
Dannebrogsgade.....	89
Dantes Plads.....	89
Dantes Plads 22.....	89
”Dardanellerne”.....	90
Davids Samling.....	90
”Dehns Palæ”, Bredgade 54.....	91
Domhuset.....	92
Domus Anatomica.....	93
Dragespringvandet.....	94
Dragør.....	95
Dronning Louise Bro.....	96
Dyrkøb.....	97
Dyrekampe.....	97
E.....	98
Eckersberg, C.W. (1783-1853).....	98
Eigtved, Nicolai (1701-54).....	99
Elers Kollegium, Store Kannikestræde 9.....	100
Eliaskirken.....	101
Enevældens indførelse.....	101
”Erichsens Palæ”, Holmens Kanal 2.....	103
Erik af Pommern (1397-1439).....	103
Ernst, Johan Conrad (1666-1750).....	104
Esplanaden.....	105
Ewald, Johannes (1743-81).....	105
F.....	106
Falkoner Allé.....	106
Farvergade.....	106
Filosofgangen.....	107
Fiskebløder.....	108
”Fiskerhuset”.....	108
”Flødehusarer”.....	108
Forchhammervej.....	109
Fortunstræde.....	109
Frederik 6. (1768-1839).....	110

Frederiksberg Allé.....	110
Frederiksberg Allé 32.....	111
Frederiksberg Have	111
Frederiksberg Kirke, Frederiksberg Runddel/Pileallé	115
Frederiksberg Slot	117
Frederiksstaden	118
Frihedsstøtten	119
Frimands Kvarter	120
Fælledparken.....	120
Fælledvej 4.....	120
Faaborg, Hans (-1516)	121
G	121
Gadebelysningp.....	121
Gaderåb	122
”Gammel Valby Bakkehus”, Rahbeks Allé 23 B	123
Gammel Mønt	124
Gammel Strand	125
Gammel Strand 48	125
Gammel Strand 50	125
Gammeltorv	125
Gammeltorv, ...	126
Garnisons Kirke	126
Gasbeholderen, Østerbro.....	127
Gauguin, Paul (1848-1903).....	128
Gefionspringvandet.....	129
Gjethuset	129
Glyptoteket, Dantes Plads 22	130
Gothersgade	131
Grønnegade	132
Gråbrødretorv.....	132
Gråbrødretorv 3.....	134
Gudstjeneste	134
”Gule Hest”	136
”Gule Palæ, Det”	136
Gåsegade	137
H	137
Hanetårnet	137
Hans Blasens Hus, Nybrogade 4.....	138
Harsdorffs Hus, Kongens Nytorv 3-5	139
Hauser Plads.....	139
Havfrue, Den lille.....	140
Havfruegrunden	141
Heiberg, P. A. (1758-1841).....	141
Hellig-Hansen	142
Helligåndskirken	143
Hennes & Mauritz-bygningen.....	145
Herkules Pavillonen	145
Hestemøllestræde	146

Hestesporvogne	146
Hirschsprungske Samling, Den, Stockholmsgade 2	147
Holberg, Ludvig (1684-1754)	147
Holmens Kanal 12	149
Holmens Kirke	150
Holsteins Palæ	152
Hotel d'Angleterre, Kongens Nytorv 34	153
Hovedvagtsgade	153
Huggehaven	154
Hyskenstræde	154
Højbro Plads	155
Højesteret	155
Hørup-monumentet	157
I	158
Ildebrande	158
Ildebrandshuse	160
Immanuel's Kirke, Forhåbningsholms Allé	161
Istedgade	162
J	162
"Jacob Holmblads Gård"	162
Jarmers Tårn	162
Jernbaner	163
"Jomfru Tidsfordriv"	163
Jøder	164
K	167
Kaffedrikning	167
"Kalkeballen"	168
Kancellibygningen (Den røde bygning), Slotsholmsgade 4	169
Kartoffelrækkerne	169
Kattesundet	170
Kierkegaard, Søren Aabye (1813-55)	170
Kirsebærgangen	171
Kirurgisk Akademi, Bredgade 62	172
Klareboderne	172
Klosterstræde	173
Klubber	173
Klædebo Kvarter	174
Kløvermarken	174
Knippelsbro	175
Koleraen	176
Kommunehospitalet, Øster Farimagsgade 3-7	177
Kompagnistræde 12	178
Kong Hans' Vingård, Vingårdsstræde 6	178
Kongelige Bibliotek, Det, Christians Brygge 8	178
Kongelige Fødselsstiftelse, Amaliegade 25	180
Kongelige Porcelainsfabrik	180
Kongelige Teater, Det	180
Kongens Bryghus (Christian 4.s Bryghus), Frederiksholm Kanal 29	182

Kongens Enghave	182
Kongens Have	182
Kongens Nytorv	184
”Kringelen”	187
Kristen Bernikows Gade	188
Kronprinsessegade 18	188
Krystalgade	188
Kultorget	189
Kunstindustrimuseet m.v., Bredgade 66-72	189
Københavns Bymuseum, Vesterbrogade 59	190
Købmagergade	191
Købmagergade 33	192
Købmagergade 42	192
Købmager Kvarter	193
L	193
Ladegården	193
Landemærket	194
Langebro	194
Larslejstræde	195
Latinerkvarteret	195
Lenin	196
Lille Strandstræde 14	196
Lindencrones Palæ, Bredgade 26	197
Luxdorph, Bolle Willum (1716-88)	197
Lyshøj Allé	197
Læderstræde	197
Løveapoteket	198
Løvstræde	199
M	200
Magasin du Nord	200
Magasintorvet	201
Magstræde	201
Marmorbroen	202
Marmorkirken	204
Mayonnaise-kvarteret	205
Meinungsgade	206
Metropolitanskolen	206
Meyns Pavilloner	207
Mosaisk Kirkegård, Møllegade på Nørrebro	208
Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling	208
Møntergade	209
N	209
Naboløs	209
Nationalmuseet	210
Nikolaj Plads	211
Ny Adelgade	212
Ny Affvjer	213
Nyboder	213

Nyhavn	214
Nyhavn 9	215
Nyholm.....	215
Nyrop, Martin (1849-1921).....	215
Nørre Kvarter	216
Nørrebrogade	216
Nørreport.....	216
O.....	217
"Odd Fellow Palæet", Bredgade 28	217
P	218
Palægade	218
Parykker	218
Peblingsøen	220
Peder Madsens Gang.....	220
Pestår	221
Peter Runde Tårn	222
Peymanns Rende	222
Pilestræde	223
à Porta, Kongens Nytorv 17	223
Portechaiser.....	223
Post- og telegrafmuseum, Dansk, Vesterbrogade 59	224
Pustervig.....	225
R	225
Reformert Kirke, Gothersgade 111	225
Regensen, Store Kannikestræde 2.....	226
Revolutionære strømninger.....	227
Ridter, Janus Laurentius.....	228
Rosenborg, Øster Voldgade 4A	229
Rosenborg Eksercerplads	232
Rosenborg Kvarter	233
Rosenvænget	233
Rundetårn	234
Ryesgade	237
Rådhuset og Rådhuspladsen.....	237
S	239
Sankt Annæ Kvarter.....	239
Sankt Johannes Kirke.....	240
Sankt Petri Kirke.....	240
Saxogade	242
Skilte	242
Skilteflytning.....	243
Skovserkonerne	244
Smørhatten	245
Snaregade	245
Snarens Kvarter.....	246
Solbjerg	246
Sophie Amalienborg	246
Sorte Hest.....	248

Stanleys Gård, Overgaden oven Vandet 6	248
Statens Museum for Kunst, Sølvgade 40	249
Store Kannikestræde	250
Store Kongensgade	250
Store Magleby	250
Store Magleby Kirke	250
Storm P.-museet	251
Strand Kvarter	252
Struensee, Johan Friedrich	252
Strøget	254
Strømpevævere	256
Suhrs Friboliger	257
Svanemøllen	257
Svinehold	257
Synagogen	258
Søpavillonen	259
T	260
Tallotteriet	260
Teatermuseet	260
Teglgårdsstræde	260
Telefonkiosker	261
Thorvaldsens Museum	261
Thors Hall	262
Thotts Palæ	263
Tivoli	263
Tivoli Caféen	265
Tornebuskegade	265
Trinitatis Kirke	265
Triumfbuer	267
Trommesalen	268
Turneringer	268
Tøjhuset	270
U	270
Universitetet	270
Universitetsbiblioteket, Fiolstræde 1	271
V / W	273
Valby	273
Vandkunsten	273
Waterschout	274
Vesterbro	275
Vesterbrogade	276
Vester Kvarter	276
Vesterport	276
Videnskabernes Selskab	278
Wilders Bro, Wilders Plads	278
Vognmandsmarken	279
Vognmænd	279
Voldmøller	279

Vor Frelzers Kirke, Sankt Annæ Gade.....	280
Vor Frue Kirke	281
Z	283
Zoologisk Museum	283
Ø	283
Øster Kvarter.....	283
Østerport.....	283
Østre Landsret, Fredericiagade 24	284
Å	284
Åbenrå 25	284
Åboulevarden	285

[Side 7]

A

Abel Cathrines Gade

Abel Cathrines Gade, som skærer Istedgade, er navngivet efter Abel Cathrine Wolfsdatter (eller Mesing). Hun var født 1626 (?) i Nordtyskland og giftede sig 1655 med proviantskriveren på Københavns Slot, Hans Hansen Osten. Da hendes mand ved sin død 1672 efterlod sig store midler og meget jordegods, skænkede hun en del af formuen til velgørende formål, herunder et hus i Dronningens Tværgade. I bygningen indrettedes en stiftelse for ”syge, elendige og sengeliggende fattige”; dens virksomhed begyndte straks efter hendes død 1676. Der var fra begyndelsen 12 lemmer med seks små lejligheder til deling. Abel Cathrine havde endvidere betænkt stiftelsen med gods i Fleskum og Hellum Herreder. Huset blev flere gange udvidet, også med en sidebygning. 1751-52 opførtes et kapel ved siden af, hvis inventar på nær de hellige kar ødelagdes ved en brand 1857.

Stiftelsen flyttede 1884, da ejendommen skulle nedrives og fik hjemsted i en nyanlagt gade på Vesterbro, herefter kaldet Abel Cathrines Gade. 1949 afhændede man ejendommen og institutionen har nu nogle lejligheder til rådighed i Gammel Kloster på Østerbro, hvis navn lyder Abel Cathrines Friboliger.

Abildgaard, Nicolai (1743-1809)

Nicolai Abildgaard, en af den danske nyklassicismes banebrydende malere. Han nåede tidligt stor anerkendelse i København og modtog 1778 et professorat ved Kunstakademiet. Kort efter fik han til opgave at levere 22 malerier til riddersalen på det daværende Christiansborg. Emnet var Danmarkshistorien under de oldenborgske konger, hvilket voldte Abildgaard mange sure timer, for han havde ønsket at skildre de første kristne konger. Så meget desto større var ærgrelsen, da Christiansborg brændte i 1794, hvorved 12 års slid gik op i luerne. Lamslået skal han have sagt: ”Der brænder mit navn”.

Fra 1786 havde maleren sin lejlighed i Charlottenborgs stueetage til højre for porten, og her modtog han bl. a. besøg af den berømte svenske billedhugger Johan Tobias Sergel. Til Abildgaards kendteste malerier hører en serie med motiver hentet fra Terents' komedie Pigen fra Andros, nu tilhørende Statens Museum for Kunst.

Abildgaardsgade

Abildgaardsgade har navn efter maleren Nicolai Abildgaard (s.d.). Den er en af ”Kartoffelrækkernes” mange gader, der er opkaldt efter danske kunstnere; de øvrige er

Wiedewelt, Jens Juel, Eckersberg, Marstrand og Skovgaard. I Soyas erindringsroman *Min Farmors Hus*, et Tidsbillede (udgivet 1943) omtales de mere prosaisk som ”Kartoffelgaderne”.

Aborreparcken

Aborreparcken, tidligere anlæg svarende til området indenfor Vester Farimagsgade, H. C. Andersens Boulevard og Studiestræde. Det første skridt til anlæggelsen blev taget, da man i 1873 begyndte at sløjfe voldene. Tre parker Ørstedsparken, Aborreparcken og Østre Anlæg - skulle herefter etableres som et grønt område på det vestlige voldafsnit for at give den hastigt voksende by en række nye åndehuller. Medens Ørstedsparken og Østre Anlæg har overlevet, fik Aborreparcken kun en kort levetid. Allerede fra begyndelsen kom projektet i modvind. Meldahl hævdede i borgerrepræsentationen, at det var spild af penge, så længe det var uvist, hvor Københavns kommende jernbaner skulle lægges. Aborreparcken blev dog vedtaget og færdiggjort 1886.

Det varede ikke længe, før man begyndte at gøre indhug på det fire tønder land store haveanlæg. I 1897 kom maleren J. F. Willumsen med et forslag til ”Den frie”s udstillingsbygning, og trods modstand fra stadsarkitekten blev det vedtaget med støtte fra Martin Nyrop, Clemmensen og Plesner. Året efter stod bygningen, som var opført i træ, færdig til en pris af 16.000 kr. Den vakte opsigt og Vort Land skrev ”Fra den Kähler'ske Keramikfabrik har man faaet brændte Tagsten, skiftevis hvide og blaa, saaledes at Taget fremtræder i det danske Porcelæns Toner”.

[Side 8]

I 1908 skød en ny bygning op i Aborreparcken. Studenterforeningen havde ønsket sig et mere pompøst hus, og efter at have vundet i en konkurrence fik Ulrik Plesner til opgave at opføre sit forslag. Det store hjørnehus med de volutudsmykkede gavle afspejler både samtidig engelsk byggeri og den dekorative stil i København, kort sagt stilforvirring, som var typisk for århundredskiftet. Kort efter ”Studenterforeningens” indvielse i 1910 blev parken helt nedlagt.

Abraham Lehns Gård

Abraham Lehns Gård, Strandgade 6. Bag den nuværende, senklassicistiske facade gemmer sig et hus, som opførtes 1703 for Abraham Lehn den Ældre. Han var en af Københavns store vinhandlere og drev i flere år det ansete vinhus ”Dyrkøb”. Sin store formue tjente Abraham Lehn dog først, da han blev skibsreder og fik skibe med sejlads til Indien. Fra Lehns eller hans søns tid er bevaret nogle smukke interiører i forhusets stueetage.

Absalon (1128-1201)

Absalon, ærkebiskop og Københavns grundlægger. Han var barnebarn af den mægtige Skjalm Hvide, som under Svend Estridsens regering havde styret Sjælland. Absalon fødtes på den gamle slægtsgård i Fjenneslev og rejste som ung til Paris for at studere teologi og kirkeret. Det var under opholdet i Paris, at Absalon sluttede venskab med kanniken Vilhelm, der siden hen skulle blive grundlægger af det navnkundige Æbelholt Kloster i Nordsjælland. I 1157 stod Absalon på Valdemars side i kampen om kongemagten, og det bragte ham året efter til det høje embede som bisp over Roskilde. Absalon fik også en mere kontant gave fra kongen i form af rettighederne over byen Havn og Støvnæs Halvherred (senere en del af Sokkelund Herred). Det oprindelige gavebrev fra 1157 er dog gået tabt.

Først ti år senere - i 1167 - knyttedes bispen for alvor til sin by, da han med held forsvarede den mod et angreb fra en norsk flåde. På dette tidspunkt omtales den som portus mercatorum - Købmændenes Havn. Samme år påbegyndte han opførelsen af en borg på Strandholmen (nuværende Slotsholm). I 1171 blev København angrebet af et sørøverskib, men det blev erobret, og Absalon lod sørøverne halshugge og deres hoveder sætte på stager på borgens mure langs stranden. Da ærkebiskop Eskil i 1177 havde overdraget sit høje embede til Absalon, besøgte han kort efter den nye ærkebisp i hans borg ved Havn. Den gamle mand klagede over ikke at kunne sove, og Absalon lod resolut bunden af hans seng forsyne med en kasse hede teglsten. Absalon døde i Sorø påsken 1201 og begravedes foran højalteret i klosterkirken sammesteds. Da man i 1947 åbnede hans grav, var skelettet endnu ret velbevaret og viste en kraftig mand, som havde haft en veludviklet benmuskulatur. Han var dog ikke så høj som tidligere antaget, kun 179 cm.

Eftermæle, myter og mindesmærker måtte naturligvis følge efter en så betydelig skikkel-

[Side 9]

se. Den nærmeste kilde til vor viden om Absalon er historieskriveren Saxo, der skrev sin *Gesta Danorum* (Danernes bedrifter) før 1200. Skønt man ikke kan sige, at hans Absalonafsnit er blevet til Absalon memoirer, er der næppe tvivl om, at perioden ca. 1157-85 er præget af Absalons opfattelse af begivenhederne.

Allerede i Abbed Vilhelm Krønike, forfattet 1210-30, koncentrerer dyrkelsen af Absalon-skikkelsen: ”en mand med stor snilde, klerkens pryde, de sørgendes og nedbøjedes trøstermand, alle munkes hengivne ven og hele folkets bramløse styrer, de fremmedes og fattiges milde forsøger, Vendernes vældige fjende, troens smykke, et mønster på ædruelighed, et forbillede på kyskhed, et herligt spejl for sjælsadel og retfærdig, et lys, der strålede i Herrens tempel, og samtidig dets faste og urokkelige støtte”.

Historikeren Arild Huitfeldt skrev om Absalon i den del af sin *Danmarks-krønike*, som udkom 1603, at ”Hand hafver bedreffvet mange merkelige Gierninger for

Danmarch". Spiren til en folkelig opfattelse af ærkebispens var lagt. Fra 1600-tallet er det dokumenteret, at en kult havde udviklet sig omkring genstande, som man mente havde tilhørt Absalon. Det ældst bevarede inventar over genstande i Kunstammeret på Københavns Slot, skrevet 1673-74, betegner et sværd som Absalons kære, 1687 fik Holger Jacobæus ordre af Christian 5. til at gøre en fuldstændig "Catalogum paa Kongelig Mayestäts Kunst=Cammer", hvori han nævner en bispehue og en bispestav af narhvaltand samt to af forgyldt kobber, endvidere et drikkehorn, en hjelm af sølv med ædelstene, et par silketøfter og et skrin, alle henført til Absalon!
1700-tallets forfattere og historikere forts-

[Side 10]

satte heltedyrkelsen. 1770 skrev Peder Vogelius en 104 sider tyk bog, hvori han sammenlignede Absalon med oldtidens Cyrus og Scipio samt Hannibal og Leonidas. Herfra var vejen kort til romantikkens henrykkelse over Absalon. Dog kunne det også gå respektløst til, som da fynboen Andreas Jørgensen oktober 1800 besøgte Kunstammeret, den gang ved siden af Christiansborg Slot: "Her saa vi tillige Biskop Absalons Bispehue, hans Stav, Pung, Tøfler o.s.v. Jeg havde denne Bispehue paa Hovedet...

I 1800-tallet havde Absalon-kulten også vide rammer. Således lød en strofe fra en af 1890ernes revyviser: "I Lille Kongensgade, der boede Biskop Absalon". En gade på Vesterbro fik også hans navn (s.d.), mens B.S. Ingemann i sin episke digtkreds Valdemar den Store og hans Mænd (første udgave 1824) behandlede emnet med den store patos. Noget nyt indvarsledes, da arkæologer under ledelse af C. M. Smidt fra Nationalmuseet i 1900 begyndte udgravningen af Christiansborg og fandt "Absalons Brønd". Det inspirerede Sophus Bauditz til københavnerromanen med denne titel (udgivet 1901).

1901, som var 700-året for Absalons død, blev fejret markant. På Højbro Plads indviedes en rytterstatue, hvor ærkebiskoppen skuer over mod Slotsholmen, hvor han grundlagde sin borg. Statuen blev udført af billedhuggeren Christian Gottlieb Vilhelm Bissen og viser bygrundlæggeren som hærfører. Den stejlende hest er et romantiserende træk. Sokkelens udformning skyldes Martin Nyrop, som også formulerede indskriften: "Han var modig, snild og fremsynet - en ynder af lærdom - med ren vilje Danmarks trofaste søn".

Monumentet er skænket af Axel Heide, direktør for Privatbanken, som ønskede det afsløret på Absalons dødsdag den 21. Marts. Kommunen kunne imidlertid ikke tillade dette, officielt med den begrundelse, at gavesagen ikke var færdigbehandlet. Det forholdt sig i virkeligheden således, at borgerrepræsentationen på samme dato ønskede at afsløre en statue af Absalon opstillet på Rådhusets hovedfacade! Giveren havde også ønsket, at den radikale Georg Brandes holdt talen ved indvielsen på Højbro Plads, men det tillod man ikke i de finere kredse. Selvet forslag fra Heide om, at Sjællands biskop også kunne tale til lejligheden, afvistes. Kronprinsesse Louise

truede ligefrem med at trække sine penge ud af Privatbanken, hvorfor Heide måtte bede Brandes om at blive hjemme. Hans tale, et oratorisk mesterværk, blev imidlertid trykt i Tilskueren. Her stod bl.a.: ”Med mere Ret end Valdemar I. kunde han føre Tilnavnet den store. Hans Geniblik viser sig i hans Borgs Anlæggelse her. Man tænke sig: at have grundlagt noget, der har staaet i Aarhundreder, stedse voksende, og som i sit 8. Aarhundrede blomstrer som aldrig før! Mod, Kløgt og Herskeraand og Geniblik er Elementerne i hans Storhed”.

Den forgyldte statue af Absalon, anbragt højt oppe på Rådhusets hovedfacade, blev af-

[Side 11]

sløret 1901. Også denne skulptur er udført af billedhuggeren Christian Gottlieb Vilhelm Bissen, som hentede inspiration til figuren ved at studere ligstenen på Absalons sarkofag i Sorø. Absalon er fremstillet i biskoppeligt ornat, med bispehue og krumstav. Allerede 1872 blev figuren modelleret af Bissen og en kolossal statue opstilledes i det gamle rådhus på Nytorv. 1899-1900 blev figuren omarbejdet og støbt i udhamret kobber. Den blev vist på Verdensudstillingen 1900 i Paris, hvor Absalon havde læst som ung. Figuren er indsat i en niche frit komponeret over en romansk kirkeportal. Sildefrisen derover er udført efter tegning af Martin Nyrop.

Absalonsgade

Absalonsgade, en af Vesterbros sidegader, har navn efter biskop Absalon (s.d.). I 1870erne fik gaden sin store bebyggelse med boligejendomme. Blandt bygherrerne kan nævnes murermeister Peter Christian Wienberg, der eksempelvis ejede matriklerne, hvor Absalonsgade 11 og 13 blev opført 1876. Begge ejendomme rejstes i fem etager, hvad der var normalt for tidens boligbyggeri.

Wienberg var en af periodens store byggematadorer, der havde begyndt sin karriere som murermeister i provinsen, hvor han byggede alt fra fyrtårne til herregårde. 1866 flyttede han sin imponerende virksomhed til København. Her fik Wienberg gennem sin gamle forbindelse med Ferdinand Meldahl, der fra 1860 virkede som kgl. bygningsinspektør og fra 1866 som medlem af borgerrepræsentationen, en række store opgaver, bl.a. Marmorkirken, Kunstmuseet og Kunststudstillingsbygningen på Charlottenborg.

Som eksempel på datidens boligforhold for arbejdere på Vesterbro kan nævnes Absalonsgade 40 (ejendommen opført 1873), hvor der 1880 boede 17 familier med 81 personer i forhuset. Boligerne var overvejende to- og treværelses lejligheder. For en 30 m² stor toværelses lejlighed i baghuset var den halvårslige husleje så høj som 84 kr.

Adelgade

Adelgade blev med gennemførelsen af saneringsloven af 1939 ændret til det ukendelige. Der var tale om en total sanering, som påbegyndtes under krigen, hvorefter projektet stoppede 1943 for atter at blive videreført 1954. I dag kan alene gamle fotografier og dokumenter fastholde det dystre, men på samme tid historiske og fascinerende københavnermiljø, der forsvandt.

Gaden blev grundlagt i slutningen af 1640'erne i forbindelse med etableringen af Ny København. Det bestemtes da, at gaderne skulle opkaldes efter kongehusets medlemmer, de lande, der var underlagt den danske krone, og landets forskellige stænder. Vanrøgt og overbebyggelse gjorde, at Adel-

[Side 12]

gade aldrig kom til at svare til sit fine navn. Skidtet flød over alt. Det meddeles 1788 om Gothers-, Adel- og Borgergade, at man ”paa mange Steder næppe kan komme tværs over Gaden for vidt udbredte Dynger af Rendestens Mudder, og næppe er Renovationsvognene bortkjørte, førend Gaderne bliver zirede med Møddinger igjen, som blive henliggende til anden Dags Morgen”. Den 3. marts samme år noterede Luxdorph i sin dagbog, at der var ”Et blodigt Slagsmaal imellem Soldater og Matroser i Adel-Gaden, hvorved nogle have sat Livet til”

Af senere begivenheder i gadens historie kan nævnes Københavns første svendestiftelse - tømmerens - som opførtes 1851 i Adelgade. 20 år senere, den 15. oktober, stiftedes den Internationale Arbejderforening for Danmark ved et møde i Tømmerkroen i Adelgade. Til stede var socialisten Louis Pio, der valgtes til ”stormester”.

Gennem 1800-tallet blev husene dårligt vedligeholdt og man så mange eksempler på svalegange, udvendige trapper og balkoner af træ, der var et levn fra endnu ældre dage. Under trappen op til første sal var lokummet indrettet med dertil hørende latrinkule i jorden nedenunder. Thorvald Stauning og hans familie boede en overgang i Adelgade, hvor den plagedes af rotter, så den måtte flytte igen.

Et første hul i de skumle husrækker blev brudt i 1902-04, da Anneksværk, et kommunalt elektricitetsværk i Adelgade-Borgergade kvarteret, blev udvidet. Til Adelgade byggedes et kedelhus, hvorved en del af de små huse måtte vige pladsen. Paradoksalt nok viser de moderne boligkomplekser, der skød op efter den store sanering, en tættere bebyggelse end det før var tilfældet!

Adilsvej

Adilsvej på Frederiksberg er opkaldt efter den svenske sagnkonge Adil af Sverige. Han giftede sig med Yrsa, som var moder til Rolf Krake. I ”Lejrekrøniken” fortælles det om Adil, at han krævede skat af danerne, ligesom han havde en hundehvalp kaldet Rappe. Den satte han til konge over Danmark.

Admiralgade

Admiralgades navn minder om den tid, hvor Bremerholms flådechef havde sin bolig - Admiralgården - ved sydhjørnet af Admiralgade og Dybensgade. Gården, som for længst er nedrevet, ejedes af kronen fra ca. 1565 til 1596, og tre admiralers navne kan med sikkerhed knyttes til stedet. Den kendteste af dem, Peder Munk, deltog som yngre i Syvårskrigens kampe i Østersøen. Han var i 1566 blandt de skibschefer, der reddede sig fra katastrofen ved Gotland, hvor en orkan indhentede en dansk-lübsk flåde og 6400 søfolk omkom. De danske myndigheder beskyldte senere nogle kvinder for at have fremkaldt stormen ved trolddom og djævlebesværgelser, og de blev brændt på bålet.

Peder Munk oplevede endnu engang et ”hekseri”, da han i 1589 med en dansk flådeeskadre skulle føre Frederik 2.s næstældste datter Anna til Skotland, hvor hun skulle vies til kong James 6. En storm splittede eskadren ad, så den måtte vende tilbage til Norge. Peder Munk beskyldte senere rentermester Christoffer Valkendorf for at have vedligeholdt skibene dårligt, men anklagen afvistes, og skylden rettedes derefter mod nogle hekse. Det vides ikke, om de uskyldige kvinders død på bålet fik mildnet den vrede rigsadmiral.

I 1596 fik Peder Munk ordre til at fraflytte gården i Admiralgade, da den nu skulle bruges som ”Harniskammer”, og som sådan fungerede den indtil 1604. Senere i 1600-tallet kom der fem boder på hjørnegrunden, men Admiralgården havde da nået at give navn til det lille stræde, som i grundtaksterne fra 1653 og 1668 kaldes for Admiralgade.

Adresseavisen

Adresseavisen grundlagdes, efter en række

[Side 14]

tidligere mislykkede forsøg, 1749 i København, men måtte snart ophøre. Den genåbnedes 1759 på initiativ af filantropen og forfatteren Hans Holck. I begyndelsen lod han avisen udkomme en gang om ugen, senere udsendtes den fire gange ugentlig i et antal af flere tusinde. Officielt hed bladet ”Kiøbenhavns Adresse Comptoirs Efterretninger”. Det tospaltede blad, som var i kvart format, indeholdt en blanding af regulært nyhedsstof og digteriske frembringelser. Som annonceorgan benyttedes den flittigt, alt fra krydderier til strømper kunne faldbydes. 1760 averteredes f.eks. følgende: ”Jomfru, der paa visse Conditioner tilbyder sig at informere skikkelige Folks Pigebørn gratis, som maatte have Lyst til at lære at strikke med Ulden og Bomulden, Giarn, Traad og Silke”.

Da Hans Holck begyndte at bringe prædikantlisten, protesterede stodderkongerne, der tidligere havde haft eneret på at meddele disse. En plan om at sende Adresseavisen med den ridende post afvistes i første omgang, fordi pladsen i postsækken allerede var optaget af ”Den Berlingske Tidende”. Sidstnævnte blad

markerede sin sejr over konkurrenten ved frem over at annoncere sig som ”De til Forsendelse med Posten alene privilegerede københavnske Tidender”. Holck gav dog ikke op. Han fik alligevel posten til at besørge sin avis, som derefter fik navnet ”den med Posten forsendende”.

Foruden sin udgivervirksomhed oprettede Hans Holck 1765 en sygekasse og en gratis skole ti år senere. Han tog også initiativ til praktisk foranstaltning som arbejdsanvisning til bekæmpelse af tiggeri.

Alexander Newskis Kirke

Alexander Newskis Kirke, Bredgade 53. Fra midten af 1800-tallet havde det russiske gesandtskab haft sine gudstjenester i et kapel i Laksegade, og senere blevet kapel indrettet i St. Kongensgade. Den nuværende kirke opførtes i årene 1881-83 af den russiske regering, og zar Alexander 3. gav personligt et bidrag til bygningen på foranledning af kejserinde Dagmar, Christian 9.s datter. Man fortæller, at zaren af religiøse årsager ikke var tilfreds med købet af grunden i Bredgade. Grunden erhvervedes i øvrigt af Tietgen. Ansvar for tegningerne havde den russiske arkitekt David Iwanowitsch Grimm, der virkede som professor ved Kunstakademiet i St. Petersborg.

Sammen med 15 andre havde han deltaget i en forudgående konkurrence, hvor hans projekt havde vundet. Det praktiske arbejde blev dog ledet af arkitekt Albert Nielsen under F. Meldahls tilsyn.

September 1883 kom provst Janysev, som var rektor for det teologiske akademi i St. Petersborg, til København for at indvie kirken. Han assisteredes af menighedens præst Volobujev samt en munk fra Alexander Newskij Klosteret. Det danske, russiske og græske kongehus var også repræsenteret på indvielsesdagen.

Bag bygningens udformning med de tre forgyldte løgkupler, der kroner gavlen, ligger den rige russiske tradition, men med hovedvægten på 1600-tallets byggeskik i Moskva. Facaden er i røde og grå mursten, medens sandsten er anvendt til de ornamentale detaljer. I en niche øverst oppe (over klokkerne) ses en statue af kirkens værnehelgen Alexander Newski, en af de vigtigste skikkelser i det russiske folks historie. Alexander Newski, som var prins af Novgorod, mødte i 1240 en svensk hær ved floden Neva og besejrede den. Senere vandt han også sejr over den tyske ridderorden, da den angreb Rusland fra vest.

Selve kirkerummet er indrettet i bygningens

øverste etage, hvortil en marmortrappel fører op. Rummet domineres af den rigt udskårne ikonostase, der skiller koret fra skibet. Helt i overensstemmelse med den ortodokse kirkes tradition er ikonostasen forsynet med tre døre, i midten den dobbeltfløjede kongeport, og til siden enkeltfløjede døre. Det flade, kalkpudsede bjælkeloft er dekoreret med russiske og byzantinske motiver. Kirken har flere smukke ikoner i øje, desuden religiøse billeder malet i den ”romantiske stil”, som prægede den akademiske malerkunst i Rusland i slutningen af 1800-årene. Særligt skal fremhæves professor P. Bogoljoboffs fremstilling af Kristi vandring på søen, hvor lyset spiller en både symbolsk og kompositorisk rolle.

Alhambra

Alhambra, forlystelseshave på Frederiksberg. Anlagt 1857 på et areal mellem Gl. Kongevej og Frederiksberg Allé (østsiden af nuværende Alhambravej). Grunden hørte til landstedet Alléenlyst, hvis sidste ejer var ”Landsoldatens” komponist, musikhandler Emil Hornemann. Initiativtager var Georg Carstensen, som var røget uklar med Tivolis direktion og ønskede at skabe en konkurrent til den have, han selv havde grundlagt 1843. Skønt Carstensen døde 21. august 1857, et halvt år før havens indvielse, nåede han at give Alhambra et eksotisk præg.

Hovedattraktionen var en teaterbygning i maurisk stil, der rummede landets største antal tilskuerpladser. Den mauriske stil lå ikke Carstensen fjernt, for han var født i Algeriet og havde 1835-36 rejst i Marokko og Spanien. Manglende opvarmning af teaterbygningen gjorde, at publikum frøs om vinteren. De omkringliggende gader manglede desuden belysning, og på grund af dybe grøfter var det farligt at besøge stedet efter mørkets frembrud.

[Side 17]

Haven blev derfor en økonomisk fiasko. Emil Hornemann trådte ganske vist til for at redde den, men stedet måtte lukke efter 13 års forløb.

Alkymisterne

Alkymisterne har også drevet deres spil i det gamle København. Den mest kendte var italieneren Francesco Guisepe Borri, som var født 1625 i Milano og blev opdraget i jesuitterordenen i Rom. Han gled siden over i religiøst sværmeri og da han ville stifte en ny sekt, måtte han 1659 flygte til Nordeuropa. I Amsterdam fik Ulrik Frederik Gyldenløve overtalt Borri til at komme til Danmark, hvor Frederik 3. lod ham arbejde i det gamle laboratorium i Kongens Have. Han fik også sit eget laboratorium bag Børsen, hvorfra det 1668 flyttedes til Rigensgade. Her opførtes en ny laboratoriebygning, kaldet ”Guldhuset”, på den østlige del af Skt. Annæ Rotundas grund.

Borris guldmageri blev der intet af, kun lommemesmerter for Frederik 3., derimod nød italieneren stor anseelse som læge, havde held med flere prominente patienter og beundredes af Ole Borch og Thomas Bartholin. Da kongen døde 1670, fik Borri nådigst rejsepas og kom ud af landet.

Borris forgænger var tyskeren Casper Herbach, som fødtes i Sachsen og indkaldtes 1643 til det danske hof. Hans første ansættelse gjaldt hofsnedkeriet, men samme år benyttedes han også som guldsmed og fremstiller af matematiske instrumenter. Det gav ham øgenavnet "Konst-Casper". Christian 4. byggede ham og apoteker Peter Paynck det førømtalte laboratorium i Kongens Have. Nogle store forsøg med den alkymistiske fremstilling af guld blev det dog aldrig til.

Nyhavn 59, populært kaldet "Guldmagerens Hus", opførtes ca. 1690 for alkymist og kobbersmed Henrik Ehm og han blev den tredje i rækken af københavnske guldmagere i 1600-tallet. Ehm havde grundlagt sin formue på kobbermøller og fik næsten monopol på leverancen af kobber til det kongelige byggeri, således kobberpladerne til taget på Frederik 3.s nyopførte biblioteksbygning på Slotsholmen. Desuden forsynede han hofholdningen på Frederiksborg med kobbertøj og solgte kobbersprøjter til det første brandforsikringselskab, som stiftedes 1681.

I årene 1700-01 havde han en retssag med den københavnske fødselslæge Christian Wilhelm Hocquart, som han gaven hemmelig opskrift til "en ret Forvandling af Sølv til Guld". Hocquart sled i det med pulvere og kolber, men forgæves og nægtede at betale det fulde honorar til Ehm. I sine sidste leveår skal den gamle kobberfabrikant helt have dyrket alkymien.

Retssagen har sikkert givet Ludvig Holberg noget af inspirationen til at skrive komedien "Det arabiske Pulver", hvor en replik lyder: "Alle Guldmagere ere Bedragere, og du er en Nar, ha, ha, ha".

Amager

Øen er tidligst nævnt 1085, hvor den kaldes Amacum. I 1100-tallet omtales den som Amaca. Forleddet Am- kan muligvis forklares som et gammelt navn på sundet mellem Sjælland og Amager. Parallelt hermed kendes Ammen eller Ammerännan, et tidligere sund på Falsterbohalvøen. Ligeledes kan forleddet være beslægtet med det ame, som indgår i det gamle hollandske stednavn Amstel og betyder vandløb. Efterleddet i Amager kan føres tilbage til haki, den olddanske betegnelse for hage. Da Absalon fik byen Havn, fulgte Amager med og kom under Roskilde bispestol. Tilknytningen hertil varede til 1416, da Amager ligesom København overgik til kronen. Af største betydning var den hollandske bosætning i 1500-tallet. De første kolonister fik til opgave at opdyrke jorden, specielt at skaffe grøntsager og andre haveprodukter til hovedstaden. Deres efterkommere forstod at bevare deres hjemlige skikke, og endnu i 1700-årene havde de hollandsk og tysk præst. Da Mikkel Jernskæg

1693 udkom med sin rimede ”Amagerlands Beskrivelse”, havde han kun godt at sige om de flittige bønder. Om deres ædruelighed og klædedragt skrev han:

”Om Vin og stercken Drik han ganske intet / antzer, / Han drikker sig ej fuld til han ej mere sanser, / Han gør sin Trøje ej paa den fransøske Node, / Nej, han gaar siirlig nok med sin

[Side 18]

Amager-Mode; / Han bær og ej Paryk med lange krused Lokker, / Slig ny opfunden Skik han viser hen til Pokker”.

Blandt de senere beskrivelser af Amager skal nævnes Lauritz de Thurahs fra 1758: Omstændelig og Tilforladelig Beskrivelse over den liden Øe Amager og Den ey langt derfra situerede endnu mindre Øe Saltholm.

Amagerbrogade

Endnu i 1700-tallet var Amagers vejnet meget enkelt. Når den rejsende forlod hovedstaden gennem Amagerport, skulle en vindebro fra Ravelinen til selve Amager passeres, før det flade Amagerland lå åbent. Det første stykke derefter var ældgamme vej og kaldtes Broen eller Amagervej. Omtrent ud for nuværende Markmandsgade delte vejen sig i to grene. På Jens Sørensens kort over Københavns omegn, tegnet 1720, ses denne deling tydeligt. Den ene gren fulgte nogenlunde Amagerfælledvej til Sundbyvester, hvorimod den anden kort efter delte sig i to nye grene, nogenlunde ud for nuværende Holmbladsgade. Den vigtigste vej i den sidste forgrening fulgte nu omtrentlig vore dages Amagerbrogade med fortsættelse i Amager Landevej ud til Dragør.

Op gennem 1700-årene var Sundby-vejen til Dragør i en dårlig stand, hvorfor Generalvejkommisionen april 1780 foreslog, at et nyt anlæg skulle etableres. Kongen approberede dette 8. maj samme år. Mens stykket frem til Sundbyerne skulle være 20 alen bredt, indskrænkedes vejbredden herfra ud til Dragør, dog kun til 14 alen. Bygningen af vejen fandt sted 1780-90, idet man brolagde de første 111

[Side 19]

favne, dvs. stykket fra voldgraven til Acciseboden på Amagerbro. Til de følgende 144 favne måtte man nøjes med en chaussé, kort sagt en stenvej med harpet grus, mens den sidste distance ud til Dragør blev almindelig gruset. Den fremtidige vedligeholdelse af vejanlægget blev klaret ved indførelse af en bomafgift, som trådte i kraft fra nytår 1790.

De vejfarende stod under lidt beskyttelse frem til den yderste barriereport før Amagerport, hvor militæret havde en skildvagt. Da denne blev inddraget 1842, måtte sogneforstanderskabet i Tårnby klage til Københavns politi for at sikre de rejsendes sikkerhed. Men politidirektør Chr. Jacob Cosmos Bræstrup afviste dette med

begrundelsen: ”Tidligere var der vel paa Amagerbro adskillige faste Danseboder, som jævnlig besøgte af de simpleste Klasser, hvorved ikke sjældent om Aftenen og om Natten endog temmelig betydelige Uordener foranledigedes paa Broen; men efter at disse Danseboder i den senere Tid er ophævede, er ogsaa hine Uordener saa at sige ophørte eller dog bleven sjældne”. Sogneforstanderskabet i Tårnby fik alligevel ret og 1845 blev det ved kgl. resolution befalet, at man ansatte to vægttere og opsatte 12 nye lygter på Amagerbro.

Med indlemmelsen af Sundbyerne i København 1. januar 1902 ændredes Amager Landevej til Amagerbrogade, men endnu frem til 1915 måtte vejafgift erlægges ved Bomhuset, som lå ved Prags Boulevard.

Amagermuseet

Amagermuseet, Hovedgaden 12 i Store Magleby, har til huse i en gammel stråttækt bindingsværksgård, som er opført 1782. Amager Museumsforening erhvervede 1920 bygningen, hvor der nu er genskabt en række kulturhistoriske interiører fra Dragør, Store Magleby og Tømmerup. Endvidere en samling af amagerdragter, syninger, malerier og møbler.

Amagerport

Efter Christianshavns grundlæggelse 1617 blev det nødvendigt at etablere en fjerde byport, og den placeredes for enden af den nuværende Torvegade. Flere gange fornyedes den, således i 1668 og i 1724. Da byens volde sløjfedes 1856-57, blev også Amagerport nedbrudt. Et minde er Acciseboden fra 1718-20 (den er dog rykket 12 meter tilbage ved Torvegades regulering i 1936). Bomhuset, som ligger på Ravelinen (en skanse midt i stadsgraven), er fra 1728. Ved Acciseboden skulle der indtil midten af forrige århundrede betales accise (afgift), når varer bragtes ind i byen. Dette afgiftssystem var en plage for alle danske byer, og i øvrigt kendt fra udlandet.

Amagertorv

Amagertorv, strækningen fra Hyskenstræde til Østergade, har altid været en livlig færdselsåre. I tidlig middelalder var torvet bindeled mellem landsbyen ved Gammeltorv og markedspladsen på Stranden ved Nikolaj Plads. Den brede gade omtales tidligst 1389, hvor den hører under Thiedeskemannegade (Tyskmandegade), men allerede i 1449 tales der om Fisketorvet. I 1472 bruges første gang navnet Amagertorg, og derefter skifter disse to navne med varianter, f.eks. Fiscetorfgade og Amagertorffen.

I 1500- og 1600-tallet brugtes pladsen til prægtige fester med turneringer og andre ridderlige idrætter, og den kunne dermed måle sig med Gammeltorv. Men i det

daglige satte amagerbønderne præg på torvelivet. Den 28. juli 1684 indførtes en nyordning for Københavns torvehandel for at regulere handel og vareudbud. Alle slags frugter og havevækster, som indførtes af gartnere og amagerbønder, skulle derefter forhandles på Amagertorv, og sammesteds blev det også tilladt at sælge smør, flæsk, ost, gryn og fjerkræ. I de fleste af de omkringliggende huse var der købmandsboder. Uden gener var handelen nu ikke. I et klageskrift fra 1718 erklærede byens renovationsinspektør, assessor Svend Krag, at "Amagere, som er vel 50 til 100 i Tal, fører ogsaa megen Halm, Rødder og Roetoppe ind 2 Gange om Ugen og efterlader sig her i Staden, saa det er forskrækkeligt at se".

Tilrejsende kunne iagttage alt dette lidt fra oven, da stadens fornemste gæstgivergård lå på hjørnet af Østergade og Amagertorv. Bygningen var opført 1582 og fungerede som hotel

[Side 20]

fra 1656 under det forjættende navn "Store Lækkerbiskken". Mod Amagertorv rejste den sig i tre etager med svungne gavle.

Den største forandring skete efter branden i 1795, hvor Højbro Plads etableredes og kom til at indgå i amagerkanernes torv. I 1868 flyttedes torvehandelen til Christianshavns Torv. Derefter blev Amagertorv station for bybudene, der kunne lejes til at besørge ærinder med og uden trækvogn. Budene samledes ved en pumpe, anbragt på det sted, hvor Storkepringvandet rejstes i 1894.

Amagertorv 6

Den statelige købmandsgård er opført 1616 for rådmand Mathias Hansen, fra 1622 tillige var byens borgmester. Forhuset er bygget af røde mursten, men præges i øvrigt af den rige sandstensudsmykning, hvoraf det meste dog er fornyet 1898 i forbindelse med professor Hans J. Holms restaurering af bygningen. De volutsvungne gavle ligesom de øvrige detaljer repræsenterer den nederlandske renæssance, der fik så stor indflydelse på dansk arkitektur i 1500- og 1600tallet. Oprindeligt har gavlene haft udliggere med trisseværk, der gjorde det muligt at hejse varer op til loftet.

Kobbertaget er nyt, ligesom underetagen er indrettet med store vinduer til moderne butiksbrug.

Foran porten er nedgravet to kanonløb af jern som afvisere, når vogne skulle ind i gården. 1731 blevet oprindeligt trappetårn nedrevet og erstattet af en bindingsværkstrappe, hvilken atter er udskiftet med et trappetårn forsøgsvis rekonstrueret efter det tidligste. Bemærkelsesværdig er facadens festlige kobbernedløbsrør med dragehoveder.

Amagertorv 9

Forhuset blev opført 1798-1800 for klædekrammer J. A. Bechmann. Den oprindelige butiksfacade blev allerede ombygget omkring 1830 og atter 1870. I huset har firmaet W. Ø. Larsen indrettet et lille museum med piber.

Amagertorv 14

”Ole Haslunds Hus”, er et eksempel på 1800-tallets historicisme. Bygningens nuværende udseende er fra 1867, hvor man opsatte hermer som vinduesposter. Puslingemændene bærer joniske kapitæler, mens sidepillerne har fået et godt lag cementpuds for at efterligne en naturstensoverflade.

Amagertorv 17

Bygningen blev opført 1796 for chokolade- og lakfabrikør Joh. Fr. Treschow. Forhuset, som blev bygget sammen med Læderstræde 18, var oprindelig i en etage, men forhøjedes til tre etager 1826. En fuldstændig ombygning af facaden fandt sted 1874 og 1904.

Amagertorv 29

”Det Petersenske Jomfrukloster”, blev opført 1798-99 af arkitekt J. B. Guione. Bygningen erstattede et ældre hus, som var opført af C. F. Harsdorff og ødelagdes ved Københavns brand 1795. Omkring 1880 forhøjedes forhuset med en etage til gaden, mens en tilsvarende forhøjelse mod gården blev foretaget 1918. Samme år etableredes portgennemkørslen. Klosterstiftelsen oprettedes 1758 efter testamente af 30. december 1755 af silke- og klædehandler Albr. Petersen og hans broder Sebastian P. Stiftelsens oprindelige navn lød ”de Brødrene Petersens Jomfru-Sæde eller –Kloster”. Klosteret fungerede fra 1769.

Amaliegade

Efter Svenskekrigen 1658-60 lod dronning Sophie Amalie anlægge en vidtstrakt have i denne bydel (se s. 213). Da man 1749 besluttede at opgive haven og i stedet projektere en ny bydel, kaldet Frederiksstaden, blev Amaliegade en realitet, lagt som den ene af de to gader, der skar hinanden i den fornemme slotsplads. I den vestlige ende fik ”Det kongelige Hospital” (Frederikshospitalet) en rummelig plads ved gadens søndre side. Det centrale afsnit blev optaget af de fire palæer (Amalienborg), mens gadens ende mod Skt. Annæ Plads indeholdt de mindste matrikler. De fleste af grundstykkerne blev lange og smalle, hvilket igen blev retningsgivende for

ejendommenes udformning: korte for- og baghuse, men lange sidehuse. Dette mønster kendes fra andre europæiske byer.

Frederik 5.s hofbygmester Nicolai Eigtved

[Side 21]

var hovedleverandør af tegninger til de palæer og borgerhuse, der skulle opføres. Seks af bydelens palæer og 12 af dens huse kan henføres til hans tegnestue. I andre tilfælde stod han for deres godkendelse. Formålet hermed var at sikre ensartet vinduesflugt og gesimshøjde, et typisk træk fra barokkens ideal om regularitet. Da Eigtved døde 1754, overtog Thurah opsynet med byggeriet og dermed også ansvaret for godkendelsen af facadetegninger til planlagte huse.

Som generalnævner for de huse, Eigtved godkendte, kan nævnes Amaliegade 16, opført 1756-57 for hoftømrmester Johan Andreas Pfüntzer. Fraregnet facadens mindre forandringer, den nyklassicistiske hovedgesims og en tagkvist opsat 1895, står det Eigtvedske skema tilbage: en tre fag bred midtrisalit med vinduesrammer og en kordongesims, der muligvis oprindelig har været i hele facadens bredde.

Kordongesimsen er af Bremersten, en sandsten fra Oberkirchen og udskibet fra Bremen, deraf navnet. Ser man godt efter, har adskillige af Amaliegades huse en kordongesims i samme niveau som nr. 16, og det har sikkert været Eigtveds tanke, at de skulle danne et sammenhængende bånd og dermed understrege regelmæssigheden.

Amaliegade 9

se "Den Collinske Gård".

[Side 22]

Amaliegade 26-30

Amaliegade 26-30 er opført 1896 efter tegninger af arkitekt Ole Boye. Bygningen ville være uinteressant, hvis ikke det var for dyrefrisen højt oppe under tagskægget, hvor der er malet guldsmede, fisk og frøer. I frisens midte mødes to tigre hoved til hoved, mens pingviner i rækker vender sig mod dem.

Amaliegade 49

1788 opførtes forhusene mod Toldbodvej og Amaliegade, tidligere kaldet. Toldbodbørsen. Bygningerne rejstes af ejendommens ejer, tømrmester Andreas Hallander. Til Amaliegade er facaden i syv fag, inddelt ved joniske pilastre, og som et andet nyklassicistisk træk ses en løbende hund (s-bort). Relieffet i trekant frontonen er et ungdomsarbejde af billedhuggeren Bertel Thorvaldsen og viser en kvindelig figur, der holder en kikkert. Ved siden af en putto med guirlande.

Thorvaldsen modellerede relieffet efter en tegning af maleren Nicolaus Wolf. Bygningen er fredet.

Amalienborg Slot

Som et led i den stort anlagte plan for den nye bydel Frederiksstaden, der skulle være et evigt minde om det oldenborgske kongehus' 300 års jubilæum, byggedes de fire palæer omkring Amalienborg Slotsplads. Et kgl. reskript til Københavns Magistrat dateret 3. oktober 1749 meddeler, at kongen ønskede at reservere de byggegrunde, ”paa hvilke efter den over Pladtzen tagne Teigning kommer at staa de 4 Hotels, som skal formere det mellemste Torv”. Imidlertid ønskede Frederik 5. ikke selv at lade ”hotellerne” opføre, derimod skænkede han byggegrundene til rige og fornemme mænd. For at vække interesse for projektet skulle bygherrerne ydes 40 års skattefrihed.

Foråret 1750 havde kongen fundet de egnede, nemlig gehejmeråd Joachim von Brockdorff, general, greve C. F. von Levetzau, baron Severin Leopoldus Løvenskjold samt overhofmarskal, greve Adam Gotlob Moltke.

Samtidig med disse dispositioner var udformningen af palæerne genstand for en grundig planlægning, hvori hofbygmester Nicolai Eigtved, hofbygmester Lauritz de Thurah og kongens hofmaler, professor Marcus Tuschler deltog. Allerede den 25. september 1749 havde kongen godkendt en af Eigtveds udarbejdede generalplan for hele kvarteret. Fra Eigtveds hånd forelå også detaljerede forslag til palæerne, der skulle omslutte pladsen (udfærdiget september 1749). Her var projekteret hovedbygninger med og uden hjørnepavilloner. Det antages, at Thurah og Tuschler har haft den bundne opgave at stille alternative forslag til Eigtveds planer, således at disse bedst muligt kunne bedømmes.

Om Thurahs andel vides kun lidt. En regning fra Thurah, som bærer datoen 3. april 1750, vedrører ”en Model til de paa den midterste Plads af den tidligere Amalienborg Have opførende Bygninger”. Tuschlars involvering er bedre dokumenteret. 17. januar 1750 kunne han indsende beskrivelse og overslag samt tegninger, hvoraf en kobberstukken grundplan er bevaret. Af Tuschlars palæforslag fremgår det, at hovedbygningen mod pladsen skulle have en stærkt fremhævet midtrisalit, en underbygning med port og derover fire søjler og en balkon. ”Paa den Altan, som skal anbringes derover, kunne man træde ud fra den øverste Sal”, står der i beskrivelsen. Søjlerne skulle være af ”ionisk Orden” og fritstående. Et vigtigt element i Tuschlars projekt var to pavilloner eller ”Teltbygninger”, der skulle flankere hovedbygningen. Herom skrev hofmaleren: ”Men i det Tilfælde, at Pavillonerne skulde helt udelades... vilde det ikke give Pladsen, som i Forvejen ikke er alt for stor, noget godt Udseende. En velanbragt Afvexling i en Bygning er altid det behageligste for øjet..” Disse bemærkninger må opfattes som en kommentar til Eigtveds allerede eksisterende forslag, der har indeholdt løsninger med og uden pavilloner. At Eigtved

havde foreslået en løsning, hvori hjørnepavilloner indgik, kan ikke undre, eftersom dette motiv var kendt i sachsisk bygningskunst fra begyndelsen af 1700-tallet, hvormed Eigtved havde gjort sig bekendt på en studierejse til Sachsen. Pavillonerne ved Marmorbroen på Slotsholmen, rejst 1739-45, var i øvrigt også et værk af Eigtved.

[Side 23]

Naturligvis blev Eigtveds løsning med hjørnepavilloner også vedtaget og hans palæer regnes i dag for et højdepunkt i dansk rokokoarkitektur.

Forud for palæ-byggerierne foretog man en grundig pilotering af byggegrundene, idet pæle af pommersk fyr blev nedrammet. I slutningen af 1750'erne blev de udskiftet med moderne betonpæle, da den katastrofalt lave grundvandstand fik de gamle til at rådne. 9. maj 1750 blev donationsskøderne på grundene givet til Moltke, Løvenskjold, Levetzau og Brockdorff, og 7. august samme år mellem kl. 10 og 11 om formiddagen nedlagde Moltke grundstenen, en fin marmorblok, til sit eget palæ. Det skete i overværelse af fire gehejmeråder i konseillet (regeringen).

I det følgende vil Moltkes Palæ blive nærmere beskrevet, eftersom det af alle fire var det prægtigst udstyrede og i dag det mest intakte. Hvad byggematerialer angår, bevilgede kongen, som stod Moltke meget nær, to millioner mursten af Frederikskirkens (Marmorkirkens) beholdning. Fra udlandet indforskrev Eigtved, ligesom ved Christiansborg Slots opførelse, materialer som låse, hængsler og dørbeslag. Gotlandsk sandsten leveredes til den ydre beklædning. Sommeren 1750 stod stueetagen i fuld højde og byggekransen blev hejst samme år.

[Side 24]

Lørdag den 30. marts 1754 indviedes palæet med en strålende fest, forgyldt ved Frederik 5.s nærværelse og besunget af digteren C. F. Wadskiær. Bygningen blev med hans ord ”copuleret med Pomp og Pragt”. I virkeligheden var interiørens udstyr og møbleringen langt fra tilendebragt, først omkring 1759 var dette arbejde fuldført. Dette år lod Moltke gøre en komplet fortegnelse over inventaret, mens Thurah afsluttede en omhyggelig beskrivelse af palæet til brug i sit tredje bind af Den danske Vitruvius (dette bind udkom ikke).

Moltkes Palæ, senere kaldet Christian 7.s Palæ, er i dag i det ydre stort set uændret. Hovedbygningen præsenterer sig som en 2½ stokværk høj blok over en rektangulær grundplan på 74½ x 30½ alen (en alen = 62,77 cm). Ifølge arkitekt Thomas Havning skal Eigtved have brugt et standardmodul på 30 tommer, dvs. en alen og seks tommer (en tomme = 2,54 cm). Hovedfacaden opdeles ved to mindre betonede siderisalitter og en fremhævet midtrisalit, hvor beletagens palævinduer markerer, at i festsalen, som ligger bagved, er loftet hævet op i mezzaninen (øverste halve stokværk). Det centraliserede i facadeplanen fremhæves også af balkonen og de joniske søjler, der bærer tagbalustradens fremskudte parti. Dette krones af den store våbenkartouche. De skulpturelle udsmykninger på balustraden skyldes bl.a. billedhuggeren Johan

Christoph Petzold og omfattede topstykker, vaser, figurer, blomsterfestoner, ornamentter og trofæer. Jacob Fortling tog sig af søjler, gesimser, balustrader samt vinduesog dørchambranler (profilerede indfatninger). Fortling og Petzold, der henholdsvis var stenhugger (og kgl. bygmester) og hofbilledhugger, fik også ansvaret for den udvendige udsmykning af de øvrige palæer.

Om hovedfacaden skal det sluttelig siges, at Eigtved hentede sine inspirationer dertil fra det store udland. Midtrisalitten med søjler var et europæisk fælleseje, allerede markant formuleret i Versailles-slottets havefacade fra 1670-85, senere benyttet af tyske og østrigske arkitekter som Zacharias Longuelune, (fransk født) og Fischer von Erlach. Nærmest det eigtvedske udtryk kommer Japanske Palæ og Gross-Sedlitz Slot i og nær Dresden.

De oprindelige interiører blev omhyggelig beskrevet december 1754, da bygningen vurderedes til brandforsikring. Først gennemgås vestibulen (lige bagved hovedindgangen i midtrisalitten) i hvilken ”er opsat otte fritstaaende Søjler af den korinthiske Orden samt derbagved paa Væggene anførte Lisener, alt af Marmor, anbragt i en meget smuk Orden. Væggene og Loftet er med rigt Stukkaturarbejde, Indfatningen omkring Dørene ligeledes af Marmor ...”. Vestibulen i Moltkes Palæ (lat. vestibulum = forhal, indledning) havde næsten ovalens form, en rumtype som var hentet fra Frankrig, hvor man i begyndelsen af 1700-tallet i Paris begyndte at bygge ”hoteller” med ovale vestibuler.

Af byggeregnskaberne fremgår det, at Moltke skaffede marmoret til vestibulens søjler fra Norge, mens Jacob Fortling udførte ar-

[Side 25]

bejdet. Man snød dog lidt for at spare tid og penge, idet Eigtved lod kapitælerne skære i træ af billedhuggeren John. Fr. Hannel, som også udsmykkede Frederiks Hospital. Stukkaturarbejdet udførtes af Giovanni-Battista Fossati, som i 1750erne var en af de fineste udøvere af denne kunst i Danmark.

Af de øvrige rum skal nævnes riddersalen, der fuldstændig beherskes af rokokoen. I førnævnte brandforsikring beskrives den som ”22½ Alen lang og 16 Alen bred, hvor Væggene er beklædt med kostbart Panel og meget rigt Billedskærerarbejde, der ligesom alle Listerne paa Panelet er forgyldt med ægte Glansguld; Panelet i sig selv er hvidlakeret. I Panelet er indfattet Deres kongelige Majestæters, Kong Frederik den Femtes og Hendes Majest. Dronningen, Dronning Juliane Maries portrætter, i forgyldte Rammer med rigt Billedskærerarbejde, fem indrammede Stykker der forestiller Videnskaben, Geometrien, Billedhuggerkunsten, Malerkunsten og Matematikken, i hver Ende af Salen er en Kamin af hvid italiensk Marmor og derover en Marmorflise. Loftet er overmaade rigt Gips Stukkaturarbejde med en Roset i Midten, hvilke samtlige Sirater er forgyldt med ægte Glansguld. Gulvet er indlagt i Tavler af Fyr og Eg. Til samme Sal er fem Døre.. ”.

De panelklædte vægge i riddersalen er sjældne i dansk rokoko, ellers var det skik på de kongelige slotte eller på herregårdene at ophænge gobeliner eller opsætte malede tapeter. I øvrigt havde Moltke økonomiske kvaler med

[Side 26]

panelernes udførelse, idet hans bedste medarbejder på dette felt, Didrik Schäffer, forlangte en ublu pris, hvorefter mestrene C. Harms og J. Lütgen til sidst påtog sig opgaven for en "billig Accord". Franskmanden Le Clerc stod for panelernes udskårne ornamentter, et arbejde på internationalt niveau.

1757 blev riddersalen udstyret med en serie dørstykker, som Moltke nogle år tidligere havde bestilt i Paris. Billederne leveredes af Francois Bouchers værksted i Paris og fem af dem bærer mesterens egenhændige signatur. Temaet for Bouchers skildringer er de "Syv frie Kunster". Disse dørstykker er yndefuldt befolket med putti i frodige skyer foruden at være en vandring i allegoriens mysterier. Boucher var i øvrigt en god ven af den danske kunstkender og gesandt i Paris, Joachim Wasserschele, som på sin side stod i nær kontakt med Moltke; de internationale forbindelser var i orden. Et ligeså udsøgt rum er spisesalen i Moltkes Palæ, der indrettedes 1757 efter tidens allernyeste smag: nyklassicismen. Ansvarlig derfor var Kunstakademiets direktør, franskmanden N. H. Jardin, hvis fortrolighed med den spirende nyklassicisme var stor. Bag sig havde han studieårene 1744-48 i Rom, hvor nyklassicismen brød igennem. Den moltkeske spisesal udstyredes med frisøjler i jonisk stil, mens joniske pilastre opdeler væggene. Ornamenterne er mere dæmpede, ligesom loftets hulkehl fremtræder klart, modsat det typiske rokokointeriør, hvor vildtvoksende blomster-ranker vokser ind over hulkehlen og sprænger de faste rammer. Rummet er således et af de tidligste eksempler nyklassicistisk interiørkunst i Europa, i slægtsskab med spisesalen på Åkerö i Sverige, som franskmanden Le Lorrain skabte i midten af 1750erne.

1760 stod Amalienborgs nordøstlige palæ færdigt, opført for Joachim Brockdorff, men allerede 1765 indrettedes det til landkadetakademi. Søkadetakademiet overtog det 1788 og først 1828 overgik det til kongefamilien, som lod det indrette til residens for kronprins Frederik (7.). Hofbygmester Jørgen Hansen Koch stod som arkitekt for dette.

Det nordvestlige palæ, som blev bygget for Chr. Fr. Levetzau, solgtes 1794 til arveprins Frederik. Han lod N. A. Abildgaard udsmykke beletagen med væg- og loftsdekorationer. Palæet kaldes traditionelt Christian 8.s Palæ, for her residerede arveprinsens søn Christian 8. i årene 1805-48. Herefter var det beboet af dronning Caroline Amalie til hendes død 1881, og fra 1898 boede Christian 10. og dronning Alexandrine i denne residens.

Schacks Palæ, som ligger sydøstligt, solgtes 1794 til kronprinsregenten Frederik 6., og kort efter opførte Harsdorff kolonnaden af træ mellem dette palæ og Moltkes,

således at kronprinsen var i nær forbindelse med den syge konge. 1854-65 havde højesteret sæde i palæet, som i dag er residens for dronning Margrethe.

Amalienborg Slotsplads

Amalienborg Slotsplads er hovedværket i Nicolai Eigtveds virke som byplanlægger. Da han projekterede slotspladsen efter Frederiksstadens grundlæggelse 1749, hentede han inspiration i den franske barok. Blandt forbillederne kan nævnes Place Vendome i Paris og Place Dauphine i Versailles, begge ottekantede og med en kirke som point de vue. Place Dauphine, som desuden indrammes af fire palæer, regnes for den nærmeste parallel til Eigtveds ottekantede plads med fire (oprindelig adelige) palæer og Marmorkirken som sigtepunkt.

Frederik 5.s rytterstatue fungerer også som et point de vue. Det næsten 12 meter høje monument (soklen medregnet) står som pladsens samlende led, når den besøgende nærmer sig gennem kolonnaden. Bag monumentets skabelse stod de bedste kræfter: en fremragende billedhugger, en pengestærk mæcen og en samfundsorden, der ønskede at imponere med store kunstværker. Mæcenen var Asiatisk Kompagni, som havde besluttet at hylde Frederik 5. med en statue i taknemmelighed over den kloge politik, hvormed kongens ministre havde hjulpet handelen. Den tyske arkitekt Marcus Tuscher havde først leveret et udkast dertil, et overflødighedshorn af bifigurer omkring en kongestatue, og tilføjet grot-

[Side 26]

ter, springvand og dramatiske klipper! Denne rædsel af et monument kasseredes dog. I stedet valgtes som billedhugger franskmanden Jacques Francois-Joseph Saly, der i sine unge dage havde studeret ved det franske akademi i Rom og der gjort sig bekendt med nyklassicismens gennembrud. Det skete i 1740'erne, bl.a. inspireret af italieneren Piranesi's kobberstik, og med disse indtryk drog Saly tilbage til Paris, hvor rokokoen endnu trivedes i bedste velgående. Joachim Wasserschlebe, den danske gesandt i Paris og tillige en af Danmarks ypperste kunstkere, fik øje på den begavede unge franskmand og anbefalede ham til den danske regering med ordene: "Sikkert er det, at Saly med sine Arbejder har bevist, at han i Naturen ser det Gode, det Ædle, at han forstaar at haandtere Blyanten, at han ikke falder for Krimskrams ("colifichets", et i samtiden benyttet udtryk for rokokoens dyrkelse af svungne ornament, f.eks. rocailen), at han elsker det Enkle, og at han kan gengive det uden Tørhed".

Efter et halvt års forsinkelse ankom Saly 8. oktober 1753 til København; med ham fulgte forældrene og to søstre, samt en bagage, der indeholdt prøver i gips på flere af de skulpturer, hvormed han havde vundet anerkendelse i Paris. Kontrakten sikrede ham atelier og bolig på Charlottenborg straks efter at bygningen var indrettet til det nystiftede Kunstakademis mange behov. Endnu samme år blev Saly modtaget i

audiens af Frederik 5., og 9. marts 1754 indsattes han af Kunstakademiets præses, overhofmarskal Adam Gottlob Moltke, til professor i billedhuggerkunst.

[Side 28]

Saly begyndte nu forberedelserne til rytterstatuen, som han forpligtede sig til udelukkende at arbejde på, indtil den var fuldført. Forbilleder var der rigeligt af, eftersom Europa havde en lang og rig tradition for rytterstatuer af fyrster og feltherrer. Selv henviser Saly til den antikke bronzestatue af kejser Marcus Aurelius, som stod på Piazza del Campidoglio i Rom, endvidere til Giovanni da Bolognas rytterstatue af Henrik 4. på Pont Neuf (i Paris) og Bouchardons af Ludvig 15. på Place Louis 15., nuværende Concorde-plads i Paris. Af disse forbilleder havde Bouchardons største betydning, just påbegyndt da Saly rejste fra Paris. Først modellerede Saly et vellignende portæt af kongen, dernæst fulgte et par mindre udkast til statuen, af hvilke det sidste approberedes af Frederik 5. i 1755. Årene 1756-57 var Saly optaget af at studere hestene i de kongelige stalde, alt fra hestens anatomi til ridekunstens detaljer blev analyseret. Det var typisk for tiden at arbejde med så stor grundighed. Således havde Bouchardon gjort over 200 tegninger af heste, før han begyndte på sin statue. Saly's hestestudier er desværre alle gået tabt. 1757-58 modellerede Saly en lille, næppe en meter høj model, som kongen bifaldt. Afstøbninger af denne findes bl.a. på Bymuseet, Kunstmuseet og Kunstakademiet. Hvad angår Frederik 5.s portræt, blev han fremstillet som en romersk imperator, laurbærkranset og med den rette, storladne gestus. En anakronisme, når det erindres, at Frederik 5. var en af vor udueligste enevoldskonger. En model i fuld størrelse udførtes 1763, hvorefter arbejdet 3. februar 1764 forevistes A. G. Moltke og alle Kunstakademiets medlemmer. Ifølge akademiets dagbøger vakte præstationen stor forundring og begejstring. Tre år tidligere, 18. oktober 1760, var grundstenen til monumentet blevet nedlagt, men først 2. marts 1768 kunne selve støbningen foretages. Den indkaldte franske bronzestøber Pierre Gor, som bl.a. havde assisteret Bouchardon, foretog den vanskelige proces efter, at en behandling af formen med voks først var afsluttet. Tre minutter og nogle sekunder varede støbningen, som fandt sted i Gjethuset (s.d.). Den 15. august 1768 kl. 4.30 om morgenen blev den 22 tons tunge statue rullet ud af Gjethuset. Da hesten på Kongens Nytorv passeredes, tordnede 27 kanonskud, og det samme antal skud affyredes ved ankomsten til Frederiksstaden om eftermiddagen. Transporten blev varetaget af et hold marinesoldater, mens alt hvad der kunne mobiliseres af nysgerrige borgere fulgte med. På Amalienborg-pladsen firedes statuen på plads med lodder og trisser, hvorefter monumentet blev tildækket. Endnu to år gik med at efterse og ciselere bronzeoverfladen, før statuen omsider kunne afsløres 1. august 1771. Da var Frederik 5. for længst lagt i graven, og jamrende aktionærer i Asiatisk Kompagni havde måttet

betale uhyre summer, vist nok en halv million rigsdaler, for det næsten 20 år lange projekt. Samtiden var dog grebet af vær-

[Side 29]

kets storhed, som det udtrykkes af en kunstner: ”Det har kostet mange Penge, men det vil sprede Glæde i kommende Slægter, det vil bringe en gunstig Forestilling om kunstnerisk Kultur under den Konge, som det foreviger”.

Mens bronzestatuens sokkel, en hvid italiensk marmorblok prydet med ovale medaljoner med indskrifter, har klaret vejrlig og luftforurening med en vis ynde, står det skidt til med selve figuren. Sort/hvide optagelser af monumentet fra 1912, 1962 og 1983 dokumenterer forfaldet. Fra 1912-62 ændredes overfladen lidt, mens den de sidste 21 år er blevet næsten dækket med et tyndt, lysegrønt korrosionslag. Kun de bedst, for regn, beskyttede steder fremstår endnu med en overflade nær den oprindelige, og her kan værktøjsspor fra ciseleringen endnu følges.

Ambrosius Bogbinder (?-1536)

Ambrosius Bogbinder var søn af købmand og rådmænd Hans Meissenheim Bogbinder, som ejede et stenhus i Højbrostræde. I 1529 valgtes han til Københavns borgmester og året efter anførte han den skare borgere, der trængte ind i Vor Frue Kirke, medens messen blev læst (se også reformationen). Han ledede Københavns forsvar, da Christian 3. belejrede byen. Efter Københavns fald den 28. juli 1536 gjorde han to gange knæfald for Christian 3. for at opnå tilgivelse. Kort efter begik han selvmord.

Amerikavej

Amerikavej mellem Enghaven og Vesterbrogade løber hen over den grund, hvor man i 1622 indrettede byens galgebakke. Den store galge, som tidligere lå udenfor Vesterport, var muret og blev flere gange ombygget i tidens løb. Stedet kaldtes også Pesthusfælleden. I Ludvig Holbergs skuespil ”Abacadabra” hentydes der til galgen, når Arv siger om Henrik: ”Han slipper nok for at blive straffet paa Ryggen, den murede Galge vil ikke blive ham for god”.

[Side 30]

Et stort tilløbsstykke blev de parterede legemsdele af Brandt og Struensee, der efter henrettelsen den 28. april 1772 anbragtes på hjul og stejle ved den gamle galge. Selve henrettelsen fandt sted på Østerfælled, men efter sigende blev ligene overført til Vesterbros galgebakke for at de henrettedes bitre fjende, enkedronning Juliane, kunne nyde synet af dem fra sine vinduer på Frederiksberg Slot.

Justitsråd Jacob Gude fortæller i sine erindringer, hvorledes han samme eftermiddag (den 28. april) gik ud på Vesterfælled for at se stejlerne og fandt mange tilskuere, ”endog pyntede unge Fruentimmer, - saa vidt var allerede da Fordærvelsen i Tænkemaaden og Sæderne kommen”.

Galgen blev nedrevet 1779, medens stedet forblev henrettelsesplads indtil 1792. I 1814 rejstes en mølle på pladsen. Bygherren var den amerikanske konsul Forbes, hvilket inspirerede til bygningens folkelige navn Amerikamøllen - og det smittede også af på den vej, som førte op til møllen. Sidstnævnte havde et aparte udseende, idet selve møllehuset var rejst over en toetagers bygning, som flankeredes af to beboelsesejendomme med mansardtag. Desuden hørte en have til ejendommen og komponisten J. P. E. Hartmann nød disse omgivelser under nogle sommerophold. Da Amerikamøllen blev nedrevet 1892, bevaredes underdelen og her indrettede kommunen to år senere Københavns Arbejdshjem. Fotograf Peter Elfelt fotograferede kort efter hjemmet med dets værksteder, bl.a. et børstenbinderi. Billederne skulle formentlig anvendes med det formål at skaffe flere midler til institutionen.

Amicisvej

Amicisvej, som ligger mellem Frederiksberg Allé og Gl. Kongevej, er opkaldt efter den italienske kunsthåndværker Gaetano Amici. Georg Carstensen hentede ham først til Tivoli, hvor han havde kontrakt indtil 1852. Senere fik han ansvaret for fyrværkeriet i forlystelsesetablissementet Alhambra (s.d.) og byggede sig en villa nær Alhambra, nemlig Amicisvej 8.

Andersen, H. C. (1805-75)

H. C. Andersen stod første gang på Frederiksberg Bakke og studerede byens tårne, da han blot var 14 år gammel. Med sig havde han 10 rigsdaler og en lille bylt klæder. Hans ankomst var den 6. september 1819, just dagen efter ”Jødefejdens” udbrud. Det var ikke det heldigste øjeblik i Københavns mærkværdige historie, men den vordende digter havde kun teater i hovedet og en gunstig skæbne førte ham til Det kgl. Teaters syngemester Siboni. Til kredsen omkring Siboni hørte Baggesen og Weyse. Sidstnævnte indsamlede en lille sum penge til H. C. Andersen, som kunne redde ham igennem den første tid i hovedstaden.

Siden hen blev digteren knyttet stærkt til København og hans forskellige lejligheder og indlogeringer kan nøje følges: 1830-33 Store Kongensgade 9, 1838-39 Nyhavn 20, 1840, 1842-45 og 1847 Kongens Nytorv 13, 1848 Store Kongensgade 49, 1848-60 Nyhavn 67, 1866 Kongens Nytorv 34, 1867-69 Lille Kongensgade 1 og endelig 1870 Højbro Plads 21.

Længst var tilknytningen til Nyhavn 67 (dengang nr. 34), som skipper Johannes Anholm havde overtaget i 1845 for 7.000 rigsdaler. Foruden sin rederivirksomhed annoncerede Anholm med ”propere Værelser og billig Beværtning”. Det passede digteren godt, for kvarteret havde jo charme og huset selv megen interessant historie lige fra dengang det opførtes i 1737 for hørkræmmer Jens Sørensen Bøsholt. Her havde Johan Ludvig Heiberg boet med sin moder 1806-07.

H. C. Andersen blev nu en temmelig forfløjen logerende, for i de år rejste han netop meget. Det kunne således hænde, at han skrev til Madam Anholm, om hun ville tænde op i kakkelovnen, når han kom hjem fra et herregårdsbesøg. Den store blomsterelsker kunne også notere om sin fødselsdag i en dagbog, at der ”stod dejlige Blomster, flere Slags, i Potte fra Fru Anholm”.

Tilfreds med sit logement kunne digteren i oktober 1848 skrive til fru von Eisendecker, som var gift med den oldenburgske minister: ”Efter at have flakket om i Fyen og Sjælland sidder jeg nu roligere i et Hjørne af Køben-

[Side 31]

havn, men i et Hjørne, hvorfra jeg kan se ud over Havet til den svenske Kyst, see Skibene komme og gåe. Her fik jeg da endelig et Brev fra Dem”.

Når han endelig opholdt sig i København, var de tre ”Collinske Gårde” i Amaliegade-kvarteret yndede steder at gæste. I Amaliegade 9 boede således gehejmekonferensråd og medlem af Det kgl. Teaters direktion, Jonas Collin og i nr. 7 residerede Thomsen Collin, der havde utallige gøremål med landets oldsager, fra 1828 udnævnt til medlem af Commission. Jonas Collins tro på Andersens talent og hjælpsomhed kan næppe vurderes højt nok. Han førte digteren gennem de sværeste år.

Annekegade

Annekegade på Østerbro (nær Haraldsgade) var oprindeligt tiltænkt navnet Svanekegade for at indgå i en gruppe af Østerbrogader med navne hentet fra den bornholmske geografi. Mens Haslegade og Rønnegade blev fastholdt, ændredes Svanekegade til Annekegade, da gaden etableredes kort før 1920. Anneke er et nedertysk pigenavn, som optræder efter midten af 1400-tallet især i Sydslesvig.

Antonigade

I slutningen af middelalderen omtales den som Lille Pilestræde. Derefter optræder navnet Antonistræde, navngivet efter to bebyggede grunde, som ejedes af antonitterklostret i Præstø frem til reformationen. Da gaden blev udvidet i 1800-tallet, tog man den nuværende navneform i brug. Antonigade 3 og 7 er begge opført før 1712, men siden stærkt ombygget. I en beskrivelse af København fra 1849-50 nævnes det, at der i Antonigade er ”Dreiere og Børstenbindere”.

Arbejdermuseet

Arbejdermuseet, Rømersgade 22, er grundlagt 1982 og har til huse i den nu fredede "Arbejdernes Forsamlingsbygning" - også kaldet Folkets Hus. Bygningen indviedes den 23. april 1879 og har i de sidste 100 år lagt rum til utallige politiske møder. Museets opbygning forventes at vare de næste ti år, da indretningen først begyndte ved indflytningen. Udstillingsvirksomheden har til formål at vise, hvodedes danske arbejdere har levet og

[Side 32]

virket i de seneste 150 år. Arbejdet og boligen vil blive belyst, ligesom fællesskabet gennem politisk og faglig virksomhed fra industrialismens gennembrud til vore dage. Meget symbolsk åbnede museet den 1. maj 1984 med udstillingen "Arbejderfamilien i 50erne", hvor emner som fagforeningskontoret, hjemmesyersken, "fagenes fest", arbejdspladsen og fyraften er vist.

Asiatisk Plads

Asiatisk Plads ligger på Christianshavn mellem Strandgade og havnen. Pladsens navn er efter handelsforetægenet Det kgl. octroierede dansk Asiatiske Compagni (sædvanligt kaldet Asiatisk Compagni), som lå sammesteds 1732-1843. Det stiftedes 12. april 1732 og modsat så mange andre af 1700-tallets handelskompagnier blev Asiatisk Compagni en blomstrende virksomhed. Med ansvaret for driften af de danske kolonier i Indien: Trankebar, Frederiksnagore og Nicobarerne, fik selskabet store opgaver. Ligeledes fik det, på linie med andre europæiske foretagender, handelsstation - factorier - i Canton i Kina.

I flere af historikeren Hans Grams breve fra 1740erne findes der notitser om, hvorledes det gik med selskabets aktiviteter. 5. september 1744 skrev Hans Gram således til gehejmeråd C. A. Plessen, at det ikke var tilrådeligt at sælge aktier i kompagniet, førend skibet fra Trankebar er kommet hjem. Den 25. september 1745 står der følgende bemærkning i et brev fra Gram til Plessen: "den Hollandske Gouverneur paa Batavia Baron Imhoff har været saa unyttigen nidkiær og hastig i at sende alle de opbragte franske China-fahrere hiem til Holland, fulde med deres Theeladninger, hvilket tillige med Hollændernes egne hiembragte 2 à 3 Millioner Pund Thee, ey hafver kundet andet end slaa Vore Vahrer dybt herunder i Prisen". Et udtryk for økonomisk formåen var Salys rytterstatue af Frederik 5. (se s. 28), som kompagniet betalte alle udgifterne til, men det kostbare projekt kom også til at svie til aktionærerne. 1772 omdannedes Asiatisk Compagni til Nyt asiatisk Compagni, og samtidig blev den ostindiske handel frigivet, dog beholdt selskabet retten til al handel på Kina. 1777 overtog staten Nyt asiatisk Compagnis ejendomme i Indien.

Svenskeren J. E. Angelin nævner 1805, at dets fond er på 2.400.000 rigsdaler fordelt på 4.800 aktier. Blandt varerne, kompagniet hjemfører, er te, sago, kina-rod og rabarber fra Kina, mens man fra Indien henter salpeter, peber, sago, indigo, katun og bomuldstøjer. På grund af den stigende konkurrence fra englænderne og andre forhold måtte kompagniet lukke 1843.

Strandgade 25 er kompagniets gamle hus, et palæ i senbarok stil opført 1738 efter tegninger af arkitekt Philip de Lange. Karakteristisk for stilen er den kraftigt profilerede hovedgesims, lisenerne, mansardtaget og den store segmentfronton på hovedfacaden, hvor et relief er anbragt. Motivet er Neptun og Hermes, der skal tjene som "Kompagniets skytspatroner". Relieffet skyldes formentlig billedhuggeren J. C. Petzold. Stuklofter fra den første tid er endnu bevaret i det indre. Bygningen er fredet. Som en pendent til palæet, idet man ønskede at opretholde symmetrien, opførtes 1781 et pakhus nordøst derfor og med lignende dimensioner og facadeskema. Sidstnævnte dog kun til gaden, for mod pladsen præsenterer det sig som et pakhus. Porten mellem de to bygninger blev udvidet 1958, mens sandstensdekorationerne næsten helt udskiftedes. Bygningen er fredet.

Assistens Kirkegård

Fra middelalderen havde det været skik at begrave de afdøde i kirkerne, kun undtagelsesvis benyttedes urtegardene udenfor. Andetsteds er fortalt om den ligstank, de efterhånden sprængfyldte kirkegulve var årsag til (se s. 190). Pesten 1711 gjorde situationen så kritisk, at undertiden fem kister sattes over hinanden. Derefter oprettedes fem hjælpekirkegårde, næsten alle ved byens udkanter, til begravelse af de fattige, mens de rige fortsat var sikret plads under kirkegulvene.

I 1750'erne forværedes forholdene i København atter, hvorefter magistraten 2. maj 1757

[Side 33]

sendte forslag til Kancelliet om en kirkegård uden for voldene. Heri var intet nyt, for allerede 1666 var Holmens Kirkegård lagt uden for Østerport, og 1711 flyttedes Garnisons Kirkegård sammesteds hen. Efter forskellige forhandlinger besluttedes det at placere kirkegården udenfor den bebyggede del af forstaden Nørrebro. 26. maj 1757 kunne en ny assistenskirkegård oprettes ved kgl. anordning. Den beplantedes hurtigt, mens Philip de Lange havde ansvaret for den karakteristiske teglstensmur med nicher, der hegner en del af kirkegården.

Tænkt fra begyndelsen som en fattigkirkegård voldte det kvaler at få den indviet. Biskop Harboe anså det for unødvendigt, men var så åben overfor almuen, at han foreslog en tale af Vor Frue Kirkes sognepræst. En pauver højtidelighed fandt sted 6. november 1760, hvor disciple fra Frue Skole sang "Pengene, som Judas slængte" over det usle jordstykke. Et slående valg af salme til denne lejlighed, overværet af

nogle professorer og magistratsmedlemmer. Det officielle navn lød ”Assistens kirkegårdene uden Stadens Nørreport” (assistance = hjælp), hvilket dog aldrig slog an. Bedre blev det ikke, da man 1805 udvidede arealet og skulle markere hvert af de københavnske sognes område med en indskrift over porten. Eksempelvis var den ”vejvisende” tekst over porten fra Nørrebros Runddel: ”Hvilested for de afdøde Medlemmer af den Christne Menighed i Kjøbenhavn”. Løsningen var håbløs, hvorfor ”Politivennen” 1806 foreslog en række kvarternavne i tidens patetiske ånd, således Gravløkken, Fredlunden og Mindemarken.

Hvad angår økonomi og vedligeholdelse, bestyrede hver sognekirke sin del af kirkegården. Det måtte nødvendigvis give beskedne anlæg, ja, veje sparede der så meget på, at man ofte måtte passere over adskillige grave for at nå et bestemt gravsted. De begravede hørte også til samfundets anonyme, da man tog kirkegården i brug. Kun et par navne er bevaret fra den første tid. Mest interessant af disse er den franske lykkesmed Jean Baptiste de Parthenay, som stedtes til hvile 1768. Han forsøgte at starte en silkeproduktion, håndværkere tilkaldtes til at dyrke morbærtræer, just over for kirkegården i den senere Frederik 7.s gade. Men projektet blev en fiasko og de Parthenay døde dybt forgældet.

Det, som med et slag ændrede de fattiges kirkegård til den fine dødens have, var gravlæggelsen af rigmanden Johan Samuel Augustin. Han nedskrev to år før sin død i 1785 et codicil, hvori han insisterede på, at ”Mein Begräbnis soll auf dem Armen-Kirchhofe vor dem Norderthor seyn, wesfalls ich schon mit

[Side 34]

Mr. Simon, der dort Gräber ist, gesprochen habe”. Hans eksempel blev efterfulgt, snart som en mode blandt de kendte i datidens København. Da orientlisten og regensprovsten, professor Andreas Christian Hviid i 1788 begravedes derude, blot en halv snes grave fra Augustins, var mere end hundrede studenter til stede. Biskop Frederik Plum, som ægtede Hviids enke, skrev en elegi over Hviid, hvor man i indledningen læser:

”Her i disse landlig simple Grave
Lagdes mangan værdig Borger ned”.

Med årene udviklede kirkegården sig til en frodig have med et væld af pragtfulde gravmæler. Svenskeren Karl August Nicander mindes den fra en rejse i 1827: ”For att njuta en annan tystare och stillare fest, tågade jag en afton ut genom Norre Port till den såkallade Assistance-kyrkogården. Den er sakert en af de skonaste griftegårdar i Europa. Lummiga träd, dunkla gångar, oppna och ljusa blomsterfält, tempel, som beskuggas af popplar, marmorsarkofager, af tårpilar öfverhängda, och urnar eller kors, omslingrade af rosenrankor, doft och fågelsang gora dödens rum til ett litet paradis”.

Assistenskirkegård gav dog stadig problemer for brugerne. Vejene dertil var dårlige og endnu 1840 siges den at være ”et længere fraliggende Sted”. I ”Politivennen”

klages der tre år senere over det samme. Kørebanen derud brolagdes først 1859-67. Folk behandlede heller ikke gravene med den største pietet.

Efter senere udvidelser består kirkegården nu af en række afdelinger, af hvilke den ældste bærer betegnelsen A. Den vigtigste graver her Søren Kierkegaards, som ligger nær hovedalléen, hvor den bøjer ind mod afdeling B. Gravmindet bærer tre marmorplader med hans og familiens navne. Eftersom Kierkegaard havde angrebet de kirkelige ceremonier stærkt, blev der også megen strid om hans begravelse. Alene dette, at han skulle begraves på en søndag, kritiseredes fra kirkelig side. Af andre historiske personer, der er begravet i afdeling A, kan nævnes tegneren Fritz Jürgensen, maleren Christen Købke og billedhuggeren Johannes Wiedewelt.

I afdeling B begravedes forfatteren Viggo Stuckenbergs i 1905. Afdeling D omfatter katolske reformerte samt russiske grave, mens afdeling E oprindeligt var assistenskirkegård for Vor Frue Kirke. Graverboligen i hjørnet mod Nørrebros Runddel er fra 1805.

[Side 35]

B

Badstuestræde

Badstuestræde nævnes allerede i Roskildebispenses jordebog fra 1377 og det hedder om den, at der er "Kødmanger-boder" i gaden. Kort før 1400 blev disse flyttet til Købmagergade. Strædet fik sit navn efter en offentlig badstue, som lå ved Kompagnistræde. 1496 skrives gaden således Strandbadstuestræde.

Badstuen var fast inventar i den danske middelalderby, købstad såvel som hovedstad. Saxo fortæller, at da Absalon 1171 ankom til sin nyopførte borg i København, søgte han straks en badstue. Det udviklede sig efterhånden således, at der var både offentlige og private badstuer i byerne, i 1377 således tre offentlige i København, heraf en i Badstuestræde. De to andre lå nær Vestergade og ved Nikolaj Kirke. Helligåndshuset havde i øvrigt sin badstue, og dertil kom de helt private senere hen. Til badstuerne hørte den praksis, at begge køn kunne være i samme stue, hvilket gav anledning til megen lystighed og druk. En god side ved badstuerne var badskæreren, som kunne tilbyde barbering, frisering, hårskæring, sårbehandling, åreladning og kopsætning. Badstuernes dage var dog talte, da syfilis i slutningen af 1400-tallet kom til Danmark. Der var tale om en virkelig folkesygdom, som for hærgende hen over Europa, og dertil var sygdomsforløbet langt mere akut end i vore dage. De smittede fik høj feber og stærke smerter i hoved, knogler og led. Fra lægerne var der intet effektivt middel, blot stod det klart, at badstuerne måtte lukkes. I København blev Badstuestrædes hus stænget 1509. Peder Palladius måtte tilsvarende beklage, at badstuen i hans fødeby Ribe ophørte, skønt stedet stadig beholdt sit gamle navn. I København anvendtes gadenavnet Badstuestræde efter 1640'erne.

Bagerlauget

Københavns Bagerlaug stiftedes før 1403 og blev af de betydeligste i København. Nationalmuseet ejer en rigt udskåret

laugslade, som de københavnske bagere lod fremstille ca. 1630. Et fremtrædende medlem i 1600-tallet var kgl. hof- og rejsebager Daniel Hellms, som ca. 1675 skænkede laugets et drevet guldschild med emaljearbejde. Dette kunstværk og andre af laugets historiske ejendele findes også på Nationalmuseet.

Da laugsvæsenet i midten af 1700-tallet kritiseredes af den retslærde Henrik Stampe, angik det også bagerne. Stampe hævdede, at de leverede dyrt og dårligt brød og forsømte deres pligt til altid at holde forråd af hvede og rug for et helt år. Bagerne skulle straffes hårdt, hvis de leverede slet eller undervægtigt brød. Samtidig ophævede man laugets forkøbsret til den lollandske hvede, som 1741 var givet. Der skulle også skabes konkurrence, idet myndighederne tillod folk udenfor laugets, ikke blot som før hen at sælge groft rugbrød, men også at bage det. Varer, der forhandlede af de privilegerede rugbrødbagere, kaldtes "Husbagerbrød".

Da Frederiksstaden anlagdes i 1750'erne, tegnede to bagere sig for grunde, den ene af dem, Christian Matthias Breslau, var indvandret fra Stettin og ejede en stor bagergård i Vingårdsstræde samt en mølle på Christianshavns Vold og en ejendom i Smedens Gang (en smøge til Vingårdsstræde).

Baggårde

I århundredernes løb blev de københavnske matrikler tættere og tættere bebygget, gårde med haver afløstes af beboelsesejendomme opdelt i for-, side- og baghuse, hvorved baggårdene opstod. Om en sådan baggård i 1760'erne skrev J. H. Tauber: "Efter min Tilbagekomst til Kjøbenhavn kom jeg til at logere i Badstuestræde hos en Skræder ved Navn Reinhardt, den anden Gaard fra Hjørnet af Vimmelskaftet paa højre Haand i tredie Etage ud ad til Gaarden paa et Kammer, som ikke var saa hedt om Sommeren, da Solen formedelst den modsatte høje Mur maatte stjæle sig ind fra Siden. Ingen Udsigt uden til en lille smal Gaard med et Vandhus i Enden efter Skik og Brug. Paa dette melankolske Værelse opholdt jeg mig...".

I Landemærket 45, hvor pladsen åbenbart

[Side 37]

var meget snæver, nævnes 1780 et "Brædeskuur hvorunder er et Locum og et brænde Kammer, derover en aaben Veedhammer med et Hængeskuur over".

Omkring 1850 var 22 % af byens befolkning henvist til at bo i side- og baghuse, mens 8,5 % blot havde kælderbolig. Fra perioden nævnes et hus i Rigenegade, som

var mættet med stanken fra kostalde samt et oplag af gamle ben og klude. Dog fandtes i samme hus udsalg af levnedsmidler til lokale beboere. Martin Andersen Nexø har i *Pelle Erobreren* (1906-10) levende beskrevet den københavnske slum. En anden undersøgelse fortæller i øvrigt, at omkring 1880 boede en fjerdedel af Københavns befolkning i baggårde uden direkte adgang til gaden! Rystende er et dokument, som fortæller om snedkersvenden, hvis bolig var et dueslag over et lokum.

Ballonfart

Ballonfart, eller ”Aerostatiske resor”, som den svenske statsminister G. F. Creutz benævnte dem, indledtes af de franske brødre Joseph og Etienne Montgolfier. Deres første ballonfærd, baseret på varmluftsprincippet, fandt sted den 21. november 1783 og den historiske luftrejse varede hele 25 minutter.

I København forsøgte naturvidenskabsmanden Peter Chr. Abildgaard sig med en ”aerostatisk Machine” allerede den 20. december samme år, men blæsten var for stærk. Et nyt forsøg fire dage senere mislykkedes også. I stedet blev det apoteker Mühlensteth, som fik held med sine eksperimenter. Han opsendte en luftballon fra Kongens Have den 27. december 1783. Dog rev luft kuglen tovet itu, den tørnede mod slottet og faldt ned på Frederiksberg.

Apotekerfaget fejrede overhovedet triumfer i Norden, hvad angik balloneksperimenter. I Finland var det apoteker Johan Jacob Julin, som i 1784 foretog den første ballonopsendelse fra markedpladsen i Uleåborg.

En tragisk begivenhed fandt sted 14. september 1851, da luftskipperen Guiseppe Tardini forulykkede ved Kalvebod Strand og druknede.

Berømtest af alle københavnske ballonfærd blev svenskeren Victor Granbergs. Han annoncerede med megen fanfare den 25. juli 1857 i *Berlingske Tidende*, at han den følgende dag med kongelig tilladelse ville foretage en ”Luftreise med den colossalle Silkeballon ”Samson kaldet” fra Christiansborg Slots Ridebane”. I annoncen forklaredes også de tekniske detaljer: ”dette interessante Syn at see Gassen udvikle sig fra mindre Tønder til et stort Kar, hvorfra det strømmer ud i Ballonen, og dennes Udvidelse er noget overordentligt. Fyldningen og Opstigningen tilkjendegives ved Salutering af Kanoner”

Opstigningen blev en kæmpe fiasko, idet ballonen blev hængende i staldbygningstaget på Christiansborg og folkemængden råbte ”Den går ikke, Granberg”, et udtryk som siden blev meget populært.

Bang, Herman (1857-1912)

Herman Bang, forfatter, journalist og teaterinstruktør. 1884 skabte han sensation med sin øjeblikksreportage af Christiansborgs brand 3. oktober dette år. Den tryktes under

overskriften ”Branden” i dagbladet Nationaltidende. 1885-89 knyttedes han også til dagbladet Politiken, senere igen 1901.

Gennem sine fremragende socialreportager havde Herman Bang oplevet storbyens skyggesider på nært hold, hvilket gav stof til hans nøgleroman ”Stuk”. Bogen udkom 1887 og blev sabelt ned af den borgerlige presse på

[Side 38]

grund af sine angreb på det københavnske spekulationsbyggeri, ja, hele den forlorne kultur, som prægede tiden. Bogen var i særdeleshed et angreb på den københavnske byggematador Hellig-Hansen (s.d.), som efter at have opført Scala og Dagmarteatret, to store prestigeprojekter, gik konkurs. I ”Stuk” er disse ødselt udstyrede bygningers symboliseret ved Victoria-Etablissementet, som Herman Bang også lader synke i økonomisk ruin.

Til sidst i bogen sammenfatter Bang sin kritik: ”Han havde set alt, med Smaakaarsmandens mistroiske øjne: Leverandørernes Bedragerier og Haandværksmestrenes Svindel; og som en uvorn Dreng, der pludselig ødelægger sit eget Legetøj og søndersliger Stykke for Stykke, fortalte han om Murværket, hvor der var iblandet Sten fra nedbrudte Rønner; Bjælkerne, som havde udtjent i gamle Bindingsværkshuse; om Vandet, der var som en Sø, hvori de rejste Grunden for at opnaa det største Laan; Svampen som aad sig ind i alle Mure og slog ud paa hver Væg”. I dette symbolprægede sprog var meget af stilen fra Emile Zolas samfundskritiske romaner.

I Lolland-Falsters Stiftstidende lød kritikken 10. november 1887: ”Kompositionen i Bogen er noget af det løseste vi have set; man faar sikkert Hovedpine ved at prøve at følge Traadene”.

Barhow, Hans (1704-54)

Som et sidestykke til 1700-tallets Restif de la Bretonne i Paris, levede der i samme århundrede i København en herre ved navn Hans Barhow. Han nærede en lidenskabelig interesse for pigerne af det gode borgerskab samt fornemme folks maitresser, men forblev dog altid i rollen som tilskueren.

Efterhånden fik han sat sine iagttagelser i system, idet han i slutningen af 1750erne førte en større protokol over de dejlige damer. Henvend 400 var kvalificerede til optagelse i hans dagbog. Mens originalen er gået tabt, findes listerne bevaret i en afskrift med titelen: ”Kort Underretning For En Liebhaber af dem som er indlemmede udi Det Elphenbeenske Societet”. Om en af ”medlemmerne” hedder det: ”meget smuk, forstandig, vif og snaksom”. I fortegnelsen fortælles også, at der i ”Dalschous Gaard” i Lille Kongensgade bor ”en Brændevinsmand. Enkemand. God Næring. Har to Døtre, hvoraf en ret køn. Hedder Ane. . . Der bor og en Fyrbøder. Han

hedder Müller, har 4 Døtre, kun 1 Søn, en hos Grevinde Plum, smuk Pige. Vrikker, naar hun gaar”.

”Baron Boltens Gård”, Gothersgade 8

Baron Boltens Gård, omfatter forhus, side- og baghus. Før den nuværende ejendom lå her en ældre gård, i 1740 ejet af hofkøkkeninspektør Nelling. Han udlejede værelser til fattigfolk og i begyndelsen af

[Side 39]

1750erne havde en hjulmand værksted i forhuset. I gårdens hovedbygning holdt Christopher Harsdorff, fader til den store arkitekt, skole. Det var i årene 1748-54, og kobberstikkeren Johan Fr. Clemens frekventerede den fra sit 8. år.

De nedslidte længer måtte 1767 falde, da vintapper, senere baron Henrik Bolten, købte ejendommen. Omkring 1770 stod den nuværende gård færdig, dog siden ændret, hvad forhuset angår, da man satte det på ”kommodeben” for at lette trafikken i Gothersgade.

Bolten, som var født i Bremen, indvandrede 1752 til København, blev 1763 optaget i vintapperlauget og blev en velhavende herre. Da han siden, nemlig i 1785, nærmede sig en fallit, blev boet behandlet. Dokumenter fortæller, at der i baronessens modtagelseskabinet var to mahognispejle, to spilleborde, to spiseborde og et cembalo. I et thekabinet ved siden af stod et kinesisk lakeret bakkebord og baronessen havde i sit sovegemak en dobbelt egetræsseng med ostindisk sirtseomhæng. I baghuset havde børnenes fransklærerinde sit kammer.

På forhusets trappe ses et ur, som antagelig blev opsat i midten af 1800-årene, da urfirmaet Urban Jürgensen drev forretning i den gamle gård. Bagest på grunden ligger en malerisk staldbygning i bindingsværk med gule tavl og sortmalet tømmer. Bygningen opførtes 1755 for vognmand Thomas Mattiesen og havde plads til 24 heste.

Berlingske Tidende

Danmarks ældste og tillige en af verdens ældste aviser blev grundlagt 1749 af den fra Mecklenborg indvandrede bogtrykker Ernst Heinrich Berling. Den 27. november 1748 fik han for sig og sine arvinger privilegium på at udgive de aviser, såvel danske, tyske, franske som lærde, han havde overtaget fra en bogtrykkerenke ved navn Inger Wielandt. Under titelen ”Kjøbenhavns Danske Post-Tidende” udkom avisen første gang 3. januar 1749.

Avisen målte kun 11 x 18 cm og indledtes med et vers begyndende på forsiden. De første linier lød:

Monark af Nordens Tvilling-Rige,

tillad, din Undersaat tillige
 Med alle dine Tienere
 Maa offentligen lade see,
 Med hvad oprigtig Hiertens Glæde
 De deres Konge see at træde
 Ind udi et fornyet Aar,
 Som idel Held og Lykke spaar...

Biehl, Charlotta Dorothea (1731-88)

Charlotta Dorothea Biehl (1731-88), som levede i 1700-tallets København, var en af tidens åndspersonligheder, dertil sladdertaske af rang og brevskriver af Guds nåde. Hendes

[Side 40]

fader, Christian Emilius Biehl, var fra 1753 inspektør for Charlottenborgs bygning og tillige sekretær for Det kgl. Skildrer-, Billedhugger- og Bygningsakademi.

Allerede 1750 begyndte Dorothea at omgås de franske skuespillere, Frederik 5. havde indkaldt til at optræde på en dertil indrettet scene på Charlottenborg. Det franske teater gjorde dybt indtryk på hende, og da hun tidligt var blevet enke uden udsigt til en ny ægteskabelig havn, modnedes hendes litterære løbebane.

I 1762 debuterede Dorothea Biehl på Det kgl. Teater med en oversættelse af Destouches' komedie *Le poète campagnard* - Landsbypoeten. To år senere skrev hun sit eget stykke, "Den kierlige Mand", og komedien blev straks opført. Henrik, en af stykkets personer, blev fremstillet af den store komiker Gert Londemann, som havde spillet samme type i Holbergs stykker.

Et højdepunkt i hendes karriere var oversættelsen af Cervantes *Don Quixote*. Hun opfordredes dertil af den spanske gesandt Manuel Delitalá i 1775 og allerede året efter forelå første bind på dansk, skønt hun måtte sætte sig ind i det spanske med gesandten's hjælp. Cervantes' prosa fra begyndelsen af 1600-tallet oversatte hun med utrolig føling til et dansk iblandet holbergske vendinger, der gjorde sig. Andet bind fulgte 1777 og hendes version opnåede siden at blive genudgivet flere gange i vor tid. Dorothea Biehls breve, hvori hun leverer sladderstof fra det danske hof og lilleputbyen København, har dog været hendes største fortjeneste. Mere end 400 stykker skrev hun til Johan Bülow og deri skildrede Frederik 5.s såre svage person, intrigerne og Struensee-tidens ryster. Stilen var veloplagt, helt over i det barokke, som i brevet på årsdagen for kuppet den 14. april 1784, hvor Guldbergs regering styrtedes: "Maa paa denne kære, glade og vigtige Dag for Rigerne et Fad Pandekager være velkommen".

Bing & Grøndahl Museet, Vesterbrogade 149

Bing & Grøndahl Museet viser porcelænsfabrikkens historie fra grundlæggelsen 19. april 1853 til vore dage.

Virksomheden stiftedes af brødrene Bing og keramikeren Fr. Grøndahl. Sidstnævnte havde i kraft af sin tidligere ansættelse på Den kgl. Porcelænsfabrik megen viden om fabrikationen. Som kunstnerisk konsulent valgtes billedhuggeren H. V. Bissen og det forberedende arbejde fandt sted i arbejdslokale på den nordre side af vejen, mens fabrikken rejstes på den modsatte side.

Der var mange vanskeligheder i begyndelsen og Grøndahl døde 1856 af en forkølelse, han havde pådraget sig under arbejdet. Da det også var svært med afsætningen af varerne - konkurrencen med importen fra udlandet var hård - fandt man på at arrangere halvårlige udsalg. Det gav hurtig fremgang. Herom fortæller Harald Bing: ”Til Fods og til Vogns, med Dækkekurve og Hankekurve, Kister og Kasser, i Storm og Regn valfartede Damer af det højeste Bourgeoisie Side om Side med Kvinder af Folket ud til Fabrikken for at købe det billige Porcelain i de tre Dage, et saadant Udsalg varede. Man lod sig taalmodigt opstille i Rækker af det i Hast tilkaldte Politi”.

Næsten ligeså genial var den idé, digteren og telegrafdirektøren Peter Faber bragte fabrikken. Han rettede en forespørgsel, om man kunne fremstille de hvide porcelænsklokker til telegrafpælene. Faber fandt det nyttigt, om det kunne lade sig gøre, da man ellers skulle skaffe dem fra udlandet. Også denne produktion kom ud over de første vanskeligheder af teknisk art og en strålende indtægtskilde var sikret, efterhånden som telegrafvæsenet udviklede sig.

Blandt de største kunstnere, som knyttedes til Bing & Grøndahl, må nævnes J. F. Willumsen, som begyndte sit samarbejde med fabrikken 1897. På verdensudstillingen i Paris 1900 fik virksomheden sit internationale gennembrud, hvad der meget smukt er vist i museets udstilling.

Bispebjerg Hospital, Bispebjerg Bakke 19-35

Det oprindelige hospital blev tegnet og bygget af Martin Nyrop i årene 1908-13. Modsat det gamle Kommunehospital (opført 1859-63), hvor fløjene var bygget sammen, valgte

[Side 41]

Nyrop et system af fritliggende pavilloner. Stadsarkitekt Fenger havde allerede 1901 udarbejdet et forslag til Bispebjerg Hospital, der fulgte pavillonsystemet. Imidlertid døde Fenger 1905, hvorefter Nyrop overtog opgaven, i øvrigt hans sidste store. Man planlagde hospitalet til at omfatte ialt 12 pavilloner, men der byggedes seks pavilloner, to operationsbygninger, hvortil der hørte forbindelsesbygninger, dernæst badebygning, køkken, vaskeri, maskinhus, funktionærbygning, et vandtårn, tre

portbygninger, patologisk institut og et kapel. Det landskabsarkitektoniske, med udnyttelse af det skrånende terræn, fik landskabsgartner Edvard Glæsel ansvaret for. Nyrop bestræbte sig på at arbejde bygninger og terræn sammen, således at hospitaler virkede venligt. En række relieffer og granitskulpturer, udført af billedhuggeren Rasmus Harboe, smykker hospitalets ældre bygninger. På nogle af sengestuerne ses kalkmalerier, udført af frk. E. Nyrop og frk. M. Drejer. De blev bevaret i forbindelse med en modernisering.

Bispegården, Nørregade 11

I slutningen af 1300-tallet blev Københavns første rådhus opgivet og et nyt opført på hjørnet af nuværende Nørregade og Studiestræde. Da Universitetet oprettedes 1479, fik det overladt rådhusbygningen (se nærmere s. 233). 1539 flyttede Universitetet over på den anden side af Nørregade, hvorefter Københavns biskop fik sit domicil i det middelalderlige hus. Ved Københavns brand 1728 ødelagdes gården og en ny rejstes 1731-32 i grundmur til gaden og i bindingsværk mod gården. Rester af middelalderligt murværk, bl.a. fundamenter til et firkantet trappetårn, blev afdækket, da man 1896 gravede under Nørregadefløj. Ved samme lejlighed blev gården grundigt restaureret af Martin Nyrop, som opsatte en karnap

[Side 42]

på facaden til Studiestræde. Mod gården etableredes en svalegang.

Til minde om ”moderniseringen” opsattes en tavle under førnævnte karnap. Teksten lyder:

”Helt rædsomt man med mig i Tiden monne raade:

Som Raadhus først jeg stod vor By til Gavn og Baade. 1479.

Saa var jeg Studiegaard, men blev, da her i Landet Guds rene Ord fik Løb, til Bispegaard omdannet. 1537.

Det har jeg siden da igiennem Sekler været, skjønt Ild mig hærget har og Ild har paa mig tæret. 1728.

Nu er i stand jeg sat, Gud lad mig længe staa og skærm i Naade dem, som Bolig i mig faa. 1896”.

Blegdamsvej

1672 fik de såkaldte ”blegemænd” tilladelse til at anlægge deres pladser på en strækning mellem nuværende Blegdamsvej og Sortedamssøen. Dammene, som lå her de næste 200 år, blev nummereret i rækkefølge begyndende sydfra med nr. 1. Hvor det første bassin har ligget, løber i dag Sankt Hans Gade. I dammene kunne de hvide varer fugtes, hvorefter de blev lagt til blegning i solen. Tjenestepigerne blev sendt herud et par gange hvert år. I Holbergs Kilderejsen står der: ”Jer Piiger skal jo dog

paa Blegedammen et par Gange om Aaret". Luxdorph skriver tilsvarende i sin dagbog 23. juli 1781: "Reist til Byen med Jfr. (jomfruerne) Hansen og Mette, som drog tilbage med Tøiet fra Blegdammen".

For guldalderens kunstnere var Blegdammen en inspiration. 1834 flyttede maleren Christen Købke med sin familie til et landsted ved Blegdammen, hvor han gjorde flere studier. Efter sit giftermål 1837 blev Købke fortsat boende ved Blegdammen, men da hans fader døde, måtte ejendommen 1845 til hans store sorg sælges. Købke skiftede herefter adresse til Frederiksborggade.

Digteren B. S. Ingemann skildrede også stedet: "Og Søen blank og rolig Staar med Himlen i sin Favn. Paa Dammen fjerne Vogter gaar og lover Herrens Navn". Den i verset omtalte vogter var ansat for at passe på, at de udlagte hvidevarer ikke blev stjålet. Han skulle regelmæssig blæse i et kohorn, således at folk vidste, at han var vågen. Hos Carl Ploug omtales kohornet som en "Blegdamstuba".

Blindeinstituttet

Blindeinstituttet, Kastelsvej 60, er opført som et flerfløjet anlæg 1857-58 efter tegninger af arkitekt F. Meldahl. Som hovedmotiv har Meldahl valgt den venetianske rundbuegavl, der kendes fra Venedigs renæssancekirker, f.eks. S. Zaccaria.

Stilhistorisk hører Blindeinstituttet til de mest interessante eksempler fra sidste halvdel af 1800-årene. Ved instituttets åbning var der 25 elever med J. Moldenhawer som forstander.

Blågård

Blågårds historie er knyttet til Nørrebro. Det gamle brokvarterets jorder var i 1600-tallet hjemsted for en del småindustrier såsom stadens teglgård, der flyttedes herud i 1617 og producerede tegl, indtil den ødelagdes under svenskernes belejring 1658. Altdominerende var dog de offentlige og private lysthaver, hvortil Blågård hørte. Det første Blågård opførtes i slutningen af 1600-årene og til hovedbygningen hørte også en lysthave.

Ideen at lægge et lysthus med have just uden for byen var italiensk og opstod i den tidlige renæssance, hvor man talte om begrebet villa suburbana (Jat. suburbana = lige uden for byen). Således skrev den berømte arkitekturteoretiker Leon Battista Alberti i sit værk *Della Famiglia*: "I villaen kan man flygte fra larmen, tumulten, stormene i byen, på torvet i paladset. I en villa kan man skjule sig, så at man ikke ser det syndige, det skurkagtige, den store mængde onde mennesker, der i byen til stadighed flagrer rundt foran ens øjne, der aldrig ophører med at summe i ens øren, som time efter time fortsætter med at råbe og brøle overalt i landet som de mest frygtelige og forfærdelige vilde dyr. Hvilken velsignelse det er at bo i en villa: en usædvanlig

lykke!”. For det rige københavnske borgerskab blev de nørrebroske lysthaver også et tilflugtssted.

[Side 43]

Da prins Carl, broder til Frederik 4., erhvervede Blågård i 1707, præsenterede der sig snart en mere elegant park med klippede buske og træer, lange alléer og pavilloner. Nede ved Peblingsøens bred, hvor haven afsluttedes, var der på tværs en buegang. Desuden opførte prins Carl en ny hovedbygning, kun i én etage og med mansardtag, den moderne brudte tagform, som var skabt i Frankrig. Taget beklædtes med blå skifer, hvad der gav det lille lystslot navnet Blågård. Indvendig udstyredes bygningen ødselt med elegante møbler, malerier og silketapeter. Den fyrstelige ejer lod, inspireret af pietismen, en prægtig bedesal indrette med 35 bibelske billeder, der leveredes af Hendrich Krock.

I slutningen af 1760erne stod grev Holck som den officielle ejer af Blågård, men var antagelig blot stråmand for Christian 7. Her kunne den unge, endnu ikke aldeles sindsforvirrede konge, ubesværet holde gevaldige fester med damer; blandt disse grev Holcks 12-årige hustru.

En klædemanufaktur indrettedes 1780 på Blågård, men ophørte syv år senere.

Derefter fulgte oprettelsen af kongerigets første skolelærerseminarium i 1791, hvortil Blågård benyttedes ved undervisningen. Da seminariet 1809 flyttede til Jonstrup, fik det gamle lystslot atter en omskiftelig tilværelse. 1827 overtog italieneren Pettoletti hovedbygningen, som han ombyggede til teater. Desværre blev det ødelagt af brand i 1833 og aldrig genopført.

Stedet var på dette tidspunkt i almindeligt forfald og da man i en udbygning ville etablere en dampmølle i 1830, skrevet københavnerblad harmfuldt, om det var rigtigt ”aldeles at vanzire en af Hovedstadens skjønneste og meest besøgte Forstæder”.

Næste kapitel i stedets historie var oprettelsen af et nyt Blågård Seminarium på slottets tilliggende. Det skete 1859 på initiativ af Jeppe Tang, som var venstrepolitiker. Seminariet flyttede derfra 1933.

Blågårdsplads

Blågårdsplads ved Blågårdsgade er en af Nørrebros anlæg, hvis nyere historie begynder med isenkræmmer M. A. Heegaard. Han byggede 1826 en lille sommervilla ud for Blågårdsgade 16 og fjede en stor have til. Heegaard udvidede sin ejendom året efter ved at erhverve et større grundstykke fra ejendommen Blågården, hvorpå han opførte et jernstøberi. Hans søn, S. P. A. Heegaard, fortsatte virksomheden og opkøbte samtidigt Statens Fabrikker på Frederiksberg. Køkkenudstyr, i særdeleshed emaljerede gryder, blev efterspurgt artikler fra Heegaards virksomheder. Da støberiet i 1898 flyttede til Hillerødgade, købte kommunen området og etablerede en offentlig plads. Anlægget blev

planlagt af arkitekt Ivar Bentsen, mens billedhuggeren Kai Nielsen modellerede figurgrupperne under et ophold i Paris. Begge havde meget specielle ønsker i forbindelse med pro-

[Side 44]

jektet. Således ønskede Kai Nielsen en moder med to børn stillet over en mand kæmpende med en gorilla. Opstillingen skulle ”symbolisere menneskets kamp med sine onde tilbøjeligheder”. Ivar Bentsen afslog dette og fik i stedet grupper med motiver fra de forskellige håndværksfag. Han ønskede også, at Kai Nielsens figurer skulle underordne sig hans plan for selve pladsen, et rektangulært rum afskærmet af grovhuggede granitmure.

Resultatet blev figurer i grå og rødlig granit, der viser en skomager, en murer, en håndværker med høvl, en musikanter med harmonika og en som klipper et får. Hver af de mandlige figurer har som regel en modvægt i et lille sammenkrøbet barn.

Mændene er fremstillet med stærke muskeldragter, der skal illustrere kræfterne, der lægges i arbejdet. I hjørnerne af den forsænkede plads og ved hovedtrappen ned til samme ses større figurblokke, ”træer” med små børn som frugter.

Blåtårn

Blåtårn har ud fra de nuværende beliggenhedsforhold været placeret et stykke bag Frederik 7.s rytterstatue, lige ud for den nordre del af hovedportalen i Christiansborgs hovedfacade. Det er muligt, at Blåtårn allerede opførtes omkring 1416, da Peder Jensen Lodehats bispeborg sammen med København blev overgivet til kong Erik af Pommern. For arkæologiske undersøgelser har vist, at det er yngre end Peder Lodehats oprindelige anlæg.

Vi hører første gang om det berygtede tårn i 1494, da kong Hans lod sin renteskriver sætte i fængsel. Senere kom mere kendte personer til og fyldte op i dets fangehuller: Torben Oxe, Didrek Slagheck, Knud Gyldenstjerne og Joachim Rønnow.

Ved hjælp af arkivalier og topografiske malerier tegner der sig et tydeligt billede af Blåtårns arkitektur og indretning i 1600-tallet. Selve tårnet var da 5 etager højt og kronedes af Christian 4.s gennembrudte renæssancespir. Mod gårdsiden var anbragt et polygonalt trappetårn med spir, mens siden mod kanalen delvis dækkedes af en påklistret bindingsværkkarnap, som var understøttet af skråbjælker. I øverste etage var to kamre, af hvilke det yderste rummede pinebænken og det inderste tjente som fængsel.

I 1649 blev en ung degn og huslærer fra Island, Gudmund Andresson, indsat i Blåtårn. Han havde forfattet et skrift, *Discurus polemicus*, hvori han argumenterede for mandens ret til at tage sig medhustruer. Andresson mente ikke, at Bibelen indeholdt noget direkte forbud mod dette. Desuden understregede islændingen, at hans overvejelser var helt teoretiske. Ja, flerkoneri var ham personligt utænkeligt, da

”han kunde have Bryderi nok med en”. Enden på den besynderlige sag blev delvis frifindelse, idet Andresson ikke længere måtte sætte sine ben på Island. Til gengæld blev han indskrevet ved universitetet, da man fandt ham velbegavet. Desværre døde han under en pest fire år senere.

Den mest berømte fange i Blåtårns historie var Eleonora Christine, som var Christian 4.s yndlingsdatter og gift med Corfitz Ulfeldt. Om deres fælles omtumlede liv skal ikke berettes her. Afgørende var anklagerne mod Corfitz Ulfeldt for landsforræderi, som også bragte Eleonora Christine i ulykke. Hun arresteredes og bragtes 8. august 1663 til København for at blive indsat i tårnet. Hendes fangehul var i fjerde etage og efter hendes angivelser 7 skridt langt, 6 bredt og 9 alen i højden øverst oppe sad et vindue tilgittret med ”dobbelt tykke Jerntaller”. Ved siden af var et rum af samme størrelse.

I august 1663 begyndte hun en dagbog, af hende selv kaldet Jammers Minde, og manuskriptet afsluttedes først 21 år senere, da hun i maj 1685 forlod fængslet. Der var ikke mange opmuntringer disse år. Dog lod man i 1674 indsætte en ”Vind-Ovn” i hendes rum for at bedre hendes usle forhold og i 1682 sendte dronning Sophie Amalie hende silkeorme til tidsfordriv. En dværg fra hoffet bragte under tiden nogle pommeranser og citroner.

Mens Eleonora sad fængslet, var dr. Otto Sperling anbragt i et fangehul i etagen neden under. Hans fængsel kaldtes ”Mørke Kirke” og bag ved dette lå ”Troidhullet”. Da Eleonora døde 1698 i Maribo, blev hendes dagbog sendt til hendes søn i Wien, grev

Side 45]

Leo Ulfeldt. Her gik den i arv gennem flere generationer og havnede til sidst i et østrigsk familiearkiv tilhørende en gammel adelsslægt. Det blev her genopdaget af den danske forsker F. R. Friis i 1868 og året efter udgivet i Danmark.

Originalmanuskriptet kom først tilbage til Danmark i 1920.

I 1721 påbegyndtes en ombygning af det gamle slot, hvorefter Blåtårn blev gjort til porttårn og under Christian 6. blev hele slottet nedrevet og dermed også det forhadte fængselstårn.

Boldhusgade

Boldhusgade er et minde om det Boldhus, der 1597 opførtes for hoffet af murermester Jürgen von Freiburg. Bygningen blev lagt i den tidligere kongelige urtehave på Bremerholm.

Christian 4. benyttede selv flittigt boldhuset, hvor det ikke blot drejede sig om boldspil og andre ridderlige idrætter, men også om indsats med penge i disse lege. Kongen noterede således den 19. april 1607 i sin skrivekalender, at han i boldspil

havde tabt 4 rosenobler (en møntfod) til Ditlev Rantzau. Den 1. maj samme år "legede" han med pfalzgreve Augustus i boldhuset og tabte 1 rosenobel. Boldhuset med den store grund syd derfor solgtes 1627 til Niels Pedersen, som var borger i Oddevald i Norge. Hermed var dets dage tal-

[Side 46]

te som kongeligt idrætshus. Bygningen nævnes dog endnu i midten af 1600-årene. Tilkørselsvejen til Boldhuset kaldtes oprindeligt for Adelstredet, først i 1670erne talte man hyppigere om Gammel Boldhusgade og 1680 blev det nuværende navn for første gang anvendt.

"Bombebøssen", Overgaden oven Vandet 48C

Den nuværende bygning, som er opført 1891 af arkitekt Thorvald Bindesbøll, er i tre etager over en høj kælder og bygget af røde tegl. Bygherren var stiftelsen "Bombebøssen", et hjem for gamle søfolk, der i begyndelsen af 1820erne begyndte sin virksomhed på initiativ af waterschout Peder Norden Sølling (s. 236). Til indsamling af penge har han fra begyndelsen anvendt en 200-pundig bombeskal, hvilken gav navn til sømandshjemmet. Stiftelsen havde først hjemme på et loft på Wildersplads, fra 1825 i Skvaldergade, dernæst fra 1859 i Brogade og endelig fra 1891 i Overgaden oven Vandet. Stiftelsen er atter flyttet 1956. I en blanding til højre for porten er indmuret en mindetavle med portrætrelief af P. N. Sølling.

Borchs Kollegium

Borchs Kollegium eller Borken, som det forekommer i daglig tale blandt dets alumner, ligger i St. Kannikestræde 12. Den statelige bygning i 3 grundmurede etager og 12 fag opførtes 1690-91 på initiativ af lægen og naturvidenskabsmanden Oluf (Ole) Borch. Han ønskede at skænke universitetet et nyt kollegium og efter donators ønske, skulle det bære navnet Collegium Mediceum. Til formålet købtes en professorbolig i St. Kannikestræde, som beboedes af professor Bertel Bartholin. Han var villig til at flytte, dog med følgende skriftlige bemærkning: "Endog den residents ieg nu i boer er meget brystfældig, saa er den god nok for mig som en gammel mand, dog dersom min kiere Collega D. Borrichius vill aarlig gifue mig 200 Rdlr. till at leie een magelig oc bequem gaard, indtill een anden kand falde, vill ieg icke være imod hans yndelige forsæt". Oluf Borch nåede desværre ikke at opleve byggeriet afsluttet, da han døde 13. oktober 1690.

I fundatsen, hvorefter kollegiet skulle styres, betingede Borch sig, at der altid skulle være to Ribestudenter som alumner i kollegiet. Dette ønske skyldtes, at han selv havde været discipel i Ribe Skole. Kollegiet blev også på andre måder præget af Oluf Borchs usædvanlige personlighed. Således skænkede han det sit bibliotek "baade af

trygte Bøger og Manuscriptis”. Omtalte samling vakte stor beundring i samtiden og rummede bl.a. afhandlinger om kemien, som Borch havde dyrket meget. Hans instrumenter fulgte også med biblioteket. Af dette gik næsten alt op i røg ved den store brand i 1728, kun nogle få håndskrifter overlevede.

Som kollegiet fremtræder i dag, er det resultatet af to store genopbygninger. Efter branden i 1728 kunne en del af ydermurene genanvendes i den nye kollegiebygning, som stod færdig i 1731. Den var i det ydre lig den gamle, blot manglede den oprindelige frontispice over 10 fag. Da englænderne 1807 bombarderede København, blev bygningen atter ødelagt og stedet henlå som brandtomt i næsten 18 år. Men i 1823 var der skabt økonomisk grundlag for et nyt byggeri, hvortil professor P. Malling leverede tegningerne. Det nuværende Borchs Kollegium stod omsider færdig i 1825. Her holdt N. F. S. Grundtvig i 1838 en række foredrag under titlen ”Mands Minde”.

I den idylliske gård, som hører til kollegiet, er endnu bevaret Oluf Borchs såkaldte laboratoriebygning, hvor han sad med sine vægtskåle, blæsebælg, retorter og kemikalier. Endvidere ses en mindesten for historikeren Jens Paludan-Müller, der faldt ved Oversø i 1864. En statue i bly af den farnesiske Herkules tilskrives den franske billedhugger Abraham César Lamoureux, mesteren for rytterstatuen Christian 5. på Kongens Nytorv.

Borgerdydskolerne

15. april 1785 stiftede lægen og forfatteren Johann Clemens Tode med andre filantropisk interesserede Borgerdydselskabet. Blandt selskabets andre fremtrædende medlemmer kan nævnes historike-

[Side 47]

ren, professor Abraham Kall, som 1776 havde skrevet og udgivet ”Den almindelige Verdenshistorie til Skolernes Brug” til afløsning af Holbergs ”Historia universalis”. Det lykkedes to år senere at oprette to skoler, tidligere kaldet Borgerdydskolen i Kjøbenhavn, nuværende Østre Borgerdyd i Stockholmsgade og Borgerdydskolen i Helgolandsgade, nuværende Vestre Borgerdydskole på Sjælør Boulevard. Begge skoler har haft skiftende adresser i tidens løb. Vestre Borgerdyd fungerede oprindeligt blot som en filial, men flyttede 1795 til Christianshavn, hvor den i perioden 1826-38 havde til huse i det ”Schimmelmansske Sukkerhus”. 1837 overtog Vestre Borgerdyd en tidligere præstegård i Wildersgade, hvorfra den flyttede til en nyopført bygning i Helgolandsgade 8. Denne indviedes 7. april 1893 og er endnu bevaret med sine karakteristiske terracottadekorationer.

Borgergade

Indtil saneringerne i 1940erne var gaden et af byens værste slumkvarterer. Mange værdifulde borgerhuse lå her fra 1600tallets slutning og det følgende århundrede, men bygningerne var blevet forsømte og de oprindelige haver erstattet med tæt side- og baghusbebyggelse. 26. januar 1865 oprettedes byens første offentlige badeanstalt i Borgergade, men bortset fra dette havde stedet et dårligt ry og prostitutionen trivedes godt.

Borups Allé

Borups Allé løber fra Rantzausgade ud til Bellahøj. Alleen er opkaldt efter L. C. Borup, som fra 1883 var Københavns finansborgmester. Politisk var han konservativ og i mange henseender en stædig person, således en fanatisk modstander af kvindernes begyndende frigørelse. 1885 blev Danmarks første kvindelige læge, Nielsine Mathilde Nielsen, ansat på Skt. Hans Hospital. Da Borup kort efter holdt hospitalsinspektion, frabad han sig hendes tilstedeværelse ved den efterfølgende middag. I den sag stod han nu ikke alene. Lægen Mathias Hieronymus Saxtorph, kirurg ved Frederiks Hospital i København, var også imod ansættelse af kvindelige læger med den begrundelse, at det ”var stridende saavel imod Velanstændighed og Sædelighed som imod god Orden paa en Hospitalsservice”.

Som den ansvarlige for kommunens kasse var Borup yderst sparsommelig, bl. a. på hospitalsområdet, hvor han mente, at hospitalslægerne krævede mere end rimeligt. Da 1896-budgettet behandledes, kom det til skarpe ordvekslinger og her udbrød lægen dr. Ørum, at borgmester Borup på forkert grundlag havde rettet ”et af de sædvanlige” udfald mod lægerne og lægevidenskaben. Han var dog ikke tilbageholdende på alle udgiftsområder. På hans initiativ foretog Københavns kommune store grundkøb i daværende Brønshøj sognekommune og det sikrede nye boligområder til en overkommelig grundpris. Hermed undgik man en gentagelse af den store grundspekulation, som fandt sted tidligere i 1800-årene.

Borup gik også varmt ind for opførelsen af Martin Nyrops rådhusprojekt, skønt det kostede dyrt. Det skal tilføjes, at hans efterfølger i embedet, socialdemokraten Jens Jensen var ligeså kritisk overfor udgifterne.

[Side 48]

Botanisk Have

Botanisk Have har haft en omskiftelig tilværelse. Oprindeligt som universitetets botaniske have omfattede den kun nogle bede med lægeurter, lagt ud til Skidenstræde (nuværende Krystalgade). Efter indvielsen af Frederiks Hospital i Bredgade grundlagde man en ny botanisk have i dets nærhed, ved Toldboden på begge sider af

Amaliegade. Dr. Oeder, som stod for anlægget, havde her et væksthuse. Haven var omgivet af en ringmur og der var indrettet forelæsningsal, bibliotek m.m. Omkring 1778 flyttedes den botaniske have til parken bag Charlottenborg og en bygning ved Nyhavn, tidligere sprøjtehus og konsumptionskontor, overlodes til "Driv- og Gævæsthuse". Hele anlægget stod færdig 1783, hvortil der knyttedes en professor og en urtegårdsmand. Orangeri og bibliotek hørte også med. Charlottenborgs botaniske have blev en stor inspiration for H. C. Andersen. Hovedpersonen i eventyret "Den lille Idas blomster", skrevet 1837, legede netop i denne have. Hun var datter af H. C. Andersens gode ven, akademisekretær Mathias Thiele. Et minde om haven kan også være fortællingen "Gartneren og Herskabet" fra 1872, hvor en storm flyger hærgende over en park og vælter to gamle træer, et symbol på slægtens livskraft. I deres sted lod gartneren anlægge en have, hvor han dyrkede alle landets vilde planter. Ved juletid satte han korneg og Dannebrog blev også hejst. Dette sindbillede på Danmark kun-

[Side 49]

ne henviser til Joakim Frederik Schow, som 1842 blev direktør for haven og lod plante en samling af nationale vækster.

Pudsigt nok havde H. C. Andersen aldrig adgangskort til haven, hvad der dengang krævedes. Det var heller ikke så nødvendigt, da han boede tæt ved i Nyhavn 67 og kunne nyde udsigten dertil.

Nuværende Botanisk Have mellem Sølvgade og Gothersgade anlagdes 1871-74, i særlig grad på initiativ af gartner A. Weilbach. Men andre forhold lå også bag flytningen. Der var dels stærke ønsker om at udnytte hele Gammelholmkvarteret til boligbebyggelse, dels manglede universitetet udvidelsesmuligheder. Hertil var det gamle voldområde ideelt. Et observatorium var allerede opført 1859-61 i dets udkant og der var rigelig plads for en have i det øvrige stærkt kuperede terræn. I øvrigt havde arkitekt F. Meldahl afleveret et projekt, hvor Botanisk Have skulle indgå i en krans af parker lagt omkring København.

De første bevillinger til haven blev vedtaget i Rigsdagen i 1871 og man gik igang efter planer af landskabsgartner H. A. Flindt. Den største attraktion i haven blev de moderne væksthuse som rejstes i glas, støbejern og træ. Komplekset, der disponeredes som to lange parallelle bygninger, hver godt 100 meter, blev lagt i havens nordlige del. Mest imponerende var det store palmehuse. Det er sandsynligt, at tegningerne til væksthuse leveredes af brygger J. C. Jacobsen og slotsgartner Tyge Rothe, der begge sad som medlemmer af kommissionen for havens flytning.

Forbilleder var der jo nok af, først og fremmest i England, hvor den engelske gartner og arkitekt Joseph Paxton havde bygget et palmehuse i Kew Garden med anvendelse af de nye materialer glas og støbejern. Erfaringerne herfra havde Paxton overført på det enorme Crystal Palace, som opførtes til verdensudstillingen i London 1852. Men også væksthuse i den botaniske have i Bruxelles har givet inspiration til byggeriet i

København. Bygningerne er i de seneste år blevet restaurerede i erkendelse af deres arkitekturhistoriske værdi.

Botanisk Have indviedes 9. november 1874. Af det oprindelige terræn er der siden hugget en del, først og fremmest for at skaffe plads til Polyteknisk Lærestalt (nu nedlagt) og Mineralogisk Museum.

Bredgade

Bredgades historie kan føres langt tilbage. Den begyndte som middelalderlig fægyde, men var i slutningen af 1500-årene den bredeste færdselsåre udenfor Østerport, som dengang lå for enden af Østergade. Omkring gaden var hovedsagelig store haver med småhuse. Da Østervold i 1600-tallet blev omlagt og Ny København etableredes mellem Kgs. Nytorv og Kastellet, ændredes navnet til Norgesgade. Det lød mere fornemt og mindede om den danske besiddelse. Skønt man i 1700-tallet skabte en række fornemme bygninger i gaden, bevarede københavnernes det folkelige navn Bredgade (udtalt som Bre'gade).

Esplanadens anlæggelse i 1780erne gjorde omsider gaden til et fashionabelt strøg.

Herom digtede J. L. Heiberg:

Det mylrer i Norgesgade

Med pyntede Damer og Mænd;

”Gentilernes Promenade”,

Saaledes kaldte man den.

Herrer i Snørliv, pudsige nok,

I Munden Cigar,

i Lommen en Stok,

Her offre hele Personen

til Modens Afgud paa Thronen.

Det oprindelige navn sejrede til sidst og fra 1877 blev Bredgade anerkendt af myndighederne.

Bredgade 2

”Det Kanneworfske Hus”, er en gammel købmandsgård liggende på en af byens spidse hjørnegrunde. Dets bygningshistorie går tilbage til begyndelsen af 1600-tallet og mens isenkræmmer A. L. Pram 1782-91 ejede hjørnehuset, blev det ombygget til sin nuværende skikkelse, idet det øgedes med en etage. Mansardtaget er fra samme ombygning. Lærredshandler Lars Kanneworf overtog ejendommen 1836 og hans slægt ejede huset ind til begyndelsen af dette århundrede. Ved en ombygning 1904, foretaget af Axel E. Petersen,

[Side 50]

flyttedes indgangen til Bredgade-siden, og samtidig nedlagde man kælderbeværtningen "Sumpen".

Bredgade 26

se Lindencrones Palæ.

Bredgade 28

se "Odd-Fellow Palæet".

Bredgade 53

se Alexander Newski Kirke.

Bredgade 54

se Dehns Palæ.

Bredgade 62

se Kirurgisk Akademi.

Bredgade 66-72

se Kunstindustrimuseet.

Bremerholm

Bremerholm, i vore dage kvarteret ved Holmens Kanal, var oprindelig en øde og sumpet ø, som adskiltes fra København ved et farvand kaldet Dybet. Navnet Bremerholm nævnes først 1510, da kong Hans her lod bygge en skanse, betegnet Kikkenborg; den indgik vist nok senere i koret i Holmens Kirke. Samtidig med skansebyggeriet etableredes et kongeligt skibsværft på Holmen.

I ældre tid forbandt man Bremerholm med folk fra hansebyen Bremen. Kateketen ved Holmens Kirke, Nicolai Jonge, som interesserede sig for Københavns historie, hævdede, at bremerne i fordums dage havde bygget deres boder her, og de tog fast ophold, når de forhandlede deres varer. Det er også blevet fremført, at kong Hans efter anlæggelsen af orlogsværftet hentede tømmermænd og skibsbyggere fra Bremen. Forklaringen på navnet skal dog snarere søges i ordet tjørn, som på nedertysk kaldes Brime og atter forekommer i en dansk dialekt som bræmbær (brombær), eller i det alsiske bræmer.

Under Københavns belejring 1535-36 blev Dybet mellem kysten og Bremerholm spærret med sænkede skibe og efter reformationen opfyldtes det helt (navnet Dybengade minder endnu derom). De topografiske forhold ændredes yderligere, da Christian 4. i 1606 lod en nybygget fæstningsvold, Østervold, forlænge tværs over Bremerholm og indtil stranden.

Bremernolm. Denne befæstnings voldgrav byggedes som skibshavn og kaldtes Holmens Kanal.

Bebyggelsen af Holmen havde fra begyndelsen med værftet at gøre, således Reberbanen, første gang nævnt 1555, og Ankersmedjen, som opførtes 1563. Hans Steenwinckel den Ældre stod 1579 for opførelsen af Sejlhuset. I årene efter 1610 havde Christian 4. planer om at skaffe fast bolig til flådens bådsmand, og en bådsmandsby anlagdes på Bremerholm under navnet Skipperboderne. 1614 befaledes det, at 50 to-etages boder skulle opføres, og 1620 anføres de som værende under tag. Ifølge et register fra 1626 lå der 121 våninger på Holmen. Af mere dystre karakter var fæstningsarresten på Bremerholm, som oprettedes 1620. Den blev indrettet til 200 lænkede "slaver" og gik under navnet "Trunken". Om Holmens Kirkes historie henvises til s. 128.

En af Bremerholms navnkundigste administratorer var Christoffer Valkendorf, som 1579 fik overdraget opsynet med Holmen, flåden og Arkeliet. Af varer og materialer dertil skulle han bl.a. skaffe: hamp, jern, kabelgarn, tøj til mandskabet, tømmer, skyts, kanonhjul, bly, krudt, salpeter, bøsser, spyd, hellebarder og fetalje af enhver art.

Da man fra 1685 begyndte opfyldningen af Revshalens lave grunde, skabtes fire kunstige holme: Nyholm, Frederiksholm, Dokø og Arsenalø på Amagersiden. Til den førstnævnte overflyttedes herefter marinens værksteder og magasiner (nuværende flådestation Holmen), mens Bremerholm nu kaldtes Gammelholm. 1856 overflyttedes resten af flådens virksomheder, hvorefter Gammelholm blev frigivet til beboelseskvarterer. Bremerholm lever dog videre i dag i form af et gadenavn, da man 1929-32 gennemførte den store sanering fra Magasins Torv til Holmens Kanal.

Brolæggerstræde

Gaden har navn efter Per Jenssøn Brolægger, som 1486-1510 ejede matrikel 123-24, hvilket omtrentlig svarer til nuværende nr. 14. Navnet anvendes dog først 1543, hvor det skrives Per Broliggers Stræde. På Geddes kort over København 1757 staves navnet Broelegger Stræde.

[Side 51]

Skrædderlauget havde i en periode sit hus i Brolæggerstræde, nuværende 4 og 6, og her spillede man tyske komedier med megen ståhej. Holberg fik dem hurtig spiddet. I sin komedie Uden Hoved og Hale lader han guden Vulcanus gæste jorden for at gå på

komedie. Da Vulcanus foretrækker noget for øjet, svarer hans cicerone Sganarel: ”Ja, hvis saa er, min kiære Monsieur Vulcanus, saaer det bedst, at I gaar paa de Tydske Comedier i Brolægger-Strædet; thi der kand I faa at se Beleiringer, Feldslag, Gespenster, Hexerie og et halvt Hundrede Aars Historie paa eengang ...”

Ved branden 1795 blev de fleste huse ødelagt og snart efter genopført i nyklassicistisk stil. Hjørnehuset, Brolæggerstræde 2, blev således opført 1797 for theandler Knud Steenberg, nr. 3 blev bygget 1796 af murermester Laurits Thrane for brændevinsbrænder Jeppe Lyndegaard og nr. 4 opførtes 1796-97 af arkitekt og murermester A. C. Wilcken.

Strædet er dog mest kendt for sin andel i den danske ølbrygnings historie. Allerede i 1650erne var her bryggere i gaden, som det fremgår af mandtalslisten ved Københavns belejring 1659. I 1796 blev Bryggergården, Brolæggerstræde 5, opført for brygger Nicolai Rindum og 1799 blev den udvidet med Knabrostræde 11-13. Så kom brygger Christen Jacobsen til. Han havde 1811 lejet et bryggeri i Knabrostræde og 1826 kunne han købe virksomheden i Brolæggerstræde. Den tekniske kunnen og viden var på det tidspunkt ringe i de danske bryggergårde, men Christen Jacobsen indførte som den første brugen af termometer i brygprocessen.

1835 døde Christen, som fremsynet nok havde ladet sin søn J. C. Jacobsen få en bedre uddannelse ved siden af det daglige arbejde i bryggeriet; bl.a. havde den unge Jacobsen fulgt forelæsninger på den dengang nyoprettede Polyteknisk Lærestanstalt. Gennem rejser til Tyskland søgte han sig ny viden om ølbrygning, og under en af disse studieture lærte han det såkaldte ”koldgærede” (”undergærede”) øl at kende. 1838 gjorde J. C. Jacobsen de første forsøg dermed, idet han benyttede sin mors kobber-vaskekeddel.

De første forsøg faldt uheldigt ud, hvorefter han fandt ud af, at køligere og mere rummelige lagerkældre måtte være løsningen. Han ansøgte herefter kongen om tilladelse til at benytte volden omkring hovedstaden, hvilket bevilgedes. Fra sin gamle læremester Gabriel Sedlmayr, som var leder af bryggeriet Zum Spaten i München, skaffede han sig så stor en portion undergær, at en produktion kunne igangsættes. Foråret 1846 begyndte den første egentlige produktion af bajersk øl på dansk grund, lagret i ”Hr. Jacobsens Kjælder under Volden”. 1847 var virksomheden så stor, at man flyttede til Valby.

På ejendommen, som nu er domicil for Ny Carlsbergfondet, er opsat en mindetavle: ”Brygger, dr.phil. Carl Chr. H. Jacobsen fødtes her den 2den marts 1842. Brygger, kaptajn J. C. Jacobsen foretog her året 1838 de første forsøg med fremstilling af undergæret øl”. Ejendommen blev 1951 istandsat og moderniseret ved arkitekt Viggo Sten Møller.

Brolægningen

Brolægningen i København synes alle dage at have generet trafikanterne. I 1581 pålagde Frederik 2. byens borgere at brolægge gaderne foran deres huse og gårde, og et hundrede år senere fik københavnerne ordre til at ombrolægge gader og stræder efter vaterpas. Det hjalp lidet.

Hvad værre var, alskens urenligheder flød over alt til bystyrets græmmelse. I 1768 klagede militæret over, at vagtparadens rute var generet, særlig Købmagergade "af Smuds og Urenligheder snart slet ikke mere er til at passere". Plakater på gadehjørner og gadefejning førte ikke til noget og i 1789 var det helt galt ved vinterens slutning, "da Gaderne vare saa fulde af Indsøer som Finland og saa rige paa Morads som Ungarn".

Bedre var det ikke i 1830, da den finske professor i medicin, Immanuel Ilmoni fra Helsingfors, besøgte København og noterede sig "Gatorna illa stenlagda". Så kom asfalten i 1841, men kun til belægning af fortovene, f.eks. uden for Prins Ferdinands Palæ i Bredgade (nu "Baltica"). Affald og skidt generede endnu i 1851, hvor man om sommeren søgte at

[Side 52]

udskylle og rense rendestenene, men det stank, kostede for mange penge og blev standset.

Den første gadeasfaltering blev foretaget 1885 i Bredgade ud for Højesteret og i Fredericiagade ud for Rigsdagsbygningen.

Brumleby

Brumleby, også kaldet Lægeforeningens Boliger, ligger på Østerbrogade 57.

Baggrunden for bolig kvarterets opførelse var den store koleraepidemi, som juni 1853 begyndte at hærge København. De læger, der klarede husbesøgene, løste ikke koleraens gåde, men erkendte til gengæld hvilken social nød og hvilke elendige boligforhold, København var plaget af. En udflytning af nogle af de dårligst stillede indbyggere blev drøftet, og en af de mest idealistiske forkæmpere for denne tanke var lægen Claus Jacob Emil Hornemann. Han havde 1839-41 studeret hygiejne i Paris og London og derefter udgivet et skrift: "Om adskillige Mangler ved den offentlige Renlighed i København i sanitær Henseende...". Hertil skal føjes, at Lord Shaftesbury allerede 1844 indviede Englands første mønsterboliger, og få år efter dannedes i London "The Society for Improving the Condition of the Labouring Classes", hvor dronning Victoria og prins Albert stod i spidsen.

Hornemann tog nu initiativ til den private "Lægeforening mod Koleraens Udbredelse", samtidig med at han valgtes til medlem af den Overordentlige Sundhedskommission. Som arkitekt for lægernes byggeforening valgtes professor Michael Gottlieb Bindesbøll. Allerede 1. september 1853 noteredes det i foreningens

byggedagbog: ”Inspektør Bindsbøll var tilstede, han fremlagde to Udkast, et til 1-etages, et andet til 2-etages Bygninger med Opgørelse af Summerne, som til begge omtrent var 150.000 Rigsdaler, men da man maatte ytre sig om det uhensigtsmæssige i at Køkken og Dagligstue var eet Rum, lovede han at udarbejde en ny Plan...”.

Lægerne besluttede dagen efter at samarbejde med Centralkomiteén, et filantropisk selskab af embedsmænd og forretningsfolk, der havde arbejdet på lægernes side, da koleraen rasede (de sidste tilfælde optrådte endnu i slutningen af oktober). Den 2. september kan således betragtes som stiftelsesdagen for ”Lægeforeningens Boliger”. Nye tegninger fulgte nu fra Bindsbølls side, idet man stadig arbejdede med at gøre disse boliger på en gang sunde og billige.

Den 1. oktober var brikkerne ved at falde på plads. Bindsbølls seneste projekt omfattede 33 lejligheder i hver bygning fordelt på tre typer. 5. november bedømtes licitationstilbudene, af hvilke de fire laveste blev antaget, hvorefter de to første huse påbegyndtes. De blev, ligesom de senere blokke, et fremragende eksempel på Bindsbølls evne til at forene stor bygningskunst med enkle brugsformål. Den 9.

[Side 53]

marts 1854 kunne Blok A og B besigtiges på Østerfælled. Til stede var bl.a. Bindsbøll og etatsråd Collin. Ved denne lejlighed forelagde Bindsbøll også tegninger til en planlagt inspektørbolig og en butiksbygning.

Projektet vakte snart opmærksomhed og da Den hygiejniske Kongres afholdtes i 1858 i København, arrangeredes en udflugt for deltagerne til Lægeforeningens Boliger. I 1869 sendtes tegninger og beretning til en international udstilling i Amsterdam, hvor projektet fik hæderspræmie. På dette tidspunkt var man igang med at udvide bebyggelsen til mere end det dobbelte, nu med Vilhelm Klein som den ansvarlige arkitekt. Tekniske fremskridt muliggjorde, at Klein-blokkene fra starten fik indlagt vand, hvad der manglede i Bindsbøllblokkene. I de senere år har bebyggelsen flere gange været truet med nedrivning.

Brøstes Samling

Brøstes Samling, Overgaden oven Vandet 10, har til huse i ”Potters Gård”, som opførtes 1785 for industrimanden Thomas Potter. Han var født i Edinburgh og kom som ganske ung til Danmark, hvor han fik tilladelse til at bygge et jernstøberi, eller ”Smelteværk” som det dengang kaldtes. Thomas Potter blev hermed foregangsmand på dette område og i støberiet fremstilledes ”Jerngryder i alle Faconer”. Smelteværket kunne tillige levere alt fra søm til skibsankre og kugler. En del eksporterede til Vest- og Ostindien, det var midt i den florissante periode, hvor alt gik godt. I sit færdige hus på Christianshavn oplevede Potter dybe personlige sorger. To gange mistede han en hustru og tynget solgte han 1790 sin ejendom til en kongelig ”Mecanicus” ved navn Mitchell. Samlingerne, som er udstillet i ”Potters Gård”, oprettedes af grosserer

Ulf Brøste og belyser med billeder og genstande Christianshavns historie fra bydelens grundlæggelse i 1618 (oprindeligt en selvstændig købstad!) indtil vore dage.

Burmeister & Wain

Burmeister & Wains historie begyndte 1843, da mekanikeren Hans Henrik Baumgarten

[Side 54]

etablerede en selvstændig virksomhed på anden sal i baghuset til nuværende Købmagergade 46. Efter at have holdt flyttedag et par gange og søgt kompagniskab med andre driftige folk, flyttede firmaet 1846 ud i den såkaldte Kjerulfske Have i Overgaden neden Vandet på Christianshavn. Samtidig havde firmaet antaget navnet Burmeister & Baumgarten, hvor første part stod for mekanikeren Carl Christian Burmeister.

Det oprindelige maskinværksted forøgedes 1847 med et jernstøberi og 1860 beskæftigedes 450 mand under seks værkførere. 1861 trådte Baumgarten ud af firmaet, mens den engelsk fødte William Wain i 1865 blev optaget som ny partner. Foruden produktionen af dampmaskiner blev skibsbyggeriet af stigende betydning, og 1872 anlagdes et skibsværft på Refshaleøen. Firmaet fik også ordre på konstruktionen af Knippelsbro. 1912 løb verdens første dieselmotorskib - Selandia - af stablen hos Burmeister & Wain. Et museum, som viser B&Ws historie, er indrettet i Strandgade 4.

Bygningslovgivning

Allerede i middelalderen søgte man ved love at forbedre stadens huse. Christoffer af Bayern gav den 14. oktober 1443 en ny stadsret, hvori det befaledes, at ingen måtte bygge sit "hemmelige Hus" nærmere end en alen fra gaden eller naboens grund. Mere omfattende var Christian 3.s forordning fra 1549, der forbød opførelse af huse med fjælegavle (trægavle) ind mod nabohusene. For at mindske brandfaren skulle husene også have lerindskud i første og øverste loft (etage).

Kampen for bedre brandsikring, større hygiejne og mere bekvem færdsel i gaderne prægede al senere lovgivning. I 1575 blev det således forbudt at opføre boder og hytter på fortovene, men det var svært at håndhæve. I 1500-tallet kæmpede øvrigheden med særlig energi for at byhusene fik de brandfarlige stråtage udskiftet med tegl. Modstanden var dog stor i købstæderne, også i København, hvor der endnu 1597 lå et stråtekt hus overfor hovedindgangen til Vor Frue Kirke. 1643 moderniseredes stadens brandvedtægter, hvorefter skorstene i fremtiden skulle anbringes inde i husene og med piben ført ud gennem taget. Det tidligere forbud mod at

bebygge fortovene med boder strammedes 29. maj 1650, da man herefter også forbød opsætning af bislag.

Oluf Steenwinckel er den tidligst kendte stadskonduktør med pligt til at føre tilsyn med Københavns borgerlige bygninger og med byens gader. Han blev ansat maj 1651 og skulle ”give Agt paa, at ingen herefter bygger ud paa Gaden, men hvem i saa Maade nogen Udbygninger vil have, skal vige ind paa sin egen Grund; de Trapper, som og herefter fra Gaden opbygges, maa ikke gaa videre ud paa Gaden, end at der bliver 3 Alen mellem Rendestenen og Trappen, saa Gangvejen paa Gaden bliver uhindret...”.

For Christianshavn, som grundlagdes 1619 af Christian 4., gjaldt naturligvis også byggevedtægter. I fundations- eller frihedsbrevet af 5. april 1619 siges det, at enhver som, får skøde på en byggegrund, skal lade opsætte ”god Købstadsbygning”. Dette krav til Christianshavns bygherrer uddybedes 1639 til, at der skulle bygges ”gode og ustraffelige Borgerhuse og Boder” (bydelen blev fra samme år selvstændig købstad indtil 1674).

Med enevældens indførelse 1660 opbyggedes en ny og mere omfattende centraladministration. Kongens ledende civilbygmestre og fortifikationsingeniører fik adskillige opgaver, når det gjaldt de nye kvarterer i København. Fæstningsingeniøren Henrik Rüse beordredes således 1664 til at afmærke grunde og afpæle gader i forbindelse med en forordning om nye gadeanlæg. Kontrollen med bygningernes vedligeholdelse, nyopførelser m.m. voksede, og til denne opgave var Thomas Rasmussen Walgensten den rette mand, just i 1664 hjemkommen fra et ophold i Paris, hvor han havde erfaret det nyeste i parisisk byplanlægning under Colberts ledelse. 1670 blev Walgensten konstitueret som ”denne Bys Fabriksmester”, reelt en stadsbygmesterstilling, og instruks om med ”hans forhergaaende Videnskab til Byens Sirlighed og Indbyggernes Fordel samt al Tvistighed imellem Naboerne om Skellene Betimelig at forekomme udføres, til hvilken Ende han har en-

[Side 55]

hver som nogen Bygning forehaver og hans Tjeneste begærer imod billig Betaling at assistere”.

Forordningen af 27. februar 1683, ” Til en skikkelig Indretteelse og ziirlig Proportion i Gaderne samt til Husenes Danlighed”, havde i § 7 følgende påbud: ”saasom Karnapper og Udvinduer ogsaa vanhælde Husenes Ziirlighed og ere Naboerne ofte til Præjudits, saa maa ingen herefter tilstedes nogen af Delene at lade bygge eller indsætte”. Det skal tilføjes, at 1683-forordningen ikke gjorde det pligtigt at anmelde eller søge tilladelse til opførelse af bygninger!

Bybranden i 1728 gav mere strikte regler (se s. 135), ligesom 1795-branden satte dybe spor i lovgivningen. Efter den sidste katastrofe, hvor ca. 950 ejendomme blev ildens bytte, gav stadskonduktør, professor Rawert og stadsbygmester, professor Peter Meyn den 17. juni en ny plan for den nedbrændte bydel. Her bestemtes det, at

en række smågader, deriblandt Dybensgade, Hummergade, Nellikestræde og Smedensgang helt skulle nedlægges, mens andre gader og stræder krævede regulering og udvidelse. De radikale forslag led dog samme skæbne som de ideale projekter fra 1728. Resultatet blev kun mindre reguleringer og lidt større bredde for nogle af de brandfarlige gader. Et af Meyns og Rawerts forslag gik på, at de nye huse skulle opføres i grundmur og med brækkede hjørner. De brækkede hjørner gennemførtes, som det ses på hjørnehusene ud til Højbro Plads eller f.eks. Naboløs/Læderstræde 19. De af forslagene, som vedtoges, indholdtes i øvrigt i en plakat af 4. juli 1795. Hygiejnen negligeredes heller ikke på dette tidspunkt, herom vidner Forordningen af 5. September 1794 angaaende Straf for Qvaksalvere. Ifølge dennes § I skulle kgl. embedsmænd, især præsterne, informere befolkningen om den skadelige påvirkning, den indeklemte luft i boligerne kunne have på beboernes sundhed. Helt afgørende var Bygningsloven af 1856, som kom til at gælde København og forstæder. Det var herefter lovpligtigt at ansøge om byggetilladelse og indsende tegninger til godkendelse, hvad end det gjaldt det mindste skur eller en hel ejendom. Denne lov byggede på et lovkompleks fra 1854, men gik videre i sine krav. Fra da af var der skabt en mere effektiv byggesagsadministration og dets bevarede arkiv fra spædeste begyndelse og frem til i dag giver et enestående indblik i den københavnske arkitekturs og boligbyggeriets udvikling de sidste 130 år.

Børsen

Børsen nær Christiansborg opførtes 1619-40 af brødrene Lourens og Hans van Steenwinckel den yngre. Initiativtageren var Christian 4., som ønskede at fremme Københavns handel. Det ejendommelige navn fortæller ligesom bygningen et stykke økonomisk historie. Børs kan føres tilbage til det nederlandske beurs, der atter er afledt af det middelalderlatinske ord bursa med betydningen pengepung.

I middelalderen gav beurs navn til købmandsfamilien van der Burse i Brügge og med tiden blev det identisk med den plads foran familiens hus, hvor man afsluttede forretninger.

Christian 4. var stærkt optaget af byggeriet, men da Børsen omtrent stod færdig 1620, fandt han dens udsmykning for kedelig. Kongen lod derefter opsætte dekorative kviste i taget ud til kanalen og krone det med et pragtfuldt dragespir. Sidstnævnte, som opsattes 1624-25 var dannet af fire sammensnoede dragehaler og dyrene var formet efter modeller af fyrværkerimester Ludvig Heidritter. Der er altså tale om rigtige fyrværkeridrager. Hele byggeriet afsluttedes med opsætningen af østgavlens udsmykninger i 1640.

Børsen fungerede herefter som salgshal med pakrum i stueetagen, mens kontorer og butikshandel var placeret i andet stokværk. En rampe op til vestfacaden og en trappe ved østsiden gav adgang til kontoretagen. I 1745 gennemgik bygningen en tiltrængt restaurering foretaget af Eigtved og samtidig blev rampen sat i stand og forsynet med

de to statuer ”Merkur” og ”Neptun”, antikkens guder for handlen og havet. Statuerne, som skænkedes af den stenrige købmand Anders Bjørn, leveredes af billedhugger J. C. Petzold.

Ved 1700-tallets midte var det skik, at børs-

[Side 56]

budet opsatte sedler på et bræt på Børsen. Her kunne man læse navnene på de skippere, der ønskede bekendtgjort, hvor de sejlede hen. Børsmæglerne ville en overgang forhindre denne praksis og rev sedlerne ned, men myndighederne stadfæstede skippernes ret til at annoncere.

I 1772 truede dragespiret med at styrte ned og det blev herefter nedtaget. Der opstod nu en strid om, hvorvidt det skulle genopbygges eller erstattes af en kuppel.

Hofbygmester Anthon argumenterede for det sidste synspunkt, men til alt held fik Harsdorff forhindret det gale projekt. I stedet opsattes et nyt spir, rejst 1775-77 af hoftømrermester Bøye Junge. Sagen må betragtes som et af de tidligste eksempler på fredning af en historisk bygning!

Fredningsprincippet blev også håndhævet i 1857, da Grosserer-Societetet overtog Børsen. Staten satte da som betingelse for salget, ”at Kjøberen forpligtes til bestandigen at vedligeholde Bygningens nuværende ydre architectoniske Stil, og at . . . ingen Forandring maatte foretages uden at dertil erhvervedes Samtykke fra Statens Side gennem Indenrigsministeriet”.

Hvad indmaden angik, tog man det ikke så nøje og under stadsbygmester H. C. Stillings ledelse indrettedes den store børssal, en overdådighed af søjler, gyldenlædertapeter, træpaneler og kassetteret loft. For enden af salen ses en statue af Christian 4., et bronzearbejde udført af Thorvaldsen. I et andet af rummene har C. F. Tietgen haft sit kontor. Mosaikkerne, der er anbragt i stueetagens vestibule, viser scener af Børsens historie. De er udført af Bøye Givskov. Den daglige børsvirksomhed er i dag flyttet til Nikolaj Plads 8 (Fonnesbechs ejendom).

Bådsmadsstræde

Bådsmadsstræde er delt af Christianshavns Kanal. Strædets navn minder om, at Christianshavn har været en gammel sømandsby. På Geddes kort fra 1757 skrives der Baadsmads Stræde. 1836 opførtes Bådsmadsstrædes Kaserne, som blev udvidet 1863 og atter nedlagt. I dag er området overtaget af ”fristaden Christiania”.

C

"Capri"

"Capri", populært navn på Bastionen Holcks Lynette, som lå i det vestre voldterræn. Som nabo var "Tivolisøen", hvis mere officielle betegnelse var Bastionen Holcks Ravelin. Xylograf F. Hendriksen fortæller om "Capri", at "i Forsommeren laa den smykket af Tjørn, Syren og Guldregn". 1865 lejedes øen af en borgerlig forening, som kaldtes Selskabet Capri. Det talte blandt sine medlemmer bogtrykker Egmont H. Petersen og man underholdt sig på øen med keglespil, musik og dans. Lejemålet ophørte 1885, hvorefter stadsgraven tilkastedes som forberedelse til 1888-udstillingen.

Caritas-springvandet

Caritas-springvandet på Gammeltorv må regnes blandt Københavns fineste mindesmærker fra renæssancen. I 1608 blev det opsat i forbindelse med en ombygning af stadens daværende rådhus, som lå ud til Gammeltorv, hvor Strøget i dag passerer. Det skænkedes af Christian 4. til byens forskønnelse og som et led i dens vandforsyning. Her kunne borgerne fylde deres spande og tønder med vand, som hentedes ind fra Emdrup Sø gennem en ledning af udhulede træstammer.

Vandkunstens pryd er en kobberkumme med en figurgruppe, som forestiller Caritas, en personifikation af næstekærligheden. Hovedfiguren, en frugtsommelig ung dame, står med en muntert tissende dreng i højre hånd, mens hun bærer en lille dreng på sin venstre arm. Fra hendes bryster går også fine stråler af vand. Nederst ses tre vandspyende delfiner.

Figurgruppen blev skåret i træ af billedskæreren Statius Otto og støbtes i bronze af Peter Hofmann i Helsingør.

Den oprindelige opstilling, hvor en piedestal hævede kar og figurer næsten en meter højere end i dag, fik siden en hård medfart. Allerede i 1634 sænkede man kar og figurer ned i den omgivende stenkumme, så den monumentale virkning gik tabt. Generalbygme-

Side 57]

ster Johan Conrad Ernst rettede 1706 op på dette misforhold ved at erstatte stenkummens øvre del med et luftigt gitter, som i mindre grad ville "betage torvets dets prospekt". Ved en ny restaurering i 1781, da monumentet var "ynkelig forfaldent" forsynedes det med den nuværende piedestal af norsk marmor. På den nye fod indsatte man Christian 7.s monogram og Københavns byvåben. Da Københavns Vandværk etableredes 1857-59 på fæstningsglaciet ved Farimagsvæjen, skabtes der mulighed for at udnytte det høje vandtryk, værket kunne præstere. Bronzestøber Dalhoff fik til opgave at realisere dette og han benyttede sig af

lejligheden til at øve lidt censur. Hældende sig til tidens victorianske opfattelse foreslog han, at figurerne erstattedes med noget mere ærbart, en græsk havmand, og naturligvis leveret fra eget værksted. Heldigvis var myndighederne koldblodige nok til at afvise dette, men han fik dog lov til at plumbere de mest forargelige strålerør. I 1890 fik stadsarkitekt Fenger pillet ved springvandet, idet han lod kobberkummen

Side 58]

hæve 2½ meter og figurgruppen yderligere ½ meter, hvorved oplevelsen af en gadebrønd fra renæssancen forduftede. Det eneste formildende indgreb, som siden har fundet sted, var en fjernelse af de tillukkede strålerør i 1940.

Carit Etlars Vej

Carit Etlars Vej på Frederiksberg er opkaldt efter digteren Johan Carl Chr. Brosbøll, som skrev under pseudonymet Carit Etlar. Han lod vejens første villa opføre, nuværende nr. 4, hvor der ligger en etageejendom. Mange af hans fængslende underholdningsromaner, f.eks. Gøngehøvdingen (1853) og dens fortsættelse Dronningens Vagtmester, blev skrevet i et lysthus i haven.

Ligesom Carit Etlar bosatte andre københavnske kunstnere sig ved midten af 1800-årene på Frederiksberg, hvor den første villa Tårnborgh, opførtes 1847. Således flyttede maleren Christen Dalsgaard 1857 ind i xylograf Axel Kittendorfs villa på Bianco Lunos Sideallé (nuværende Grundtvigsvej). Maleren Constantin Hansen boede i en villa på den nærliggende Amalievej.

Carit Etlarsvej 3

Ved hjørnet af Frederiksberg Allé ligger en stor murstensvilla, udformet i "gotisk" stil af arkitekt J.D. Herholdt. Stilen med trappegavle og rødt murværk delt ved vandrette, lyse bånd kendes bl.a. fra badstuen ved Frederiksborg Slot. Villaen opførtes 1851 for dr. jur. Andreas Lorentz Casse. Han gik ind i det politiske liv og var med i ministeriet Monrad, som gik af juli 1864.

Carl Bernhards Vej

Carl Bernhards Vej på Frederiksberg er opkaldt efter forfatteren Andreas Nicolai de Saint-Aubain, som i årene 1828-65 skrev en række noveller og romaner under pseudonymet Carl Bernhard. Hans bedstefader var ved midten af 1700-årene indvandret fra Frankrig, havde først tjent som frisør hos Frederik 5. og sluttede sin karriere som justitsråd! Sin barndom tilbragte forfatteren i Christianshavns gamle rådhus på hjørnet af Torvegade og Strandgade, hvor forældrene, artilleriofficer Frederik Chr. Julius og Charlotte (né Buntzen), datter af den velhavende

christianshavnske købmand Andreas Buntzen, var flyttet ind. Gennem sin moder var han fætter til digteren J. L. Heiberg, der senere gav ham pseudonymet Carl Bernhard. Andreas Nicolai debuterede 1828 i Heibergs Flyvende Post, men vandt først anerkendelse for novellen Lykkens Yndling, udgivet 1837. Senere slog han ind på de historiske romaner og skrev Krøniker fra Kong Christian 2.s Tid (1846) og Krøniker fra Erik af Pommerns Tid. Han vogtede nidkært over sit pseudonym og skrev i 1840'erne herom til Jonas Collin: "Ihvor transparent min Anonymitet end kan være - sandelig ikke ved min Skyld -, er den mig dog vigtig som en nødvendig Betingelse for min litterære Virksomhed, der uden den vilde være aldeles lammet".

Carlsberg Bryggerierne

Carlsberg Bryggerierne i Valby blev anlagt 1847 af brygger, kaptajn i borgerbevæbningen, dr. phil. J. C. Jacobsen, som opkaldte sin virksomhed efter den 5-årige søn Carl. Til formålet købte han en del af Bjerregårdens jorder. Året tidligere havde han arvet 11.000 rigsdaler efter sin moder, hvilket muliggjorde etableringen af et nyt og større bryggeri i forhold til det gamle i Brolæggerstræde, han havde arvet fra sin fader (se s. 50). Klart havde han set, at en udflytning var nødvendig, og i dette blev han en af foregangsmændene i datidens erhvervsliv. Den første brygning i Valby blev foretaget 10. november 1847, siden hen fejret som Carlsbergs fødselsdag. I det første år produceredes 3.500 hektoliter, og stigningen i de følgende år gjorde stadige udvidelser nødvendige. J. C. Jacobsen tegnede selv flere af sine fabriksbygninger, ligesom han opførte sin egen bolig 1853 med bistand fra arkitekt N. S. Nebelong. Den er nu indrettet til æresbolig.

Mens bryggeriet voksede, forsømte han ikke at rejse ud i Europa for at hente ny viden. I et brev til sønnen Carl skrev han således: "Nutidens og den nærmeste Fremtids Opgave for Bryggerne ligger over mine Evner, thi jeg var ikke saa heldig at faa mit Ønske opfyldt, at gennemgaa et fuldstændigt Kursus paa Den polytekniske Lærestalt og blive en grundig

[Side 58]

Kemiker og Fysiker. Derfor er jeg nu stærkt paa Vej til at blive overfløjet som rationel Brygger... Den, der besidder de grundigste Kendskaber i Kemi og Hjælpevidenskaber, i Forbindelse med den fornødne praktiske Færdighed og Indsigt, han vil være Europas førende Brygger i den kommende Generation. Dette maa være dit Maal ...". I fortsættelse af denne målsætning oprettede J. C. Jacobsen 1875 Carlsberg Laboratorium, hvortil fremragende forskere siden blev knyttet. Blandt de mest kendte var professor Emil Chr. Hansen, der sammen med driftslederen S. A. van der Aa. Kühle konstruerede verdens første gærren dyrkningsapparat. Lige så berømt blev Johan Kjeldahl, som fandt en ny metode til bestemmelse af kvælstof i organiske stoffer.

1880-81 byggede sønnen Carl Jacobsen sit eget bryggeri, Ny Carlsberg, ved siden af. Den vigtigste bygning i det nye kompleks var det store bryghus (til højre for Elefantporten), som blev opført 1901 og efter Carl Jacobsens ønske i florentinsk stil. Arkitekt Vilhelm Klein stod for byggeriet. På bryghusets tag er anbragt bronzegruppen ”Thor i kamp med jætterne”, et arbejde fra 1897 af Carl J. Bonnesen. Elefantporten, Ny Carlsberg Vej. Tårnbygningen, der bæres af fire kolossale elefanter i bornholmsk granit, skyldes arkitekten Vilhelm Dahlerup og blev rejst 1901. De berømte elefanter er udført af H. P. Pedersen Dan og over portrummet mod Valby er skrevet på latin: Laboremus pro patria - lad os arbejde for fædrelandet. Som en pendant til Elefantporten er rejst en dobbeltport kaldet Dipylon efter en byport af samme navn i oldtidens Athen. En klokke er ophængt på portbygningens tag og den anslås af to figurer med hamre. ”Klokkeslagerne” er et arbejde af Stephan Sinding.

Carlsberg Museum

Samlingerne er grundlagt 1882 og fortæller om bryggeriets udvikling og slægten Jacobsen. Blandt de smukkese rum er Kejserindesalen, hvorfra en trappe fører ned til den såkaldte Rotonda. Trappen indrammes af to karyatider, der blev udført af Bertel Thorvaldsen. Endvidere er brygger Carl Jacobsens arbejdsværelse rekonstrueret.

Casino Teatret

21. februar 1847 åbnede Georg Carstensen en slags vinter-tivoli under navnet Casino, hvor der skulle være bazar, promenadekoncerter og konversations-soireer. Bygningen lå i vestre del af Amaliegade

[Side 60]

Da idéen ikke slog an, omdannedes forlystelsesetablissement til Casino Teatret. Første forestilling fandt sted 2. juledag 1848. En provinsbo skrev december 1849, at ”Casinos Forsale ere uhyre smukke, snart med Gran og grønne Træ og Løvsale og snart med oplyste Stue Sale, og i et staar et 2 AI(en) høit Vandfald (Springvand) .. .”. Herman Bang gav senere i sin nøgleroman Stuk en nådesløs skildring af det gode borgerskab, som morer sig i Casino Teatret.

Casino-møderne var et særligt kapitel i teatrets historie. Det første afholdtes 11. marts 1848 efter indbydelse af de nationalliberale førere Hvidt, H. N. Clausen og Tscherning og ca. 2300 var til stede. Anledningen dertil var meddelelsen om slesvigholstenernes politiske krav på et møde i Rendsborg. Kravet om en fri forfatning i Danmark blev nu fremført og 20. marts afholdtes et nyt møde i Casino, hvor man vedtog Orla Lehmanns resolution: ”Vi anraaber Deres Majestæt om ikke at drive Nationen til Fortvivlelsens Selvhjælp”. De begejstrede deltagere ville straks begive sig af sted til kongen, men Tscherning opfordrede til, at man sov på det! Næste

morgen gik ca. 15.000 mennesker sammen med borgerrepræsentationen og magistraten til Frederik 7. Enevælden var afsluttet, idet kongen kort før havde opløst sit ministerium.

Nye politiske møder fandt sted i Casino 29. august og 28. september 1854, hvorefter en grundlovsværneforening stiftedes. Sidste berømte møde var i marts 1863, hvor man besluttede, at Slesvig skulle knyttes til kongeriget. 1937 lukkede teatret og ombyggedes til pakhus.

Castrum doloris

Castrum doloris (lat. smertens leje) blev i enevælden en fast del af det kongelige begravelsesceremoniel i København, idet en lit de parade efterfulgtes af en castrum doloris i selve slotskirken. Da Christian 5. døde 25. august 1699, sattes et mægtigt ceremoniel i scene, hvori den daværende slotskirke dannede hovedrammen. Den 16. oktober var det store rum forvandlet tillig kapel. Bagvæggen med alteret var dækket af et stort transparent, der gengav stjernehimlen en skyet nat. Kongens navnetræk var sat på himmelbuen og omgivet af engle, der priste Christian 5. i latinske vers. Sort fløjl og taft maskerede de øvrige vægge, mens utallige voks-kærter var anbragt i lysarme dekoreret med rosetter og duske af sort og hvidt flor.

Mest imponerende var en ottekantet pavillon-himmel, som hang ned fra loftet og var omgivet af 16 lysekroner af forsølvet træ, blik og bly. Under himlen svævede en engel i guld og sølv, som bar en laurbærkrans som ramme om majestætens portræt. Katafalken bestod af et fodstykke, der hævede sig trinvis op som en pyramide og bar syv korintiske søjler, hvorover en gesims var anbragt. Ned fra gesimsen hang en udtunget kappe af sort fløjl og sølvør, mens to knokkelmænd, formentlig overkroppen af to skeletter, tjente som hovedstykke for katafalken. Dronning Louises castrum doloris marts 1721 var den sidste større begivenhed, som fandt sted i den gamle slotskirke, før Frederik 4. indledte den gennemgribende ombygning af slottet i 1720'erne.

Ceremonierne omkring de kongelige begravelser blev endnu mere pompøse i 1700-tallet. 14. januar 1766 udåndede Frederik 5. og senere blev "sal. Kongens Kiiste tilslagen" ifølge Luxdorph. 26. februar blev den lukkede kiste af 12 kammerjunkere båret ned i slotskirken, hvor man stillede den på castrum doloris. Denne var udformet som en pyramide, et symbol på udødelighed. Fire infanterikaptajner stod vagt dag og nat, iført sørgekapper og udstyret med sortbetrukne partisaner. Kirkerummet oplystes af over 1000 lys, og fra 3. marts fik publikum adgang hver eftermiddag i to timer. Så oprandt selve dagen for Frederik 5.s ligbegængelse, som var fastsat til den 18. marts. Tre timer hengik med klageprædikener på dansk, tysk og latin. Fhv. kapelmester Scheibe havde komponeret sørgemusikken, som vekslede med præsternes taler. Teksterne dertil var skrevet af den unge Johannes Ewald. I en arie lød sætningen "Ægyptisk Mørke skiulte Norden". Castrum doloris var projekteret af

Side 61]

N. H. Jardin, men kritiseredes i flere smædeskrifter. Et af dem havde følgende vers:
 Jardin! hvad vil sligt sige,
 Du hele Verden viset har,
 Du franske Stymper var en Nar
 For Dannemarks Rige.

Charlottenborg, Kongens Nytorv 1

Charlottenborg opførtes 1672-83 for greve Ulrik Frederik Gyldenløve, som var Norges statholder og halvbroder til Christian 5. I forbindelse med torvets anlæggelse udstedte Christian 5. den 22. marts 1669 et skøde til Gyldenløve på en grund ”strækkende sig fra det Sted ved Kvæsthuset, hvor Slagterboderne staar, til Gaden langs den projekterede Kanal (Nyhavn) og fra Torvet ud mod Stranden ind til Dybet”. Byggeriet tog tid. Gyldenløve lod først 1672 byggematerialer indføre fra Holland, mens grundstenen nedlagdes 3. april samme år af selveste kongen. Mere bemærkelsesværdig var genanvendelsen af munkesten fra Kalø Slot, som efter 1672 blev nedrevet. Stenene anvendtes i stor udstrækning i palæets undermure og funderingsbuer (derimod er de ikke synlige i facaderne).

Det fremgår af en ordre til Københavns magistrat dateret 16. juli 1672, at bygmester Ewert Janssen har haft brug for ”tolv af de dygtigste Muurmestersvende her i Staden... til voris Statholder Hr. Uldrich Friderich Guldenlews Arbeide”. Janssen, som var indvandret fra Holland, havde på dette tidspunkt gjort hurtig karriere. 1668 fik han bestilling i København, ”Mir zu Baumeister allergnädigst bestellet”, som der står i et dokument, og 1671 udnævntes han til Bremerholms bygmester. Meget tyder på, at han også stod som arkitekt for Charlottenborg, hvis man sammenligner denne bygnings portrisalit med tilsvarende på herregården Gjorslev (ombygget af ham i slutningen af 1660erne) og et signeret om bygningsprojekt til Skanderborg Slot. I de næste ti år optræder Janssen dog sjældent i Charlottenborgs byggereregnskaber og kun i forbindelse med mindre opgaver.

Charlottenborg, der er udformet som en karré ligesom mange af 1600-tallets slotte, er i den såkaldte hollandsk-palladianske stil. Med til at skabe denne form for barok er pilastre, festoner, de kraftige vinduesfordakninger samt midtrisalitten. Måske har arkitekten studeret et projekt til Amsterdams nye Rådhus, udført af Philipp Vingbooms. 21. april 1683 stod ”slottet” med dets 74 beboelige rum færdigt og besøgte denne dag af Christian 5. og hans familie.

Et ”Inventarium og Beskrivelse” fra slutningen af 1600-årene giver indblik i Charlottenborgs indretning. Hofstaben, som foruden tjenere omfattede en nar, en postmester og en vågekone, boede i kælderen og lejevåningen mod Kanalen. Ølandske fliser klædte ”Bouteillekælderens” gulv, hvor der stod et hvidmalet bord. Under dette

”ligger et skjønt stort Stykfad med gammel Rhinskvin”. Bygningens prægtigste rum var - og er fortsat - kuppelsalen i østfløjen, hvis rigt udsmykkede stukloft står mål med audienssalens på Frederiksborg. Da Nicodemus Tessin den Yngre

[Side 62]

1687 besøgte palæet, fandt han, at Ulrik Frederik Gyldenløve var ”un seigneur de grande connaissance et lumière dans les beaux arts”. Men det gik alene på de fornemme Gyldenløveske kunstsamlinger, hvorimod bygningen ikke imponerede den berømte svenske arkitekt. Til bygningen hørte i øvrigt en vidtstrakt have langs kanalen, dog temmelig beskednen hvad det havearkitektoniske angik: otte parterrebede med blyfigurer i hjørnerne var det væsentligste, man kunne byde på.

Charlottenborg blev år 1700 solgt for 50.000 krondalere til enkedronning Charlotte Amalie, som gav slottet dets fremtidige navn. Hun døde her 1714, hvorefter hendes børn arvede bygninger og have. I deres tid indrettedes kuppelsalen til eremitagegemak med elevatorbord og maskiner til at hæve og sænke det. Slottet tilfaldt ved testamente Christian 6. i 1735, og under hans søn indrettedes her Det kongelige danske Skildre-, Billedhugger- og Bygnings-Akademie. Inspirationen dertil var de udenlandske akademier begyndende med kunstakademi i Paris, som Colbert reorganiserede 1663-64. Men det enevældige monarki i Danmark-Norge havde også brug for en skole, hvor lovende unge kunstnere kunne få en uddannelse, i stedet for at de fra ungdommen af måtte tage til udlandet for at lære. Skulle man gøre status i begyndelsen af 1750erne, måtte det erkendes, at Eigtved og Thurah havde dygtiggjort sig som arkitekter i Tyskland, Frankrig og Italien, mens billedhuggeren Johannes Wiedewelt havde måttet lære i Paris.

Forsøg var da også gjort tidligere i 1700tallet. 1738 havde Christian 6. stiftet et kunstakademi, som fra 1744 havde lokaler i Gammel Strand (nuværende nr. 40). Dette flyttede senere til Slotsholmen, hvor det fik plads i nogle lokaler over de kongelige stalde. Men de rigtige fysiske rammer manglede, ligeså kapital og dynamisk ledelse. Det hjalp, da Frederik 5.s nære ven, overhofmarskal, grev Adam Gotlob Moltke 1750 blev kunstakademiets præses.

Til dette formål var Charlottenborg velegnet, hvorefter det blev indrettet, ligesom lærerkollegium og direktørstilling blev etableret. Hofarkitekt Nicolai Eigtved blev det nye Kunstakademis første direktør. Frederik 5. aflagde 30. marts 1754, dagen før han kunne fejre sin 31-års fødselsdag, et besøg på Akademiet, hvor man allerede var igang med undervisning. Ved denne lejlighed fremlagde Eigtved en fundats, som kongen underskrev på selve sin fødselsdag - siden hen Kunstakademiets fødselsdag. Hvorledes foregik undervisningen på Charlottenborg i årene derefter? Anatomiundervisningen var et af de grundlæggende fag, der fra 1758 kom i faste rammer ledet af lægen J. C. Berger. Han forelæste om myologien (læren om muskler) om vinteren, mens osteologien (knoglelæren) doceredes i vinterhalvåret. Eleverne brugte også megen tid på at tegne efter gipsmodeller. På årets koldeste tid var der også

lejlighedsvis dissektioner for de elever, der var nået op i gipsskolen og modelskolen. Dissektionerne foregik bag nedrullede gardiner med kadavret anbragt på et specielt fremstillet bord, som var beklædt med voksdug.

Gipsskolen omfattede undervisning i kopiering af gipsafstøbninger, og der var nok at tegne efter, arme, hænder, ben og fødder af guder samt dyr og mennesker.

Professorerne valgte, hvad der skulle tegnes efter. Kunstigt lys blev foretrukket, hvorfor der arbejdedes bag lukkede, indvendige ”skodder” i skæret fra en stor olielampe med 28 væger.

Charlottenborgudstillingerne

Charlottenborgudstillingerne havde først til huse i det gamle Charlottenborg, som Gyldenløve byggede og hvor Kunstakademiet indrettedes 1753. Udstillingsvirksomheden begyndte så sagte med en ”salon” den 29. januar 1769 i Kunstakademiets Antiksal. Den lå på 1. sal over porten ud til Kgs. Nytorv og havde i Gyldenløves tid fungeret som riddersal. Salen strakte sig op gennem to etager, var forsynet med omløbende galleri og væggene havde malede pilastre, mens festoner med martialske symboler sås på galleriernes underside. I disse omgivelser havde man opstillet de mange gipsafstøbninger i symmetriske grupper, som eleverne kunne tegne efter.

[Side 63]

En gang om året benyttedes Antiksalen til elevernes konkurrence om guldmedaljer, så det var intet under, at forvalteren var utilfreds, da man nu også havde ”salon” sammesteds med prøver på direktørens, professorernes og medlemmernes kunnen. I de følgende årtier blev ”salonen” efterhånden en regelmæssig forårsbegivenhed. Den 10. februar 1857 stadfæstede Kultusministeriet en vedtægtsændring for Charlottenborg, hvorved forårsudstillingen ændredes til en åben udstilling med eget styre. Herefter kunne enhver kunstner indsende egne arbejder til Censur-Komitéens bedømmelse. Blandt deltagerne i den første sæson var landskabsmaleren P. C. Skovgaard, specialist i danske bøgeskove og repræsenteret på udstillingen med billedet ”En Bøgeskov i Maj”.

Utilfredsheden med censuren begyndte at brede sig i 1860erne, for alene velrenommerede kunstnere og akademimedlemmer havde lov til at udstille uzensureret. En vigtig begivenhed var indvielsen af Charlottenborgs nye udstillingsbygning i 1883. Bygningen, som opførtes efter tegninger af arkitekt Albert Jensen, åbnedes med en skandinavisk udstilling.

På dette tidspunkt var guldaldermalerne gledet i baggrunden og nye folk som Vilhelm Hammershøi dukkede op. Han debuterede 1885 med billedet ”Portræt af en Pige”, hvor hans karakteristiske, snævre farvevalg allerede var fastlagt, toner fra sort til gråhvidt. I ”Punch” fik billedet følgende kommentar: ”Men hun ser snarere ud som en Ligkiste”.

Skelsættende blev året 1888, hvor Johan Rohde sammen med en halv snes kammerater afholdt en lille udstilling af afviste malerier i et atelier ved Frederiks Kirkeplads. Her deltog også Hammershøi og Fritz Syberg, den første "Salon des Refusés" havde set dagens lys i Danmark. Charlottenborg opgav dog ikke sin strenge politik, ja, næste år var den endnu skrappere ved de yngre kunstnere. Det afstedkom en alternativ udstilling i spisesalen i Hotel Phønix' bygning. Trods stadige udvandring af gode kunstnere har Forårsudstillingen på Charlottenborg formået at være et vigtigt forum i dansk kunstliv.

[Side 64]

Christian 4.

Christian 4. er en af de konger, der har sat stærkest præg på Københavns historie og bygningskunst. Han blev døbt 2. juni 1577 i Vor Frue Kirke, og ved dåbsfesten opførte studenterne fra Københavns Universitet et særligt stykke, Kampen mellem David og Goliath, som var indstuderet af deres professorer og opførtes i slotsgården. Imidlertid gik studenterne så meget op i skuespillets handling, at de tævede hinanden blodige. Det fortælles, at den gamle rigsadmiral Peder Skram, som "sad Scenen næst, da hans øjne vare sløve, lystede at springe over Skranken og mænge sig udi Striden". Sin barndom tilbragte Christian 4. i Mecklenburg, Skanderborg og Kolding, men gjorde atter indtryk på københavnerne, da han kronedes 1596. Selve kroningsakten fandt sted 29. august i Vor Frue Kirke, og fra andre lande kom fyrster og gesandter, der med følge medbragte 2.200 heste. Da de nåede Valby Bakke, blev de celebre kroningsgæster modtaget med et fyrværkeri på 25.000 skud, og på samme tid blev fæstningens kanoner fyret af. Almuen kunne på Amagertorv se en brønd flyde med vin, ligesom penge kastedes i grams. Til festlighederne, som varede ti dage, bestiltes 35.000 drikkeglas!

Som konge var en af Christian 4.s første regerings handlinger at sørge for vinkælderen. Han bestilte derfor 11.200 pletter vin af forskellig slags hos Willumke von Dellen i København, som antagelig var en underafdeling af et større handelshus i Holland. Vel blev Christian 4. kendt for at drikke, men det hørte tiden til, og det bremsede ikke hans arbejdsindsats. Det hedder i en samtidig kilde, at "Han lod sig under Tiden indfinde Kl. 4 om Morgenen paa de Steder, hvor publice Arbejder dreves, og han kunde ikke lide, at Haandværksfolk holdte op med deres Arbejde for at hilse ham".

I de sidste år af sit ægteskab med dronning Anna Cathrine indledte Christian 4. et forhold til Kirstine Madsdatter, som havde den københavnske borgmester Mathias Hansen til fader. Hun fødte kongen sønnen Christian Ulrik Gyldenløve 3. februar 1611. Da kongen februar 1613 deltog i et bryllup, fattede han interesse for en anden

københavnsk borgerdatter, den smukke Karen, hvis fader var Bremerholmskriveren Anders Hansen. Samme aften fulgte hun med Christian 4. hjem til slottet. Sine sidste leveår var han plaget af sygdom og private sorger. Tidligt på året 1648 blev han alvorligt syg på Frederiksborg og førtes døende til Rosenborg, hvor han døde 28. februar.

Christiansborg

Det berettes i Knytlingasaga, at Svend Estridsen 1043 flygtede med sin flåde til "Havn". På det tidspunkt var strædet mellem det ældste København og Amager af en helt anden karakter end i vore dage. Her lå en række små holme, af hvilke de vigtigste senere benævntes Bremerholm, Revshaleholm,

[Side 65]

Store og Lille Skarnholm samt Strandholm, hvorpå den første borg rejstes og alt senere slotsbyggeri fandt sted.

Absalons Borg. Saxo fortæller, at Absalon 1167, en tidlig forårsdag, grundlagde en ny borg på en af Øresunds holme, hvorefter han omgav øen med en mur.

Bemærkningen hos Saxo om, at Absalon byggede en "ny" borg, har givet anledning til spekulationer. Der kan måske ligge rester af en sådan under Magasin du Nord. For ved udgravninger omkring 1880 i området stødte man på en halvcirkelformet teglstensmur, af en længde på ca. 30 meter og i en stil, som er tidligere end Absalonborgens.

Kendskabet til Absalons Borg bygger hovedsagelig på de arkæologiske undersøgelser, man foretog 1900-02, 1906-07 og 1918 fra Nationalmuseets side; første gang ved arkitekt C.M. Smidt og M. Mackeprang (museets senere direktør), de følgende gange ved inspektør Chr. Axel Jensen. Mest bemærkelsesværdig var de betydelige stykker af en ringmur, som afdækkedes. De har dannet en næsten regelmæssig cirkel med en indre diameter på 55-56 m. Efter middelalderlig skik har denne cirkelmur været konstrueret som en kassemur, dvs. bygget af to skaller af regelmæssigt tilhugne kvadre med fyldkærne af muret kampesten imellem. Murskallerne var bygget af kridtstenskvarde fra Stevns, og uden for murværket havde man lagt en lav vold til værn mod bølgeslaget.

Da arkæologerne undersøgte det påkørte fyldlag indenfor ringmuren, fandt man derunder sivplanter med forårsskud! Rester af et par småbygninger lokaliseredes også, heraf et bagers lagt i ly af den nordvestre murside. Umiddelbart uden for bagerset udgravedes en rund brønd, hvortil kridt- og kampesten var anvendt. Den kan stamme fra Absalons tid, men blev hurtig opgivet og fyldt op. Nærmere borggårdens midte, 4,5 meter øst for bagerset, fandtes den egentlige brønd, hvis sider var dannet af svære, udhulede og lodret kløvede egestammer. Ved udgravningen var den fyldt op med diverse bygningsrester, antagelig fra

[Side 66]

borgens nedrivning 1369, således to 1,15 m høje søjleskafter af glatpoleret granit, en del buesten af skånsk sandsten, som har dannet gjordbue i en hvælvkonstruktion, samt forskellige trapezformede søjlehoveder. I sin indretning med økonomibygninger og beboelse kan Absalons Borg sammenlignes med ærkebiskop Eskils Borg i Søborg Sø. Det antages i øvrigt, at adgangen til borgen ved Havn etableredes ved en bro, der har fulgt retningen af den nuværende Højbro. Fund af to rækker nedrammede egestolper kan stamme fra en sådan.

På Københavns ældste segl fra 1296 er en afbildning af Absalons Borg, hvor man ser en ringmur med krenelering (kronede tinder). I midten hæver sig et svært, polygonalt tårn, mens to ydertårne er tilbygget senere. Det centrale tårn kan formentlig identificeres med den kirke, som borgen også rummede. Ifald det har været en centralkirke, har det været enestående i Danmark. Det vestre ydertårn fungerede i den senere middelalder som bagertårn og velbevarede fundamentrester er afdækket. I 1200- og 1300-tallet var borgen udsat for flere angreb. Fyrst Jarmer og hans vendiske folk angreb og ødelagde borgen den 18. april 1259, men den største ødelæggelse fandt sted 1369, efter at lybækkerne havde erobret København og fæstningen på Strandholmen. Under dens forsvar har man forsynet den med en vandgrav, dog uden militær fordel. Hanseatiske stenhuggere begyndte 8. september 1369 at nedbryde forsvarsværket, som havde været en torn i øjet på de tyske købmandsbyer. Om borgens tidlige historie skal tilføjes, at den fra Absalons tid, efter hans udtrykkelige ønske, var i Roskilde-bispernes eje, hvilket først ændredes efter Margrethe I.s regeringstid.

Fra senmiddelalderlig borg til Frederik 4.s ombygning.

Under Erik af Pommern overgik borgen til kronen (se s. 90) og blev gradvis ændret til rigets vigtigste slot. Kongen og hans kancelli fik fast ophold på Slotsholmen, og det var her, Christoffer af Bayern 1445 fejrede sit bryllup med dronning Dorothea. I den anledning skal kongen have udvidet Riddersalen. Et levn fra denne del af slottet ses i dag på Nationalmuseet, nemlig to bislagsten af gotlandsk kalksten, der er hugget i begyndelsen af 1500-tallet. De har senest stået ved foden af trappen, som gik op til riddersalsfløjen.

Efter reformationen fandt visse ombygninger og udvidelser sted. Christian 3. rejste 1552-53 den nye Konge- og Drabantfløj, der placeredes i den da tørlagte slotsgrav. Kirkefløjen forhøjedes 1555 med bindingsværk og 1553 konstrueredes en springbrønd til slottet. 1596 forhøjedes Blåtårn og forsynedes med nyt spir med gylden krone (se også s. 44). Trods disse forbedringer forblev slottet håbløst gammeldags og dets husholdning var også mærkelig provinsiel. Således fungerede Slotsholmen mest af alt som en stor gård, hvor der både var heste, svin og får, ligesom hønsegård og almindelige udhuse hørte til. Slottet havde også mølle, smelteovn, bødkerhus, kalkbod og slagtehus samt den obligatoriske urtehøve.

Forskellige dokumenter belyser disse gammeldags forhold. Da Frederik 2. skulle fejre sin kroning på slottet, måtte ”den store Sal” hastigt sættes istand, eftersom den var brøstfældig på tag, spær og loft. Endvidere måtte kongen lade en række adelige fruer låne sig flamske klæder, drætter og silkesparlagen. Embedsgangen havde også sin egen rytme. Christoffer Valkendorf, som var rentemester i 1570erne og 80erne, gik hver dag fra slottet hjem til sin gård for at spise til middag, hvorefter han vendte tilbage til Slotsholmen for at arbejde videre i Rentekammeret. Den værste bemærkning om slottet faldt måske fra den engelske diplomat Robert Molesworth i hans Danmarks-beskrivelse fra 1692: ”Kongens residens er den dårligst beliggende, tarveligste og ubekvemteste i hele verden. Den er ligeså, enestående slet, som havnen er god”.

Den føromtalt drabantsalsfløj, en lav og langstrakt bygning med polygonalt trappetårn - Drabanttårnet - rummede slottets næststørste sal, et rum på 31 x 8 m. Øverst i denne bygning lod Frederik 3. indrette sit berømte Kunstkammer, hvor de mest kuriøse genstande og kunstværker var stuvet sammen. En sejl-

[Side 67]

mager ved navn Christopher Proph blev ansat som ”Opvarter” ved samlingen og aflønnedes indtil 1654. Smukke skibsmodeller af elfenben, drejet af Jacob Jensen Nordmand, blev i Frederik 3.s tid leveret til samlingen, i dag opbevaret på Rosenborg, hvor så mange andre af Kunstkammerets genstande også kom hen senere. Christian 5. var den første, som nærede større planer om at ombygge slottet og lod bl.a. den berømte svenske arkitekt, Nicodemus Tessin den Yngre, udføre et projekt til et nyt slot (se s. 91). Hans projekt blev dog aldrig gennemført.

Ombygningen i 1720erne.

Frederik 4., som på to udenlandsrejser havde beset nogle af Europas mest imponerende slotte, bl.a. Versailles uden for Paris, lod i 1720erne Københavns Slot regulere. Ansvarlige for dette arbejde var J. C. Ernst og J. C. Krieger, der gjorde alle slottets fløje lige høje. Det stod herefter med tre hovedetager og to mezzaniner, men skæmmedes af det berygtede Biårtårn, som var indpasset i anlægget.

1. Christiansborg.

Skønt Københavns brand 1728 betød vældige økonomiske tab, lod Christian 6. fra september 1731 det regulerede middelalderslot nedbryde. Et helt nyt anlæg skulle opføres, hvis planlægning engagerede den bygningskyndige monark. Det vides, at Christian 6. var opvokset med arkitekturteoretiske værker som Deckers ”Fürstlicher Baumeister oder Architectura Civilis”. Valget af arkitekt voldte vanskeligheder, da J. C. Ernst på dette tidspunkt var over 60 år, mens den 20 år yngre Krieger ikke var tilstrækkelig velorienteret i den nyeste bygningskunst, der-

[Side 68]

for fik kongens gamle instruktør, Elias David Häusser, opgaven.

I alt tre projekter udfærdigedes, hvorfra kun seks tegninger er bevaret. Det første udkast, som signeredes af Häusser 1731, blev forkastet af kongen, og man søgte derefter i udlandet efter en interesseret og kyndig arkitekt. Alle steder lød svaret nej; den svenske arkitekt Carl Hårleman, elev af Tessin den Yngre, måtte også afslå p.g.a. andet engagement. Ny projektering sattes igang, og fra et endnu ukendt sted leveredes en plan. Ophavsmanden dertil skal formentlig søges i den ”fransk-østrigske barok”.

Samtidig stod det klart, mens facadedetaljer og tagformer diskuteredes, hvorledes slottet i grove træk skulle se ud. Som bygningstype havde man valgt den traditionelle karré, et firfløjet bygningskompleks med forgård. Et lignende anlæg var just opført i Stockholm efter det gamle slots brand 1697. Det praktiske arbejde kunne derfor gå igang. Først blev 9.225 pæle nedrammet, hvis længde varierede fra 24 til 3 alen beroende på grundens lokale beskaffenhed.

3. oktober 1732 kunne professor Joachim Frederik Ramus fra Københavns Universitet afsætte slottets vinkler og linier på byggegrunden, mens Christian 6. nedlagde grundstenen 21. april 1733. Den placeredes under hovedbygningens søndre fløj, endog dens vægt figurerer i regnskaberne, 448 pund.

1734 leverede hofsnedker Didrik Schäfer en træmodel og 18. juni 1738 hejstes kransen over slottets vestre hjørne, hvorefter kongefamilien 26. november 1740 flyttede ind med pomp og pragt. København blev i den anledning illumineret i tre dage. Men mange detaljer manglede, først 1745 var det ydre i orden, hvorimod riddersalen, det prægtigste af alle rum, måtte vente på en færdiggørelse til 1766. Det nyopførte slot var rejst i tre hovedstokværk med en mezzanin indskudt mellem 2. og 3. etage. To lave forbindelsesbygninger, ”længange”, flankerede den store slotskarré, af hvilke den søndre førte til de ældre regeringsbygninger, mens den nordre skabte forbindelsen med Slotskirken. Hofbygmester Eigtveds rolle i denne bygningshistorie er også væsentlig. Hvad det ydre angår står endnu hans pavilloner for enden af ridebaneanlægget samt Marmorbroen. Han gjorde også forslag til slottets frontispicer og to hoveddøre, tegningerne af sidstnævnte viser elegant rokokodekoration. Hvad interiørene angår, måtte han her dele opgaverne med Lauritz de Thurah. Blandt hans arbejder kan nævnes Dronningens Køkken og Appartementsgalleriet.

Intet blev sparet på rummenes udsmykning. 139 dørstykker og kaminbilleder indkøbtes fra Paris, tilvejebragt efter store anstrengelser af den derværende danske diplomat Joachim Wasserschele. Den pietistiske Christian 6. havde dog stillet som betingelse, at man skulle ”alle Nuditaeten sorgfæltig vermeiden”. En næsten umulig fordring, når man betænker de mange erotiske eller mytologiske motiver, de parisiske malere dyrkede på dette tidspunkt. Den franske rokoko var ikke plaget af pietisme. Van Loo, Natoire og Boucher var blandt de ypperste malere, der leverede til Christiansborg. Hele kongens etage blev monteret med franske spejlglasruder, og

dronningen sendte sin kammerfrøken til Frankrig for at købe ind. 348 værelser blev således ødselt udstyret.

En stor skavank ved pragtbyggeriet var indretningen af de mange varmekanaler og trækrør, der var skjult bag panelerne af æstetiske grunde. Allerede natten til 10. december 1774 truede en brandkatastrofe, og 1779 erklærede bygningsdirektionen, at man ikke vidste af sikre ordninger mod brandfaren. Livet gik videre, men om eftermiddagen den 26. februar 1794 brød ilden ud i prins Christians gemakker, der lå i fløjen ud til ridebanen. Flere dage i forvejen havde det buldret i kanalerne. Ethvert forsøg på at redde slottet var nyttesløst, særlig heltedmodige var Holmens folk, hvor 50 menneskeliv gik tabt.

2. Christiansborg.

Efter at have henligget som ruintomt påbegyndtes det ny Christiansborg 1803 efter tegninger af C. F. Hansen, den danske nyklassicismes store mester. Hans klare, nøgterne stil passede godt til de økonomiske vilkår, der plagede tiden: bombardementet 1807 og en statsbankerot 1813. I øvrigt var

[Side 69]

han for hovedkarréens vedkommende helt bundet af det første Christiansborgs dimensioner. Således genbrugte Hansen næsten alle ruinens eksisterende vinduesåbninger, idet han vendte de gamle sandstensindramninger og murede deres barokke profiler ind. De tidligere indersider, som nu vendte ud, blev hugget til i klassicistisk stil.

1828 var 130 værelser færdige, hvorefter slottet kunne indvies dette år ved prins Frederiks bryllup med Frederik 6.s datter Wilhelmine. Interiørerne blev i en række detaljer præget af G. F. Hetsch, som var C. F. Hansens svigersøn. Af interiørerne kan nævnes Riddersalen, der var udstyret med korintiske søjler og kassetteloft. Den 3. oktober 1884 brændte slottet atter ned, endnu engang forårsaget af manglende brandsikring. Alene C. F. Hansens Slotskirke med tilhørende løngang overlevede. Men ret beset var sorgen over den tabte bygning ikke så stor, for stilen og udformningen havde aldrig passet samtiden. I en avis havde der endog stået, at ”det i alt Fald tog sig godt ud i Maaneskin”.

3. Christiansborg.

Efter en afsluttet arkitektkonkurrence fik Thorvald Jørgensen til opgave at udforme den nuværende slotsbygning, en vanskelig opgave i betragtning af de bevarede bygninger, der måtte respekteres: ridebaneanlægget og kirken. Dertil kom intakte bygningsdele som midtpartiet af kongeporten og hele sandstensportalen til højesteretsfløjen (se s. 132). Løsningen blev ikke heldig. Således kom det kraftige baroktårn fra Christian 6.s slot, som C.F.Hansen klogt havde udeladt i sin plan, atter tilbage, og mere massivt end nogensinde før. Værst var dog fjernelsen af den nederste mezzanin, hvilket giver bygningen en

[Side 70]

undersætsighed. Tyngden understreges også af granitbeklædningen, der skænkedes af landets forskellige sogne.

Under en del af slottet er der indrettet museum med adgang til de udgravede dele af middelalderborgen. Udstillingen er smukt nyindrettet.

Christiansborg Slotskirke

Christiansborg Slotskirke er opført af C. F. Hansen, mens han også arbejdede på genopførelsen af det i 1794 nedbrændte Christiansborg Slot. Hans projekt til en ny slotskirke omtales i dokumenterne som en "runde Dohm med et indfaldende Lys fra oven. Med en saadan Dohm, der af de Gamle saa ofte heldigen bleve anbragte, og hvoraf det nærværende Rom endnu pranger med over 100 større og mindre paa dens Kirker, ønsker Konstneren Hovedstaden prydet". Af kuppel bygninger som tydelige forbilleder kan nævnes S. Andrea in Via Flaminia og Pantheon, som han begge må have set under sit ophold i Rom. 1826 kunne bygningen indvies og den overlevede slotsbranden 1884.

Kirken er udformet som en lille tempelbygning, hvis hovedfacade er dækket af en klassisk søjlefront. Fire joniske søjler bærer gavltrekanten. Over det kubiske bygningslegeme er anbragt en lav, kobberdækket kuppel. Det indre domineres af fire søjler, der er forbundet ved fire kassetterede tøndehvælv, et typisk nyklassicistisk træk med romerske aner. Kongeløgen ses over hovedindgangen, hvor den er placeret i en niche mellem to korintiske søjler. Alteret, som er i vest, flankeres ligeledes af to søjler. I den nederste del af kuppelen er en frise af englebørn, der er et arbejde af Thorvaldsen.

Christians Brygge 8

se Kgl. Bibliotek, Det

Christianshavn

I perioden mellem Kalmarkrigens afslutning og Kejserkrigens begyndelse (1613-25) gennemførte Christian 4. betydelige bygrundlæggelser: Kristianstad i Skåne og Glückstadt i Holsten; ligesom byudvidelser fandt sted: Christiania (nuværende Oslo) ved Akershus og Christianshavn ved København. Kongen var allerede 1606 begyndt at opkøbe jord nord og nordøst for den gamle vold, hvor bl.a. Rosenborg kom til at ligge, og med ønsket om fortsat at udvide byen fattede han også interesse for Amagers nordside. Første gang denne interesse dokumenteres er i en instruktion dateret 1616 og stilet til den københavnske storkøbmand Johan de Willem, som var indvandret fra Nederlandene. Efter kongens ønske skulle han skaffe velstående

nederlandske købmænd og håndværkere til Danmark, hvor de ville få otte års skattefrihed. Ifølge Christian 4.s instruktion skulle man derefter anviser nederlænderne ”et bekvemt sted på vort lille land Amager, der ligger allernærmest ved vor by København, uden afgift.”

Det ældst kendte Christianshavn-projekt dateres 1. september 1617 og blev tegnet af Johan Semp ”geometer og ingeniør”. Planen viser en fæstningspolygonal (tikant) med volde og otte bastioner, der omslutter en by med central alarmplads. Ifølge Semps påtegning kunne fæstningsbyen rumme 934 hussteder. Christian 4. havde i øvrigt valgt en fremragende medarbejder i Semp, der tidligere havde arbejdet som landmåler i Friesland. År 1600 havde han endvidere stået som medforfatter til bøger om landmåling og brug af ”geometriske instrumenter”.

De næsten 1000 småparceller i det første Christianshavn-projekt gør det tænkeligt, at det var planlagt som en bådsmandsby, et led i kongens planer om at styrke sin flåde. Disse bådsmandshuse blev imidlertid ikke opført i det kommende Christianshavn, men på Bremerholm (se s. 50). Til erstatning for det forkastede projekt leverede Semp et nyt og mere enkelt, som godkendtes før udgangen af 1617.

Fæstningen fik herefter kun fem bastioner, ligesom antallet af parceller reduceredes kraftigt ved udstykning af større grunde. En plan fra omkring 1630 viser kun 67 matrikler. Den mest radikale ændring var anlæggelsen af en kanal gennem byen efter hollandsk forbillede. Byggegrundene var i øvrigt af dårlig beskaffenhed, for store arealer bestod af strand, eng og holme. En del af fæstningsbyen kom til at

[Side 71]

omfatte Revshaleholm, hvis højeste punkt, 1,26 meter over havet, blev en del af det senere Christianshavns Torv. 1629 noterede en fransk rejsende, at det nye byområde var fyldt med morads, der gjorde det nødvendigt at bygge på pæle.

Bevarede dokumenter viser også den sociale sammensætning af de første grundejere, hvilke kan opdeles i to hovedgrupper. Den første omfatter kongelige embedsmænd: administrative topfolk, renteskrivere (og møntmestre), ansatte ved flåden samt højere som lavere embedsmænd. Anden hovedgruppe udgøres af københavnske borgere: magistratspersoner, storkøbmænd og håndværkere.

De første to skøder blev 1622 givet til Københavns borgmester Mikkell Vibe og Anders Olufsen, som var renteskriver med tjeneste i Klædekammeret. Ved siden af var Olufsen storkøbmand, skibsreder og havde interesser i tømmerhandel og Ostindisk Kompagni. Hvad bebyggelsen angår, rejstes der rækker af små boder på nogle af grundene, mens store gårde som Mikkell Vibes ragede op mellem disse. 1639 var matriklerne så meget bebyggede, at indbyggerne forsynedes med egne købstadsprivilegier. Christianshavns status som købstad kunne dog ikke opretholdes i længden, hvorfor Christian 5. administrativt og i fortifikatorisk henseende lod fæstningsbyen inkorporere i København 1674. Da man i slutningen af 1600-årene ændrede voldanlæggene, blev

[Side 72]

der plads til byudvidelser lagt efter det oprindelige system med snorlige gader, der skar hinanden vinkelret og dannede skakbrætmonster. Nye kanaler føjedes også til. En jyde giver 1849 følgende beskrivelse af bydelen: ”Den er i øvrigt sort, skiden, smudsigt, og i det hele taget et beskidt Hul. - Der er saamange Dampmaskiner, og saameget Steenkulsværken (dvs. arbejde med stenkul) paa Gaderne, hvoraf Byen bliver sort og beskidt”. Bemærkningen må bl.a. hentyde til den nyetablerede virksomhed Burmeister & Wain, dengang kaldet Burmeister & Baumgarten.

Christianshavns Døttreskole

1787 oprettedes Borgerdydskolerne for børn af velstillede københavnske borgere (s. 45). Disse skoler, der havde meget højtflyvende planer om det opdragelsesmæssige, var imidlertid udelukkende for drenge. Derfor opfordrede grosserer Niels Brock 1796 justitsråd Schlegel til at danne et selskab med oprettelse af en pigeskole for øje. Selskabet stiftedes 1. september 1799, hvor man vedtog at begynde skolen 1. november samme år. Døttrekolens første adresse var Strandgade 29, hvor den benyttede nogle værelser hos madam Schottmann, derefter flyttede den til brygger Lyngbye på Børnehustorvet (nuværende Christianshavns Torv) og fra 1811 lejede man sig ind hos brygger L. C. Kofoed. Nye adresser fulgte siden, men fra 1840 fik skolen mere permanent ophold i Asiatisk Compagnis palæ, Strandgade 51. Skolens første leder (gouvernante) var madame Dupuis, men hun opsagde allerede 6. februar 1800 sin stilling, da hun ikke kunne få sin familie i Fredericia etableret i København. Hendes efterfølger var jomfru Sara Jacobine Rasmus, der en tid havde været ”Hofmesterinde ved Generalmajor Baron F. S. Rantzaus Døttre paa Friderichslund”. Ved sin død 1838 efterlod hun skolen et alabasterur i taknemmelighed over sin tid som skoleleder. Afbevarede dokumenter fremgår det, hvilke fag der undervistes i og hvor mange timer hver lærer fik tildelt: ”Hr. Hoff blev antaget til Lærer i Religion, Skrivning og Regning og Ortographie, 12 Timer om Ugen og 1 Mark for Timen efter de i Brevet til ham anførte Betingelser. ”Hr. Floor ligeledes til Lærer i Historie, Geografi og Naturhistorie. . . Hr. Biering ligeledes i Historie og Geografi, den første 5 Timer, den anden 3 Timer”.

Christianskirken

Christianskirken for enden af Strandgade blev rejst 1755-59 på initiativ af den tyske menighed på Christianshavn. Modsat deres tyske brødre inde i København, som siden 1575 havde haft deres egen kirke, Skt. Petri, stod tyskerne på Christianshavn uden. Man havde derfor måttet dele Vor Frelser med dens danske menighed, og den tyske

forsamling følte sig ”lille og foragtet”, eftersom dens gudstjenester henlagdes til selve middagstiden.

I 1749 henvendte 41 fremtrædende medlemmer sig til Frederik 5. om tilladelse til at bygge deres egen kirke, hvortil kongen gav tilsagn med en byggegrund samt tilladelse til afholdelse af et lotteri. Efter dette kaldtes den i folkemunde ”lotterikirken”. 1755 nedlagde Frederik 5. grundstenen til bygningen, hvis officielle navn blev Frederiks Tyske Kirke, mens kirken fik sit nuværende navn 1901.

Den af kongen skænkede byggegrund lå omgivet af krudtlaboratorier, sukkerraffinerier, skibsbyggerier og oversøiske handelskompagnier, og på selve pladsen havde man i ti år forsøgt sig med saltproduktion, som imidlertid måtte opgives p.g.a. svigtende afsætning. Projekteringen af kirken blev overladt hofbygmester Nicolai Eigtved og han nåede at aflevere tegninger dertil blot et år før sin død 1754. En træmodel fremstilledes også, som præsenteredes Frederik 5. på slottet, og den er i dag opbevaret på Københavns Bymuseum. Ifølge det første budget ville bygningens gravhvælv, mure og tag koste omtrent 50.000 rigsdaler, mens inventar som alter, prædikestol, bænke, orgel samt indvendig dekoration ville beløbe sig til 10.000 rigsdaler. Udgifter til tømrer-, murer- og stenhuggerarbejde m.m. fastsattes til 6.700 rigsdaler. Udgifterne bekymrede byggekommissionen, hvorimod statsrådet godkendte dem med føl-

[Side 73]

gende bemærkning: ”det første Dessein approberes, og som dertil ej Penge nok findes, maa det bero med Spiret indtil videre; saa kan ogsaa andre Ornamentter udsættes, naar ses dertil, at med de nu havende Midler alting saadan styres, at Kirken kan blive færdig for at Gudstjenester derudi kan begynde at holdes. . .” Bygningen indviedes 2. december 1759.

Som type skiller bygningen sig ud fra den traditionelle protestantiske. Allerede i spørgsmålet om gravlæggelser, der endnu ved midten af 1700-tallet foretoges under kirkegulvet, greb Eigtved det rationelt an ved at samle alle begravelser i en stor gravkælder. Adgang til denne skete udefra. Efter den reformerte kirkes skik samledes alter, prædikestol og orgel over hinanden på kirkerummets ene langside. De andre vægge optages af pulpiturer, hvorfra man kan følge med i alt på ”scenen”. Mens kongelogen anbragtes lige over for alteropbygningen, blev den tyske garnison henvist til de amfiteatralisk arrangerede soldater bænke øverst oppe. I denne indretning, næsten som et logeteater, kan Christianskirken minde om Det kongelige Teater, som Eigtved tegnede 1748.

Christianskirkens righoldige regnskaber fortæller også, hvorledes rejsegildet blev fejret efter gammel håndværkerskik. Da kransen var blevet hejst under musikledsagelse, fremførte mestersvend en sin tale, for hvilken han belønnedes med 5 rigsdaler i ”dusør”. Bagefter trakteredes håndværkerne med øl, brød og brændevin. Byggeriet

afsluttedes først helt i 1769, da en kobberkugle med fane anbragtes på toppen af spiret. Tårnets billedhuggerarbejde skyldes C. F. Stanley.

Allerede mod slutningen af 1700-årene blev den tyske menighed mindre, men afgangen af medlemmer blev noget opvejet, da den tysktalende del af Københavns garnison 1819 flyttedes fra Garnisons Kirke til Frederiks Tyske Kirke. Fortsat var økonomien dårlig, hvorfor Frederik 6. i 1831 tillod, at man foretog indsamling i København såvel som i hertugdømmerne. Trods dette måtte menigheden 1834 afhænde præsteboligen i Wildersgade. Grundtvig fik i årene 1832-38 lov til at benytte kirken, hvor han ved aftensang holdt prædiken for sin frie menighed. Som garnisonskirke ophørte kirken med at fungere fra 1866 og 1886 blev den ved kongelig resolution nedlagt som sognekirke for den tyske menighed, da medlemstallet nu var svundet stærkt ind. Herefter benyttedes kirken kun til bisættelser i krypten, indtil den ved en ny kongelig resolution af 8. marts 1899 ændredes til dansk sognekirke. Det skete ved at dele Vor Frelser Sogn.

Af inventaret kan nævnes døbefonten, som er af norsk marmor, og altersølvet fra kirkens første årtier omfatter et dåbsfad med tysk indskrift fra 1759 og en dåbskande fra 1718, men først skænket 1772 til menigheden. I krypten er indrettet 48 kapeller med meget smukke smedejernsgitre.

Cirkusbygningen, Jernbanegade 8

Opførelsen af den oprindelige cirkusbygning blev påbegyndt 1885 efter tegning af dekorationsarkitekt H. V. Brinkopff og byggeriet omfattede en muret cylinder med en tagkonstruktion af træ. Etablissementet, som både havde cirkus og varieté, åbnede 16. april 1886. Til de mere eksotiske arrangementer hørte "Den sorte Opera", et ensemble af negere, der havde stor succes i begyndelsen af 1890erne.

7. marts 1914 brændte cirkusbygningen, hvilket københavneren Carl Muusman har skildret i sine erindringer. Ingen levende omkom, da det skete tidligt om morgenen, men en enkelt artist mistede sit marionet-teater med dertil hørende dukker.

Efter branden stod den røgsvættede "ringmur" tilbage, og det unge ingeniørfirma Christiani & Nielsen fik til opgave at genskabe bygningen. Ved en effektiv indsats lykkedes det på fire måneder at overspænde rummet med en gedigen beton konstruktion med en diameter på 40 m. Ansvarlig for genopbygningen var også arkitekt Holger Jacobsen. Den udvendige frise med motiver fra klassiske hestevæddeløb stammer fra det oprindelige byggeri og skyldes ornamentbilledhugger U. A. Fr. Hammeleff. I en lang periode fejrede Cirkus Schumann sine triumfer i bygningen, i dag har Cir-

kus Benneweis overtaget brugen om sommeren. Efter et par års grundige restaureringer, hvor cirkusbygningen blev ført tilbage til sin oprindelige skikkelse, blev den genåbnet foråret 1984.

Citadellet Frederikshavn

1662-63 anlagde den hollandske ingeniør Henrik Rüse et kastel på det sted, hvor Christian 4. tidligere havde bygget sin Sct. Annæ Skanse (1629). Fæstningsværket, der blev anlagt som et femkantet, bastionært jordværk omgivet med dobbelte grave, fik efter grundlæggeren Frederik 3. navnet Citadellet Frederikshavn.

Fra anlæggelsesperioden stammer Sjællandsporten, der giver adgang syd fra til fæstningen. Portens udvendige side bærer årstallet 1663 og er smykket med en trekantfronton, hvorover en portrætbuste af Frederik 3. er anbragt. Busten skyldes billedhuggeren Fr. Dieussart. Efter kongeportrættet har man også kaldt bygningen for "Kongeporten". I modsatte ende af anlægget ligger Norgesporten, som også blev opført 1663. Den blev sprængt af tyskerne den 9. april 1940, men er reableret. Fæstningsportene er også opført af Henrik Rüse.

Inde i Kastelet er de gamle bygninger symmetrisk arrangeret om hovedaksen, der løber øst-vest og gennemskærer Kirken og Kommandantboligen. De lange røde bygninger bærer navnene Stjerne-, Artilleri-, Elefant-, Fortun-, General- og Svanestok. Bygningerne er opført i slutningen af 1600-årene og senere.

Hvor Kirken ligger i dag, havde man oprindelig planer om at opføre et slot. Endnu på Resens Atlas fra 1674 er der indtegnet et fantasifuldt slot med fem tårne, der afsluttes med spir. Så sent som i Thurahs Hafnia hodierna fra 1748 omtales den nuværende kirke som "Frederikshavns Slotskirke", hvad der tyder på, at man ikke helt havde glemt visionerne. Præster og en kirke har fra begyndelsen betjent kastelets folk. Det fremgår således af en skrivelse fra december 1664, at kastelets præster stilles under Bremerholm-sognepræsternes forum. Undersøgelser viser, at den oprindelige kirke har ligget ved Artilleristoks nordlige ende, antagelig opført af røde mursten fra Sct. Annæ Rotunda. Primitiv har den været, for der var hverken alter eller orgel, således at altergangen måtte henlægges til Holmens Kirke.

Den nuværende bygning opførtes 1703-04 til afløsning af den gamle, der "skall være meget brüstfældig". 9. juli 1703 blev grundstenen nedlagt, hvorpå man rejste den rektangulære bygning i grundmur. Det praktiske arbejde blev overladt til den italienske murermester Domenico Pelli, som også har haft en enterprise på Garnisons Kirke. Kastelets kirke, som ligger på vestre side af den store alarmplads (mønstringsplads), har hovedfacaden ud til samme. Hovedportalen flankeres af pudsede pilastre, der bærer en trekantfronton med Frederik 4.s navnetræk. Gennem denne portal gik honoratiores, mens mandskabet henvistes til en indgang i bygningens nordgavl. Af inventaret kan nævnes en albertavle fra 1704, muligvis

skåret af Christian Nerger. Kalk, disk og oblatæske skænkedes 1747 af den daværende kommandant.

Carl August Thielos navn er knyttet til kirken, hvor han fungerede som organist 1741-46. Da det netop i denne periode var blevet moderne at opføre passionsoratorier i kirkerne, tog han også initiativ dertil. 29. marts 1743 stod annonceret i Kiøbenhavns Extraordin. Relation: ”Passionens Historie med imellemsatte Arier og Choraler bliver musicalisk opført den 5. april i Castellet Friderichshavns Kirke af den der værende Organist. Musikken begynder om Eftermiddagen Klokken halvgaaen 4; dog at mand behager først at afhente en Billet hos Organisten Thielo, som boer i Castellet”. Da Frederik 5. blev konge 1746, fik

[Side 76]

Thielo et teaterprivilegium og i et lejet lokale i Læderstræde kunne han foråret 1747 indlede med en række holbergske komedier.

Den vestre del af kirken er sammenbygget med den gamle Arrest fra 1725. Indtil 1840 var det en regel, at fangerne kunne påhøre gudstjenesten uden at føres ind i kirkerummet. Kommandantboligen blev opført 1725 efter tegning af arkitekten E.D. Häusser,

Siden 1947 har man istandsat Citadellet Frederikshavn og søgt at føre så meget som muligt tilbage til dets tidligere skikkelse. I mange af bygningerne er endnu de oprindelige pommerske fyrrebjælker.

Classens Have

Af de Danneskjold-Laurwigenske arvinger købte generalmajor Jh. Fred. Classen 1754 en lystgård med have, som lå ved det såkaldte Fiskerhus (s.d.) på Østerbro. Classen anlagde her en fajanceovnsfabrik, hvis jorde han øgede 1765 ved at købe den tilstødende ejendom ”Fiskerhuset forhen kaldet”. Han havde hermed skabt grundlaget for den senere så kendte Classenske Have.

Under englændernes belejring 1807 blev haven først forsvaret af en bataljon danske soldater, men senere opgivet. Derefter gjorde de danske livjægere udfald gennem Citadellet Frederikshavns port for at tilbageerobre haven, men måtte trække sig tilbage med tab. 1916 blev den nuværende have åbnet for offentligheden. En mindestøtte ved Arendalsgade bærer et relief med en fremstilling af krigsbegivenheden. Ved havens indgang er rejst et monument for generalmajor Classen.

”Collinske Gård, Den”, Amaliegade 9

Den Collinske Gård er et klart brud på det stramme skema, som prægede Eigtveds planlægning af Amaliegade. Forhuset, som blev bygget 1751-52 for støvlemager Peder Svendsen, fik ingen flugt med gadesidens øvrige huse, men blev trukket tilbage

på matriklen. Myndighederne håbede længe på, at det gabende hul i husrækken blev lukket og afslog endnu 1768 ejerens ansøgning om tilladelse til at opsætte et gitter til gaden. Men før 1800 blev det nuværende smedjernsgitter alligevel opsat. En frontispice fra den eigtvedske tid blev på samme tidspunkt erstattet af den tre fag brede kvist og et sidehus opførtes.

I årene 1839-61 boede Jonas Collin i ejendommen. Han var en af byens mest fremtrædende borgere, 1820 medstifter af Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn", 1832 af Selskabet til Hesteavlens Fremme, 1837 formand for komitéen til oprettelse af Thorvaldsens Museum, endvidere konferensråd, deputeret i Rentekammeret og direktør ved Det kgl. Teater i to perioder. En af de hyppigste gæster i det collinske hjem var H. C. Andersen (s.d.).

"Cort Adellers Gård", Strandgade 22

År 1623 fik Jens Sparre til Sparresholm skøde på grunden, og han regnes for bygherre til den anelige gård. Jens Sparre havde tjent Christian 4. som lensmand, først i Kristianopel, senere på Bohus, og som kongens nære ven stod han 1622 fadder for dennes søn Valdemar Christian. Forhuset blev opført omkring 1630, ombyggedes 1670 og forhøjedes 1769, samtidig med at en sidelænge blev tilføjet. Fraregnet overdelen, som stammer fra 1700'erne, er sandstensportalen fra husets opførelse og i stil beslægtet med den sandstensdekorerede port i Amagertorv 6.

Fra 1630'erne ejedes gården af storkøbmand Nikkel Koch og i foråret (?) 1668 erhvervedes den af søhelten, admiral Cort Sivertsen Adeler, en af de mest farverige skikkelser i Danmark-Norges historie i 1600-tallet. Cort Sivertsen (Adeler tilføjedes først 1662) blev født og opdraget i den norske havnstad Brevik, fik sin maritime uddannelse i Holland og gjorde derefter tjeneste under republikken Venedig. Venetianerne var på dette tidspunkt kommet i krig med tyrkerne, efter at disse 1645 havde gjort landgang på den venetianske koloniø Kreta. Allerede 1648 deltog Cort Adeler som kaptajn på skibet "Groote St. Joris" i venetianernes sømilitære operationer og i 1654 var han med i et søslag ved Dardanellerne, hvor tyrkernes flagskib blev bordet. Rygter ville vise, at han under kampen dræbte den tyrkiske admiral Ibrahim pascha, men moder-

[Side 77]

ne historiske undersøgelser har ikke bekræftet det.

1659 blev Adeler slået til ridder af Markusordenen, 1660 deltog han som viceadmiral i en ekspedition til Kreta, hvorefter han sluttede sin karriere i Middelhavet og vendte tilbage til Danmark. Pragtfulde vidnesbyrd om hans krigsdeltagelse kan ses på Etnografisk Samling på Nationalmuseet, f.eks. en standart af forgyldt sølv med turkiser og påsat hestehale, fire tyrkiske bøsser og skjolde af vidjer beviklet med silke. I et katalog fra 1710 omhandlende Kunstammerets samlinger, hvori Cort

Adelers krigsbytte var indgået, stod at læse: ”Dette overmaade prægtige Krigsbytte, som Venetianernes Duilius og konstituerede øverstbefalende, denne Ørn fra Søslagene ved Hellespontos Munding, ved Dardanellerne, ved Rhodos' Mure, ved Asiens og Kretas Strande... bortførte fra Tyrkerne i Søslaget Aar 1654”.

Da søhelten døde 1675, blev han begravet i Vor Frue Kirke. Under bombardementet 1807 ødelagdes graven, hvorefter hans aske opbevarede i en blyurne skjult bag en mindeplade. Ved kirkens restaurering i slutningen af 1970erne, kom urnen atter for dagen, restaureredes og blev indsat i væggen på ny.

D

Dampmaskiner

I København opstilledes den første dampmaskine 1790 i ankersmedien på Holmen, hvor den drev hammerværket indtil 1803. Den teknisk begavede Ole Johansen Winstrup var den første i Danmark, som byggede en dampmaskine. Fra 1824-26 havde han sit værksted i kammerassessor Mommers bryggeri i Nygade og her konstruerede han en lille to-hestes maskine, der skulle drive et valseværk til maltets knusning. Den 3. september 1827 kunne man i ”Magazin for Kunstnere og Haandværkere”, udgivet af professor G. F. Ursin, læse en kort artikel herom. Det forklares, at Winstrup havde bygget en ”sædvanlig Lavtryksmaskine af Watt's Construction”, som optog en plads af tre alen i længden, næppe en alen i bredden og knap tre alen i højden. Kedlen var sat i forbindelse med fabrikkens hovedskorsten. Kun 4-5 timer en gang om ugen var dampmaskinen i gang, så begyndelsen var beskeden. Men rapportøren udtrykker sit håb om, at flere industrifolk vil bruge denne ”vistnok paa flere Steder savnet Kraft”. Winstrup byggede senere adskillige dampmaskiner.

Trods brandfare og store omkostninger ved anskaffelsen af dampmaskinerne vandt den nye drivkraft frem. Men de mange rygende skorstene generede københavnernes. Etableringen af et sådant anlæg gav 1835 anledning til adskillige klager, eftersom den ”udsendte til Tider den vederstyggeligste Luft, baade over de nærmere tilgrænsede Ejendomme, saavel som over Veje og de langs Søerne anlagte Promenader, saa det især for svagelige var skadeligt at blive indhyllet deri, ej at tale om, at Klæder og Ting fordærvedes derved”.

I kaptajn Ankjærs Geografisk-Statistisk Haandbog fra 1858 opgives det, at ”Dampmøllerne” har taget ikke ringe opsving og benyttes meget af ”Bagerie for Skibsbrød”, bryggerier og brændevinsbrænderier. Maskinværksteder og jernstøberier fik også gavn af dem. Frem til 1860 havde firmaet Baumgarten og Burmeister fremstillet 134 dampmaskiner.

Dannebrogsgade

Knud Lyne Rahbek meddeler i sine erindringer, udgivet i 1820'erne, at der tidligere kun lå to bemærkelsesværdige bygninger ved Vesterbrogade på strækningen fra Glaciset ud til Bakkehuset, nemlig Den kgl. Skydebane og lige vest derfor pastor Christianis Pigeinstitut. Sidstnævnte oprettedes 1795 af C. J. Rudolph Christiani og her kunne piger af velhavende familier modtage rideundervisning, dyrke legemsøvelser, hvorimod de almindelige skolefag ikke hævdedes særligt. Pastoren led af sværmeriske ideer om undervisningens formål. I øvrigt var Rahbek en overgang lærer ved skolen.

[Side 78]

Hvor institutets ejendom lå, passerer i dag Dannebrogsgade forbi. Anlægget af gaden påbegyndtes 1858 og navnet var bl.a. valgt efter ønske af Det kgl. Skydeselskab.

Dantes Plads

Dantes Plads kaldes den del af H. C. Andersens Boulevard, som passerer forbi Glyptoteket. Navnet blev vedtaget 1921, da man i Danmark ønskede at mindes 600-året for den store italienske digter Dante Alighieris død 1321. Herefter begyndte venner af Danmark i Italien og danskere i Rom at rejse penge til et mindesmærke for digteren. Det skulle være et søjlemonument, hvortil grundstenen blev nedlagt 23. juni 1922 af Vittorio Emanuele (italiensk regent 1900-44) og kong Christian 10. Byen Rom skænkede en antik granitsøjle til mindesmærket, hvis udformning arkitekt Carl Brummer havde ansvaret for. Tegningen til soklen leveredes af arkitekt Gunnar Biilman Petersen, mens bronzepladen med portræt af digteren, som er placeret umiddelbart øst for søjlen, skyldes den italienske billedhugger S. L. Andreotti. Portrættet bekostedes af byen Firenze, hvor Dante var født. På søjlen er opstillet en statue af Dantes ungdomselskede, den lidt knibske Beatrice, der spillede en vigtig rolle i hans værker *Vita nuova* og *Divina Commedia*. Ingen daværende dansk kunstner var vel bedre egnet til at skabe denne figur end netop billedhuggeren Einar Utzon Franck. Fra omkring 1910 havde han søgt tilbage til den florentinske renæssance, hvor han hentede mange af sine inspirationer, og da den nye klassicisme brød igennem i dansk kunst få år senere, fik han også dybe påvirkninger derfra. Med Utzon Francks statue var monumentet afsluttet og det indviedes 23. august 1924.

Dantes Plads 22

se Glyptoteket

"Dardanellerne"

Dardallenene er forrige århundredes vittige betegnelse for de to hjørneejendomme, der 1857-58 opførtes ved indgangen til Nørrebrogade. Ejendommen, som har rundbuede vinduesåbninger og ligger på det søndre hjørne, opførtes af tømrermester Wildau. Byggesjusk kendte man også til dengang, i dette tilfælde piloteringen, hvorfor stadsbygmesteren 14. marts 1857 i en skrivelse til bygherren erklærede, at ” Ved Betragtning af den Pæleramning De i disse Dage har paabegyndt, synes ovennævnte Lovbestemmelse §9 ikke skeep fyldest. Jeg har mig derfor nødsaget til at give Dem det Paalæg ikke at paabegynde noget Murerarbejde oven paa disse Pæle forinden det nærmere er undersøgt hvorvidt de har tilbørlig Styrke og Fasthed til at modtage Trykket af en saa stor Bygning”.

Ved projekteringen prøvede man i øvrigt at gøre de to ejendomme så monumentale som muligt, idet de forsynedes med hjørnetårne. Resultatet skuffede, og i Borgerrepræsentationen udtalte arkitekt Meldahl: ”Hvilke Anstregelser var der ikke blevet udfoldet for at faa de usle, ynkelige Taarne ved Hjørnerne af Dossingerne frem... og hvilken Virkning har de ikke gjort?”

Davids Samling

Davids Samling, Kronprinsessegade 30, har til huse i en patriciergård af enkelt ydre. Arkitekt, professor J. H. Rawert var ansvarlig for opførelsen af det grundmurede for- og sidehus, mens hans svoger, kommandørkaptajn J. C. Krieger stod som bygherre. Byggeriet afsluttedes 1807. Museet, som regnes for et af Nordens fineste, blev grundlagt 1945, da højesteretssagfører C. L. David skænkede sine kostbare kunstsamlinger til den danske stat. Med gaven fulgte huset, hvis interiører, efter stifterens ønske, skulle danne rammen om udstillingerne. Man bemærker ved indgangen den fornemt svungne trappe fra 1807, som vidner om Rawerts dygtige håndelag.

Samlingens mest fremragende del, islamisk kunst fra Iran og de omkringliggende lande, dækker tidsrummet fra 700- til 1500-tallet og har hovedvægten på glas, fajancer, metalarbejder og silkestoffer. Endvidere ses en række illuminerede håndskrifter.

Museet rummer desuden møbler fra David Roentgens værksted, engelsk møbelkunst, dansk sølv fra 1600- og 1700-tallet samt porcelæn fra Den kongelige Porcelainsfabrik. Af fransk kunst skal fremhæves et dørstykke gjort 1742 af den berømte franske rokoko-

[Side 79]

maler Francois Boucher. Maleriet, som er holdt i blå toner på en gråhvid baggrund, har som motiv en yndefuld have med en fornem kineserinde, der opvartes.

”Dehns Palæ”, Bredgade 54

Dehns Palæ opførtes som pendant til ”Bernstorffs Palæ”. Gennem deres bygningshistorie er de to palæer knyttet sammen, idet bygherrerne Frederik Ludvig v. Dehn og Johan Hartvig Ernst Bernstorff valgte samme arkitekt, den fra Tyskland indvandrede Johann Gottfried Rosenberg. De to standspersoner, der begge nød titlen baron og gehejmeråd, kunne også forliges om at opføre deres huse på samme tid og lade arkitekt Rosenberg foretage en række fællesindkøb af byggematerialer.

Projekterne til byggerierne kom også lige hurtigt gennem bureaukратиets maskineri, for Eigtved, som havde ansvaret for hele Frederiksstadens planlægning, skrev 1753 til magistraten, at ”Facadetegningerne for Deres Excellencer, Gehejmeråder og Baroner v. Dehn og Bernstorffs Bygninger har jeg som sædvanlig til Stadsbygmesteren paategnet”

En række byggeregnskaber er bevaret og et af de mest fortællende bilag gælder Dehns byggeri. Den 27. april 1752 ansøgte Rosenberg om tilladelse til at indføre en række materialer ”til Brug ved hans Excellence, Hr. Gehejmeråd og Baron von Dehns Nybygning på Amalienborg”. Af materialerne kan nævnes: 1.800.000 mursten, 50.000 glaserede tagsten, 150 tønder fransk gips, 50 kurve fransk glas, 15 kister pommersk glas, 700 pommerske bjælker, 300 westerwigske eller calmerske brædder, 30.000 kubikfod gotlandsk sandsten, 3.000 svenske fliser, 4.000 stk. 6-tommer nagler, 20.000 stk. 5-tommer nagler og 100.000 stk. nagler af 4 tommer.

Et bilag fra april 1758 fortæller om det fortsat gode samarbejde mellem de to bygherrer, dennegang ”om de til deres Hoteller indkomne Varer og Mobiliesager (møbler)”.

På dette tidspunkt stod palæerne færdige (Dehns allerede 1755). Begge var opbygget af tre pavilloner forbundet ved lavere mellembygninger og alt gjort i en frodig barok. To hovedindgange var indrettet i Dehns Palæ, henholdsvis i den trefags vestibule i midtpavil-

[Side 80]

lonen og i den nordre pavillon, hvor den fine marmortrappe endnu er bevaret. Ad marmortrappen førtes man op til beletagens repræsentationsrum. Hvad angår de øvrige interiører i det dehnske palæ, er næsten alt radikalt ændret. I beletagen blev i 1800-tallets første halvdel indrettet en række meget smukke rum af arkitekten G. F. Hetsch. Det skete på foranledning af en senere ejer, Christopher MacEvoy, som var søn af en skotsk plantageejer på de Dansk Vestindiske Øer og havde bosat sig i København. En række signerede tegninger til ombygningen, nu i Kunstindustrimuseets eje, vidner om den store omhu, hvormed Hetsch arbejdede. Indretningen må være påbegyndt i midten af 1820erne.

Et af de smukkeste interiører er det lille kabinet, som udstyredes med tøndehvælvet loft og grisaillemalerier over dør og vestvæg. I andre rum forgyldtes de rigt forzirede gipslofter og i hele beletagen indsattes brede, dobbelte døre i fuld mahogni. Efter

sigende henlevede MacEvoy med ødselhed sine sidste år i disse omgivelser og døde 1838. Hetsch-interiørerne er endnu bevaret og kaster lys over den interiørstil, som prægede C. F. Hansens Christiansborg, for Hetsch var svigersøn til den danske nyklassicismes store mester og har haft lejlighed til at medvirke ved slottets udsmykning.

Flere nye ejere fulgte på skift i 1840'erne og videre frem, indtil hofpianofortefabrikant Frederik Møller 1872 rykkede ind. Han lod stueetagen indrette til sin klaverfabrik (Hornung & Møller), mens 1. etagen udlejedes til Musikkonservatoriet. Det berømte firma virkede i huset indtil 1976 og ejendommen ejes nu af Danmarks Apotekerforening.

Domhuset

Domhuset og Arrestbygningen (Københavns Byret), Nytorv 25, Kattesundet 13 og Slutterigade, opførtes af den antikbegeistrede C. F. Hansen, som år 1800 blev anmodet om at projektere et råd- og domhus. Det skulle erstatte byens gamle rådhus mellem Gammel- og Nytorv, ødelagt af branden i 1795. Tegningerne var færdige 1803 og to år senere indledtes byggeriet på den grund, hvor Vajsenhuset tidligere havde ligget.

Domhuset, med facaden lagt mod Nytorv, fik det monumentale præg, myndighederne kunne ønske sig: en tempelfront med seks joniske søjler. Thorvaldsen gjorde endog to udkast til en skulpturel udsmykning af frontispicen, men intet gennemførtes deraf. Indskriftens magtfulde ord er hentet fra Jyske Lovs fortale (skrevet 1241): Med lov skal man land bygge.

Et storslået trappeanlæg leder op til vestibulen, hvis loft støttes af fire doriske søjler med svære skafter, kun kanneleret i en kort indsnævring under søjlehovedet. C. F. Hansen og hans kolleger i udlandet betragtede denne søjletype som den ældste græske, af de franske nyklassicister kaldet "dorique primitif". Da C. F. Hansen i 1780'erne studerede i Rom, havde den været højeste mode og var tillige gengivet i flere af samtidens efterspurgte arkitekturatlaser. Lidt malplaceret i denne sammenhæng virkede Christian Gottlieb Vilhelm Bissens statue af bisp Absalon som yngre, opstillet 1872 i forhallen, men senere flyttet.

Med sans for tidens strømninger lykkedes det også C. F. Hansen at indsnige træk af egyptisk arkitektur, et par egyptiske hoveder på nogle dørkarme og to sfinkser, der flankerer et ur. Bygningen har i øvrigt gennemgået en del mindre ændringer og smukkeste bevaret er Stadsrettens og Magistratens tidligere sale. Sidstnævnte, som har søjlebåret loft med stuk og kassetteværk, var en periode sæde for Borgerrepræsentationen, indtil den 1902 flyttede til det nye Rådhus.

Forfatteren og juristen Otto Rung, som oplevede domhusets vidtløftige kompleks før århundredskiftet, har skildret det således: "Hele Stueetagen var forbeholdt Byens

Borgmestre, Magistrat og Borgerraad som Nabo med Politikammer og dets Anneks af skumle smaa Kontorer, hvor Politiets Inspektører med dets

[Side 81]

Stab af Opdagere og Betjente husedes snævert og tæt. Paa første Sal fandtes langs en krinkelkroget Flisegang de seks kriminelle Kamre samt den hele Hof- og Stadsret med Gældskommission og Vidnekamre, og paa Kvisten mellem Taganlæggets muldrende Arkiver laa Kongens Fogeds smaabitte Stuer gemt. Her oppe sad man ved Vintertid og skrev ved Pultene i Skær af et Stearinlys, for Gassen var endnu ikke naaet midtvejs op i Etagerne her paa Byens Raadhus!”

Sideløbende med opførelsen af domhuset rejstes Arresthuset (mandsfængsel) ud til Slutterigade og Hestemøllestræde. En god del af nyklassicismens fængselsarkitektur repeteredes her med understregning af det dystre og strenge. To murbuer med overdækkede gange, som Sukkenes bro i Venezia, forbinder domhuset med fængselsbygningen og lukker Slutterigade inde. Ud til denne gade er fængslets hovedfacade med høj rusticeret sokkel og deri runde glughuller. Ligeså pragtfuld er midtportalen, hvis rusticerede former gentages i første etages vinduesindramninger. Herover ses atter to rækker vinduer, de nederste med tunge udhæng.

Som inspirationskilder må nævnes George Dance Newgate Prison opført 1770-78 i London og fængslet i Aix bygget af Ledoux. Bag alt dette spøger dog i sidste instans italieneren Piranesi, der med sine berømte Carceristik (1750erne) fabulerede over fængslets- og torturkammerets rædselsverden.

Domus Anatomica

Domus Anatomica er navnet på det anatomiske teater, som 1642-44 indrettedes i en af Universitetsgårdens bygninger ud mod Frue kirkegård (nuværende Frue Plads). Skønt et beskedent lectorium medicorum allerede omtales 1605, blev det 1621 understreget i universitetsstatutterne; at et egentligt ”theatrum anatomicum” var ønskeligt. Sådanne bygninger, hvor det menneskelige legeme dissekeredes i nærværelse af de studerende, havde længe været i brug ude i Europa. Felix Platter byggede i Basel et anatomisk teater, hvor han i løbet af 50 år secerede 300 lig. I 1639 blevet lignende åbnet i Amsterdam og her kunne man følge dr. Tulps demonstrationer (han er fremragende afbildet af Rembrandt).

Initiativet til det københavnske anatomiteater skyldtes Simon Paulli, som Christian. 4. i 1639 havde indkaldt fra Rostock og udnævnt til professor i anatomi, kirurgi og botanik.

[Side 82]

Den 1. januar 1644 var ombygningen næsten afsluttet og Paulli udsendte et program, der fortalte om institutionens oprettelse. Hans forelæsninger indledtes dog først 3.

marts 1645 og her benyttede han et kvindeligt kadaver til demonstration. Dokumenter fra perioden viser den grelle modsætning mellem det folkelige had, menneskedissektionerne kunne rejse og den folkelige forlystelse, der vakttes ved offentlige henrettelser, f.eks. den brutale henrettelse og lemlæstelse af masseorderen Jens Fuglefænger.

Domus Anatomicas berømteste forelæser var Niels Steensen, kendt som Steno, der i udlandet var blevet kendt for sine anatomiske opdagelser, bl.a. ørespytkirtlens udførselsgang. Da Niels Steensen hjemkaldtes 1672 fra Firenze, kunne man ikke tilbyde ham et professorat, eftersom han var konverteret til katolicismen. Det blev kun til en stilling som ”kgl. anatom” og som sådan genåbnede han Domus Anatomica med en tale, hvis smukkeste ord lyder: ”Skønt er det, vi ser; skønnere det, vi forstår; skønnest det, vi ikke fatter”. Han gennemførte dog ikke mange demonstrationer, før religiøse stridigheder med intolerante landsmænd atter fik ham til at vende tilbage til Firenze i 1674.

I Thomas Bartholins Cista medica Hafniensis fra 1662 er en omhyggelig beskrivelse af huset samt en afbildning set fra Studiegården og en gengivelse af auditoriet. Sidstnævnte havde fire rader bænke i firkantet amfiteatralsk form og i midten stod dissektionsbordet omgivet af et rækværk, der skulle holde tilskuerne på afstand. Auditoriet stod i forbindelse med et lille værelse, hvorfra Frederik 3. undertiden overværede forelæsningerne. Til salens udsmykning hørte menneske- og dyreskeletter, ligesom det var skik i udlandet. Det vides, at Paulli opstillede et mandligt og kvindeligt skelet, der fik navnene Adam og Eva og placeredes omkring livets træ med slangen. Bygningen blev fuldstændig ødelagt ved branden i 1728.

Dragespringvandet

Dragespringvandet på Rådhuspladsen skyldes et inspirerende samarbejde mellem Thorvald Bindsbøll og Joakim Skovgaard. Anledningen var en konkurrence om et monument til Amagertorv-Højbro Plads, som Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse havde udskrevet. Førsteudkastet til Dragespringvandet blev modelleret 1889 af Skovgaard. Den oprindelige idé var Skovgaards, men Bindsbøll omformede den, hvorefter Skovgaard gjorde den færdige skitse. Trods kunstværkets originalitet vandt de ikke konkurrencen, idet førstepræmien gik til det langt svagere Storke-springvand.

Bindsbølls og Skovgaards springvand rejstes til gengæld på Rådhuspladsen. Det indviedes i sin første form, uden tyren, i 1904. Bag initiativet stod komitéen for udstillingen ”Dansk Kunst til 1890”, som afholdtes 1901 i Rådhushallen. Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse samt Eibeschützlegatet gav også penge til formålet. Ideen til den karakteristiske, arkitektonisk udformede kumme fik Skovgaard, da han en dag passerede Sølvgades Kaserne (Statsbanernes nuværende bygning) og fik øje

på dens smukke taglinie. Hvis man vendte den på hovedet, fik man en glimrende springvandskumme!

Kort før afsløringen af den store udsmykning til Rådhuspladsen, havde dagbladet Politiken et interview med Thorvald Bindesbøll, som bl.a. udspurgtes: ”Hvordan forholder det sig egentlig med Deres og Joakim Skovgaards Samarbejde? Hvem har komponeret det ene og hvem det andet af Springvandet? Fontænen, mener De. Tja, Joakim og jeg har s'gu været lige gode om at rode med det hele”.

Da monumentet stod færdigt 1904, var pressen fuld af kritik, og det folkelige vid sammenlignede kummen med en spyttebakke. Kritikken forstummede dog, da tyren omsider kom til i 1923.

Dragør

Dragør spillede en betydelig rolle i middelalderen, så længe der var betydeligt sildefiskeri i

[Side 84]

sundet. Hansebyerne viste stor interesse for fiskerlejet og 1370 fik de handelsprivilegier og ret til saltning af sild i Dragør. De hanseatiske boder antages at have ligget nord for byen. 1396 nævnes tilstedeværelsen i Dragør af folk fra Deventer, mens folk fra Stettin omtales 1470. Da Nationalmuseet 1973-74 gravede i Dragør, fandt man klædeplomber; to af dem bar som symbol en løve over en fransk lilje og kunne føres tilbage til Roermund i Limburg. Ud fra møntfund i samme udgravningslag blev plomberne dateret til 1350-1400. Hermed var det dokumenteret, at Danmark i denne periode havde importeret klæde fra byer i Maasområdet. Med sildefiskeriets ophør mistede Dragør sin betydning i en længere periode. Sundet blev dog atter en indtægtskilde, da Dragørfiskerne begyndte at lodse skibe igennem det. Omkring 1560 gik omtrent 2.000 skibe årligt gennem Øresund og søtønder blev udlagt flere steder, således to ved Dragør i 1557. Dragørlodsernes betydning understreges af, at de 1684, som de første i Danmark, fik kongelig autorisation. Den 8. marts 1684 tilskrev Christian 5. sin overrentnester, at ”sex Mænd paa Dragøe” altid var til disposition, når hans orlogsfartøjer skulle op eller ned gennem Drogden. Da et Drogden Fyrskib første gang 1837 blev lagt for anker på grunden, en position fyrskibene holdt de næste 100 år, bestemtes det, at Dragør-lodserne på skift skulle overnatte der ude på fyrskibet.

Skibsfarten på fremmede havne fik også betydning for Dragør, både før og efter krigen mod England. I 1830erne berettes det, at byen ejede 39 fartøjer på 1882 læster. ”De fleste fare med Brænde mellem Kjøbenhavn og Provindserne, 6-8 sejle paa Østersøen og England, men søge mest Vinterhavn hjemme. Desuden haves 35 Kragejoller, der bruges deels som Bjærgningsfartøjer, deels sejle de med Tørv fra Humlebæk og føre Grøntsager til Helsingør”. Den anden blomstringsperiode for

skibsfarten begyndte i 1850erne, hvor flåden hjemmehørende i fiskerbyen voksede betragteligt. Omkring 1870 var her ca. 70 skibe og 1878 blev Dragør Danmarks tredjestørste søfartsby. Flåden talte da 78 skibe på i alt 12.442 brt.

Om vinteren, når Østersøens havne var lukket af is, satte nogle af skibene kursen mod Middelhavet eller fjernere himmelstrøg. Der fragtedes gods fra Middelhavet til New York, sukker bragtes fra De vestindiske Øer til Danmark, kryolit blev sejlet fra Ivigtut til Philadelphia og laster med petroleum i fade førtes fra New York til Tyskland. Enkelte skibe gik endog i fart på Sydafrika og Sydamerika eller længere borte. Foråret med isens opbrud var en fest, der kom løv og frugter i masteskoven i Dragør, for nu kunne østersøhavnene atter besejles. Skipperne bestilte frisk rugbrød til tre-fire ugers sejlads og man købte "Cantøfler fra Pitter Jans".

I 1880erne begyndte skibsfarten atter at gå tilbage, skibsreder C. C. Jans kunne allerede 1877 notere sig ni forlis eller havarier på 2½ år og 1890 var kun 56 Dragør-skibe med i alt 4.230 tons på fart. Ved århundredskiftet var dampskibene for alvor blevet dominerende, hvorefter den resterende flåde hyredes til hjemlig fart.

Dronning Louise Bro

Allerede 1562 nævnes en fjællebro som forbindelse over Søerne nær det sted, hvor Dronning Louises Bro langt senere blev bygget. Christian 4. lod 1618-20 denne erstatte med en dæmning og bro, da den ny Frederiksborgvej anlagdes. Ved brokvarterernes bebyggelse i sidste halvdel af 1800-årene måtte trafikforbindelserne over Søerne forbedres, og de specielle problemer, der knyttede sig dertil, diskuteredes. Især var det ønskeligt at sikre de mange passerende på en fremtidig bro mod lunefuldt blæsevejr, "da det næsten altid, selv under svagere Vinde, var vanskeligt at holde Paraply oppe".

Arkitekt Emil Blichfeldt fremlagde det mest originale projekt for myndighederne, et forslag til en kombineret bro og basargade, helt i stil med de berømte butiksbroer i Firenze og Venezia. Et hovedargument var, at Frederiksborggades forlængelse havde udviklet sig til en glimrende forretningsgade med alle butikker optaget. Bladet "Ude og Hjemme" fremlagde

[Side 85]

1883 illustrationer af Blichfeldts butiksgade og vurderede det som en "baade i praktisk og kunstnerisk Henseende vellykket Plan".

En afsluttende debat 18. april 1884 i Borgerrepræsentationen pustede en smule liv i planen med 13 stemmer mod 12, men magistraten valgte i stedet et enklere, mere traditionelt forslag og under Vilhelm Dahlerups ledelse byggedes broen 1885-87. Broens rækværker er prydet med fire ensartede bronzeskjolde, der gengiver Københavns byvåben, omkranset af våben, hjelme, visirer, faneborge og løver.

Dyrkøb

Dyrkøb, gaden langs sydsiden af Vor Frue Kirke, har navn efter en vinhandlergård på stedet. Den er tidligst omtalt 1622 og ejedes senere i 1600-tallet af købmand og skibsreder Abraham Lehn. Da vinhuset i 1699 blev nedrevet, for at kirkegården kunne udvides, skete det både til menighedens og den daværende indehaver Jørgen Sohls fortrydelse. Sidstnævnte forfattede et klagedigt, hvori det lyder:

”Saa snart Froprædiken med ”Ære være” slutted,
 lød Kirkedøren og, da saa man, mange putted
 ad Kjælderhalsen ind, Langfasten var dem tung,
 en Haandværks Karl og Dreng lod derfor op sin Pung.
 Højmessens ”Kyrie” sang den bedaged’ Borger
 og i Vinens Spidseglas og lagde der de Sorger,
 som han fra Sengen bar, indtil man ”Troen” sang,
 ved mindste Klokker tog de først sin Kirkegang.
 Naar Aftensprædiken med Søndags Andagt endtes,
 de fleste Næser hen til Dyrkjøbs Hjørne vendtes,
 af Vismars, Rostoks Pot, af rinsk og franske Pæl
 man drak paa Natten ud til Værk i Taa og Hæl”.

Da Assistens Kirkegård blev anlagt på Nørrebro i 1760, nedlagde man Vor Frues jordstykke til begravelser (Urtegården). Det nye afsnit på Assistens indviedes i november samme år af stiftsprovst Butzow. Dyrkøb nr. 1-5 er opført for forskellige ejere i årene 1812-15, hvad der klart kommer til udtryk i de nyklassicistiske facader. Særlig må Dyrkøb 1/Skindergade 34 fremhæves. Dets udformning skyldes arkitekten C. F. Hansen, der på dette tidspunkt bidrog væsentligt til hovedstadens genopbygning. Bygningen, kaldet ”Trøstens Bolig”, opførtes for staten som bolig for mindre formuende håndværkerfamilier. Fra 1854 benyttet af Soldins Stiftelse.

Dyrekampe

Shakespeares London, hvortil Christian 4. rejste 1614, var kendt for sine bjørnetæmmere og dyrekampe. Ifølge historikeren P. F. Suhm skal man have underholdt den danske konge ved at lade bjørne og tyre slås. I København blev det også en kongelig forlystelse at hente dyr fra fremmede lande og lade dem optræde. Christian 5. havde dresserede bjørne i Rosenborghaven, og da man for året 1680 fejrede prinsesse Ulrikke Eleonoras' kommende formæling med den svenske konge, arrangeredes en dyrekamp på ridebanen ved Københavns Slot. Først blev bjørne og tigere sluppet løs for at kæmpe med hunde, dernæst blev grævlinge og tyre sluppet løs på hunde. Morskaben varede fra kl. 9 à 10 til om aftenen. Fra en dagbog 26. oktober 1707 er følgende beskrivelse om hidsning af dyr på slottets ridebane: ”en

artig Dyrekamp anstillet imellem en grim Tyr og nogle bidske Hunde, item imellem en Bjørn og en Hest. Den Lystighed anstilledes Prins Carl til Ære paa hans Fødselsdag”.

Disse kongelige fornøjelser udbredtes efterhånden til det københavnske borgerskab. Således fik en tysker ved navn Müller 1717 tilladelse til i sin have at holde ”en Hidsebane og derpaa en Oxe med nogle Hunde”. En endnu større attraktion var Bræmers ølhave i Sofiegade på Christianshavn, hvor der 1733 fremvistes ”et Hitzerie af en Tyr, Bjørne og Hunde,

[Side 86]

saa og en udklædt med Sværmere besat Bjørn, som fremførtes paa Bagbenene, iligemaade Hunde, som ved Toug hidses efter Sværmere og foruden Alt dette en Plaisir med nogle Vandsværmere”.

E

Eckersberg, C.W. (1783-1853)

C. W. Eckersberg, en af den danske guldalders betydeligste malere. Efter læretid i provinsen rejste Eckersberg til København for at gå på Akademiet. Han ankom 22. maj 1803 med skib til Nyhavn, hvorfra vejen var kort til Charlottenborg. I modelskolen havde han Abildgaard som lærer, 1805 modtog han begge sølvmedaljer og 1809 fik han guldmedaljen. Året efter rejste Eckersberg til Paris, hvor han arbejdede i J. L. Davids atelier; senere gik studierejsen til Rom. Da han 2. august 1816 atter betrådte den københavnske jord, noterede han i dagbogen ”Gud være lovet”. To år senere udnævntes den dygtige maler til professor og flyttede ind i en bolig på Charlottenborg. Her skulle han de næste 35 år undervise.

Opgaverne flød rigeligt. Allerede 1817 modtog Eckersberg bestilling på fire store malerier af danske kongers historie, der skulle ophænges i kongegemakket på C. F. Hansens færdigbyggede Christiansborg. Fra samme periode stammer gruppeportrættet M. L. Nathansons familiestykke (malt 1818), en fremragende skildring af en velhavende borgerfamilie i nyklassicismens København. Mendel Levin Nathanson var nationaløkonomisk forfatter, redaktør af Berlingske Tidende og boede på dette tidspunkt Frederiksholms Kanal 6.

Dagbøger og memoirelitteratur fastholder hans liv på Charlottenborg. Her fødtes Eckersbergs børn, og da sønnen Johannes fik ondt for tænder og holdt familien vågen om natten, noteredes det i dagbogen (17. dec. 1834). I kælderen blev der vasket storvask, mens loftet benyttedes til at tørre tøj. Kirsebær syltedes i sæsonen. Mod Kgs. Nytorv havde lejligheden to tofags stuer, hvor et pianoforte var anbragt i det ene. Her var der musikaftener. Det andet rum, af Eckersbergs datter kaldet ”den gule

Stue”, havde mahognimøbler med silkebetræk, og mere end 30 af Eckersbergs romerske billeder var ophængt på væggene.

Efterslægten

Selskabet for Efterslægten blev stiftet 4. marts 1786 i København af lægen og digteren Johan Clemens Tode, som i fortrydelse havde forladt bestyrelsen for Borgerdydsselskabet. Han ønskede sammen med andre kendte københavnere, deriblandt digterne Edward Storm, Thomas Thaarup, Rahbek og historikeren Rasmus Nyerup, at skabe et selskab med oplysning og uddannelse af ungdommen for øje. Inspirationen dertil var hentet fra op-

[Side 87]

lysningstidens filantropiske bevægelser. De unge skulle udvikles til duelige og dydige borgere, ligesom styrke og legemlige færdigheder skulle fremmes.

Selskabet fik en hurtig opblomstring, efter et år 250 medlemmer, der talte så prominente folk som Colbjørnsen, biskop Balle og Reventlow. Man begyndte med at arrangere søndags- og aftenforelæsninger over emner som historie, geografi, naturvidenskab og praktisk filosofi til ”Børns og de til Skoleholderembedet bestemte Medborgeres Nytte”. Begrebet ”en nyttig borger” hørte tiden til, som det vil ses af en tilsvarende inskription på Frihedsstøtten. Man udgav også småskrifter mod last, overtro, mens egenskaber som arbejdsomhed, lydighed mod øvrigheden og god børnetugt blev fremhævet.

Den 3. januar 1797 oprettede selskabet en borgerlig realskole, som 1797-1913 havde lokaler i en renæssancebygning på Østergade, hvor nu Illum ligger. Skolens første leder var Edvard Storm.

Eigtved, Nicolai (1701-54)

Nikolaj Eigtved, hvis forældre var bønder, fødtes 4. juni 1701 i Haraldsted Sogn på Sjælland. Antagelig gik han i lære i gartnerfaget på det nærliggende Skjoldenæsholm gods, men sikker viden om hans uddannelse haves først 1723, hvor han blev forsynet med kongeligt rejsepas til udlandet. Det fremgår af dette, at Eigtved et par år havde arbejdet under Frederiksberg Haves slotsgartner, Hans Heinrich Bruun. Da Eigtved havde fuldført sit udenlandsophold, som gjaldt studiet af havearkitektur og bygningskunst i Berlin, Warszawa, Dresden og Rom, vendte han 1735 tilbage. Før hjemrejsen var Eigtved allerede blevet ansat ved den kgl. bygningsadministration, og 1736 gav Christian 6. ham opgaven at projektere en kirke til minde om reformationen 1536. Den skulle opføres på en grund ved Gothersgade, hvor der var ryddet efter 1728-branden. Projektet blev dog aldrig gennemført, til gengæld kom Eigtved til at præge København med en lang række byggerier, der endnu er bevaret: Marmorbroen med pavilloner, Prinsens Palæ, Asiatisk Kompagnis Pakhus i Strandgade, flere huse i

Amaliegade, Lindencrones Palæ, Frederiks Hospital, Amalienborg og Palæerne samt Christianskirken.

Privat boede Eigtved i det Fursman'ske Hus bag Børsen, hvor nu Slotsholmsgade 18 ligger. Han flyttede ind 1741 og et par år senere giftede han sig med Sophie Christiane Walter, som var kammerpige hos prinsesse Louise. Af tjenestefolk havde de nygifte 1 tjener, 1 kusk og 2 piger; desuden 3 skrivere og 1 tegner, der hjalp med de kgl. bygningssager. 7 børn fødtes i deres 11 år lange ægteskab, men kun 3 overlevede moderen. Eigtved bar adskillige titler. 1745 udnævntes han til kirkeinspektør for de kirker,

[Side 88]

der tilhørte kongen i København, Frederiksborg, Kronborg, Antvorskov, Vordingborg og Tryggevælde rytterdistrikter. 1746 fik han titel af hofbygmester, 1748 modtog han hvervet som direktør for kunstakademiet (forgængeren for det nuværende) og 1749 forfremmedes han til oberst af fortifikationen.

Elers Kollegium, Store Kannikestræde 9

Ehlers Kollegium blev opført 1702-05 og byggeriet finansieredes af justitsråd Elers fond. Gammel og plaget af sygdomme havde Elers i efteråret 1691 gjort testamente. Børn havde han ingen af, for en datter døde ganske lille, mens to ældre børn mistede livet ved Sophie Amalienborgs katastrofebrand 19. april 1689. Den 29. november 1691 udstedte han da fundatsen for Collegium Elersianum, vel sagtens inspireret af professor Ole Borchs eksempel. Borch havde som barnløs, formuende mand stiftet et kollegium maj måned samme år.

Efter barokkens mønster fremtræder forhusets facade opdelt ved lisener, i alt otte, som er pudsede og svagt fremspringende. Imellem disse er murværket i blanke sten. Da bybranden 1728 hærgede Store Kannikestræde, udbrændte også Elers Kollegium, hvorefter man genopførte bygningen med Johan Cornelius Krieger som ansvarlig arkitekt. Det lykkedes ham at bevare forhusets ydre næsten uændret. I gården ligger to små huse, som er opført 1719-20. De blev skånet under bybranden.

Elers Kollegium fik i løbet af 1700-tallet et sæt regler, hvorefter dets alumner havde sig at rette. De studerendes dag indledtes med, at inspector to gange trak i den store klokke, som var ophængt i loftet over trappeskakten. Det skete første gang kl. seks, atter kl. syv. Derefter samledes man i auditoriet til preces solennes, hvilket kan oversættes med "bønner" eller "lovsang". Studerekamrenes indretning er også dokumenteret. Fra 1730 var der et klædeskab med lås i hvert yderrum, mens inderrummet var udstyret med to borde, et sengested og en stor jernvindovn. Bygningen blev 1837 indvendigt istandsat af hofbygmester J. H. Koch og en modernisering ved K. Gottlob er foretaget i 1960'erne.

Eliaskirken

Elisakirken ved Vesterbros Torv er et af mange eksempler på det dynamiske kirkebyggeri, der fandt sted i København omkring århundredskiftet og i de følgende årtier. Grundlaget for denne udvikling var stiftelsen 1896 af Københavns Kirkefond. April 1898 købte Kirkefondet en grund på Vesterbros Torv og valgte Martin Nyrop som arkitekt. 31. januar 1900 forelå et signeret projekt. Nyrop havde tænkt sig, at en stor fortrappe skulle føre op til kirkens hovedindgang, men der protesteredes mod dette. Tømrer From-Petersen skrev i Kristeligt Dagblad: ”Nu vil de ogsaa bygge en Kirke paa Vesterbros Torv, og her er Komitéen saa beskeden, at den kun forlanger en Trappeadgang, der naar 18 Alen ud paa Fortovet! Lad os een gang for alle sige Nej! Der er ingen Mening i at gøre Byens Legepladser til Agitationssteder for Indre Mission”. Den stort planlagte trappe måtte således opgives.

Som forbillede for kirkens hoved facade ud til torvet har Martin Nyrop valgt Hvide-slægtens kirke i Fjenneslev, der står med tvilingetårne. Nyrop var stærkt optaget af danske byggeskikke i middelalderen. Bygningen,

[Side 89]

som er fint indpasset i den omgivende husrække, er rejst i groft tilhuggede Neksø-sandsten. Det giver bygningen rustik og romansk karakter. Indgangsportalen er efter udenlandske forbilleder opdelt ved en pille (i franske romanske kirker kaldet en trumeau), over hvilken der ses en tympanon. Kirkerummet er disponeret som et traditionelt langhus, hvor murede arkader skiller hovedskib fra sideskibe. Et pulpitur er anbragt ud for de store rundbuede vinduer mod Torvet. For at skaffe lys til den indeklemte kirke, er loftet forsynet med skråt glastag, der ses over et åbent midterparti i tagstolen. Kirken er i øvrigt bemærkelsesværdig ved sine mange udsmykningsdetaljer, en Elias himmelfart på tympanon over hovedindgangen, mens syngende engle flankerer samme.

Enevældens indførelse

Den 9. juni 1658 krævede Københavns borgere i et andragende til kongen, at der blev givet byen en række friheder foruden et byråd på 32 mand. På dette tidspunkt var krigen med Sverige ikke brudt ud på ny, men 7. august landsatte Karl 10. 7.000 mand ved Korsør, som derefter marcherede mod København. Frederik 3. skrev under indtryk af dette 10. august et brev til borgerne for at animere deres forsvarsvilje. I brevet lovede kongen, at København og Christianshavn (sidstnævnte dengang selvstændig købstad) skulle blive frie rigsstæder og medbestemmende i rigets anliggender vedrørende spørgsmål som told og accise. Borgerne skulle desuden i en række forhold ligestilles med adelen.

Efter at svenskernes storm på København i februar 1659 var afværget, ikke mindst ved borgernes indsats, fik byen 24. marts samme år de ønskede friheder. Den 14. april valgtes for første gang byens ”32 mænd”, og disse borgerrepræsentanter hentedes blandt ”de fornemme borgere”. Fire håndværkere sad også med i rådet. Så fulgte enevældens indførelse i oktober 1660, hvor borgerne atter spillede en væsentlig rolle. Forspillet var stændermødet i riddersalen på Københavns Slot, hvor repræsentanter for adel, gejstlighed og borgerstand var mødt frem den 8. september. Problemer som den enorme statsgæld efter krigen skulle diskuteres, men samtidig begyndte stændernes indbyrdes magtkamp, idet adelen blev kritiseret for sine privilegier. Den borgerlige opposition, ledet af den københavnske borgmester Hans Nansen og Sjællands biskop Hans Svane havde imidlertid større planer end dette. De ønskede hele adelsvældet knækket og regnede med støtte fra hoffet og kongen. Begivenhederne tog for alvor fart, da adelen ønskede sig fritaget fra en vedtaget omsætningsafgift. Dette fik den oprørske opposition til at kræve stændernes økonomiske ligestilling, hvilket adelen til sidst accepterede. Konflikten kulminerede den 8. oktober, da borgerskab og gejstlighed vedtog at indføre arvekongedømmet. Adelen delegerede bøjede sig overfor dette krav, da Frederik 3. ønskede deres stillingtagen. Men da detaljerne i den nye forfatning skulle drøftes, kunne stænderne ikke blive enige, hvorefter kongen fik overdraget opgaven at udarbejde et forslag. Man ventede forgæves derpå, og den 18. oktober blev Frederik 3. arvehyldet på Slotsholmen, hvorefter stændermødet opløstes i december, uden at de delegerede havde fået sikkerhed for stændernes medbestemmelsesret i rigsstyret. Kongens enevældige stilling var hermed fastslået. Hovedstadens indbyggere havde god grund til at ængstes for deres privilegier, da kongen - nu alene - fornyede dem i juni 1661. Ændringerne var synlige. Således var bevillingsretten til told og accise sløjft, og hvad angik løftet om deltagelse i rigsstyret, stod der blot den skuffende tilføjelse, at det ville ske ”naar vi godt befinder”! Københavns borgere beholdt dog bestemmelsen om byens ”32 mænd”, adgangen til embeder, æresposter samt stabelretten dvs. retten til at besidde jordegods (denne ret var dog ikke længere begrænset til københavnerne). Et udtryk for det nye styres håndfaste kurs var etableringen af Kastellet ligesom de mange militære alarmeringsøvelser, der afholdtes i årene umiddelbart efter oktober 1660. Det var

[Side 90]

en advarsel til en eventuel opposition. Universitetet, som havde fejlvurderet udviklingen på stændermødet og støttet adelen, måtte betale dyrt. Her fik rector magnificus og en repræsentant for hver af fakulteterne ordre til at overvære, hvorledes de øvrige stænder modtog deres privilegier. Selv fik Universitetet intet! Professor Christian Nold, orientalist og teolog, var uheldig, da han 1666 udgav sin ”logica recognita”, hvor nogle af eksemplerne blev udlagt som fornærmelser mod det

enevældige styre. Han skrev bl.a., at valgte fyrster er bedre end fødte, hvorefter han blev suspenderet og afsat 1667. To år senere erfarede de københavnske skomagere det nye styres metoder. Da de klagede over at skulle betale konsumtion (afgift), truedes de med militært besøg og efterfølgende afstraffelse, hvis de ikke fjøede sig.

"Erichsens Palæ", Holmens Kanal 2

Erichsens Palæ blev opført 1797-99 for agent Erich Erichsen, som havde tjent sig en formue på mellemhandel og fragtfart på oversøiske pladser. Alene 1798 var han reder for seks ostindienfarere og en vestindienfarer. Gården, som er det eneste patricierhus i København med en fritstående tempelfront foran facaden, blev tegnet af hofbygmester, professor C. F. Harsdorff. Han nåede dog ikke at fuldføre byggeriet før sin død, hvorfor dets afslutning blev overdraget hans svigersøn, muremester G. Schaper. De seks joniske søjler er placeret på en fremspringende underbygning og gavl feltets mytologiske motiver udført af G. D. Gianelli. Her rækker videnskabens, kunstens og håndværkets gudinde, Minerva, og handelens gud, Merkur, hinanden hånden over et alter. De hvilende figurer symboliserer land og hav.

Palæet er udformet som en vinkelbygning, hvor hovedfacaden med tempelfronten vender mod Kgs. Nytorv. Langsiden mod Holmens Kanal er inddelt ved seks pilastre, og i forlængelse deraf lå oprindeligt en staldbygning. Kun portfaget er bevaret deraf (noget ombygget 1892 af Fr. L. Levy).

Da Handelsbanken 1888 overtog palæet, blev kælder og stueetagen indrettet til bankens formål og store vinduesåbninger etableredes i underetagen. Arkitekt Fr. Levy forestod 1892 ombygningen. Derimod er beletagen næsten intakt, hvor familien Erichsen havde sine festsale, spisesal med apsisformet endevæg (i hjørnet mod Laksegade) samt et pompøst soveværelse. De rige væg- og loftsmalerier med pompejanske motiver blev udført af den franske arkitekt Joseph Jacques Ramée, bistået af maleren Pierre Etienne Le Sueur. Udsmykningen omtales af forfatteren August Hennings, som 14. juli 1802 besøgte palæet. I øvrigt blev muremester Schaper 1801 sendt til London for at købe møbler til rummenes indretning.

Erik af Pommern (1397-1439)

Erik af Pommern fik som dansk konge frataget Roskildebisperne ejendomsretten til København og bragt slot og by ind under kongemagten. København havde nemlig fra Absalons tid hørt under Roskilde bispedømme. Da biskop Peder Jensen Lodehat døde 19. oktober 1416, udnyttede kongen vakancen på bispestolen i Roskilde. Inden hans efterfølger var valgt, gjorde Erik af Pommern krav på Københavns Slot, hvorefter et nævn på 12 rigsråder skulle dømme i striden mellem konge og bispestol. Nævnets 3. kendelse, afsagt februar 1417, var i kongens favør, og 1421 afstod den nye Roskildebisp Jens Andersen for nærværende retsligt at kræve København tilbage. Det

skete dog i en sådan form, at senere retskrav på besiddelsen ikke kunne udelukkes. Endnu på kong Hans' tid blev spørgsmålet rejst, måske endog frem til reformationen. Københavns Slot blev fra Erik af Pommerns tid kongeligt, mens den biskoppelige residens flyttedes til den grund i Nørregade, hvor Universitetet har bygninger i vore dage.

Ernst, Johan Conrad (1666-1750)

Johan Conrad Ernst, arkitekt og generalbygmester med betydeligt virke i København. Han var søn af den velstående lærredskræmmer Johan Adolf E., som tilhørte en nürnbergsk patricierslægt og var indvandret til København, hvor han 1652 blev optaget i kræmmerlauget. Faderen havde endvidere en ejendom på Amagertorv (nuværende

[Side 91]

nr. 31), og som et højdepunkt i karrieren valgtes han 1659 til medlem af byens ”32 mænd”(magistraten).

Som andre arkitekter under uddannelse var J. C. Ernst i udlandet, indirekte bevidnet af Tessin, der udtalte om ham, at han både var ”fin och skicklig” og ”beaucoup voyage”. 1693 udnævntes han i en alder af 27 år til kgl. bygmester, Søetatens bygmester samt Stadsbygmester i København. En af hans opgaver vedrørte projektet til Christian 5.s ny residensslot i København, hvortil den berømte svenske arkitekt, Nicodemus Tessin d. Yngre skulle levere tegningerne samt en træmodel. I den anledning sendtes J. C. Ernst 1697 til Stockholm, hvor han assisterede Tessin i modelværelset med at gøre arbejdet færdigt. Efter at træmodellen var ankommet til København samme år, havde han ansvaret for dens opstilling i Norgesgade (nuværende Bredgade), hvor en bygning specielt opførtes til formålet (Alexander Newskis Kirke ligger sammesteds i dag).

I sin embedstid fik J. C. Ernst ansvaret for opførelsen af flere, endnu eksisterende bygninger i København samt ombygningsopgaver: 1702-05 Elers Kollegium, 1705-08 Holmens Kirkes kapel langs kanalen, 1708-09 ombygning og udvidelse af Frederiksberg Slot, 1715-19 Gehejmearkivbygningen (del af nuværende Rigsarkiv), i samme periode Kancellibygningen (Slotsholmsgade 4) og 1718-19 ombygningen af Operahuset (Fredericiagade 24, nuværende Østre Landsret). Dertil kom ombygningen af Københavns Slot i Frederik 4.s tid. Ved siden af denne virksomhed modtog han en række forfremmelser: 1703 assessor i Hofretten, 1709 kancelliråd, 1714 justitsråd og endelig etatsråd 1729. Ved skæbnens gunst vandt han 1719 den største præmie i tallotteriet, et gods vurderet til 280 td. hartkorn.

Esplanaden

Esplanaden fuldførtes 1785 og var snart et yndet anlæg for spadserende. Anlægget afsluttedes med en træbeplantet høj på nuværende Toldbodplads. Det tidligere navn Toldbodgade blev efter 2. verdenskrig erstattet med det nuværende gadenavn. I porten til

[Side 92]

Esplanaden nr. 6 ses en bronzetavle, der fortæller, at huset før det nuværende opførtes 1785 og tjente som garderhusarkaserne samt bolig for kommandanten i perioden 1844-98. Ved Esplanaden 34 var konseilspræsident Estrup 21. oktober 1885 udsat for et mislykket attentat. 1895 erhvervede Samfundet og Hjemmet for Vanføre ejendommen samt nr. 36.

Ewald, Johannes (1743-81)

Johannes Ewald, digter. Han blev født 18. november 1743 i København som søn af vajsenshuspræsten Enevold Ewald.

Barndomshjemmet var Vajsenshusets gård på Nytorv, hvor forskellige lærere underviste Johannes og hans tre år ældre broder Mathias. Svagelig af helbred døde faderen allerede 1754. Efter nogle års skoletid i Slesvig vendte Johannes 1758 tilbage til København for at tage studentereksamen. Samme år kom han til den velhavende hørkræmmer og overformynder Peder Hulegaard, som fik ham i pension og lidt senere giftede sig med hans moder. Huset lå på det sydlige hjørnested ved Kultorvet og Frederiksborggade.

Gennem sin stedfaders familie mødte han den jævnaldrende Arendse Hulegaard, en datter af overformynderens afdøde broder Oluf H. Hun boede i Vestergade og Johannes blev stærkt forelsket i den smukke pige. Da Arendse imidlertid havde andre og ældre tilbedere, hvorimod Johannes Ewald blot var 15 år, besluttede han sig til at søge krigstjeneste i udlandet for at gøre hurtig karriere. Familien protesterede, men den galsindede knægt løb hjemmefra og lod sig indrullere i den preussiske hær. Det var i foråret 1759. Senere gik han over til østrigerne, for endelig at vende hjem til København; allerede da legemligt svækket.

Det lykkedes ham på kort tid at få en teologisk embedseksamen med bedste karakter, at forlove sig med Arendse og opnå fribolig på Valkendorf Kollegium. Fra den tid stammer hans allegoriske stykke Lykkens Tempel. Ophævelsen af forholdet til Arendse var en rystelse for Ewald, som opgav videre planer om en solid karriere. Fra nu af ville han "slentre Livet igjennem", som han udtrykte det.

Johannes Ewalds sørgespil Rolf Krage, efter Saxos beretning, men påvirket af Klopstock og Ossian, blev 1770 udgivet af en kreds fra forskellige samfundslag med et til fælles: de troede på hans evner. Sommeren 1772 skrev han på skuespillet Frode, som dog aldrig blev færdigt. I denne torso fremstilles kongen som svækling, et menneske

uden viljekraft, og portrættet var i virkeligheden en analyse af den syge Christian 7., et af de bedste vor litteratur ejer. Mens han skrev på stykket, fik han ofte besøg af en ven, stads- og hofretsdommer C. Fr. Jacobi, som i egenskab af forelæser for kongen har kunnet meddele meget.

Lejlighedsdigtning præsterede han også, såsom forspillet Landsbye-Høitiden, der opførtes på Det kgl. Teater januar 1775 i anledning af kongens fødselsdag. Hans lykkeligste periode var vel opholdet samme år i Rungsted, senere var han i Humlebæk, for 1777 at vende tilbage til København. En periode boede han i Skindergade hos en tømmermesterenke Ane Kirstine Skou, som tog sig meget af ham.

1778 skrev han Balders Død, der blev hilst med jubel, og med syngespillet Fiskerne fra samme tidspunkt blev han den nationale digter, ikke mindst for den deri indlagte kongesang Kong Christian stod ved høien Mast. Men hans sygdomme var på dette tidspunkt så forværret, at han intet væsentligt fik skrevet til teatret i de sidste leveår.

Johannes Ewald døde i dybeste elendighed 17. marts 1781, men fik en helteagtig begravelse. Mandag den 26. marts skrev Berlingske Tidende: ”Efter Kongel.

allernaadigst Tilladelse blev Hr. Johannes Ewald, Danmarks største Digter, den 23de hujus om Eftermiddagen begravet paa Trinitatis Kirkegaard. Liiget blev baaret af De Herrer Decani paa det Kongel. Communitet, og Følget bestod af 124 Personer af den Geistlige- Lærde- og Krigsstanden ... Det er Sandhed, at han var en ædel Digter. Det er Sandhed, at han sang ofte og herlig om sin Gud. Det er Sandhed, at han nedlagde sin Harpe ligesaa uvanhelliget, som David sin”. Et mindesmærke for Ewald og Wessel er rejst ved Rundetårn, skønt de formentlig ikke plejede megen omgang.

[Side 93]

F

Falkoner Allé

Falkoner Allé ligger på Frederiksberg. Nær nuværende Falkoner Allé 118 opførtes 1664 en gård, hvor en falkonermester kunne afrette falke til brug ved de kongelige jagter. Holger Jacobæus omtaler i sin rejsebog fra 1670erne, at gården lå ”extra portam septentrionalem” - uden for Nørreport. I 1700-tallet kaldes gården ofte for Jægerhuset. Da Frederiksberg Slot påbegyndtes i slutningen af 1690erne, blev alléen omlagt som forbindelsesvej til slottet. 1883 gav alléen navn til Falkoneralléens Sporvejsselskab.

Farvergade

Hvor Vartorv ligger i dag, var i midten af 1500-årene en gård tilhørende adelsmanden Peder Christiernszen til Hjelmsø. Tæt op til gården lå et bytårn, og Frederik 2.

ønskede nu at erhverve ejendommen for at indrette den og tårnet til kgl. farvergård. Til fordel for projektet talte den ideelle vandforsyning, idet vand let kunne skaffes fra den nærliggende vandmølle (nuværende Vandkunsten, se s. 235). Den 16. december 1559 skrev kongen til sin statholder på Københavns Slot, Mogens Gyldenstjerne, at denne skulle købe gården, som var til salg for 200 daler. Gyldenstjerne skulle samtidig indhente råd hos forstandige borgere angående farveriets indretning, ligesom en farver skulle indforskrives fra Hamborg eller Lübeck. I slutningen af samme måned var en tysk farver i fuld gang med at drive virksomheden.

Som årene gik, viste det sig at være en dårlig forretning for kongen. Ved hans død 1588 var farveriet tæt ved at lukke, men solgtes året efter til Tycho Brahe. Han forpligtede sig til at indrette en særlig bygning til farveri, liggende ud til vandet, samt at holde en bolig til farvermesteren. Til gengæld ønskede Tycho Brahe at få tilladelse til at bygge et lille observatorium på den skanse af sten, som stødte op til ejendommen. Den berømte astronom havde i forvejen en gård ved siden af farvergården,

hvor han havde opholdt sig i årene frem til 1576, hvor Frederik 2. forlenede ham med Hven. Da Tycho Brahe 1597 for altid forlod sit Uranienborg på Hven, slog han sig atter ned i farvergården, medbringende familie, tyende, disciple, kemiske redskaber og et bogtrykkeri. Derefter fulgte stridighederne om hans økonomiske understøttelse, desuden private ærgrelser, hvad der fik ham til at forlade Danmark i 1599. Tycho Brahes tilknytning til Farvergade ses endnu på Resens Perspektivkort over København fra 1674, hvor der under Wester-Quartier er gengivet "das Hospital, Vartov, woselbst Tycho Braheus seine Observatorium und Wohnung gehabt".

Da Tycho Brahe havde forladt København, forfaldt gården, indtil Christian 4. befalede den indrettet til tugt- og børnehus. Forordningen udstedtes 1605, men allerede året efter flyttedes beboerne til Lille Helligøjsthus. Under branden 1795 brændte ejendommen sammen med de øvrige i den nordlige side af Farvergade. Men den historiske ejendom blev mindet i gadenavnet, endnu i sidste halvdel af 1600-tallet stavet meget varieret: 1663 Farffuegaaden, 1689 Farregaden.

Sidst i forrige århundrede var Farvergade berygtet for sine prostituerede og værtshuset Holger Danske, som lå i nr. 15. Det var en gård med to brede gavlkviste (den sidste af slagsen i København), som oprindeligt havde nydt et bedre ry. Den forvandlede efterhånden til en knejpe med tilnavnet "Blodhunden" og 1905 blev den nedrevet.

Filosofgangen

Filosofgangen, navn på en populær promenade anlagt indenfor volden mellem Langebro og Vesterport. Luxdorph noterer 19. juli 1787 i sin dagbog, at der "I Gaar var frisk Allarm i den Filosofiske Gang. Politiet og Commandanten blev drevne tilbage...". De voldsomme uroligheder blev slået ned dagen efter. I 1799, da

København endnu led under oprydningen efter branden i 1795, klagede folk over, at der stadig lå grus (lettere byggeaffald) i Filosofgangen. I Meir Goldschmidts fortælling "For otte Skilling Hvedebrød", skrevet i 1840'erne, køber to unge mennesker firskil-

[Side 94]

lingsboller hos kagekonen i Filosofgangen. Promenaden forsvandt 1885 med sløjfningen af Vestervold.

Fiskebløder

Fiskeblødere levede af at opbløde tørrede fisk og sælge dem. På grund af den ulidelige stank, som fulgte med tilberedningen, blev det 1684 forbudt fiskebløderne at falbyde deres varer på gaderne efter behag. De henvistes alene til Gråbrødretorv, hvor der var god plads. Forbudet var dog svært at håndhæve, således var der 1727 i Store Helliggejststræde et hus tilhørende Vincens Otto Bartholin, hvor der i tre værelser blev tilberedt og udblødt fisk. Myndighederne ønskede virksomheden lukket, da naboerne klagede over lugten.

Professionen talte flere velbeslåede medlemmer, f.eks. fiskebløder Hans Lou, som 1731-32 lod opføre det statelige "ildebrandshus" på hjørnet af Gråbrødretorv 1 og Niels Hemmingsensgade 15-15a. Den rødmaledede ejendom går stadig under navnet "Fiskebløderhuset" og er fredet.

"Fiskerhuset"

Fiskerhuset var navnet på et populært traktørsted, som lå på Østerbro i første halvdel af 1700-årene. Da traktørstedet 1722 vurderedes, bestod bygningen af 19 fag i bindingsværk. I husets østside var en stue med anstrøgne brædder på væggene og en vindovn, mens to andre stuer var betrukne med spånmatter. Dertil kom to køkkener med murstensgulv, et spisekammer samt et staldrum til 13 heste. Haven havde "et Lysthus af savskaarne Stakitter med et nagelfast Bord og tvende Bænke" foruden fem fiskedamme med afløbsrender, et gammelt hyttefad og 218 frugttræer af forskellig slags.

"Flødehusarer"

Flødehusarer er en folkelig betegnelse i 1700-tallet for amagerbønder, der red mælk og fløde ind til København. Mælkeprodukterne opbevarede i træbimler (dunke) fastgjort til hesten. Amagerbøndernes særstilling som leverandører af mælkeprodukter fortrængtes i løbet af 1700-årene af de øvrige københavnsbønder, samtidig med at de kritiseredes for at blande vand i mælken. Herom skrev P. A.

Heiberg i ” Rigsdaler-Sedlens Hændelser”: ”Amagerkonerne gør deres Ed paa, at de ikke blander Vand i Mælken, men har den Forbeholdenhed, at de blander Mælk i Vandet”.

Forchhammervej

Forchammersvej på Frederiksberg er opkaldt efter Johan Georg Forchhammer, som fødtes 1794 i Husum og fik sit virke som geolog i Danmark. 1818 blev han kaldt til København, hvor man havde planer om at anlægge et gasværk. Frederik 6. skal vist nok have lovet ham et rejsestipendium, der gjorde det muligt for ham at rejse til London for at studere gasbelysningen i denne by. Men projektet realiseredes ikke og København måtte vente på sin gasbelysning indtil 1857.

Fortunstræde

I den sene middelalder havde den korte gade ud til Nikolaj Plads intet navn, men omtales 1475 for nogle grunde i den vestlige ende - ”nethen hoss strandhen”. 1574 skrives Sancti Nicolai lille Kirkestræde. Samme navneform benyttes 1703, hvorimod grundtakster 1645, 1653, 1661, 1668, 1689, 1717 og 1728 bruger den forkortede form Lille Kirkestræde. For at gøre forvirringen større optræder Admiralstræde lejlighedsvis: 1609, 1669 og 1678.

Ingen af disse navne blev gældende, derimod betegnelsen Fortunstræde, som første gang optræder 1679. Navnet er efter en gård på hjørnegrunden, nuværende Fortunstræde 7/Ved Stranden 18. Gården kaldtes allerede 6. april 1602 ”Fortunen”. I den romerske mytologi var Fortuna lykkens gudinde, en af de mest populære guddomme i oldtidens Rom og særligt dyrket af småhandlende, håndværkere, kvinder og slaver. 1706-20 ejedes ”Fortunen” af Frederik Rostgaard, der som ung havde studeret arabisk i Tyskland, sprogvidenskab i Holland og oldtysk, oldengelsk og græsk i Oxford. Senere fortsatte han sin studierejse til Paris, Italien og Malta, nu mere med indsamling af værdifulde håndskrifter for øje. Da Rostgaard vendte hjem, udnævntes han 1700 til gehejmearkivar. Hans senere løbebane endte tragisk, idet han anklagedes

[Side 95]

for bestikkelser og dømtes 1725 til tab af embeder og til at fraflytte København. Gården ved hjørnet af Fortunstræde blev 1750 afløst af hotel ”Den gyldne Fortun”, der brændte 1795 og genopførtes 1796-98 for traktør Heinrich Wilhelm Løbel. Smigfaget (det skrå hjørnefag) er typisk for udformningen af de københavnske hjørneejendomme efter den katastrofale brand 1795. Bygningen forhøjedes 1886 med en etage for redaktør Ferslew. Over smigfagets nedgang til restaurant ”Den gyldne Fortun” ses et forgyldt stukrelief. Det har tjent som bomærke for vinkælderen i den

bygning, som brændte 1795. På relieffet er vinguden Bacchus muntert ved at presse druesaft i munden på en lille dreng, som ligger ned. To drenge er ved at presse druer og en lille satyr holder en vindunk. Relieffet kan dateres 1748. Ingeniør-Sammenslutningen erhvervede bygningen 1962, efter at der i en årrække havde været bladhus for Nationaltidende og Dagens Nyheder.

Frederik 6. (1768-1839)

Frederik 6. blev som barn opdraget efter franskmanden Rousseaus principper "Tilbage til naturen" - således måtte han nyde spartansk kost og gå barfodet. Da han 14. april 1784 første gang viste sig i statsrådet, fik han udmanøvreret forskellige politiske grupper og sikrede sig, at samtlige kongelige befalinger ikke blot skulle bære hans faders kontrakt, men også hans egen. Skønt hans folkeyndest dalede under Napoleon-krigene, hilstes han dog velkommen med jubel, da han 1. juli 1815 vendte tilbage til København fra Wiener-kongressen.

Da man 1835 søgte Frederik 6. om bevarelsen af trykkefriheden, benyttede han i sit svar det nok så kendte udtryk "Vi alene vide", et symbol på den tungeste reaktion i modsætning til hans ungdoms reform-bevægelser og fremskridt. Hans forhold til Bente Andersen Rafsted (fru Dannemand), som var datter af en borer ved Holmen, bragte ham fire børn.

Hendes hus lå på Toldbodvejen (nuværende Esplanaden), hvor Frederik 6. jævnligt aflagde aftenbesøg.

[Side 96]

Frederiksberg Allé

Den lange allé med huse og etageejendomme fra klunke- og ungdomstid er knyttet til Frederiksberg Slot, som blev bygget 1699-1703. Den blev anlagt som kongehusets private vej til slottet. På en plan over vejene ved Prinsens Gård, som er dateret ca. 1697, står om den kommende allé: "Dette bliffuer den Nye Konge Wey, som Continuerer i lige Linie indtil den kommer paa Steenbroen (dvs. Vesterbrogade)". 1704 var arbejdet afsluttet, men alléen bøjede oprindeligt skarpt af til Vesterbrogade ved nuværende Sankt Thomas Allé. Først 1736 forlængedes den til Værnedamsvej. Da kongefamilien ikke ønskede vogntrafik, blev der 1785 anbragt jernporte for begge ender af alléen, først nedtaget 1862, da man gjorde vejen offentlig. Før bebyggelsen indledtes ved midten af 1800-årene, lå der mest gartnerhaver ud til alléen. Gartnerne havde små boder ved vejkanten, hvorfra der solgtes blomster.

Bemærkelsesværdig er ejendommen Frederiksberg Allé 42 A-C, hvor jugendstilen florerer vildt. På dansk kaldte man det "skønvirke". Hjørnepartiet er smykket med to skjoldholdersker og årstallet 1906 i en krans.

Frederiksberg Allé 32

Frederiksberg Allé 32 er byens tidligste eksempel på historicistisk boligbyggeri og er opført 1857. Bygningen bærer navnet "Lille Rosenborg", hvad den stilistisk også søger at leve op til. I flere detaljer er der lighed med Rosenborg Slot, som Christian 4. byggede i nederlandsk renæssance. Således er trekantgavlene over vinduerne med små figurer repeteret i den frederiksbergske ejendom. Medaljonerne på tårnene er også gengangere. Så sent som 1982 har man søgt at frede den historiske bygning, der i øvrigt samme år gennemgik en temmelig hårdhændet restaurering.

Frederiksberg Have

Frederiksberg Haves arealer udgjorde en del af de jorder, Christian 4. samlede 1620 under ladegården. 1651 bortforpagtede hans søn dem til Amagerbønder, der rejste deres huse langs sydsiden af nuværende Allégade og Smallegade. Dronning Sophie Amalie overtog 1662 en halvgård i byen, som dengang kaldtes Ny Hollænderby eller Ny Amager. Hendes ejendom lå ved den nuværende indgang til Frederiksberg Have og her opførtes Prinsessernes Gaard, en lystgård for de fire prinsesser: Anna Sophie, Frederikke Amalie, Vilhelmine Ernestine og Ulrikke Eleonora. Bygningen var et trefløjet anlæg i en etage og rejst i bindingsværk. Her skulle de kongelige børn nyde naturen og lære lidt om landbrugets mysterier. Gårdens ridebane strakte sig over nuværende Frederiksberg Runddel.

Efter prinsessernes giftermål overgik ejendommen 1680 til deres tiårige nevø kronprins Frederik (kommende Frederik 4.) og kaldtes fra nu af Prinsens Gaard. Som voksen fik han ofte besøg af sine forældre, Christian 5. og Charlotte Amalie, der førte sig Amagerdragter for at deltage i hoffets fastelavnsløjer.

[Side 97]

Kronprins Frederik ønskede i slutningen af 1690erne at omskabe den gamle lystgård med haver til et nyt og prægtigere anlæg, dog under hensyn til de lokale topografiske forhold. Således blev det nye anlægs udstrækning og østvest akse bestemt af den gamle lystgård, mens grænsen mod nord blev sat af den krumme Bredegade (Solbjergs gamle landsbygade?), som skulle bevares. Derimod var Valby Bjerg (nuværende Frederiksberg Bakke) ideel til at bygge et fritliggende lystslot på. Kronprinsen har næppe manglet idéer, for hans store udenlandsrejse 1692-93 til Italien og Frankrig havde givet ham et glimrende indblik i disse landes lystslotte og haver.

Men en kyndig vejleder manglede og januar 1697 henvendte han sig til den svenske arkitekt Nicodemus Tessin den Yngre, som tidligere havde arbejdet for hans fader (se s. 67). Antagelig blev Tessin tilsendt en plan, og den kan være tegnet af Ernst Brandenburger. Tegningen, som i dag findes i Stockholm, er ringe, og kronprins Frederik har sikkert ønsket kritik eller et alternativt forslag.

Uanset hvad der gik forud af forhandlinger, som vi i dag mangler viden om, sendte Tessin et projekt tilbage, der vidner om fortrolighed med de internationale strømninger i samtidens havekunst. Her er store perspektiver og klarhed i dispositionen, men også plads til fantasien. Ved bakkens fod var lagt et parterre og nord derfor påtænkte to flot udstyrede busketter, mens fire større buskader til siderne skule fungere som skærme for prydhaven. Til de sidste var foreslået offentlig adgang. Selve bakken ønskede Tessin forvandlet til et nymfæum (kildetempel), der var udformet som en rund pavillon dækket med kuppel og med fløje som møllevinger. Et lignende arrangement kendte han fra Villa Aldobrandini i Frascati (Roms udkant). Kammerjunker Ulrich Adolph Holstein førte korrespondancen med

[Side 98]

Tessin, som forklarede, at pavillonen nok var "un peu bizarre", men det var mode at dyrke den slags capricer.

Projektet blev i sin tessinske form forkastet, og den praktiske opgave blev overladt Hans Heinrich Scheel, som var kaptajn i ingeniørkorpset. Han svækkede det svenske forslag ved ikke at betone hovedaksen gennem bygningen, som Tessin havde gjort det. I øvrigt fik Scheel idéerne til "sine busketter", bl.a. et hækteater, ved at studere Tuilerihaven i Paris. Foråret 1697 begyndte Scheel med en talrig arbejdsstyrke, i hundredvis af udkommanderede soldater, at nivellere og opfylde terrænet.

En akse, som løb fra foden af Valby Bakke til "Kaninbjerget" (ved Smallegade), blev vinkelret gennemskåret af en øst-vestlig allé. I aksernes skæringspunkt byggede tømrmester Finck senere (1704) en ottekantet pavillon, mens en større bygning blev lagt oppe på Valby Bakke. Dennes nordre skråning omformedes til et terrasseanlæg, hvor en kaskade skyllede ned ad hundredvis af trin. Vandet hentedes fra et reservoir i Søndermarken, men pumpeværket, som skulle skaffe vandet dertil, voldte store vanskeligheder. Man forsøgte sig både med trædemøller og hestegange.

Den finere havekunst var overladt slotsgartner Hans Henrik Bruhn. Fra Holland importeredes sjældne vækster og træer, der blev klippet i pyramideform: tax, enebær og kastanier, dertil kom pomerans og diverse frugtsorter. Statuer, vaser, grotter samt et fasaneri og et bur med vilde dyr var slutstenen på værket. Menageriet lå, hvor nutidens Josty er rejst. I et samtidigt digt om menageriet hedder det:

"Her kunde sees de Diur, hvis Grumhed ellers fnyser,
og som en Bussemand hver Sjæl i Livet kyser
at have tæmt sig selv og sin Natur lagt af
og drivis af en Dreng med Hyrde-Stock og Staf".

Da haven var færdig 1711, skal den have kostet 190.000 rigsdaler. Af regnskaberne fremgår det, at 220 folk 27. juli 1705 slukkede deres tørst med ti tønder øl.

1720 fik J. C. Krieger til opgave at omlægge kaskade-parterrepartiet foran slottet, som var rejst over flere omgange 1699-1709 (se s. 101). Pumpeværket til kaskaden voldte stadigvæk kvaler og løstes ej heller i Kriegers tid. Til gengæld er hans smukke udformning af skråningen med de lindebeplantede ramper bevaret. 1798-1800 blev Frederiksberg Have radikalt omlagt efter tegning af Peter Petersen, som lod den franske, geometriske stil ændre til den engelske, hvor naturen fik lov til at udfolde sig i bløde, romantiske former. De sindrige vandkunster erstattedes af slyngede kanaler og småøer, mens alléerne blev fældet på nær enkelte trægrupper. Dog bibeholdtes hovedakserne. Nye bygninger opførtes, der sammen med hovedindgangen nærmere skal omtales i det følgende.

Hovedindgangen. 1755 leverede Lauritz de Thurah tegningen til Frederiksberg Haves indgangsparti ved runddelen. Førnævnte Prinsens Gård lå på dette sted, og af dens tre fløje var den søndre (orangeriet) 1744 ombygget af Eigtved. 1753 brændte hovedfløjen, i hvis sted Thurah satte det nuværende gitter med to korte pavilloner. Billedhuggeren J. F. Hännel udførte sandstenspillernes vaser. De to pavillonbygninger kom til at dække henholdsvis orangeriets gavl og gavlen af den tilsvarende nordlige sidefløj, der også havde overlevet branden; Thurah måtte dog forny den 1755 p.g.a. brøstfældighed.

Tæt ved hovedindgangen er rejst en statue af Frederik 6, som grundet faderens sindslidelse rent faktisk regerede landet fra 1784, men først officielt konge ved hans død 1808. Billedhuggeren H. W. Bissen har både foreslået statuens placering og udført den i bronze. På soklen af norsk granit står monarkens personlige data og årstallet 1858, hvor mindesmærket afsløredes. På en af de øvrige sider læses: Her følte han sig lykkelig i sit trofaste Folks Midte.

Frederik 6. var stærkt knyttet til haven, som det er skildret af Meir Goldschmidt i Livserindringer og Resultater: ”Fader og Moder tog mig en Søndag, iførte deres bedste Klæder, imellem sig til Frederiksberg Have, hvor

[Side 99]

vi skulde se Kongen Sejle.. Lige ud for Slottet laa en lysegrønt og hvidmalet Baad; Sluproerne sad med rejste Aarer; agter var bredt et rødt Tæppe. Tæppet, Baaden, Sluproerne, Tilskuerne ventede paa de allerhøjeste Herskaber med en stille Andagt som i en Kirke, ja mere. Endelig kom Kongen med Prinsesserne Caroline og Vilhelmine. Han var i General-Admirals-Uniform, sagde man”.

Fasangården opførtes 1723-24 efter tegning af J. C. Krieger og indrettedes til fasaneri, hvilket atter blev nedlagt 1785. Herefter bevaredes bygningen som bolig, men har undergået flere ombygninger, den mest omfattende i 1828, hvor Fasangården forhøjedes med en etage.

Det kinesiske Hus. Den eksotiske bygning opførtes 1798-1800 efter tegning af hof tømrmester Andreas Kirkerup og er et af mange eksempler på 1700-tallets interesse for kinesisk bygningskunst, som kort skal opridses.

Charlotte Biehl skriver om den oldenburgske stammes jubilæum 1749, at kongen og dronningen tre aftener beså illuminationerne i København. ”Det ved Rådhuset forestillede et kinesisk Tempel og var meget kunstigt indrettet. Skønt Dronningen var højfrugtsommelig med Prinsesse Louise, steg hun dog af for at bese alt, og da hendes store Fiskebensskørt var hende i Vejen gik hun ind paa Raadstuen, lod en af Damerne tage det af, hæftede Kjolen op med Naale og gik hele Templet igennem i sin korte Underklokke”.

Et vist indtryk har det sikkert gjort på hoffet i København, da den svenske dronning Lovisa Ulrika 24. juli 1753 fik foræret en kinesisk pavillon i fødselsdagsgave. Det var det første af sin slags i Sverige og opstilledes i Drottningsholms Slotspark, ti år senere erstattet af et rigtigt lystslot i ”kinesisk” stil. Men før 1753 havde Lovisa Ulrikas broder Frederik den Store allerede bygget et ottekantet kinesisk lysthus i parken ved Rheinsberg.

Ved Europas hoffer kunne man nogle år senere studere arkitekten William Chambers bog *Designs of Chinese Buildings, Furniture, Dresses, Machines and Utensils*, som byggede på Chambers to rejser til Kina, hvor han flittigt havde tegnet bygninger og haver. Han blev også kendt for pagoden, han opførte i Kew Garden. Den danske billedhugger Johannes Wiedewelt henviser i øvrigt til Chambers bog, da han 1762 udførte et større forslag til en ny udsmykning af Fredensborg Have. I det tilhørende idé-katalog annonceres nr. XXXV som ”Et lidet Chinesisk Monumentet” og beskrives som en pille ”tagen af en Colonnade, som omringer den Cockinchinske Pagode i Canton; Vaserne og den øvrige Decoration ere overalt Chinesiske, og Figuren forestiller en Chinesisk Nonne”.

Samme år kunne det københavnske hof studere en nyerhvervelse i Kunstammeret, nemlig en 82 cm høj, lakeret husmodel af lakeret træ og elfenben, som nærmest var udformet som en pagode (nu tilhørende Etnografisk Samling, Nationalmuseet). Kunstgenstande af den slags kom hovedsagelig til Danmark via Asiatisk Kompagnis handel med Kina.

I Frederiksberg Have er Det kinesiske Lysthus lagt på en lille ø, hvortil der er adgang over en parasolprydet træbro. Selve bygningen er omgivet af en veranda og indeholder en ”Sahl”, samt to ”Cabinetter” og køkken foruden ”Retirade”.

Pagodetagets hjørner er udstyret med bugtende drager.

Apistemplet er opkaldt efter den hellige Apistyr i det gamle Egypten. 1802-04 udførte maleren Nicolai Abildgaard tegningen til bygningen, hvis forbillede har været det romerske tempel. Søjlerne i tempelfronten er hentet fra vestibulen i Moltkes Palæ på Amalienborg, da man ombyggede palæet til residensbolig for Christian 7.

Oksekraniefrisen og tyre-relieffet er udført i sandsten. 1873 blev templet gennembrudt således, at det kunne tjene som indgang til Zoologisk Have, men fungerer ikke længere som sådan.

Schweizerhuset med det stråtækte tag er også tegnet af N. Abildgaard, opført 1800-01.

Frederiksberg Kirke, Frederiksberg Runddel/Pileallé

Frederiksberg Kirke er den seneste i rækken af kirker, opført for efterkommere af de hollandske kolonister. Allerede i 1651 havde beboerne i Ny-Hollænderby fået Frederik 3.s tilladelse til at

[Side 100]

opføre et gudshus, som antagelig stod færdig 1653. Under svenskekrigen 1658-60 blev denne ligesom hollænderbyen ødelagt. En ny kirke rejstes 1662 med kongelig tilladelse, tæt ved Pileallé hvor Haveselskabets Have udstrækker sig. Her stødte man ofte på rester af gamle begravelser og en udgravning 1943 blotlagde fundamentresterne til en aflang kirkebygning i bindingsværk.

I 1600-tallets senere del besørgedes gudstjenesten i den anden kirke af kapellanen fra Vor Frelses Kirke, fra 1695 af den hollandske præst ved Holmens Kirke og efter 1703 af sognepræsten i Brønshøj. Sidstnævnte, Niels Hansen Glumsøe, fik dog ringe indtægt deraf og klagede meget derover til kongen.

Allerede i 1695 var den anden kirke så forfalden, at man talte om at bryde den ned. Ønsker derom forstærkedes sikkert, da hele kvarteret fik større anseelse under og efter det nye slotsbyggeri oppe på bakken. Her rejstes på initiativ af Frederik 4. en pragtbygning efter italiensk maner i perioden 1699-1703. Med sit nye sommerlyststed gjorde kongen Frederiksberg til et andet centrum i København. Det måtte også kræve en mere værdig kirkebygning. Til gengæld var det hollandske præg på stedet falmet, stærkest var det endnu i navne som Albret, Cornelius og van Hauen.

Den 5. maj 1732 bestemtes det ved kgl. resolution, at en ny kirke skulle opføres, og som arkitekt valgtes hollænderen Felix du Sart. Han var, som flere andre arkitekter, kommet til byen efter den store brand 1728 for at søge lykken. Helt dårligt var det ikke gået ham, for 1729 fik han bevilling til at drive et kalkværk i København.

Du Sart valgte at tegne en ottekantet kirke, en centralbygning, hvis type var kendt i hans hjemlands protestantiske kunst. Således var St. Anne Parochie i Vriesland, opført 1682, meget lig Frederiksberg Kirke. Selve opførelsen af kirken blev varetaget af tømrersvend Peder Sørensen Ulv, som ved en art licitation havde vist sig konkurrencedygtig med hovedstadens mestre. Ifølge byggeregnskaberne kostede kirken 8.100 rigsdaler. Christian 6. havde alene skænket de 2.000 samt en fri byggegrund til formålet, mens Felix du Sart måtte nøjes med 12 rigsdaler for sine tegninger, den 6. januar helligtrekongersdag, i 1734 indviedes bygningen i overværelse af Christian 6., kronprinsen og en række højere standspersoner. Førnævnte pastor Glumsøe foretog indvielsen.

Glumsøe fortsatte med at betjene kirken indtil sin død i 1735, hvorefter kongen bestemte, at Frederiksberg By skulle have sin egen præst. Denne meget regelrette monark gjorde dette for at hjælpe den lille menighed – for ”som de søge til Byens

Kirker, saa giver det ikkun Anledning til Stadspørtens stadige Aabning paa Søn- og Helligdage". For manget trafik om søndgen, hvor kirkegangen skulle vogtes, var ikke efter pietisternes smag. Men den fromme Christian 6. bemærkede også i samme skrivelse, at en fast ansat præst ville være "til stor Beqvemmelighed for Beboerne helst ved Natte- og andre Tider, naar Stadens Porte ere tillukkede, og de behøve enten i Sygdom eller Døds-Angest at trøstes af Guds hellige Ord, men de kan ey faa Bud til nogen af Præsterne i Staden.

Kongen udnævnte i december 1736 studenten Johannes Kinast til den første med fast embede ved kirken. I udnævnelsen omtales Kinast som et "Fredens og Kærlighedens Barn".

Bygningen fremtræder i dag med visse ændringer siden opførelsen, idet et sakristi tilbyggedes 1782 og et våbenhus i 1865. Oktagonen, rejst af røde mursten med hvidpudsede lisener i hjørnerne, står dog fortsat med sit markante præg fra den hollandske tradition. Det stejle, skifterklædte pyramidetag (oprindelig teglhængt) krones af en lanterne, hvor urskiverne bærer årstallet 1734. Det indre domineres centralt af otte søjler, som bærer loftet; i siderne ses pulpiturer i to etager. Blikket rettes naturligt mod altret, hvor marmorerede søjler og pilastre med korintiske kapiæler rejser sig over bordet og indrammer altertavlen. Over denne er prædikestolen og øverst hviler en kraftig profileret og knækket gesims bærende to putti af billedhuggeren Christopher Hübner. De flankerer Guds øje i trekant med stråler og flammende skyer.

Side 101]

Hele alterets arrangement er efter barokkens smag, teaterkulisser og illusion. Banker man på søjlerne er de af træ. Idéen med at kombinere alterbord og prædikestok er dog et rent protestantisk træk. Eksempler herpå kendes ikke blot fra den Reformerte Kirke i Gothersgade, Christianskirken på Christianshavn og slotskapellet på Ledreborg, men også fra den prægtige Damsholte Kirke på Møn.

Altertavlen bestiltes 1839 hos C. W. Eckersberg. Motivet ønskedes komponeret over teksten fra Johannes Evangeliet, kapitel 17: "Jeg er ikke mere i verden, men de er i verden, og jeg kommer til dig. Hellige Fader! bevar dem i dit navn (det, som du har givet mig), så de må være eet ligesom vi".

Af de 22 altertavler, vi kender fra Eckersbergs hånd, er dette arbejde blandt hans bedste. Det var med sin enkle, protestantiske stil med til at danne skole herhjemme. Lyset kommer fra en skjult lyskilde oppe til venstre, et kompositorisk træk, der fører tanken hen på den franske barokmaler Georges de la Tour. Dette skjulte lys hviler over bordet og disciplenes ansigter, men rammer også Judas' tomme taburet. Heri ligger en symbolik: det ondes mulighed, på engang fraværende (Judas) og samtidig til stede som et lysede centrum (lyset på taburetten).

Af kirken øvrige inventar skal nævnes den smukke orgelfacade i rokoko, der opsattes 1754. Instrumentet flyttedes 1881 til Øster Hassing Kirke, hvorfra facaden atter bragtes tilbage til Frederiksberg i 1934.

På kirkegården, hvis ældste del anlagdes 1734, ligger næst efter Assistens de fleste københavnske berømtheder. Man ser nær kirkens hovedindgang et gravmæle over den berømte jurist Anders Sandøe Ørested og Sophie Ørested, født Oehlenschläger. De øvrige medlemmer af familien Oehlenschläger ligger også begravet på Frederiksberg Kirkegård, og endvidere bør nævnes J. C. Hostrup, teaterhistorikeren Thomas Overskou, malerne F. C. Lund og Constantin Hansen, rigsarkivarerne Bricka og A. D. Jørgensen samt skuespillerne J. A. Price og Emil Poulsen. Desuden historikeren og skolestifteren Frederik Barfod.

Frederiksberg Slot

Marts 1699 begyndte opførelsen af det oprindelige, meget beskedne slot, hvis bygherre var kronprins Frederik. Ansvarlig bygmester var Ernst Brandenburg, som i det væsentlige afsluttede byggeriet 1703. Da kronprinsen i mellemtiden havde arvet troen, ønskede han et mere præsentabelt lystslot. Bygningen udvidedes efter J. C. Ernsts anvisninger, således at den fremtrådte med to tværfløje. Grundplanen ændredes herved til et H. Nordfacaden (ud mod Frederiksberg Have) er italiensk i stilen og står uændret bortset fra farven. Facaden mod Søndermarken blev delvis afskærmet fra vejen, da to lavere sidefløje og en portbygning 1733-38 tilføjedes og dannede et gårdrum. Ombygningen blev foretaget af Lauritz de Thurah. Interiørerne præges af velbevarede, smukke stuklofter fra Frederik 4.s tid. Riddersalens vægdekorationer er tegnet af Harsdorff, mens et morsomt køkken – ”Pandekagekøkkenet” – er bevaret i østfløjen. Dette køkken indrettedes af Thurah for Sophie Magdalene.

Slotkirken blev 1931 ved kongelig resolution gjort til særligt distrikt i Frederiksberg Sogn. På samme tid gennemførte Hærens Bygningstjeneste, som slottet hører under, en grundig istandsættelse af kirkerummet, der herefter på ny fremtræder som et af landets fineste barokinteriører. Kirkerummets sidevægge opdeles ved pilastre og øverst er et lavt hvælvet stukloft, hvis dekorationer er udført af Johan Christopher Sturmberg. Til loftets midtparti malede Hendrick Krock et stort maleri med masser af skyer, engle og perspektivisk himmelhvælv. Maleriets tema er en fri gengivelse af Johannes Åbenbarings 4. og 5. kapitel: det hvilende lam på den himmelske trone omgivet af stråleglans. De fire evangelistsymboler ses ved tronens fod, og derunder sidder de 24 ældste på svævende skyer,

Den danske guldalder er også knyttet til slottets historie. Adam Oehlenschlägers far var Frederiksberg Slots forvalter i slutningen af 1700-årene og havde bolig på slottet. I de store sale færdedes digteren som barn og i et vers erindrers ham de imponerende dekorationer:/p

[Side 102]

Oppe paa Loftet er Gudernes Taffel
 Hist sidder Jupiter, stærkest af Magt;
 Venus i Nøgenheds blændende Dragt.
 Guderne bruger ei Kniv og ei Gaffel.

Frederiksstaden

Frederiksstaden, navn på den bydel, som Frederik 5. lod anlægge for at fejre den oldenborgske stammes 300-års jubilæum 1749. Det første skridt blev taget 21. august 1749, da Johan Ludvig Holstein, oversekretær for Danske Kancelli, sendte en skrivelse til Det kombinerede Admiralitets og General Commissariats Collegium. Heri blev det bekendtgjort, at kongen overvejede at lade Amalienborgområdet bebygge, og i den anledning ønskedes en betænkning fra admiral U. F. Suhm. Fra denne kom få dage senere en udtalelse med tilhørende projekt til arealernes bebyggelse. Planen var udført af agent Andreas Bjørn, en af Københavns rigeste købmænd, og den viste to akser, der skar hinanden retvinklet. I skæringspunktet skulle anbringes et monument omgivet af en kvadratisk plads. Dette blev spiren til det senere så storslåede anlæg med Amalienborg Slotsplads som dets centrum. Admiral Suhm havde imidlertid en praktisk indvending: han frygtede at tømmerpladserne ved Toldboden var for brandfarlige, hvorfor han ønskede dem fjernet, før byggeriet indledtes. Det blev endvidere tilrådt, at bagere, bryggere, brændevinsbrændere og købmænd ikke fik tilladelse til at udøve deres erhverv i den påtænkte nye bydel, da de kunne skabe brandfare. Indtrykket fra branden 1728 var endnu stærkt. 5. september 1749 godkendtes planen med rettelsers af Konseilet (regeringen), 12. september kom en redegørelse herom til Københavns Magistrat og sidstnævnte lod herefter trykke en rådstueplakat, hvori planerne om Amalienborgkvarterets bebyggelse blev offentliggjort. Desværre var ikke alle myndigheder blevet rådspurgt i sagen, det gjaldt således de landmilitære myndigheder. 9. november 1749 protesterede kommandanten på Citadellet Frederikshavn, den nyudnævnte oberst W. E. von Paurenfeind. Han hævdede, at den påtænkte bebyggelse ville være i vejen, da citadellens kanoner skulle have frit skud i retning ind mod hovedstaden! Det kunstnerisk ansvar for Frederiksstadens udformning blev i hovedsagen overladt til hofbygmester Nicolai Eigtved, der tegnede Amalienborgpalæerne og pladsen. Efter hans død 1754 fik generalbygmester Lauritz de Thurah ansvaret, da han døde 1759, overgik det til den franske arkitekt Nicolas-Henri Jardin. Resultatet blev brede, lige gader med lige høje grundmurede huse. Englænderen William Coxe foretog 1784 en rejse til Danmark og skrev om Frederiksstaden: "The new part of the town, raised by

the late king Frederich V. is extremely beautiful, scarcely inferior to Bath". At sammenligne den københavnske bydel med det eksklusive badested i England var en anderkendelse af rang.

Frihedsstøtten

Frihedsstøtten på Vesterbrogade rejstes 1792-97 til minde om bondereformerne af 20. juni 1788. Sandstensobelisken må ses som en kulmination af den række af monumenter, man i sidste halvdel af 1700-tallet satte over de folk, der gav bønderne bedre kår. Først i rækken var mindestøtten i Hørsholm, rejst 1761 over enkedronning Sophie Magdalene og hendes reformvenlige rådgiver, grev Stolberg. Enkedronningen var en af de første jordbesiddere, som udstykkede jorden og lempede hoveriet. Ved Lyngbyvejen, nær Kildegårdsvænget, ses en stenstøtte i norsk marmor, som 1783 blev opstillet til ære for J. H. E. Bernstorff, Danmarks navnkundige udenrigsminister. Han byggede Bernstorff Slot omkring 1760, og det var bønderne ved dette gods, der kom til at nyde godt af hans fremskridtsiver. Den første virkelige bondereform indledtes her den 7. september 1764, i Ordrup Sogn, som var den mindste af de tre byer under godset. Jordene målttes op og deres evne til at give afgrøde vurderedes. Ud fra dette foretoges udskiftningen.

Det afgørende skridt blev taget, da en kommission 1758 nedsattes for at ensarte de forskellige reformer for det store nordsjællandske krongods, som på det tidspunkt var gået i stå. 1788 afholdtes en fest på Frederiksberg,

[Side 103]

hvor Christian Reventlow, en af de stærkeste kræfter bag reformarbejdet, kunne overrække de første 15 af flere tusinde skøder til de pågældende arvefæstebønder. Det vakte også stor opmærksomhed, at han holdt en smuk tale for bønderne. Hovedmonumentet blev Frihedsstøtten, tegnet af Nicolai Abildgaard, som også gjorde skitser til de fire symbolske kvindefigurer omkring stennålen. Den altid flittige Johannes Wiedewelt udførte kvindefiguren, som repræsenterer "Troskaben". Andreas Weidenhaupt fik ansvaret for "Jorddyrkningsfliden", mens "Tapperheden" og "Borgerdyden" skabtes af billedhuggeren Nicolai Dajon, som var en af Wiedewelts dygtigste elever. Den vestlige af soklens medaljoner, en fremstilling af "Retfærdigheden", skyldes også Wiedewelt, og den modsatte sides medaljon, "Trældommens afskaffelse", udførtes af Weidenhaupt.

Inskriptionerne skyldes digteren Thomas Thaarup (1749-1821), som 1790 blev kendt over hele landet, da han skrev syngestykket "Høstgildet", en dramatisk idyl om den danske bonde. I dette spil skildrede Thaarup fremtidens danske bonde, frigjort fra hoveriet og andre bånd.

Frimands Kvarter

Frimands Kvarter, det 7. i rækken af hovedstadens gamle rodemål, begrænses af Amagertorv, Vimmelskaftet, Skoubogade, Skindergade og Købmagergade. Kvarterets navn er efter Hans Frimand, som var dets rodemester (skatteopkræver m.m.) 1606-10. Ved Københavns belejring 1659 kunne kvarteret stille 356 mand, og på selve stormnatten var kompagniet opstillet på voldstrækningen fra Hanens Skanse til Nørreports Bastion. Store dele af kvarteret, især Gråbrødretorv, Løvstræde og Klosterstræde, blev ødelagt af branden i 1728.

Fælledparken

Fælledparken blev anlagt 1908-12 og omfatter ca. 58 ha. 27. april 1909 plantedes det første træ af borgmester Jensen. Parkområdet etableredes ved sammenlægning af Københavns tidligere græsningsarealer for heste og kvæg: Blegdamsfælled, Nørre Fælled og Øster Fælled. Indtil 1893 var fælledeerne øvelsesplads for militæret, således fandt flere mønstringer sted på Nørre Fælled i 1679, og 1710 var der på samme fælled en militærmanøvre med tusindvis af soldater. Da zar Peter den Store 17. juli 1716 kom til København, havde hans soldater slået lejr på fælledeerne. Omkring 30.000 mand havde zaren med sig, der sammen med danske soldater udgjorde en hærstyrke på 53.000 mand. Planen var, at denne hær skulle invadere Sverige, men tiden forpassedes og 27. oktober sendte zar Peter sine soldater tilbage til Nordtyskland.

I. maj 1726 blev alle de uopdyrkede fælleder udbudt til bortforpagtning på tre år ad gangen, men der indkom ikke tilstrækkeligt gode tilbud. 1771 blev Struensee henrettet på Nørrefælled. Med den stigende interesse for hestesport i begyndelsen af 1800-årene var der skabt mulighed for afholdelse af hestevæddeløb og sådanne blev holdt i årene 1833-36, atter gennemført 1843-47./

Ved Slaget på Fælleden den 5. maj 1872, hvor arbejderne afholdt møde (på Nørre Fælled), indsatte Københavns politidirektør både politideler til fods og ryttere fra garderhusarerne. Det kunne dog også gå mere fredeligt til. Garden, hvortil regnedes Garderhusarregimentet og Livgarden til fods, afholdt i slutningen af 1800-årene en række "Kongerevuer". Til stede var Christian 9. Herom refereres af en samtidig kilde, at da defileringen "omtrent Klokken tolv vare tilende, udbragtes der et Leve for Kongen, der hilsende red forbi Rækkerne, hvilket istemtes med levende Hurraraab af Tropperne og den forsamlede Menneskemængde".

Fælledvej 4

Fælledvej 4 på Nørrebro var omkring 1900 en gård med butiksindretning i forhuset og stalde i side- og baghus. Ejeren lod i 1921 sidstnævnte bygninger erstatte med mere tidssvarende til bilgarager, men undervejs i byggeriet skiftede han mening og

lod dem indrette til restaurationsetablissementet ”Patricia”. I baghuset blev der således både cafe og beværtning, mens sidehusets første sal rummede spise- og dansesal. I 25 år fungerede stedet

[Side 104]

som restaurant, hvorefter fabrikant Harry Løhr ombyggede bygningerne til ”Det danske skriftstøberi” og 1950 skiftede ejendommen endnu en gang ejer. I forbindelse med dette opdagede man, at Storm P. havde udsmykket et af lokalerne i baghuset med en festlig billedfrise.

Når malerierne, udført med vandfaste kaseinfarver, så længe havde været upåagtede, skyldtes det bl.a., at de hverken stod omtalt i Storm P.s dagbogsoptegnelser eller i samtidige avisudklip. En undersøgelse har vist, at decorationen blev udført juli 1922 og endnu findes der folk på Nørrebro, der erindrer Storm P. arbejdende på sit stillads i baghuset. Frisen omfatter næsten 20 episoder med Peter Vimmelskaft som den gennemgående figur, enten ude for at jage ”hvide høns” eller i beruset tilstand. På et af billederne sover han rusen ud på en halvmåne. Adgang til lokalet kan skaffes mod forudgående henvendelse til ejeren.

Faaborg, Hans (-1516)

Hans Faaborg tjente som slotsskriver på Københavns Slot. Det lykkedes ham ved intriger at opnå Christian 2.s yndest, bl.a. ved at angive sin herre, slotshøvedsmanden Torben Oxe. Hans Faaborg fortalte kongen, at Torben Oxe havde forsøgt voldtægt mod Dyveke. Christian 2. mistænkte til gengæld Faaborg for at have forsøgt derpå. Ved en undersøgelse viste det sig, at slotsskriveren havde uorden i sine regnskaber og han blev hængt 10. november 1516. Da Dyveke døde og Torben Oxe senere selv blev hængt, opstod rygten, at Faaborg var uskyldig. Folk hævdede at have set lys over hans galge.

[Side 105]

G

Gadebelysning

Gadebelysning i større omfang begyndte først sent i København. Endnu i 1500-årene fungerede kun et lys i staden og det var på Gammeltorv. Her sad over Rådhusets indgang en jernstang, som bar en jernkurv med brændende ved. Folk måtte ellers klare sig med egne lygter, mere velstillede personer lod sig om natten lede hjem af et bud med en hornlygte.

En mere effektiv belysning etableredes ved en forordning af 25. juni 1681, hvorefter godt 500 tranlygter opsattes i de københavnske gader. men for at spare måtte lygterne

ikke tændes i de lyse nætter eller ved måneskin. Godt hundrede år senere, i 1767, nævner en tysk rejsefører, at de københavnske gader oplyses af mange tusinde lyter. Tallet var nu mildt overdrevet. Under Struensees reformivrige styre øgedes gadelygterne med 300 til ca. 1175. De nye var udstyret med engelsk glas (klart glas) i stedet for hornruder og en del fik også reflektorer bag flammerne. Endvidere fik borgerne lov til at bruge begfakler, når de lystes hjem. Festligt har det været, når kongelige personer om vinteren kørte til komedie i kaner og karosser. Da oplystes gaderne af løbere med blussende fakler.

At gadebelysningen fortsat har været dårlig ses af forordet i Proft og Storchs vejviser fra 1796: ”Den nyudarbejdede Gadevejviser, haaber Forfatteren, skal tjene mange Fremmede og ældre Indbyggere til stor Bequemmelighed, naar de er nødte til, i Mørket at søge visse Huus-Numere, hvis Følge i hver Gade de ikke vide udenad”. I 1813 oplevede københavnernes en kort stund det mirakuløse gaslys. Blikkenslager Irgens lod det opsætte foran sin egen butik i Købmagergade, men den store hob nysgerrige fik politiet til at standse alle videre forsøg. Seks år senere gav myndighederne dog de første bevillinger til gasbelysning. I 1857 fik hele byen gasbelysning, da Vestre Gasværk begyndte at fungere 4. december dette år. 1800 gaslygter tændtes til erstatning for de 1600 gamle tranlygter (de sidste med tran eksisterede dog indtil 1882).

Georg Brandes erindrede en gammellibertiner, som beklagede det tekniske fremskridt: ”Man kan jo ikke mere stifte Bekendtskab med en lille Dame under de Lygter”. Selv oplevede han det mere romantisk: ”Hin første Aften, da Gassen tændtes, gjorde den ny, stærke Belysning en forunderlig Virkning paa mine Drengeners Ømfølsomhed. Alle Kvinder syntes mig pludselig rene Straaleskikkelser, eventyrligt bedaarende. Ja, en smuk trediveaarige Kvinde, jeg mødte, forekom mig saa overvældende dejlig, at jeg fulgte efter hende som forrykt i vild Beundring og Attraa vel en Time, indtil hun forsvandt for mig, hvorpaa jeg Aften efter Aften travede om paa Gaderne i stadigt skuffet Haab om at se hende igen”. En ny omvæltning var elektricitetens indførelse. Det begyndte med en elektrisk buelampe, som tændtes uden for ”National” i 1881.

Gaderåb

I avisen Aftenposten kunne folk 1776 læse, at fremmede og landmænd blev forvirrede og øre i hovedet af ”det offentlige Falbydelses-Skrig paa vore kiøbenhavnske Gader”. I en anden spalte i bladet fra samme år hævdedes det til gengæld, at ”Den fornøjeligste Tid af Aaret er den, naar Muserne fra Nyeboer og Hed-Gudinderne fra Walbye og Grazieerne fra Amager i buntede Optog og trillende Noder sælger levende Reger og Reddiker, holstensk Sild og Flekkesild etc., men desværre denne Røst, lig Nattergalens Sang, varer kun nogle Maaneder!”

Sandt nok gik det livligt til, når kedelflikkerens skrigen og muslingesælgerens røst mødtes med skorstensfejernes råben fra tagene. Skorstensfejernerne var det nemlig 1746 blevet pålagt fra skorstenspibens munding at ”raabe og give Tegn fra sig”.

Visekællingerne var et særligt indslag i bybilledet. Deres hæse stemmer var ofte skærende, pjaltede var de også, hvilket fik folk til at væmmes. Drengene, der løb med blade, blandede sig også i deres kor. Holberg kunne af samme grund skrive:

[Side 106]

”i alle Gader man med Magt sig jo maa trænge igiennem Viser igiennem hæse Drengene, der skribe øret fuld, hver i sin Melodi: Nye Viser! nu om Mord, nu Brand, nu Hexeri”.

Mens det blev drengene forbudt 1726 at løbe med blade, overlevede visekællingerne indtil 1738. Myndighederne forbød da al falbyden af ucensurerede viser. Alligevel måtte Holberg nogle år senere notere, at man atter løb om i gaderne med viser og eventyr. De forhulede kvinder fyldte deres kurve med de trykte viser hos P.

Horrebow, Svares Enke i Store Kannikestræde eller hos Holm S. Popp. De sensationsprægede tekster forfattedes af sultne studenter og litterære pirater, hvilket gav niveauet. Ugepjecerne kom og gik, alt kunne sælges fra rygter til de gyseligste mord. Således beretningen fra 1780erne: ”En opvækkende Nye Vise, hvorudi Misdæderen Johan Friderich Petersen Kineser, Musketteer ved det Norske Livregiment, som for begaaet forsætligt Drab paa sit eget Barn blev henrettet ved Radbrækning og lagt paa Steile og Hjul Torsdagen den 11. December 1783, forestilles som sin Synds Bekiender og en i Fængselet omvendt og benaadet Synder. Synges som: Nu velan vær frisk til Mode”.

Ved siden af muslingesælgeren, fiskekonerne, matronerne med deres viser, almanakkernes falbydere og de hurtige bladdrengene færdedes de halvvoxne piger med frugtkurve. Citron-konen blev ligefrem et fast inventar i hovedstaden. Brøndkarse var også populært i 1700-tallets København, hvis man ikke fristedes med ”Kartøfler, Kartøfl!” Til Københavns politi flød rigeligt med klager. Fra behandlede sager ved l. protokol 1791 er følgende øjebliksbillede hentet:

”Til Københavns Politimester. I forgaars den 10. (August) om Eftermiddagen, da min... lille Pige ved Navn Sophie Fridericia kom ned ad Vimmelskafte og raabte med Kirsebær til Salg kom en Mand ved Navn Johan Brøger... springende ud fra Nr. 159 i Kældereren, tog Kurven fra denne Pige og traadte Kirsebærerne med Fødderne ud i Gaden, gav Pigen de groveste Skældsord, og sagde at der i Gaden maatte ingen udraabe! (underskrevet:) Ingeborg Elisabeth Malmberg.

”Gammel Valby Bakkehus”, Rahbeks Allé 23 B

”Gamle Valby Bakkehus”, Rahbeks Allé 23 B, var oprindelig en gæstgivergård, som statsminister grev Johan Ludvig Holstein 1756 erhvervede. Antagelig havde han

planer om at omskabe den til et landsted, men han døde 1763, hvorefter hans bygmester J. C. Conrad i overtog ejendommen. Omkring 1764 stod gården færdigbygget med fire fløje, og var stadigvæk fungerende som gæstgiveri. 1777 gik Conrad i fallit, og den blev overtaget af dispacheur Knud Engelbrecht Langberg. Efter at han havde forbedret gården væsentligt, videresolgte han den til forfatteren Knud Lyne Rahbek. Sammen med sin hustru Kamma skabte han her et blomstrende centrum for dansk åndsliv. Vejen fra København derud var meget dårlig, således skrev Kamma Rahbek engang til et par damer, der var inviteret: ”Jeg anser det for min Pligt at advare Dem for den slette Vej, der fører til min Bolig, hvilken især i disse Dage er saaledes, at den næsten er rent impassabel for ethvert Slags Køretøj”. Knud Lyne Rahbek var en typisk repræsentant for den tidlige guldalder i dansk litteratur. I sin ungdom, hvor han studerede Rousseaus Heloise og Goethes Werther, påbegyndte han tragedien Axel og Valborg (1778), men arbejdet mislykkedes og gemtes af vejen. Senere blev han optaget i Dreiers Klub, hvor frisindede tanker dyrkedes. 1785 grundlagde han sammen med digteren Pram månedsskriftet Minerva, senere fulgte tidsskriftet Den danske Tilskuer.

Gammel Mønt

Da grundene omkring Møntergården bebyggedes ca. 1630-50, rejstes en række huse fra Møntergade mod syd, og samtidig hermed opstod en gade i forbindelse med en lille passage mellem Antonigade og Grønnegade. På nær et enkelt er alle forhusene på sydsiden af Gammel Mønt fredet og deres bygningshistorie kan føres tilbage til tiden kort efter ildebranden 1728, hvor typehuse af forskellig slags opførtes. Håndværkere og handlende flyttede ind i de færdige beboelser. 1732

[Side 107]

opførte bager Jacob Nielsen Kölmer således Gammel Mønt 19, herom vidner endnu kringlen over portindgangen.

Smukkest bevaret er hjørnehuset Gammel Mønt/Møntergade, hvor beboersammensætningen omkring 1740 var følgende: I kælderen var der bolig og skænkestue for en øltapper, stuen beboedes af ejeren, en spækhøker med familie og tjenestefolk, øverst var der plads til en skrædder med svend og pige samt en tømmersvend. I alt var næsten 30 personer stuvet sammen i de lave rum.

Skønt de fleste af gadens ildebrandshuse forhøjedes i tidens løb, var der stadig tale om stærkt overbefolkede boliger. Forhuset til Gammel Mønt 27 talte 1870 ikke mindre end 65 beboere, heraf boede der syv personer i kælderen og ti på kvisten.

Gammel Strand

I den tidlige middelalder gik kystlinien langs nuværende Løngangsstræde, Magstræde, Snaregade og Fortunstræde. Sandsynligvis har Gammel Strand været den strand, hvor fiskerne landede deres fangst, og 1377 nævnes stedet første gang som *prope mare* (lat. = ved havet). 29. juni 1424 betegnes strækningen ved Stranden. Derefter optræder vekslende benævnelser som Strandgaden (1559), ved Canalen (1709) og Riveren (1634) eller Revieren (1705). Gammel Strand benyttes tidligst 1716, ofte skrevet i et ord som hos Luxdorph, der 3. april 1786 skriver i sin dagbog: ”Farlig Ildebrand ved Gammelstrand hos en Æddikebrygger, i Steenkul, og som længe var dulgt”.

Christian 4. købte 1602 Christen Eriksens gård ved Gammel Strand, hvor han i stedet byggede Kongens Gæstegård. Den flyttedes 1621 til Ellen Marsvins gård på hjørnet af Højbrostræde og Læderstræde.

Gammel Strand 48

Forhuset blev opført 1750-51 for grosserer Peter Isenberg af murermester Philip de Lange. Oprindeligt var bygningen i to etager med mezzanin, men ændredes en del efter branden 1795. Kvisten tilføjedes så sent som omkring 1930. Fra husets opførelse er bevaret den smukke portal, et arbejde af billedhuggeren Didrik Gercken. Segmentfrontonen, som afslutter portalen, er dekoreret med medaljoner og rocailleværk. ”Anno 1750” er indhugget over pilasterhovederne.

Ejendommen benyttes til skiftende udstillinger af Kunstforeningen, som stiftedes 11. november 1825. Fra begyndelsen har denne forening ydet et væsentligt bidrag til kunsthistorien i København. Niveauet blev allerede lagt med den første udstilling, afholdt 1828, hvor maleren Jens Juels værker præsenteredes. Til denne lejlighed skrev kunsthistorikeren N. L. Høyen et katalog om vor betydeligste portrætmaler i 1700-tallet.

Gammel Strand 50

Efter Københavns anden store brand blev forhuset opført 1796-97 for hofhattemager Gudm. Petersen. Bygningen stod oprindeligt i tre etager, men forhøjedes til nuværende fire omkring 1850. På samme tidspunkt boede digteren H.V. Kaalund i huset.

Gammel torv

Gammel torv er byens ældste torv. Før Absalon byggede borg (1167), fungerede torvet som markedsplads for landsbyen og dens ”havn”. Måske har et tingsted også været knyttet dertil. På Absalons tid strakte byen sig mellem Farvergade og

Vestergade og mellem Gammeltorv og Rådhuspladsen. Københavns første rådhus lå på pladsens østside, og det blev ødelagt, da Valdemar Atterdag 1368 førte krig mod lübeckerne. 1374 omtales pladsen som Forum, mens det 1446 bar betegnelsen det gamle torv, her i modsætning til det yngre Amagertorv. Siden 1470erne har Gammeltorv været i brug som navn.

Da København hærgedes af brand 1728, blev Gammeltorv såvel som Nytorv ødelagt. Efter branden flyttede Holberg ind hos rådmand Laurids Fogh, som ejede en ejendom på hjørnet af Nygade og Gammeltorv. Holberg blev boende her, indtil han 1740 kunne overtage en professorbolig i Latinerkvarteret. Sine oplevelser af Gammeltorv og det tilstødende torv udtrykte Holberg i et latinsk epigram, der i oversættelse lyder:

[Side 108]

Du spør, i hvilken Kant af Byen jeg har min Bolig?

To Torve ganske nær, Papil, den findes vil.

Det ene Gammeltorv, med gammel Kunst fortrolig,

Slagsmaal og Tyveri og Svig og Drik og Spil.

Nytorv det andet, der har Skafottet man placeret,

Midt imellem begge har Justitia sit Bo,

Saa imellem Galgenpak og Galgen ugenert

Jeg bor; den ene Gud mig hjælper mod de to.

Holbergs bemærkning ”med gammel Kunst fortrolig” hentyder til

Caritasspringvandet, som var byens eneste kunstfærdigt udformede fontæne. Fru

Justitias bo var byens andet rådhus, som var opført mellem de to torve. Det

nedbrændte 1795.

Gammeltorv,

se også Caritas-springvandet

Garnisons Kirke

Garnisons Kirke ved Sankt Annæ Plads blev rejst under Frederik 4.s regering og med ingeniørofficeren Georg Philip Müller som første arkitekt. Hans tegninger, som senere ændredes, er dateret 1697. Samme år skænkede Christian 5. en byggegrund til formålet og den lå på hjørnet af Adelgade og Dronningens Tværgade. Byggeriet skulle delvis finansieres ved bøder, som idømtes ved Højesteret. Projektet forsinkedes imidlertid ved Christian 5.s død 1699 og Danmarks efterfølgende deltagelse i Store Nordiske Krig. 1703 valgtes den nuværende hjørnegrund, hvorefter grundstenen nedlagdes. Men allerede 1704 bestemtes det, at fundamenterne, der fulgte Müllers planer fra 1697, skulle ændres. Man ønskede en større kirke, og hertil leverede generalbygmester Wilhelm Friederich von Platen nye tegninger. Han havde

1698 indhentet Christian 5.s ”Permission til at rejse til Italien, Frankrig og andre Lande for at perfektionere sig i Byggekunst”. Hjemvendt fra sin udenlandsrejse var han særdeles fortrolig med europæisk barok og gav kirken en rigere form, således med pilasterdelte facader og kuppelspir i stedet for en tagrytter. 24. marts 1706 indviedes bygningen, hvis officielle navn blev Den Herre Zebaoths Kirke (Gl. Testamente: Zebaoth = Hærskarernes Gud). Dette navn slog aldrig an, hvorfor menighedsrådet 1921 vedtog betegnelsen Garnisons Kirke (Den Herre Zebaoths Kirke).

Bygningen fungerede fra begyndelsen som kirke for byens garnison, og indtil 1819 prædikedes her skiftevis på dansk og tysk, et udtryk for den tyske indflydelse på det danske militær. Frederik 6. bestemte da, at den tysktalende del af menigheden herefter skulle høre under Frederiks Tyske Kirke (nuværende Christians Kirke) på Christianshavn. her var der i forvejen en tysksproget menighed.

Garnisons Kirke er i det udvendige stort set uændret, dog forhøjede man 1886 spiret, som er rejst over hovedportalen i vestgavlen. Det indre domineres af de perlegrå, balustersmykkede pulpiturer, der dækker væggene i to stokværk. Pulpiturerne hviler på ottekantede søjler. Alteret, hvis udformning skyldes billedhuggeren Didrik Gercken, er af norsk marmor i forskellige farver. Den arkitektoniske opbygning med forkrøppede gesimser samt korintiske pilastre og søjler er ligesom de hvide guirlander, draperier og engle typisk for barokken, en iscenesættelse med effekter. Skulpturerne er udført af billedhuggeren Just Wiedewelt, fader til den senere så kendte Johannes Wiedewelt. Kirkegården sløjfedes 1851, men man gav tilladelse til, at komponi-

[Side 109]

sten J. P. E. Hartmann marts 1900 kunne jordfæstes i samme grav, hvor hans hustru allerede 1851 var stedt til hvile.

Gasbeholderen, Østerbro

Gasbeholderen på Østerbro er den sidste rest af det gamle Østre Gasværk, som opførtes 1876 og toges i brug 23. oktober samme år. Det var hermed det næstældste af byens gasværker. Da gasforbruget allerede 1880 var steget betragteligt, ønskede kommunen at udvide anlægget med en større beholder. Man valgte en såkaldt teleskopbeholder, der bestod af flere cylindre anbragt indeni hinanden. De kunne hæve og sænke sig alt efter gstrykket i beholderen. En sådan konstruktion var aldrig før set i Danmark, og mens ingeniører tog sig af det tekniske, blev det arkitektoniske overdraget til arkitekten Martin Nyrop.

Ingeniørerne fastlagde beholderens dimensioner, og det var helt tilfældigt, at den fik samme diameter som den berømte kuppelbygning Panteon i Rom. Beholderens kuppel var en såkaldt Schwedlerkonstruktion, hvis dele ligesom beholderens

leveredes fra udlandet. Det blev Nyrops opgave at udforme murstensskallen, hvori der skulle være to porte og en række vinduer, idet lanternen i kuppelen ikke gav tilstrækkeligt arbejdslys. Han løste problemet med vinduesåbningerne ved at anbringe lodrette blændinger i ydermuren, hver med to runde vinduer placeret henholdsvis ved den øverste og nederste runding. Vinduer og blændinger danner en art fibulamotiv hele cylinderen rundt, og yderligere er de to porte arrangeret således, at de ikke forstyrrer rytmen. 1935 blev den indre gasbeholder nedrevet, hvorefter bygningen henlå i en periode som tørvemagasin. For nogle år siden benyttedes den af Det kgl. Teater til opmagasinering, senest har man arrangeret ballet- og teaterforestillinger i den særprægede bygning.

Gauguin, Paul (1848-1903)

Paul Gauguin, fransk maler, som 1873 giftede sig med Mette Gad og 1884 flyttede til København. I Paris havde Gauguin haft forbindelse med de franske impressionister, især Pissarro, hvem han besøgte i Pontoise og malede sammen med. Økonomisk set var det vanskelige år for Gauguin, men kunstnerisk en udvikling.

Da familien Gauguin bosatte sig i København, satsede Paul på et agentur i vandtætte presenninger for det franske firma Dillies & Cie. Salget svigtede imidlertid og i 1885 forsøgte han at slå igennem, først ved 13. marts at sende et billede,

”Efteraarslandskab”, til Charlottenborgudstillingen. Billedet kasseredes. Dernæst holdt han 1.-6. maj separatudstilling i Kunstforeningen, hvilket helt fortiedes af pressen. Rasende fortalte han Pissarro, at rammehandlerne ikke turde gøre de hvide rammer, han benyttede til sine billeder, da de frygtede at miste deres kunder!

Bitter forlod Gauguin allerede sommeren 1885 det København, som ikke havde anerkendt hans kunst, og han slog sig atter ned i Paris sammen med sønnen Clovis. Tilbage i Danmark opretholdt Mette hjemmet og tog vare på hans malerier og værdifulde samling af franske impressionister. I en efterladt korrespondance kan man følge, hvorledes den ludfattige Gauguin instruerede sin hustru om det uundgåelige salg af malerisamlingen.

Det vides, at Mette solgte en Manet og en Degas til Edvard Brandes, som 1887 havde giftet sig med hendes søster Ingeborg. I 1889 arrangerede Karl Madsen en udstilling i Kunstforeningen, hvor Gauguins ”franske impressionister” spillede en hovedrolle.

Det københavnske publikum kunne her for første gang studere så mange navne som Cézanne, Pissarro, Sisley, Manet, Degas og Guillaumin.

Senere blev Gauguin selv anerkendt og i dag hænger der eksempler på hans kunst på Ny Carlsberg Glyptoteket og Ordrupgårdsamlingen.

Gefionspringvandet

Gefionspringvandet, officielt kaldet Gefion, der med sine øksne pløjer Sjælland ud af Sverige, er Københavns største monument. Arbejdet skyldes billedhuggeren Anders Bundgård og udgifterne bekostedes dels af Københavns Kommunes Kunstfond, dels af Carlsbergfondet. Sidstnævnte ønskede med en gave på 5.000 kr at markere Carlsbergs 50 års jubilæum i 1897. Oprindeligt havde man

[Side 110]

tænkt sig, at det skulle anbringes på Rådhuspladsen, men her opstilledes i stedet for Dragespringvandet (s.d.). Gefionspringvandet indviedes 1909.

Figurgruppen illustrerer det oldnordiske sagn om gudinden Gefion. I Heimskringlas Ynglingesaga hedder det, at Odin fik sig en bolig på en ø, et sted som nu kaldes Odense på Fyn. Derpå sendte han Gefion nordpå over sundet for at skaffe mere land. Hun nåede til Kong Gylfe af Sverige, som lovede hende så megen ager, hun kunne pløje. Hun drog derpå til Jotunheim, hvor hun avlede fire sønner med en jætte og forvandlede dem til okser. Efter at de havde trukket hendes plov, førte de landet ud i havet og vestpå i retning af Odense, og siden er det blevet kaldt Sjælland.

Gjethuset

Gjethuset (det store) opførtes 1672 på en matrikel, som lå ud til Kongens Nytorv lige vest for Gyldenløves Palæ, det senere Charlottenborg. Det indrettedes til kanonstøberi, heraf oprindelsen til navnet gjet (afledt af det plattyske gieten = støbe). Kanonstøberiet var ikke den første af slagsen, for allerede 1537 fik et kanon- og klokkestøberi til huse i Skt. Petri Kirke, som efter reformationen var overgået til kronen og snart efter nedlagdes som sognekirke. Da den tyske menighed 1585 fik overdraget Skt. Petri, flyttede man støberiet til Skt. Clara kloster. Sidstnævnte afløstes 1610 af et nyt gjethus i Pilestræde, der skulle blive forgængeren til det store støberi ved Kongens Nytorv.

I sidste halvdel af 1600-årene var der god brug for kanoner til hær og flåde, hvilket førte til en udvidelse af Gjethuset. Marinens bygmester, J. C. Ernst, lod på en tilstødende grund vest her for opføre det såkaldte Lille Gjethus. I begyndelsen af 1700-tallet synes ik-

[Side 111]

ke meget at være fremstillet i støberiet og 1719 fik Etienne Capiion og Samuel v. Qvoten tilladelse til at agere komedier i Lille Gjethus. Denne virksomhed var dog kun kort tid.

Da Frederik 4. besøgte Gjethuset 1729 for at overvære en støbning, indtraf det uheld, at formen brast. Det uheldige var i at have en sådan virksomhed midt i byen, brandfaren ikke at forglemme, førte til nedlæggelse af støberiet 18. maj 1757,

hvorefter det private anlæg i Frederiksværk overtog leverancen til sø- og landartilleriet. Støberiets indretninger viste sig derefter særdeles anvendelige, da J.-F.-J. Salys rytterstatue af Frederik 5. skulle støbes. Den komplicerede proces fandt sted i Store Gjethus og det tog blot tre minutter at fylde formen med den flydende bronze. Bolle Luxdorph fortæller, at han så den nystøbte hest og statue i "Get-Huuset" 10. marts 1768. 15. august samme år brød man et stort hul i væggen og det 22 tons tunge monument blev på en slæde trukket ud af Gjethuset. I 1773 fik Artillerikadetakademiet lokale i bygningen, ligesom der indrettedes embedsbolig til dette akademis stifter, general Heinrich Wilhelm v. Huth. Han havde bolig her til sin død 1806. Gjethuset forhøjedes med en etage i 1800-tallet og 1830-66 havde den militære højskole til huse i bygningen. 1866 blev den østlige ende nedrevet for at give plads til det ny kvarter på Gammelholm, mens resten af det gamle støberi måtte falde, da det ny Kgl. Teater opførtes 1872.

Glyptoteket, Dantes Plads 22

Glyptoteket, er opført på den gamle stadsgravs grund. Som første etape rejstes 1892-97 en tre-fløjet bygning ud mod pladsen, hvortil arkitekt Vilhelm Dahlerup leverede tegningerne. Udgifterne til byggeriet var i daværende priser ca. 1 mill. kr, idet stat og kommune hver ydede halvdelen. Brygger Carl Jacobsen gav 250.000 kr til museets udstyrelse. Der sparedes heller ikke på materialerne. Til facaden, hvis udformning kan være inspireret af San Marco Kirken i Venedig, anvendtes polerede granitsøjler, Savonnièresten (fransk gullig kalksten) og terrakottadekorationer. Granitsøjlerne bærer bueslag, der indeholder muslingeornamenter, et typisk træk fra den italienske renæssance.

Gennem portalen i denne skærmfacade træder man ind i en tøndehvælvet forhal, der bæres af otte gule kannelerede marmorsøjler og er prydet med H. V. Bissens kvindestatuer. Bag ved ligger den berømmede vinterhave, som 1904-06 tilføjedes af Vilh. Dahlerup. Under vinterhavens glastag vokser palmer og i midten er et bassin med billedhuggeren Kai Nielsens skulpturgruppe Vandmoderen. Den blev 1921 hugget i marmor til denne centrale plads og på en måde er det en moderne variant af oldtidens langskæggede flodguder (kopier af sådanne findes på Søtorvet i København). I Glyptotekets vinterhave ses også senantikke sarkofager mellem væksterne, ligesom der er anbragt en pansertorso i porfyr af en romersk kejser, dateret til 300-tallet.

1901-06 opførtes anden etape af museets byggeri, en firfløjet bygning bag den ældre, som arkitekt Hack Kampmann leverede tegningerne til. Her hersker den mere nøgterne klassicisme, kulminerende i midterfløjens prægtige festsal, der flankeres af to gårde. I den søjlebårne festsal, næsten som det antikke tempels peristyl (søjlekrans), står langs væggene en række senantikke og oldkristne mar-

morsarkofager, hvor en af de mest interessante bærer det gammeltestamentlige motiv: Jonas og hvalfisken.

Vestfløjen i Hack Kampmanns bygningskompleks (vender ud til Tivoli) har i midten en risalit med søjleloggia, hvorover en trinpyramide rejser sig, inspireret af det antikke mausoleum i Halikarnassos, som betragtedes som et af oldtidens syv underværker. Pyramiden flankeres af to forgyldte bronzeheste, et motiv, som er hentet fra San Marcokirken i Venedig, hvis facade i middelalderen udstyredes med fire antikke bronzeheste. På afstand er Glyptotekets kopier glimrende, men set på nærmeste hold oppe på taget tåler de ikke sammenligning med de venetianske. Øverst på trappepyramiden står en forgyldt bronzestatue, som viser Pallas Athene.

Mens Dahlerups bygningsafsnit danner rammen om malerisamlingen med eksempler

[Side 112]

på dansk guldalderkunst, ligesom 1800-tallets franske strømninger fra David over Corot til Bonnard er repræsenteret, rummer Kampmanns bygning den verdensberømte samling af oldtidskunst. Dens stifter var brygger Carl Christian Hilmann Jacobsen, søn af Carlsberg Bryggeriernes stifter, kaptajn Jacob Christian Jacobsen. Allerede som dreng blev Carl Jacobsen grebet af den klassiske kunst, da han med sine forældre rejste til Italien. Året efter sin studentereksamen gentog han Italiensrejsen, og 1879 gjorde han sin første store erhvervelse, et portræt af en ung mand, som kan bestemmes til ca. 540 f. Kr. Dette mesterværk fra den gammelattiske kunst bærer endnu farvespor i øjne, mund og frisure, hvilket er et godt eksempel på den antikke tradition. Dengang stod statuerne ikke nøgent hvide, men var bemalede. Jacobsen købte portrættet i Paris, da man holdt auktion over den franske arkæolog Olivier Rayet's kunstsamling. Glimrende portrætter fra græsk og romersk tid blev senere føjet til, hvilket i dag gør samlingen enestående i hele Europa. Her ses antikke kopier af filosofen Platon, digterne Anakreon, Aischylos og Sofokles, desuden et studie af Alexander den Store. Romerrigets historie repræsenteres ved Vergil, Pompejus og kejserne Augustus, Vespasian, Trajan og videre frem til Konstantin den Store, som anerkendte kristendommen. Museet har endvidere en samling af egyptisk og etruskisk kunst. Det hele drives som en selvejende institution, Ny Carlsberg Glyptotek, som oprettedes ved et gavebrev af 8. marts 1888 fra Carl og Ottilia Jacobsen. Med dette ønskede de at sikre offentligheden adgang til deres kunstsamlinger i al fremtid.

Gothersgade

Gothersgade anlagdes, da den gamle Østervold omkring 1647 blev sløjfet. Oprindeligt kaldtes gadeforløbet Ny Kongensgade, således i et dokument fra 1650, mens det nuværende Gothersgade anvendtes fra 1664 efter fæstningsingeniør Henrik Rüses plan. Ved fæstningens sløjfning omkring 1870 forlængedes gaden til Sortedamssøen.

Gadens ældste huse er Gothersgade nr. 23- 25, begge opført i tiden mellem 1650 og 1701 og siden stærkt ombygget. Allerede i 1700-tallets midte har de formentlig stået sammenbygget, mens den nuværende facadedekoration blev foretaget 1793 for ejeren, bygmester Andreas Kirkerup. Adskillige af gadens øvrige huse er, skønt ombyggede, fra tiden efter den store ildebrand 1728. Det gælder de ulige numre 7,11-17,29, 33-33A, 39, 41, 87, 91 og 97. I april 1768 hærgede en brand meget dramatisk et af gadens huse, som tilhørte Christian 7.s livlæge, Johan Just von Berger. Fire mennesker blev slået ihjel, da en gavl faldt ned og livlægens ”Biblioteque og skrevne Sager brændte eller blev spolerede”, skrev Luxdorph i sin dagbog.

Over porten til Gothersgade nr. 115 er opsat det gamle bomærke for gæstgivergården Trekroner, som lå på denne matrikel indtil omkring 1900. Tavlen er dateret 1773 og viser en gammeldags tremmevogn med kusk, der blæser i horn. Sentensen over relieffet lyder: ”Hvo paa Gud troer, han tryggelig boer”.

Gothersgade,
se også ”Baron Boltens Gård” og Reformert Kirke.

Grønnegade

Grønnegade skrives allerede 1377 Grønægade og denne navneform er bevaret til vore dage, mens de fleste andre af byens gadenavne har undergået forandringer. I vore købstæder er grønnegaderne også blandt de ældste, således rækker Ribes Grønnegade tilbage til 1200-tallet, og overalt betegner navnet oprindelig en græsgroet sti. For den københavnske Grønnegade gælder det, at den i middelalderen løb mellem haver over ubebygget jord.

Fra den nordlige side af Grønnegade afgang tidligere en lukket gang, i 1689 og senere omtalt som Smids gang. Gadens ældste huse er nr. 26, 27 og 39, der alle blev bygget før 1700, men senere ændret.

Gråbrødretorv

Gråbrødretorvs historie begynder, da Gråbrødrekloster 1238 oprettedes her. Til klosteret, som længe var byens eneste, skænkede grevinde Ingerd af Regenstein i stiftelsesåret

[Side 113]

sin store gård beliggende i samme bydel. Hun var søster til biskop Peder Sunesøn og dermed af den berømte Hvide-slægt. Klosteret var indviet til Skt. Katharina og dets hovedbygning lå ud til Klosterstræde, mens adskillige mindre bygninger og med tilhørende haver lå fordelt over hele området frem til Købmagergade.

Den 7.-17. juli 1360 var gråbrødrenes kapitelsal rammen om Valdemar Atterdags forhandlinger med hansestæderne. Drøftelserne vedrørte bl.a. privilegier til stæderne og fælles mønt. På dette tidspunkt, hvor Dragør udviklede sig til et vigtigt sildemarked, fik Gråbrødrekloster og andre københavnske kirker og klostre egne sildeboder og kapeller i fiskerlejet på Amager. 1416 var klosteret atter rammen om politiske forhandlinger, denne gang mellem repræsentanter for hansestæderne og kong Erik af Pommern. Baggrunden derfor var kongens arrestation af 400 lübeckere på Skånes sildemarked. Klosteret benyttedes også hundrede år senere, da Christian 2. d. 31. marts 1515 skulle modtage et gesandtskab fra kejser Maximilian 1., som var farfar til Elisabeth af Nederlandene, hans gemalinde. Gesandterne fremførte her kravet om, at kongen skulle vise sin "bolerske" Dyveke ud af landet. Udsendingene måtte dog forgæves rejse hjem.

Den 25. april 1530 blev klosteret nedlagt, forhadte som dets tiggermunke var på grund af vellevned og udskejelser. Da man samme år opgjorde klosterets inventar, omfattede det en række "økonomibygninger", således sakristi, bryggers, malkølle, stegers, svendeherberge, snedkerværksted, gæsteherberge og porthus. Bygningerne kom først i magistratens besiddelse, men 1532 blev de delvis nedrevet. Endnu er rester dog bevaret. Under ejendommen Gråbrødretorv 11/Valkendorfs-gade 20 er dele af kældermuren fra middelalderen. Det er et levn fra munkenes fængsel, 1530 omtalt som "Prisonidh". Gråbrødrenes "prison" kunne i 1530 direkte videreføres som byens fængsel og fungerede som sådant indtil 1623, hvor Christian 4. omdannede det til kirke for Tugt- og Børnehuset. Under branden i 1728 blev huset svært beskadiget. Hertil skal føjes, at Nationalmuseet 1968 foretog bygningsarkæologiske undersøgelser af ejendommen Gråbrødretov 13. Man fandt her rester af middelalderligt murværk, som må stamme fra en af de øvrige "økonomibygninger", måske gæsteherberget?

Wiingardt, som var Hans Tausens bogtrykker, nedsatte sig 1532 i København, og 1555 fik han skøde på en gård bag "prisonet". Indkørslen dertil skete ad en "slippe" mellem nuværende Gråbrødretorv 11 og 13. Wiingardts efterfølger på stedet, tillige ægtemand til hans enke, var Lorentz Benedicht. Han var en af Danmarks betydeligste bogtrykkere og indførte således frakturen (gotisk) som skrift i dansk typografi.

Visehefter og flyveblade flød også fra hans bogtrykkerværksted.

På en del af klostergrunden byggede den mægtige rigsråd Corfitz Ulfeldt sin gård, hvor han levede fyrsteligt med sin hustru Eleonora Christine, datter af Christian 4. Men 1663 faldt dommen over Ulfeldt. Han kendtes skyldig i landsforædderi og frakendtes liv og gods. Desuden blev hans gård nedbrudt sten for sten, hvorefter stedet udlagdes til en offentlig plads. I dens midte rejstes en skamstøtte til minde om hans ugerninger. Selv efter 1728-branden, hvor den ødelagdes, lod man den genrejse. 1842 syntes myndighederne, at det var tilstrækkeligt, og den blev nedtaget for senere at blive genrejst i Nationalmuseets gård. På støtten læses: "Forræderen: Corfitz

Ufeldt (WF): Til Ævig Spott: Skam og Skiendsel.” I øvrigt skiftede Ulfeldts Plads, som stedet havde heddet, i 1841 til det nuværende navn Gråbrødretorv.

Ved bybranden 1728 blev næsten hele bebyggelsen omkring Ulfeldts Plads jævnet med jorden. De nuværende ejendomme på torvets sydside stammer fra tiden derefter, en række fine eksempler på de såkaldte ”ildebrandshuse”. På indskriftstavlen over opgangen til Gråbrødretorv l læses: ”Hvad Ilden har fortæret har Gud igen beskiert”. Bygningerne på torvets vestside opførtes efter bombardementet i 1807 og er typiske for denne periodes byggeskik. I 1968 fik torvet status som gågade.

[Side 113]

Gråbrødretorv 3

Gråbrødretorv 3, ”Wessels Hus”. 1732 blev forhuset opført af tømremester Morten Pedersen for skipper Mads Børgesen Lund. Efter bybranden 1728, som lagde torvets huse i ruiner, havde Lund fået tilladelse til at bygge en ”interimshytte” (midlertidig bolig) på sin grund. Han lod i stedet Morten Pedersen opføre et baghus ”et Loft højt”, hvad der var ulovligt og resulterede i en retssag. Hele bebyggelsen, hvortil der også hørte trappehus og baghus, stod færdig 1732, men så kom ejeren i strid med Morten Pedersen om betalingen. Den blev fastsat til 160 rigsdaler.

Et broget persongalleri er knyttet til husets historie. Da skipperens datter, Anne Marie Lund og hendes mand, hofplattenslager Søren Nielsen Schiøtt var flyttet ind, blev huset ombygget 1759. Ved denne lejlighed gjorde man facadevinduerne i forhuset større, og på første sal lod man udsmykke en sal med vægmalerier. I kælderen boede der i en periode en sæbesyder, og 1770erne digteren Johan Herman Wessel på 2. sal. Her er et par mindestuer indrettet, den ene med kalkmalerier fra 1700-årene, der viser et frodigt rankeslyng. Det var i denne periode, at Wessel skrev ”Kærlighed uden Strømper”. I marts 1773 begyndte man at spille stykket på Det kgl. Teater, og den 29. samme måned indrykkedes en annonce i Adresseavisen: ”Denne Aftens Indtægter tilhøre Forfatteren, hos hvem Sedlerne faas i no. 127 på Ulfelds Plads, saavel som ved Indgangen”. I 1774 annoncerede Wessel med, at ”Kærlighed uden Strømper forøget med en Epilog og sælges paa Ulfeids Plads i no.127 anden Sal til Gaden for 24 Skilling uindheftet og 28 Skilling heftet”.

Gudstjeneste

Tidligere var kirkegangen en vigtig del af hovedstadens rytme, naturligvis med forskelligt indhold gennem århundrederne. Den katolske kirke gjorde meget for at holde de troende til gudstjenesten. Således fik Vor Frue Kirke i 1376 lov til at bevilge 40 dages aflad til dem, der på kirkeindvielsesdagen overværede en gudstjeneste ”for at det kristne Folk desto frommere og hurtigere skal strømme dertil”. Processioner

skulle også styrke de troende. I 1429 skænkedes gods til Københavns Helligåndskloster for at det kunne holde daglig messe og en årlig procession. Efter reformationen spillede kongefamilien en stor rolle i byens religiøse liv. Når ”Vejret var lystigt” kunne københavnernes opleve ”Hs. Majestæt (Christian 3.) og Dronningen med sine Jomfruer ride til Kirken paa Gangere”.

Selve gudstjenesten fik også en ny form efter lutherdommens sejr. Stolestader havde man kendt i middelalderen i form af korstole oppe ved alteret, alene benyttet af gejstlige, men nu blev kirkernes gulve fyldt med stolerækker. Intet menighedsmedlem kunne dog frit disponere, det tilkom alene kirkens styrelse at bestemme de enkelte medlemmers værdighed og dermed følgende placering. Øverst sad de fineste, nederst de ringeste.

Retten til et stolestade kunne fortabes, som i tilfældet med en kone i Skt. Nikolaj Kirke i 1719. Det skete, fordi hun ”med uanstaaelig Skjænden og Ord, som har rejst sig og adskillige Gange er forfalden imellem hende og en anden Kone, som havde Stade og sad i Stol hos hende, fordi at hun Supplikantens Hustru imod al Skik og Maner havde sat og hver Gang de kom i Kirken vilde sætte en hendes yngre Datter ovenfor den anden Kones ældre Datter”.

En endnu større forandring var afskaffelsen i 1640 af den latinske korsang, hvor man samtidig indførte afsyngelsen af danske salmer. Om gudstjenesterne havde været langvarige før reformationen, blev det ikke lettere derefter. Men helt usædvanlig var gudstjenesten ved indvielsen af Vor Frelses Kirke på Christianshavn den 19. april 1698. Den dag kørte kongehuset til kirken kl. 9 om morgenen og forlod den først igen kl. 16.30 om eftermiddagen.

I 1700-tallet oplevede københavnernes en overflod af prædikanter med vidt forskellige evner. Nogle revsede som Morten Reenberg ved Helligåndskirken (1709-20). Han gik end ikke tilbage for kritisere Frederik 4.s forhold til grevinde Viereck: ”Naar der er Ildløs paa Slottet, maa da Helligestets Klokke ikke

[Side 115]

klemte, naar Landets Vældige drager med Synd og Laster Herrens Straf over det, maa da en Guds Ords Tjener ikke vække dem af Sikkerheds Søvn”.

Andre præster forstod at skabe sindrige paralleller mellem de evige og timelige forhold. Da Vor Frue genåbnedes 1738 efter den store ildebrand, var biskop Peder Hersleb hovedtaler og han udlagde Vor Frue som Guds audiensgemak og alterbordet som Guds taffel, medens skriftestolen var at ligne med Hans rentekammer. Det var i grunden ikke så flyvske tanker, når det huskes, hvad Ludvig Holberg oplevede i Leipzig året før. Der hørte han magister Stivellius bevise ud fra Bibelen, at de salige ville blive fyrstelig bispist i himmelen.

En prædiken kunne også være en prøvelse som i tilfældet Niels Schytt, en af Reenbergs senere efterfølgere i embedet ved Helligåndskirken. ”Hand fattes Røst og Gaver, er og mavr in Materie, men kand maaske blive god”, skrev Luxdorph i 1785.

Den manglende opvarmning i ældre tider var et stort problem, klart udtrykt i 1806 af svenskeren J. E. Angelin: ”Det forhåller sig gunås i Köpenhamn som i andre stora stader: man går sällan i Kyrkan, ty man fruktar att både sommer och vinter förkyla sig inom dess sten-hvalf”.

”Gule Hest”

”Gule Hest”, en gæstgivergård på det gamle Vesterbro, er forlængst nedrevet. Den lå ligesom den endnu eksisterende ”Sorte Hest” (nu bl.a. teater) ved Vesterbrogade, hvor tilrejsende til København kunne gøre ophold og spise. Gæstgiveriet ”Gule Hest” var opført i midten af 1700-årene som en grundmuret, trelænget gård med kampestenssokkel, okkergule mure og højt, rødt mansardtag. Hovedlængen lå langs den nuværende Kingosgade, mens portlængen vendte mod Vesterbrogade. Et synligt minde om bygningen er en snavset cementplakette over opgangen til Vesterbrogade 106 b, hvor man læser, at den ”Gule Hest” bortfaldt 1778 og blev i stedet kaldt ”Håbet”. I medaljonens midte ses et relief af en kvinde med anker, et gammelt kristent symbol for håbet (lat. spes). Årstallet på pla-

[Side 116]

ketten hentyder formentlig til, at den københavnske handelsmand Peter Borre i 1778 købte ”Gule Hest” for at begynde en tobaksplantage på ejendommens jorde (notits i Luxdorps dagbøger). Borre havde i 1760 som hofagent fået overdraget administrationen af tobakshandelen og sørgede for indkøb af tobaksblade og deres oplag i alle købstæder. Da monopolet ophævedes 1778, har han sikkert følt sig fristet til at prøve kræfter med dyrkningen af tobak.

En senere og ligeså initiativrig ejer var tekstilfabrikant og justitsråd Ole Ferdinand Olsen, som havde tjent en formue på en linnedfabrik i Køng. Efter at han 1844 havde afhændet fabrikken, erhvervede han ”Håbet”. Da byen voksede ud over Vesterbro i de følgende år, fik han solide indtægter på at bortsælge de tilliggende jorder stykke for stykke. I 1885 blev Ferdinand Olsens gård nedrevet og Kingosgade i stedet anlagt med tilhørende etagebyggeri.

”Gule Palæ, Det”

”Det Gule Palæ”, Amaliegade 18, rejstes 1764 for købmand H. F. Bargum. Ved opførelsen, som skete efter tegninger af N. H. Jardin, benyttedes fundamenter fra den forrige ejers påbegyndte byggeri. Resultatet blevet nyklassicistisk hus, som markerede et stilskifte hos det københavnske borgerskab. Facadens guirlander, medaljoner og relieffer af vaser understregede det ny.

Huset blev siden kendt som slavehandlerens palæ. Kort fortalt havde Bargum i 1760 skaffet sit firma, Gustmeiers Enke & Bargum, monopolet på tobakshandlen i

Danmark, ganske vist mod en årlig afgift på 100.000 rigsdaler til den danske stat. Hovedstadens tobaksspindere protesterede mod dette og året efter mistede han monopolet. Så fik han bedre held med fabrikationen af fiskebensstativer til korsetter og skørter. Pengene rullede rigeligt ned i Bargums lommer og derefter gik han ind i den danske slavehandel i kompagniskab med Gustmeiers enke.

Af staten fik han oktrojen for 20 år på den danske slavehandel med forterne Christiansborg og Fredensborg. I 1766 kunne han sende sit første skib af sted og senere havde han fem skibe på farten til Guinea og Dansk Vestindien. Bargum syntes imidlertid, at "omsætningen" af slaver var for ringe; indtil 1766 havde forterne kun præsteret ca. 400 slaver om året. Nu skulle de levere fire gange så mange, hvilket viste sig at være umuligt. Forskellige uheld, en krig på Guineas kyst i 1770, skibsforslis og store tab af slaver på grund af sygdomme under transporterne, udhulede Bargums handelsimperium. Til sidst måtte han flygte for sine kreditorer, flakke rundt i Europa og efter 1792 forsvinder de sidste spor af denne sælsomme mand.

Gåsegade

Gåsegade i Vester Kvarter hed i middelalderen Gråbrøndstræde. Et lokalt bryggeri, som grundlagdes af Christian 3., gav anledning til det senere navn Gåsegade. For i bryggeriet fremstillede man en speciel slags øl, "Gøs" eller "Gaas", der bestod af både hvidtøl og spiritus. Opskriften på denne kraftige drik var hentet fra Goslar i Tyskland, hvor man benyttede Goseflodens vand. Brygningen i København er sikkert hurtigt blevet opgivet, da det lokale vand næppe har kunnet måle sig med det tyske. Selve bryggeriet omtales omkring 1550, siden hen nævnes kun "Gåsebryggergrunden" og i 1689 optræder for første gang navnet Gåsegade. Indtil 1905, hvor man nedrev gadens vestlige side, var stedet sammen med Farvergade et berygtet centrum for prostitution.

H

Hanetårnet

Spadserer man ad Nørrevold langs Ørstedsparken, passeres et skilt ophængt på parkens smedjernsgitter. Det fortæller, at herudfor fandtes Hanetårnet dengang byen havde volde. Nær ved er markeret den nøjagtige beliggenhed med en cirkelformet brolægning hen over cykelsti og vejbane. Gamle aktstykker og nyere beretninger kan fortælle mere om stedets historie. Ifølge byens

[Side 117]

regnskaber fik en vis Poul Hansen omkring 1523 betaling for arbejder på dette tårn, som lå mellem Nørreport og Jarmers Gab (hvor Jarmers Tårn kort efter opførtes).

Hanetårnet skulle indgå i en række nye fæstningsværker til en bedre sikring af København mod angreb fra landsiden. Ved senere udvidelser og forbedringer af voldværket, blev tårnet ”begravet”.

Da Vestervold sløjfedes 1874, afdækkede man i den såkaldte Hahns Bastion ud for Larslejstræde en betragtelig del af det forsvundne tårn. Murværket, som var af røde munkesten i middelalderligt forbandt, dannede to trediedele af en cirkel med en diameter på 6 meter. Der var altså tale om et åbent tårn, ikke en fuldt muret runddel, og åbningen i Hanetårnet vendte ind mod byen. Det 8 meter høje murværk var i øvrigt forsynet med skydeskår, hvad der bekræftede det forsvarsmæssige.

Små åbninger i murværket viste også, at der havde været støttepunkter for vandrette bjælker, ”hamrene”, som havde ligget på et palisadeværk. Dette var blevet bygget op til tårnet efter dets færdiggørelse i 1520erne. Rester deraf var endnu at se i 1874. Dr. O. Nielsen, den kendte byhistoriker, overværede udgravningerne og beskrev fundet som ”et Bulværk med Palisader, der stod lodret og synes at være Rester af Byens Planker”. At København i 1500tallet var delvis omgærdet med planker lyder primitivt. Ikke desto mindre havde byen måttet tage til takke med et sådant værn helt tilbage til middelalderen. Den ældste stadsret, givet 1254 af biskop Jakob Erlandsen, meddeler hvilke bøder der skal idømmes, hvis byens grave og planker forsømmes. Det kan til sammenligning nævnes, at Ålborg i 1430erne fik sine ”Bysens Planker”. Ligeledes havde Flensborg sit Plankemajen, mens det tidligere Bulværksstræde i Køge minder om et værn af planker.

Desværre blev Hanetårnet kun stående indtil 1878, hvorefter man jævnedes det med jorden, og i 1915 fjernedes de sidste spor.

Hans Blasens Hus, Nybrogade 4

Hans Blasens Hus har en veldokumenteret bygningshistorie. Hans Blasen, som var arbejdskarl ved Vejerhuset, lod først opføre et baghus af bindingsværk, to loft (etager) højt. Tømrermester Niels Andersen fuldførte byggeriet 1729, hvorefter man februar 1730 begyndte at grave grunden til et forhus. I det følgende årstid arbejdede murermester Lars Erichsen, snedkermester Søren Pedersen og smedemester Morten Andersen på huset. En oprindelig kvist, som prydede huset ud til stranden, er senere udvidet til en fuld etage.

På en stenplade over kælderhalsen er indhugget ”HANS BLASEN I: PÆRETRÆET ANNO 1730”, og nedenunder ses et træ i et ovalt relief. Bygherren valgte sit mærke efter et kæmpemæssigt pæretræ, der voksede på gaden ud for hans matrikel. I en tid, hvor husnumre endnu ikke var indført, var det særdeles praktisk at have et træ som vejviser. Endnu 1816 blev det fortalt, at det pågældende pæretræ strakte sin krone helt til 3. etage og hvert år bar omtrent en tønne pærer.

Harsdorffs Hus, Kongens Nytorv 3-5

Gennem sin karriere blev arkitekten Caspar Frederik Harsdorff stedse stærkere knyttet til Kongens Nytorv. Allerede 1766 udnævntes han til professor i perspektiv ved Kunstakademiet, 1770 overtog han Jardins stilling som hofbygmester og året senere også hans bolig på Charlottenborg (i sydfløjen). Harsdorff var i de følgende år beskæftiget med ombygningen af Det kgl. Teater. Skæbnen ville, at han 1777 fik en chance for også at bygge sit eget standsmæssige hus ud til torvet. Ved Charlottenborg lå dengang et lille hus med facaden ud til den fornemme plads. Her havde akademisekretær C. E. Biehl haft sin bolig og her havde hans datter, den senere så kendte forfatterinde Charlotte Dorothea Biehl tilbragt en del af sin barndom. Efter C. E. Biehls død skulle huset nedbrydes og man rådspurgte Harsdorff om en løsning. Han foreslog da, at man overlod ham grunden mod at bebygge den for egen regning. Harsdorff vidste meget klart, hvad han gjorde. Bygningen skulle ikke blot tjene som bolig, men også være en programerklæring for nyklassicismen og en bedre boligindretning. I sin ansøgning skrev Harsdorff: ”Den

[Side 118]

fordærvede Smag som endnu hersker iblandt os i Henseende til de borgerlige Huses saavel udvendige Bygningsmaade som indvendige Dekoration og Uddeling af Værelser, har jeg siden min Hjemkomst fra Italien stedse søgt at undertrykke, ... men da jeg endnu ikke har haft Lejlighed til at bygge noget Borgerhus og følgelig ikke har kundet bekræfte mine Grunde med Eksempler, har de mundtlige Beviser, jeg dertil har anvendt, ogsaa kun været til liden Nytte... Husets udvendige Udsiringer saavel som Distributionen skulde blive noget ganske nyt”.

Kongen skænkede ham velvilligst grunden 1779 og 1780 stod ”Huset” (nr. 3) og ”Gården” (nr. 5) under tag. Den pilasterdelte midtralisalit med trekant fronton blev siden et gennemgående motiv i den borgerlige arkitektur. Til udsmykning af gavltrekanten udførte Wiedewelt et relief. Bygningen er fredet og benyttes i dag af arkitektskolen.

Hauser Plads

Hauser Plads har navn efter schweizeren Conrad Caspar Hauser, som fødtes 1743 i Basel. 1768 blev han gift med en søster til den danske konsul i Algier, Andreas Æreboe, hvorefter han bosatte sig i København og indtrådte i det Iselinske Handelshus. Hauser tjente godt, men havde tillige haft en stor formue med sig til Danmark.

Under Københavns bombardement 1807 raserede ilden også det bebyggede område, hvor Hauser Plads ligger i dag. Caspar Hauser erhvervede 1809 en af brandtomterne sammesteds, nuværende Hauser Plads 32, for et par år senere at bygge på den. 1811 lod han foretage en brandtaksation over et nyopført pakhús med tilstødende

trappehus. Det fremgår af Trinitatis Kirkes regnskaber fra samme år, at Hauser ved en af kirken afholdt auktion over ”forskellige store Sten, Fodstykker fra Gravmonumenter, Fliser og flere flade Ligsten”, købte seks portioner deraf. Nogle af disse sten kan i dag ses som gulvfliser i trappehuset.

[Side 119]

I 1818 var der forslag fremme om etablering af en plads nær Hausers pakhus, hvor endnu mange brandtomter lå. Det skulle aflaste Kultorvet på de stærkt søgte torvedage. Stadsbygmester Peder Malling havde udført tegningen dertil. Men Hauser ønskede også at bidrage til planerne, hvorfor han 18. januar 1819 skrev til Den kgl. Pram og Vand Commission. I brevet stod bl.a.: ”Da Hans Mayestät efter Forlydender har befalet, at den skal broelægges og tiene til hjælpe Kul Torv. Da denne saa særdeles nyttige Bestemmelse lige som den herlige nylige skete Forandring omkring Trinitatis Kirke geraade mine i Hauser Gade beligende forskellige Ejendomme til væsentlig Fordeel ... kom Talen i Gaar paa en mulig Benyttelse af de Springvandsrender, som findes omtrent Mitten paa denne saakaldte Suhms Plads til Forskønnelse af Pladsen, som forenede almeen Nyttfe med Frydelse, ved der at anbringe et Springvand.. ”.

Brandvæsenet støttede også Hausers forslag og arbejdet med at etablere og forskønne pladsen gik igang, omend langsomt. Til springvandet lavede Malling en tegning, der viser en firkantet søjle med pumpe og et løvehoved, hvorfra vandet kan strømme ud. Først mod slutningen af 1830erne havde området fået nogenlunde regulær bebyggelse. Mens vestsiden gik tabt ved Biblioteksgårdens opførelse 1957, er den øvrige bebyggelse bevaret. Nr. 16 er således fra 1830, og nr. 18 og 20 blev opført 1838-39 af murersvend Chr. H. Lund.

Det af Hauser benyttede navn ”Suhms Plads” skulle minde om, at historikeren P. F. Suhm havde boet her indtil sin død 1798. Det slog dog aldrig an. I folkemunde hed den Hauser Plads, hvilket sejrede, da skiltning kom op.

Havfrue, Den lille

Den lille Havfrue ved Langelinie blev udført 1913 af billedhuggeren Edvard Eriksen. Brygger Carl Jacobsen var initiativtager til monumentet og hentede ideen dertil fra H.C. An-

Side 120]

dersens eventyr. Ved udformningen har Eriksen hentet inspiration i den franske billedhugger Henri Chapus' dengang meget populære skulptur Jeanne d'Arc. Edvard Eriksens kone sad model, og ikke som ofte sagt Ellen Price, der var primaballerina ved Det kgl. Teater.

Havfruegrunden

Havfruegrunden, tidligere en sandgrund mellem Slotsholmen og Amager ud for indsejlingen til Tøjhushavnen. Allerede før Københavns vartegn opstilledes på grunden, hævdede man, at den var befolket med havfruer. Disse skipperskrøner refererede Daniel Meisner, østrigsk hofsanger og bøhmisk poeta laureatus, i sit topografiske atlas om europæiske byer, hvor "Copenhagen" tildeltes rollen som sirenernes by. Ifølge oldtidens græske forfattere var sirenerne døtre af Acheloos, en tyregud med menneskeansigt og dryppende skæg, som holdt til i floderne.

Interessen for havfruer i danske farvande var endnu stærk sidst i 1600-tallet. Så sent som i 1669 skrev biskop Jens Bircherod i sin dagbog: "Gik hos os megen Sagn af en Havfrue, som nyeligen skulde være seet ved Saltholmen imellem Kiøbenhavn og Malmøe, og de Hamburger-Aviser frembragte med de mange vidtløftige Omstændigheder denne Relation".

Hvor Havfruegrunden lå, byggedes 1611 en kunstig holm med bolværk omkring, og herpå rejstes en høj stensøjle afsluttet af en dobbeltfigur i sten. Ifølge Thurahs Den danske Vitruvius (1. bind 1746) lod Christian 4. skulpturen bringe som krigsbytte fra Kalmar til København, hvilket dog er usandt.

Hverken Thurah eller Jonge (Kiøbenhavns Beskrivelse 1783) ønskede nærmere at identificere skulpturen. Jonge skrev, at den forestillede "et Fruentimmer, staaende ganske nøgen i naturlig Størrelse og havende hos sig en Svane, der stikker sit Neb i hendes Mund". Sandheden er, at skulpturen forestillede Leda og svanen. I den græske mytologi var hun gift med den spartanske konge Tyndareus og fik besøg af Zeus i skikkelse af en svane, med hvilken hun avlede tvillingesønnerne Kastor og Polydeukes (rom. Pollux).

I 1795 måtte det smukke vartegn nedtages, da den øgede skibstrafik krævede hele Havfruegrunden fjernet. Et kort fra 1794, nu i Det kgl. Søkartarkiv, fortæller, at der kun var ca. en meter vand på dette sted. Og Leda og svanen forsvandt. Det siges, at den kort før 1900 lå på en havegrund på Frederiksberg Allé. Derefter vides intet.

Heiberg, P. A. (1758-1841)

P. A. Heiberg spillede 1785-1800 en vigtig rolle i Københavns politiske og litterære cirkler. Han ernærede sig som notarius publicus i en periode og fik bestalling som translatør i portugisisk og spansk, men forfatterskabet kom snart til at dominere. Marts 1787 udgav Heiberg l. nr. af Rigsdalersedlens Hændelser, som med sin bidende ironi førte kritik mod stat og regering. Den prærevolutionære stemning i Paris gjorde indtryk.

I 1790 kom Heiberg for alvor i ilden. Til en fest på Skydebanen 25. september skrev han sin "Indtogsvis", hvori det berømte vers optræder "Ordener hænger man paa Idioter". Den følgende morgen kl. 9 stillede translatør Heiberg op i afhøringskamret

på Rådhuset. Det endte med en klækkelig bøde, skønt han hævdede, at Baggesen havde sagt langt værre ting om de højeste rangklasser.

En stor succes blev Heibergs *De Vonner og Vanner*, en komedie i fem akter, som han skrev i sommeren 1791 i løbet af halvtredje dag. Heri polemiserede han skarpt mod den almindelige rangsyge og korrupsionen inden for landofficerstanden, som den gang var halvtysk. I stykket har aktørerne navne som von Plagerman, von Aberwitz (vrøvl) og prokurator Snyderstrup. Kommedien opførtes tre gange, så henlagdes det efter kongeligt påbud.

I disse år færdedes Heiberg meget i Nyhavn nr. 67. Husets ejer, stadsmægler Johan Buntzen, havde 1790 bortgiftet sin purunge datter Thomasine til den stridbare forfatter, sikkert med nogen bekymring. Ægteskabet blev i øvrigt dramatisk, da Thomasine forelskede sig i svenskeren Carl Frederik Gyllembourg. Hvad værre var, efterhånden tilspidsedes forholdet til myndighederne så meget, at han fik en proces på halsen.

[Side 121]

Den 23. december 1799 dømtes Heiberg til landsforvisning. ”Det var den 7. Februar 1800, at jeg udstødt af mit Fødeland ved en Hof- og Stadsretsdom maatte forlade Kjøbenhavn og Danmark, for i et fremmed Land at faa skaffe mig de Midler til min Underholdning, som det ikke længere tillodes mig at erhverve i Fødelandet”. Således indledte Heiberg sine erindringer nedskrevet i Paris, hvortil han søgte og døde 1841. Han nåede således ikke at opleve grundlovens indførelse.

Hellig-Hansen

Hellig-Hansen, hvis borgerlige navn var Hans Hansen, skabte sin storhed og sit fald som byggematador i 1870ernes og 80ernes København. Som fattig snedkersvend var han i 1870'erne taget til hovedstaden for at søge arbejde. Han opdagede snart, at han var havnet i en gründer-periode, hvor folk med dristige byggeplaner kunne tjene styrtende med penge. Øgenavnet Hellig-Hansen fik han givet ved at være mere snedig, end det tilforladelige, lidt hellige ydre lod ane.

Succes'en grundlagdes ved byggeri på Østerbro, derefter med flottere ejendomme omkring Grønttorvet og Farimagsgade. Arbejderkaserner på Vesterbro hørte også med i forretningen. I 1880, kun 31 år gammel, kastede han sig ud i to gigantiske projekter: opførelsen af Dagmar-teatret på hjørnet af Jernbanegade og Vestre Boulevard samt National vis à vis Tivoli. Byggegrunden, hvor det berømte National skulle rejses, var dengang en stor have med en to-etagers gammel bygning, indrettet som folkeligt musiketablissement under navnet ”Concert du Boulevard”. Ejendommen købte han for en slik, hvorefter han indledte med at opføre nogle prangende facadebygninger ud til Vesterbros Passage, mens Concert du Boulevard-bygningen blev bevaret og pyntet op for at danne midtpunkt i det store restaurationskompleks.

Samtidig med dette byggedes der flittigt på Dagmar-teatret ovre på Halmtorvhjørnet. Arkitekten for dette projekt var professor Ove Petersen, som 1874 havde ledet opførelsen af Det kgl. Teater i fællesskab med Vilh. Dahlerup. Den 7. marts 1883 åbnedes det ødselt udstyrede teater, hvilket gav ridderkors og berømmelse til Hellig-Hansen. Højdepunktet i hans karriere var nået, for det kneb allerede med finanserne. I desperation kastede han sig ud i et endnu større projekt, opførelsen af et nyt og mere imponerende National, hvis største attraktion blev en stor koncertsal overdækket med kuppel. Den fremstod rigt forgyldt, med masser af stukornamenter, loger i flere etager og den herligste musik bragtes her, leveret af Carl Lumbye og et 40 mands orkester. Hellig-Hansen beskæftigede 150 køkkenjomfruer og kokke i det nye kompleks, hertil kom en stab af opvartere, endog fire ”Toddyskjænkere”. Dagligt ekspederedes 8.000 stk. smørrebrød, 50 pund kaffe gik også med. Avisernes reportere noterede også, at der blev drukket seks tønner øl og 550 flasker bajere om dagen. Københavnerne måbede, ikke mindst over den elektriske belysning, der her for alvor blev afprøvet i større målestok.

Så sprang bomben i januar 1884. Hellig-Hansen kunne ikke betale sine leverandører. Kort efter revnede også økonomien i Dagmar-teatret, og Hr. Hansen gik fallit. Han endte sine dage som fattiglem på Almindelig Hospital, mens de forargede ønskede ham ridderkorset frataget. Han fik dog lov til at beholde det til sin død i største glemsel 1923. Men hele dramaet gav inspiration til Herman Bangs nøgleroman ”Stuk”, som udkom 1887.

Helligåndskirken

Helligåndskirken, som indtil 1881 bar navnet Helliggeist eller Helliggæst, repræsenterer et væsentligt afsnit af byens historie. Bygningen ligger ud til Amagertorv og Valkendorfs-gade. Allerede 1296 opførtes et helligåndshus i København, som var stiftet af Roskilde-bispen Jens Krag. Adskillige af disse helligåndshuse fandtes rundt om i landet, deraf nogle fra før midten af 1200-årene. Ordenen var stiftet 1198 af Guy de Montpellier. 1204 grundlagde pave Innocens 3. det berømte hospital S. Spirito in Sassia i Rom, hvis første forstander blev Guy de Montpellier, og det blev herefter moderkloster for hospitalsordenen. Den var organiseret som en tiggerorden med sygepleje som hovedopgave.

[Side 122]

Præsterne levede efter Skt. Augustins regel, og i klostrene var ansat ammer, da man også tog sig af hittebørn. Det antages, at Christian I. 1469 stiftede helligåndsklosteret i København, hvis område var vidtstrakt, fra Amagertorv til Gråbrødretorv og fra Købmagergade til Klosterstræde. Selve klosteret bestod af et firfløjet anlæg omkring en urtegård. I den søndre længe var kirken indrettet, mens den vestlige som endnu er bevaret, tjente som hospitalets sygeafdeling. Fløjen har dog undergået store

ombygninger, især i Christian 1.s tid, men rummer rester af middelalderligt murværk. Den blev yderligere hårdt restaureret af professor H. B. Storck. 1918-57 fungerede bygningen som folkebibliotek, men blev derefter istandsat for at kunne tjene diverse kulturelle formål. I underetagen, hvor sygesalen vist nok har været, er to rækker krydshvælv båret af slanke granit piller.

Kirken er antagelig opført i begyndelsen af 1300-årene og som byggematerialer har man anvendt den traditionelle munkesten. Oprindeligt stod den som en tre-skibet basilika i fem fag og med et et-fags kor. 1469 lod man koret udvide med to fag og gav det efter gotikkens tradition en polygonal afslutning mod øst. Christian 2. påbegyndte tårnet ved nordsiden af det oprindelige kor, men det blev først afsluttet 1582-94 af Kristoffer Valkendorf.

1530 ændredes hospitalet til en verdslig fattigstiftelse under navnet Byens almindelige Hospital. Helligåndskirken blev i slutningen af 1530'erne protestantisk sognekirke, og blandt dens første protestantiske præster var den lærde Niels Hemmingsen. Han erhvervede ca. 1542 sin magistergrad i Wittenberg, hvor Melanchton, en af Luthers nærmeste medarbejdere, havde sit virke. 1543 udnævntes Niels Hemmingsen til professor i græsk ved Københavns Universitet og 1547 fulgte stillingen som sognepræst ved Helliggeist. Hans håndbog i Dogmatik og Moral blev kendt uden for landets grænser.

Som den første af hovedstadens kirker fik Helliggeist 1649 opsat et hollandsk klokkespil, som var på 19 sangklokker og bekostedes af Christian 4. Holberg var ikke begejstret for deres ofte alt for lange bimlen. I Jacob von Tyboe siger Jesper Oldfux: ”Han er saa ravgal, at jeg kand bilde ham ind, at han har gjort langt større Bedrifter i Verden end Alexander Magnus, at Printz Absalon er ikke at ligne med ham udi Skønhed, og at hver Gang Sangklokkerne gaar, at det er for et Fruentimmer, som er død af Kiærlighed til ham”. Så indbildsk var von Tyboe i hans øjne. 1728 fik branden også fat i tårnet, og for sidste gang hørte borgerne klokkerne spille salmen Afvænd din Vrede, Herre Gud af Naade. Det nuværende klokkespil er fra 1949.

Våbenhuset, som er opført af små røde sten, stammer fra Christian 4.s tid. Den stærkt svungne gavl er i bruksbarok. I portalens gesims ses årstallet 1620 og den har været bestemt for Børsen, men opsattes på Helliggeist omkring 1630. Topstykket bærer Christian 4.s monogram og derover en Helligåndsdue. Kirkens altertavle er udført af Didrick Gercken og skænkedes 1732 af Christian 6. Skulpturerne skyldes Just Wiedewelt. Altertavlen er stærkt påvirket af den tilsvarende i Vor Frelser på Christianshavn, som Nicodemus Tessin tegnede. 1727 leverede Hendrich Krock alterbilledet, hvor Himmelfarten er fremstillet. Hele arrangementet har barokkens vægt på det arkitektoniske og effektfulde.

Hennes & Mauritz-bygningen

Hennes & Mauritz-bygningen, tidligere Metropol, må regnes for den eneste bygning i København, som i stil har internationalt jugend-præg.

I 1906 erhvervede overretssagfører Hjordemaal for en sum af 829.000 kr. tre ældre huse i Kattesundet samt ejendommen Vestergade 9. Købesummen var imponerende og da husene blev revet ned, fortalte rygtet, at der skulle bygges varehus for et tysk millionforetagende. Som arkitekt valgtes den unge og begavede Anton Rosen. Han havde netop afsluttet opførelsen af Vesterbrogade 34, en stor forretningsejendom kendt som Regent i dag. Den viste, at Rosen havde forstand på bygninger med store, moderne butiksindretninger.

Rosen gav Metropol-bygningen en meget karakteristisk facade med granitpiller og glas-

[Side 123]

karnapper imellem. Ornamenter af både abstrakt og naturalistisk art smykkede facaden og hjørnepartiet afsluttedes med en kuppel. Desværre var byggeriet for dyrt og da Kjøbenhavns Grundejersbank (af 1898) krakkede i februar 1908 og rev flere andre banker med sig i faldet, var der snart 2.000 ledige forretninger på markedet. Ingen var derfor interesseret i den "Hjordemaalske" ejendom og den stod tom. Først ved årsskiftet 1909/10 kom en lejer med nødvendig kapital og 1910 åbnede omsider "Varehuset Frederiksberggade". Indretningen havde Rosen foretaget i samarbejde med den tyske direktør fra "Kaufhaus des Westens". Mens der i kælderetagen solgtes køkkenudstyr og værktøj, kunne man i stueetagen købe herre- og dametøj. Herfra førte en elegant trappe til 1. sal, hvor der var afdelinger for linned, kjolestoffer, silkevarer, broderi og lædervarer. 400 ansatte sørgede for, at det hele fungerede.

Dårlig økonomi slog dog forretningen ud, men allerede 1912 åbnede et nyt foretagende "Dansk Varemagasin A/S". Senere kom skotøjsfirmaet Hector og 1922-23 indrettedes Metropol-biografen, som først lukkede julen 1981. Bygningen er nu atter indrettet til forretning, denne gang for Hennes & Mauritzkoncernen, som sælger tøj til unge.

Herkules Pavillonen

Herkules Pavillonen, Kongens Have, var oprindeligt et gammelt lysthus, som 1773 ombyggedes til den nuværende bygning. Ansvar for ombygningen havde Harsdorff, der her fik lejlighed til at vise tidens nye smag: nyklassicismen. Facaden er ren kulisse, idet bagsiden fortsat står i bindingsværk. I hovednichen mellem to søjler anbragte Wiedewelt statuen af Herkules, der sønderriver en løves gab. Bygningen fik navn herefter. Statuen, som Frederik 4. erhvervede på sin rejse til Italien, er udført

1706 af florentineren Giovanni Baratta. Samme billedhugger leverede også statuerne i sidenicherne: ”Orpheus” og ”Eurydike”.

Hestemøllestræde

Hestemøllestræde i Vester Kvarter har modsat så mange andre gader, svaret til sit

[Side 124]

navn. Mod slutningen af middelalderen kom hestetrukne møller i brug i vore byer og 1523 rejstes Københavns hestemølle på hjørnet af Kompagnistræde og Hestemøllestræde (ifølge H. U. Ramsing). Først 1579 optræder den københavnske gade dog under navnet Hestemøllestræde, derefter vekslende med navnet Kattesundet frem til begyndelsen af 1700tallet. I byer som Køge og Helsingør vidner gadenavne om tilsvarende virksomhed; for Helsingørs vedkommende indrettedes en hestemølle i midten af 1500-tallet på grunden til Karmelitterhuset.

Hestesporvogne

1840 begyndte den første omnibus (”Solen”) sin rute mellem København og Frederiksberg, mens den første linie med hestesporvogn indviedes så sent som 1863. Linien var bygget af et engelsk selskab og strakte sig fra Frederiksberg til Trommesalen. 1866 stiftedes aktieselskabet Københavns Sporveje, som i de følgende år kunne udvide sine ruter samtidig med, at andre private selskaber dannedes. Særlig berømt blev hestesporvognen ”Hønen” fra Nørregade, som byggedes 1880. Den tekniske udvikling medførte i øvrigt, at man også fik to-etages sporvogne. Den svenske journalist Claes Lundin skrev 1872 om sine personlige oplevelser ved at tage med en københavnsk hestesporvogn fra Gråbrødretorv til Nørrebro:

- Nå, Madsen, köra vi icke nu? - sporde passagerarne, när det började lida allt för långt öfver tiden för afresa.

- Jo, nu köra vi strax, - svarade den godmodige konduktören, det är blott ett halft pund Sæbe jag skulle taga med till Peder Mortensens Kone, och kryddkramarens Hans kommer då aldrig, tror jag, med den välsignade såpan.

Efter det meddelandet öfverlemnade Madsen sig åt en ”luun Passiar” med en af sina bekanta tjensflickor vid Graabrödretorv, och passagerarne fingo öfva sig i tålmod. Andtligen kom kryddkramarens Hans med det

Side 125]

halfva skålpundet såpa, och hästarne sattes i rörelse. Det gick i sakta lunk öfver Kulltorv och uppåt Nørreport, då Madsen plötsligt erinrade sig att han glömt ännu en kommission, Han skulle hos en skomakare i Peter Hvitfelts Stræde hafva hemtat ett par ”forsaalede” och ”bagflickede” stöflar åt barberaren, som bodde på hörnet af

Nörrebrogade och Fælledvejen. Stöflarne måste hemtas just på den resan. Derfor stannades hästarne igen, och passagerarne fingo undergå en ny kurs i tålmod, under det konduktören utförde sitt uppdrag. Han beklagede dröjsmålet, men kunde naturligtvis icke låta barberaren vänta på stoflarna.

Hirschsprungske Samling, Den, Stockholmsgade 2

Malerisamlingen blev grundlagt af tobaksfabrikant Heinrich Hirschsprung og hans hustru Pauline, der skænkede den 1902 til den danske stat. Til formålet opførte professor H. B. Storck (1908-11) en bygning i fornem klassisk stil, idet hovedfacadens midtparti fremtræder som en slags klassisk tempelgavl. Trekantgavlens relief er af billedhuggeren Kai Nielsen. Til beklædning af ydermurene er anvendt marmor, mens taget er dækket med kobber.

I samlingen er hovedvægten lagt på C. W. Eckersberg samt hans elever Købke, Bendz, Roed, P. C. Skovgaard og Constantin Hansen. Marstrand er også repræsenteret. Endvidere ejer museet forarbejderne til udsmykningen af Viborg Domkirke. Det "Moderne gennembruds" malerkunst er lige så rigt repræsenteret, således med værker af Skagensmalerne Krøyer, Anna og Michael Ancher. Endvidere er her eksempler på Hammershøj, Ejnar Nielsen og L. A. Ring.

Holberg, Ludvig (1684-1754)

Ludvig Holberg, digter og professor, blev født i Bergen og kom som student til København 1702. Han foretog senere studierejser til Holland og England, hvor især Oxfords universitetsliv tiltalte ham. Fra 1709-14 boede Holberg på Borchs Kollegium og fik her skrevet sin "Introduktion til Natur- og Folkeretten".

Studenterlivet var på det tidspunkt præget af adskillige optøjer i de københavnske gader, især, når de ældre studerende chikanerede russerne - de nybagte studenter. Hyppigt skulle disse grønskollinger give vin og øl til de ældre og de måtte finde sig i at blive forstyrret under skrivningen af latinske stile på universitetet. Den megen disputeren, som i øvrigt var skik på Borchs Kollegium, fandt Holberg misbrugt og overdreven. Under pesten 1711 i København, forlod Holberg i hast kollegiet og tog ophold på Falster.

Holbergs modne år hørte professorgerningen og komedierne til. På en gråpudset havemur ved siden af Stiftsprovstboligen på hjørnet af Fiolstræde 8 fortæller en inskriptionstavle, at her lå Holbergs professorresidens (at få bolig i en af universitetets professorgårde var et privilegium, man kunne vente i årevis på). Han var 56 år gammel, da han flyttede ind og boede her i 14 år. Til huset hørte en have, som strakte sig ned mod Skidenstræde (nuværende Krystalgade) og var anlagt med cirkelrund beplantning, stier og gange. Et lysthus var der også plads til. Forsigtig som

han var, havde Holberg i øvrigt sikret sit hus med jernstænger for stueetagens vinduer.

Side 126]

Foruden at virke som professor, historieskriver ("Danmarks Riges Historie") og universitets rentemester, blev Holberg optaget af at skrive komedier og epistler om alverdens emner i datidens samfund. Hans interesse for teatret må ses i lyset af de gunstige forhold, der herskede under Frederik 4. Kongen havde siden sin ungdom passioneret dyrket opera og teater. I særdeleshed havde han på sine store udenlandsrejser 1692-93 og 1708-09 med begejstring oplevet scenekunsten i de store teaterbyer. Således gjorde han som kronprins ophold i Venezia i 1692, hvor han foretrak operahuset S. Luca, da dets "Musica og Maschinen" var skønnere end på de andre skuepladser i byen.

Naturligvis sørgede Frederik 4. for at have sit eget hofteater, men i 1719 gav han endvidere den franskfødte Etienne Capiion tilladelse til at "agere Komædie" i det lille Gjethus (støberi) ved Kongens Nytorv. Holberg var på dette tidspunkt endnu ikke begyndt at skrive komedier, men udgav dog samme år et satirisk heltedigt - "Peder Paars" - som vakte stor opsigt. Med Odysseus fra oldtiden som forbillede skildredes Peder Paars sørejse fra Kalundborg til Århus, undervejs afbrudt af stormvejr og et ophold på Anholt. Samfundsforholdene på øen fik Holbergs satiriske pen at føle, naturligvis en indirekte kritik af det herskende samfundssystem i Danmark. Vejen var banet til komedierne.

Eksperimentet i det lille Gjethus blev en fiasko, til gengæld åbnede samme Etienne Capiion januar 1722 et teater i Lille Grønnegade (nuværende Ny Adelgade). Det gik også skidt, for alle forestillingerne var på fransk eller tysk. Sådan havde det hidtil været skik, hvilket også havde medvirket til fiaskoen i Gjethuset. Lederen af en fransk skuespillertrup, René Montaignu, fik da den lyse idé, at "indrette en Komædie i det danske Sprog". Således stod der i hans ansøgninger til kongen. Montaignu søgte desuden økonomisk støtte dertil og anførte, at alle store nationer havde en nationalscene. Projektet blev godkendt, privilegium udstedtes 14. august 1722 og den 23. september samme år genåbnede teatret med et stykke af Molière, som var oversat til dansk under titlen "Gnieren".

To dage senere debuterede Holberg med "Den politiske Kandestøber", en komædie skabt til lejligheden. Han havde fået "en poetisk Raptus", som han siden udtrykte det. I alt fem komedier leverede han som prøvekollektion til Montaignu og siden fulgte mere. Inden udgangen af første sæson nåede resten af den første serie stykker at blive opført: "Den Vægelsindede", "Jean de France", "Jeppe paa Bjerget" og "Gert Westphaler". De var en stor succes og Holbergs navn var slået fast. 1728 gik teatret fallit, i hvilken anledning Holberg skrev den sørgmuntre enakter Den danske Comedies Liigbegiængelse.

Teatret, hvori komædien opførtes, var et ret beskedent bindingsværkshus i 17 fags længde, men dets nærmere indretning kendes ikke.

[Side 127]

Derimod har et hus til opbevaring af Lille Grønnegadeteatrets kulisser overlevet saneringer.

Ideen til sine samfundssatiriske komedier fik Holberg på sine vandringer gennem København, f.eks. besøg i værtshusene, hvorom han fortæller: ”I sin Tid kom jeg jævnligt paa Værtshuse, men var altid nøgtern, man kunne hver Dag se mig blandt Spillere, men jeg spillede aldrig selv”. Indsigt i byens spisehuse og deres menuer havde han også. I ”Den Vægelsindede” refererer Apicius til et måltid bestående af ”Høsekødsuppe med Boller, en kalkunsk Hane, et Fad Karper, et Fad Karudser, en Mandeltærte foruden adskillige smaa Biretter, for 1 Rigsdaler pro Persona”. Selv var Holberg alt andet end ædedolk, derimod den skarpe iagttager. Holberg kendte også kvarteret mellem Holmen og Nikolaj, hvis værtshuse befolkedes af letlevende piger, studenter, skuespillere og søfolk.

De tjenere og lakajer, der hørte med til livet i de fornemme borgerhuse, gav Holberg rigelig inspiration. Ofte havde de megen dannelse som i ”Den ellefte Juni”, hvor tjeneren Henrik roser sig af, at han har gået i latinskole ”thi udi et halvt Aar, som jeg sad i første Lektie, stod jeg alene 3 Gange Skoleret”. Tjenestepigen Pernille var et ligeså fast inventar i Holbergs stykker.

Da Frederik 4. døde i 1730, ændredes livet i København. Pietismen kom for alvor i højsædet, teatret blev lukket og der blev mere stille ved hoffet. Holberg måtte da glæde sig over, at hans stykker blev læst og spillet ude i Europa. Nye tider oprandt først under Frederik 5., da Det kongelige Teater på Kongens Nytorv åbnede 1749.

Holmens Kanal 12

Holmens Kanal 12 har gennem århundreder været bebygget med huse, der kunne fortælle historie. Det begyndte i 1647 med Christian 4.s udstykning af grundene ved Holmens Kanal. En af de kendteste husejere fra 1600-tallet var proviantskriver Hans Hansen Osten, hvis hustru, Abel Cathrine Wolfsdatter, var kammerjomfru hos Frederik 3.s dronning Sophie Amalie. Hun omtales i Eleonora Christines ”Jammersminde” (se også Abel Cathrinesgade).

I 1749 købtes ejendommen i nr. 12 af Andreas Holm, skriver i General Kommissariatet. En beskrivelse fra denne periode fortæller om forhusets mange rum dekoreret med ”Voxdug, al Slags Kammerbehængsel og bemalede Tapeter med bibelske Historier, Blomsterværk og andre Zirater”. Til gården hørte yderligere et større kompleks af side- og baghuse, af hvilke Grøns Gård mod Laksegade endnu er bevaret.

Da kammerherre, baron Conrad Ditlev v. Knuth i 1760 erhvervede gården, kom der megen glans over stedet. Følgende domstikker var i 1762 til herskabets opvartning, her nævnt fra laveste stilling og opefter: en dreng, en gårdskar, en forrider, en kusk,

en løber, to lakajer, en kokkepige, en stuepige, en husholderske, en amme, en vågekone, en sy pige, en pige hos den 6-årige datter og en kammerpige til baronessen. En ny ejer, den rige, schweizisk-fødte købmand Pierre Peschier kom til i 1784. Han havde bl.a. rigelige indtægter af korn- og thehandel og i årene 1773-1803 skal han have afsat for enorme beløb. Efter den store brand i 1795, som lagde mange af husene ved Holmens Kanal i ruiner, besluttede Peschier at bygge et rigtigt palæ, ligesom adelige og rige borgere gjorde det andre steder i byen. Som arkitekt valgte han hofbygmester C. F. Harsdorff og bygningen stod færdig i 1798.

Mens hollandske ”mopper” (røde teglsten) anvendtes til murværket, benyttedes Bremersten til pilastrenes kapitæler, og taget beklædtes med sorte, glaserede sten. I portrummet var imiterede marmorsøjler flankerende en marmortrappel med 12 trin, som førte op til stueetagen. Palæets indvielse iscenesattes med pomp og pragt, endog med kongehusets deltagelse. Snart efter gik det tilbage for storkøbmanden og i 1811 måtte han afhænde ejendommen.

I de næste 20 år tjente huset som privatbolig, hvorefter det købtes af vinhandler J. A. Reuter. Han udlejede en del af ejendommen til Studenterforeningen og mødelokalerne

[Side 128]

indviedes juleaften 1835 med en prolog af Henrik Hertz. En scene indrettedes i den store sal og her optrådte bl.a. H. C. Andersen i 1836 som den tragiske skuespiller i ”Souffleurens Benefice”.

En ny epoke indledtes med snedkersvenden C. C. Hornungs overtagelse af Studenterforeningens lejemål i 1841. Han fabrikerede pianoer og gjorde det så godt, at han snart kunne overtage stueetagen, derefter 1. salen og 1846 hele ejendommen. Men der var hold i ambitionerne. På Verdensudstillingen i London 1851 fik Hornung medalje for sit fine håndværk og senere fulgte medaljer på industriudstillinger i Paris og Malmø.

Fabrikant Hornung lod 1850 arkitekt G. F. Hetsch foretage en større ombygning af forhuset, hvorved mezzaninen forhøjedes til den nuværende øverste etage. I forbindelse hermed flyttedes de seks korintiske pilastre i midtpartiet en etage op. Det nuværende relief med agerdyrkning og søfart som motiv skyldes billedhuggeren Vilhelm Bissen.

I 1853 overtog Industriforeningen bygningen for 82.000 rigsdaler, hvorefter 2. sal udlejedes til danseskole, mens kælderen overtoges af vinhandler Haubro. Ejendommen ejes i dag af Den danske Bank af 1871.

Holmens Kirke

Holmens Kirke ved Holmens Kanal var oprindeligt en mindre bygning, der fungerede som ankersmedje. Denne var opført 1562-63 af Frederik 3.s bygmester Peter de

Dunker og blev lagt på Bremerholm, hvor Orlogsværftet allerede var placeret. Efterhånden som Bremerholm ændredes ved inddæmninger, regulering af gadenet og tæt bebyggelse, voksede behovet for en kirke. Dette indfriedes 1617, da Christian 4. lod indrette en kirke i det hus på Bremerholm, hvor Holmens folk indtog deres måltider. Samme år byggede kongen også Skipperboderne, der skulle huse kaptajner, båds- og styrmænd.

Kort efter flyttedes kirken imidlertid til ankersmedjen - ”den store Smedje” - som den da kaldtes. Den blev delvis ombygget til det nye formål og indvielsen fandt sted 1619. Kirken viste sig snart for lille og 1641-43 blev en større udvidelse og ombygning iværksat under ledelse af overbygmester Leonhard Blasius. En tårnbygning, som lå vest for og i forlængelse af smedjen, omdannedes til koret i den nuværende kirke. Den prægtige vestgavl i samme bygningsdel, som er fra Dunkers tid, hviler ud mod Holmens Kanal på en imponerende kvaderstenssætning. I soklen ses endnu fem jernringe, hvortil skuderne kunne fortøjes. Murankre er tillige anbragt for at hindre skred i stensætningen, som den livlige skibstrafik kunne forårsage. Af hensyn til korets højde måtte Blasius øge smedjens mure til den dobbelte højde og to korsfløje tilbyggedes, så kirkens grundplan fik form som et græsk kors. Blasius efterlignede også kompositionsskemaet fra Dunkers gavl mod kanalen, da han afsluttede gavlene på de tre andre korsfløje: pilastre med rillede skafter, doriske kapitæler og svungne volutter blev gentaget. I korsskæringen opsattes en tagrytter, mens murene maledes i vandrette gule og røde striber, fugerne derimod hvide, så det illuderede mursten. Denne mønstermaling skulle dække over, at den oprindelige bygning var i munkesten, hvorimod korsfløjene: Kaptajnsgangen mod nord-nordvest og Urtegårdsgangen mod syd-sydøst var rejst i gule sten.

I gavlen til Kaptajnsgangen indsattes ”den store Kirkedør”, hvilken man havde flyttet fra den ældre kirke. Over portalen, som er stærkt fornyet, ses et ovalt felt med Jahves navn i hebraiske bogstaver. Indgangspartiet bærer også Christian 4.s navnetræk samt bogstaverne RFP (forkortelse for hans valgsprog: Regna firmat pietas: gudsfrygt styrker rigerne).

Hovedfacadens (østgavlens) kongeport er derimod hentet fra Roskilde Domkirke, hvor den havde stået siden 1635. Dette pragtarbejde, hvor fremskudte søjlepar på plinte flankerer indgangen, skyldes Gert Borckman. Overflytningen fra Roskilde skete i forbindelse med kirkens ombygning og istandsættelse 1871-72, som arkitekt Ludvig Fenger havde ansvaret for.

Kirkens indre domineres af de lavspændte tøndehvælv med engle i stuk.

Korsskæringens

[Side 129]

cirkelfelt stod oprindeligt prydet med rigsvåbenet, hvilket 1770 ændredes til frugtornamenter. Pulpiturerne, som stammer fra ombygningen i 1641, ændredes i 1750erne til loger med vinduer. Inventarets farveholdning har ændret sig adskillige

gange, et træk, der kendes fra talrige restaureringer af kirker landet over. Mest markant var vel den gule oliefarve, man 1739 anvendte som ”de kongelige danske Orlogsskibe paa Spejlet og Gallionen er anstrøgne”.

Af stor pragt er messinggitteret, 38 fyldige balustre, der adskiller koret fra skibet. Alle bærer givernavne, deraf de 37 med årstallet 1668, mens den sidste er givet 1835. Korgitterets seneste (forsøgsvis) opstilling er fra restaureringen 1971-72.

Altertavlen, et mesterværk af billedskæreren Abel Schrøder den Yngre, er dateret 1661-62. Hans signatur er bortgemt i en vinrankes slyngtråde. Den tre stokværk høje tavle inddeles af snoede søjler, et af barokkens kendemærker, og i nederste felt ses en fremstilling af nadveren. Derefter følger i retningen opefter: Golgatha, gravlæggelse, opstandelse og himmelfart. Mellem nederste etages søjler er anbragt de fire evangelister, mens dydsfigurer hviler på de følgende to gesimser. På hovedfeltets postament er skåret Frederik 3.s og Sophie Amalies navnetræk. Med rette betragtes Abel Schrøder den Yngre som sin generations største træsnider.

Den imponerende prædikestol, Københavns største, når fra gulv til loft. Stolen hviler på en 144 cm høj Moses-figur, et symbol på, at det Ny Testamente (forkyndt fra stolen) bygger på det Gamle Testamente. Hele arrangementet virker overvældende ved sine detaljer.

[Side 130]

Fra denne prædikestol har store og særprægede præster talt. En af de farverigeste, Ivar Brinch, var præst ved kirken 1702-11. Han indledte sin karriere som latinlærer hos Ulrich Chr. Gyldenløve, reddede senere livet under Operahusets brand 1689 og blev derefter præst ved de danske lejetropper i Irland og den danske menighed i London. 1708-09 fulgte han som rejsepræst Frederik 4. til Italien.

Om Balthasar Münter, som tjente ved Holmens Kirke fra 1823, fortæller en norsk dame, da hun 1839 hørte ham prædike: ”en dejlig kraftig og kjernefuld Tale, uagtet jeg fandt den ydre Form for haard. Han kladskede saaledes undertiden saa stærkt i Predikestolen, at jeg var bange for, at den lille Læsepult skulle falde ned”.

Holsteins Palæ

Holsteins Palæ, Stormgade 10. Bygningens historie kan føres tilbage til 1687, hvor hofmarskal Henrik Ulrik Lützow lod grunden bebygge med et 9-fags hus i to etager grundmur. Facaden var smykket med pilastre i ”stor orden” på samme måde som Niels Juels Palæ ved Kongens Nytorv, og til forhusets gavle var bygget lave spærremure med porte. I 1706 blev huset i hver ende forlænget med et bredt fag, mens to korte sidefløje rejstes mod gården. Arkitekt og hofstenhugger Jacob Fortling gav 1756 bygningen den nuværende udformning, idet han øgede hovedfløjen med en etage, hvorover der blev sat en balustrade med vaser og statuer. Over midterfaget ses

en våbenkartouche. Fra samme ombygning stammer den høje port (nuværende udformning fra 1939) samt vinduernes ørelisener, et typisk rokokotræk.

1827 købte Frederik 6. palæet, hvorefter det moderniseredes af Jørgen Hansen Koch og indrettedes til Det kgl. naturhistoriske Museum. To store videnskabsmænd er knyttet til museets tidligere historie, naturforskeren Peter Wilhelm Lund og zoologen Johannes Theodor Reinhardt. Førstnævnte foretog flere rejser til Sydamerika for at studere kalkhuler med forsteninger, hvilket afstedkom en række afhandlinger i Videnskaberne s Selskabs Skrifter under fællestitlen Blik paa Brasiliens Dyreverden før sidste Jordomvæltning (sidste ur. trykt 1846). Hans berømte samling, som han sendte hjem til København, måtte desværre vente på at blive pakket ud indtil vinteren 1859-60.

Zoologen J. T. Reinhardt, som 1848 udnævntes til inspektør ved museets 1. afdeling (pattedyr og fugle) må nævnes for den jordomsejling, han 1845-47 gennemførte med skibet Galathea for at udforske naturen under fjerne himmelstrøg. Reinhardt besøgte 1848 Lund i Sydamerika og beskræftigede sig senere med de Lundske samlinger. Fra en jysk besøgende omkring 1850 er følgende indtryk af museet bevaret: ”Jeg saa Dyr i 100 Viis, og Fugle i 1000 og atter 1000 Viis. og saa et Guds Gry af Mængden af Fugle og beundrede Naturens Storhed - De var alle udstoppede, og stod som de vare levende... Jeg saa et Elephanthorn 4 Alen lang og saa tyk som et Laar. - Jeg saa det største Dyr en Uhroxse et frygteligt Dyr, stor som en Hest - Den næststørste er hvid Isbjørn - Dernæst den hele mangfoldige Bjørneslægt, Ulveslægt, Tigerslægt, Hunde Slægt, Abeslægt, og den umulig Slags Skjældyr ...”. Da et nyt zoologisk museum blev opført i Krystalgade, overførtes samlingerne dertil (s.d.).

Hotel d'Angleterre, Kongens Nytorv 34

Hotel d'Angleterre er det ældste af byens hoteller. På Christian 5.s tid lod storkansler Frederik Ahlefeldt grunden bebygge med et anseligt palæ. Traktør Gottfried Rau overtog gården efter branden 1795 og indrettede her hotel under det nuværende navn. ”Den engelske Klub” havde lokaler i bygningen. Da Peder Madsens Gang skulle nedrives 1877, købte Tietgens byggeselskab det gamle palæ for 285.000 rigsdaler og lod det udvide og ombygge efter tegninger af V. Dahlerup og G. E. W. Møller. Facaden ændredes atter 1903.

Hovedvagtsgade

Hovedvagtsgade, som munder ud i Kongens Nytorv ved Hotel d'Angleterre, er et minde om stadens militære fortid. Efter at torvet 1670 var anlagt som mønstringsplads for soldaterne, rejstes ti år senere en hovedvagt. Den

placeredes tæt ved det daværende Hotel d'Angleterre. En mere pompøs hovedbygning blev opført 1723-24 efter tegninger af E. D. Häusser, som forsynede den ny hovedvagt med et loggiamotiv mod pladsen. Foran bygningen anbragte man tre kanoner, af københavnernes døbt Abraham, Isak og Jacob.

Det militære hus blev nedrevet 1874 og Hovedvagtsgade anlagt på dets sted, mens et nyt vagthus blev opført på Kastellet. De tre kanoner kan nu ses på Tøjhusmuseet.

Huggehaven

Huggehaven ved Charlottenborgs bageste gård er let at overse, for kun en lille del er synlig bag et kraftigt jerngitter, resten skjærmes af bygninger. Om sommeren er her en frodighed af buske og træer og overalt ligger sten i forskellige kulører, halvt færdige skulpturer og uhuggede blokke. De vidner om de unge billedhuggeres flid. Midt i det hele rager stumper op fra de brændte Christiansborg slotte, godt mosgroede.

Hele denne poetiske uorden minder om en forsømt kirkegård, og lidt af dødens have har stedet også. Ved døren til billedhuggerens lange, gule atelierbygning står en grålig mindesten, en afstøbning af den originale gravsten over Jordano, Nicolai Abildgaards romerske puddelhund. Originalen, som er af norsk Gellebæk marmor, har man med pietet opbevaret i et undervisningslokale i den gule længe. Abildgaard anskaffede sig hunden, mens han som ung studerede i Rom.

Da Abildgaard vendte hjem og blev professor ved Kunstakademiet, fik han den unge Bertel Thorvaldsen som elev, og sidstnævnte vendte efter 41 år i Italien tilbage til samme have. Her blev mesteren fotograferet udendørs i arbejde med et relief.

Fotografiet, en daguerrotypi som dateres 1840, er også blevet et stykke historie. Det er nemlig Nordens ældst bevarede fotooptagelse.

Huggehaven har dog ikke altid fungeret som åndehul for Akademiets kunstnere. Oprindeligt var den en del af den prægtige slotshave, som tilhørte den gård (senere kaldet Charlottenborg), Ulrik Frederik Gyldenløve lod bygge ud til Kongens Nytorv i årene 1672-77. Denne have var så fin, at man herfra leverede meloner og andre frugter til hoffet. I 1677 fik Universitetet overdraget haven til brug for botaniske studier, men allerede i 1874 måtte den opgives.

Hyskenstræde

Hyskenstræde regnes for en af Københavns ældste gader, første gang nævnt 1480 som "thet gamle Hyskenstræde". Oprindelsen til det sære navn skal formentlig søges i det offentlige nødtørftshus Østre Mag (mag = bekvemmelighed), som var anbragt på pæle i stranden ud for strædet. Sådanne bekvemmeligheder kaldtes også hyskener, en afledning af det plattyske "Hyseken", der betyder små huse. Ved slutningen af Valdemar Atterdags regeringstid, i juli 1373, omtales denne københavnske nødtørftsanstalt som Hysekebro.

Stedet har i nyere tid haft flere ansete beboere, således dr. theol. Christian Bastholm, som 1782 var indlogeret i Hyskenstræde 3. Bastholm nød titelen ”kongelig første Hofprædikant” og berømmedes for sin veltalenhed. I en nytårsprædiken nogle år tidligere havde han lovprist det Himmelske for de goder, Danmark var velsignet med: ”Intet Jordskielv begraver Indbyggerne under Gruset af deres nedfaldne Boeliger. Himmelens Sluuser ere aldrig tillukte for os, Solens Heede svier ikke Jordens Frugter; Ingen anstikkende Sygdomme blotte Landet for sine Dyrkere, og Stæderne for deres Borgere. O! Dannemark!”

En anden kendt beboer i Hyskenstræde var arkitekt og lærer ved Kunstakademiet N. S. Nebelong, som 1851 havde værelser i nr. 10.

Hyskenstræde 9 er opført 1834, når facaden undtages, som stammer fra en bygning rejst 1798-99. Bygherren var Christian Carstens, overlærer og inspektør ved Skt. Petri Kirkes Skole.

Højbro Plads

Højbro Plads etableredes efter branden 1795, da man efter stadskonduktør J. H. Rarwerts og stadsbygmester Peter Meyns forslag nedlagde en række smågader. Det gjaldt også husblokken mellem Færgestræde og Højbrostræde, to stræder der ledte fra Amagertorv til Stranden. Herved opnåede man en åben

[Side 132]

plads. Husrækken Højbro Plads 9-21 er et glimrende eksempel på det nyklassicistiske byggeri efter branden 1795.

Højesteret

Højesteret, som i dag har adressen Prins Jørgens Gård 13, måtte flytte adskillige gange før sin nuværende bopæl.

Indtil 1660 havde man i Danmark Det kongelige Retterting, hvor domsmagt og lovgivende myndighed udøvedes af samme personer, nemlig kongen og rigsråderne. Frederik 3. gav 14. februar 1661 riget en ny øverste domstol - Højesteret kaldet - der trådte i Det kongelige Rettertings sted. I den nye ret afsagde dommerne fortsat domme i kongens navn, men de havde ikke længere indflydelse på den lovgivende magt.

Højesteretten fik til huse på Københavns Slot, i den fløj, der lå presset ind mellem Blåtårn og riddersalsfløjen. Her havde det tidligere retterting også fungeret. Den nye institution forblev på Slottet indtil 1712, hvorefter det flyttede til Det ridderlige Akademis bygninger på Nytorv. Dette lærdomssæde havde kun haft kort levetid, oprettet 1691 og atter nedlagt på grund af manglende tilslutning i 1710. Her var altså ledige lokaler, som benyttedes, mens slottets ombygning stod på.

Noget senere flyttede retten til Frederiksberg Slot og i 1731 befandt den sig på Københavns Rådhus, skønt dette endnu ikke var færdigbygget. Men kongen ønskede, at det skulle være der, i de ”32 Mænds Sal”. Her holdt man retten indtil marts 1741, da den nye højesteretssal kunne tages i brug på Christiansborg Slot.

[Side 133]

I det næsten færdiggjorte slot indstallerede man Højesteretten i den søndre fløj med udsigt til Proviantgården. Højesteretssalen var slottets tredje største sal, kun overgået af Riddersalen og Kongens Galleri. Den målte i længden ca. 30 meter og blev udstyret og smykket efter funktionen. Loftets udsmykning var man meget optaget af. Hendrick Krock skulle oprindeligt have malet til det, men døde, før en leverance var mulig. En venetianer ved navn Hieronimo Miani fik så hvervet.

I første omgang malede Miani et billede, der forestillede ”Kong Cambis af Assyriens Historie og den urette Dommer Sisani, hvem han hugger Hovedet af”. Da hofbygmester Eigtved imidlertid kritiserede hans maleri, det var åbenbart for dystert, måtte han udføre et nyt. Det fik titlen ”Lasternes og Uretfærdighedens Flugt for den retfærdige Guds Åsyn”. Vi har ingen stik eller skitser bevaret af det, men man kunne forestille sig, at Guds åsyn var fremstillet som et øje i en trekant, hvorfra der udgik strålebundter, der atter indhylledes af skyer. Denne billedtype var almindelig i pietismens kirker.

Den 18. januar 1741 kom Eigtved med en tegning til slotskommissionen vedrørende opsætningen af 44 konsoller langs loftet. Imellem dem skulle der modelleres 20 små felter og 14 store, alle med motiver til rettens inspiration. I de små felter tænkte man sig portrætter af græske, romerske og dansk-norske lovgivere. Blandt de antikke lovgivere foreslog Eigtved: Lykurgos, Solon, Cato, Cicero og blandt de danske Valdemar den Store, Frederik 3. og Christian 6. Valget af Frederik 3. var i særdeleshed indlysende, eftersom han havde indstiftet Højesteret 1661, indført enevælden 1660 og givet Kongeloven 1665. Kommissionen ønskede dog antikkens lovgivere fjernet, så programmet fik en ren nordisk repræsentation. I de store felter mellem konsollerne skulle være bøger, sceptre, sværd og diverse ”trofæer”, som hørte Højesteret til. Hele dette arrangement skulle vise de retfærdiges belønning og de ondes straf.

I salens øverste ende skulle kongen præsidere. Til dette formål udførte hofsnedker Schäfer en 3-trinet forhøjning, hvorpå en tronstol skulle stå. Tronhimmelen var udsmykket med et maleri, i hvilket Jehova viste sig i sin herlighed omgivet af englehoveder. Over himmelen var anbragt et topstykke med kroner og trævildmænd samt knapper med vajende strudsfjer. Tronstolen havde man ikke behøvet at snedkerere til lejligheden, for den stammede fra Frederik 3.s tid. Christian 6. havde anvendt den ved sin salving i 1730 og sidst var den blevet brugt i kongens galleri i det nybyggede Christiansborg under indtogshøjtideligheden i november 1740.

I den modsatte kortsider af salen var en ballustrade i hele dens bredde som skel mellem publikum og deltagerne i retshandlingerne. Publikum havde adgang til salen på gulvet foran ballustraden, men når der skulle voteres blev det vist udenfor. Ved hver langvæg i salen stod et langt egetræsbord beklædt med blomstret plyds, hvor assessorerne skulle indtage deres pladser.

Assessorembedet svarede til det nuværende højesteretsdommerembede og embedsdragten afhang af rang. Jonge skrev herom: ”Ridderne af Elephanten og Dannebrog, og de, som med dem have Rang, saa og Kammerherrerne bære lange Talarer af carmosinrødt Fløjel med violet Underfoer og et bredt Slag af violet Sarge de Soje paa begge Sider fra Halsen og ned til Fødderne. De øvrige Assessorer havde ligesaadan Dragt, dog med den Forskiel, at Talarerne ere af carmosinrødt Damask”. Efter Christiansborgs brand 1794, placeredes Højesteret i Prinsens Palæ, hvor den holdt sine møder i riddersalen. I 1854 overtog retten lokaler i Det Schackske Palæ på Amalienborg, indtil Christian 9. flyttede ind i 1865. Den nuværende bygning for Højesteret i Prins Jørgens Gård blev taget i brug i 1919.

Hørup-monumentet

Hørup-monumentet i Kongens Have ved hjørnet af Gothersgade og Kronprinsessegade blev rejst 1915, efter at man 1902-06 havde skaffet penge dertil ved en landsindsamling. Mindesmærket er en hyldest til politikeren Viggo Hørup, der var medlem af bondepartiet Venstre, hvor han placerede sig stærkt i den

[Side 134]

radikale fløj, den gang kaldet Venstrereformpartiet. Som ingen anden af periodens politikere forstod han at formulere de politiske slagord, i slutningen af 1870erne således ”Ingen over og ingen ved siden af Folketinget”. Den parlamentariske styreform var hans hjertesag, og i kampen mod den konservative konseilspræsident J. B. S. Estrup, der styrede på provisoriske love, var han en af de stærkeste. Da Estrup 1. april 1885 havde gennemført den provisoriske finanslov for 1885-86, holdt Hørup en måneds tid senere en tale i sin valgkreds (Køge) i landsbyen Havdrup. Her sagde han bl.a.: ”1 sidste Instans appellerer vi til Folket, og vi har naaet sidste Instans. Vi staar hverken paa Grundlovens Grund eller paa Lovens Grund eller noget af den Slags. Vi staar paa bar Bund. Danmark er traadt ud af de fri Staters Række. Vi har ingen Bevillingsret længer, og en fri Forfatning uden Bevillingsret, det er en Sky uden Regn, der driver over Landet som et bedrøveligt Vejr, men der er ingen Grøde i den”.

Talen i Havdrup havde J.F. Willumsen i tankerne, da han langt senere, efter opfordring af Alice Bloch i 1903, begyndte skitserne til et mindesmærke over Hørup. Alice Bloch orienterede løbende Willumsen, som på det tidspunkt sad i Paris, og sendte

ham senere den del af tre-bindsværket ”V. Hørup i Skrift og Tale”, som netop var udkommet. Ligeledes

[Side 135]

blev Willumsen helt privat opfordret af Henrik Cavling til at interessere sig seriøst for opgaven, da Cavling tilkendegav, at en kreds af bidragydere ved landsindsamlingen gerne så Willumsen som vinder.

I begyndelsen af 1906 blev en konkurrence officielt udskrevet, som Willumsen vandt overbevisende efter et kolossalt forarbejde. Han havde rekvireret artikler, fotografier og personlige oplysninger for at komme tæt på den afdøde politikers personlighed. Endog spørgeskemaer lod han udsende, hvor Emil Hannover var en af modtagerne. Men Hannover svarede, at han kun havde kendt Hørup yderst lidt fra sin tid ved dagbladet Politiken, som Hørup havde grundlagt 1884 sammen med Edvard Brandes og Herman Bing.

Derefter fulgte fem udkast, et af dem, en portrætbuste fra 1905, er i dag placeret på Christiansborg. Under en rejse til Norge, hvor han drøftede opgaven med Bjørnstjerne Bjørnson, foreslog nordmanden, at Hørup kunne symboliseres ved en ræv, der farer løs på en flok gæs. Bjørnson havde fulgt den radikale bevægelse i Danmark. Willumsen gjorde dog kun en skitse efter denne ide. Det endelige forslag blev en én meter høj model af træ og voks, hvor folketaleren står med overskårne ben på en stor sokkel. Willumsen tænkte her på Hørup stående i en ladevogn ved et folkemøde. Der skjulte sidefjælene det meste aftalerens ben. Men denne højst originale idé blev kritiseret. Louis Bobé, som var kongelig ordenshistoriograf, talte siden ironisk om, at statuen var ”et hadsk Memento i Sten over en lemlæstet Kommunard eller en forulykket Arbejder, der, støttet paa sine Benstumper, ved sine Lungers sidste Kraft udslynger en Forbandelse over Kapitalismens Skændigheder”. Men Willumsens tanker sejrede og monumentet rejstes. På den ene side af soklen, der skyder sig frem som en plov, ses egetræet, et symbol på det liv, hans politiske tanker skabte. De øvrige billeder viser bøndernes liv gennem tiderne. Nazisterne ødelagde monumentet med en bombe i marts 1945, hvorefter en ny statue støbtes og indviedes 1949.

|

Ildebrande

Ildebrande af større omfang har gennem århundreder hærget København. 1386 brændte kvarteret omkring Vor Frue Kirke, der selv blev ødelagt. Da Christian 4. kronedes 29. august 1596, blev højtideligheden fulgt op med ti dages festligheder, hvorunder en brand fortærede 14 huse. 14.-15. november 1685 nedbrændte 40 gårde i

Endeløsstræde, Badhusstræde og Vimmelskaftet, men den første bybrand af katastrofalt omfang fandt først sted i begyndelsen af det følgende århundrede. Onsdagen den 20. oktober 1728 afløstes et byget vejr af en stærk sydøstlig storm. Om natten så vagten ved Vesterport pludselig flammer slå ud af taget på et lille hus ved Vestervold (hvor nutidens Paladshotel ligger). I våningshuset boede en marketender og en lysestøber. Stormvejret drev ilden over mod nabohusene i Skt. Klemensstræde og ved brandværnets fremmøde, havde ilden allerede fået overtaget. Et par timer senere nåede ildhavet Studiestræde. Katastrofen kom helt bag på myndighederne, for kommandanten bandede og hersede blot med sine soldater, så de var aldeles udkørte om morgenen, mens politimester Hans Himmerich til gengæld var så fuld, at han måtte sove rusen ud på tømmerpladsen ved Skt. Annæ Plads. Da ilden havde raset i tre dage, var Vor Frue Kirke, Skt. Petri, Helliggejst, Trinitatis, det halve Vajsenshus og rådhuset nedbrændt, dertil kom det meste af universitetet samt 11 professorgårde. I alt blev 74 gader med omtrent 1670 huse lagt i aske. Endnu ved juletid var byen en askehob og folk måtte indrette sig midlertidigt i deres kældre. Primitive skure på hustomterne opførtes også. Et praktisk resultat af branden blev indførelsen af brandforsikring. Af katastrofen flød temmelig megen digtekunst, ofte meget patetisk, men velment. I et digt "Kiøbenhavns Taare", skrevet af Jørgen

[Side 136]

Friis og trykt hos Ove Lynow, "boende paa Vandkonsten", fortæller følgende to vers:

Som naar det store Hav vil overskylle Landet,
 Og Demning bryder ud, som skulde holde Vandet,
 Saa hastig var det og den røde Hane kom
 Og jog saa mangen een fra Huus og Ejendom.
 Forskrekkeligt at see de Gniste-Fulde Vinger,
 Hvormed hand sig omkring paa alle Kanter svinger
 Hand fløj omsider op paa Kobber-takte Spiir
 Saa Byen haver mist sin Herlighed og Ziir.

Da de nye huse opførtes, blev det skik at opsætte små mindetavler med inskriptioner om branden. En af de siden hen forsvundne tavler, som blev opsat i Klosterstræde på Bryggerlaugets hus, lød:

Du store Ildebrand,
 Du store Herrens Riis,
 Som straffed mangen Mand
 Og gjorde stor Forliis,
 Du og har rammet mig.

Men nu igien det staar,
 Hvorfor jeg takker Dig,
 Saa meget Jeg formaar.

Den næste store bybrand brød ud 5. juni 1795 om eftermiddagen, efter sigende i noget tømmer på Gammel Holm. Atter sørgede en kraftig vind for at sprede bålet, langs Kanalen gik flammerne ned til kvarteret omkring Nikolaj Kirke. Først ved aftenstid den 7. juni standsede ilden ved Volden på den anden side af Teglgårdsstræde. I en avis kunne man om mandagen den 8. juni i et referat læse, at ilden havde opbrændt hele spiret på Nikolaj Kirke. ”som ved sit Fald satte alle underliggende Gader i Brand”. Efter branden gik der rygter om mordbrand og sabotage, som det fremgår af et brev fra de følgende dage: ”Om Engelskmanden eller Russen er Ildens Ophav, kan vel endnu ikke Afgiøres...” Ved opgørelsen over katastrofens omfang noteredes det, at henved 55 gader med over 950 ejendomme var blevet ildens bytte. Kollektkommissionens protokoller viser, at ialt 3442 familier blev ydet hjælp, hvilket omtrentlig svarer til mellem 10.000 og 15.000 personer. Assuranceværdien for de nedbrændte ejendomme oversteg 4½ million. København hærgedes af sin tredje store brand, da den engelske hær 2.-5. september 1807 bombarderede byen. Ifølge major H. J. Bloms senere beskrivelse af begivenhederne faldt de første ”Prøvekast af fiendtlige Bomber paa Kongens Nytorv” kort efter solnedgang den 2. september. Kort efter fulgte en regn af bomber, granater, brandkugler og raketter (de Congreweske raketter). Her nedbrændte 290 ejendomme de næste dage, mens 1500-1600 blev beskadiget i større eller mindre grad. 2.000 indbyggere omkom eller såredes ved den lejlighed.

Ildebrandshuse

Ved Københavns brand i oktober 1728 gik omkring 1670 ejendomme op i lys lue, en enorm udfordring til stat og bystyre, for hermed var der skabt mulighed for at regulere det middelalderlige gadenet og forbedre byggeriets standard. Byen skulle også gøres mindre brandfarlig og tillige smukkere.

Den 18. marts 1729 oprettedes den kgl. bygningskommission og samme dag gav kongen ordre til, at myndighederne udstedte en forordning med følgende krav til byggeriet”. . . Vi have bragt udi Erfaring, at der ikkun skal være en maadelig Forskel imellem Bekostningerne paa Grundmuurede Bygninger og Bindings Verk, det og er uimodsigelig, at det under Guds Naadige Beskiermelse geraader til meere Sikkerhed for Indvaanerne, at alle Bygnin-

[Side 138]

ger her i Staden efterdags opføres af Grundmuur;...”

De forarmede borgere formåede dog ikke at efterleve påbudet. Snart skød det ene bindingsværkshus op efter det andet, hvilket i 1730 fik myndighederne til at ophæve samme forordning. Inden da havde overlandbygmester J.C. Krieger fisket i rørt vande ved i 1729 at udgive en lille bog, hvori han påpegede fordelene ved det grundmurede hus frem for byggeri i bindingsværk. Krieger serverede endog tre ”typehustegninger” for læserne, vel i det forfængelige håb, at han kunne redde sig nogle kunder i de kommende måneder. Husene var af gavlkvisttypen, en udformning, som allerede var kendt før 1728-branden. Herom vidner gavlkvisthuset i Nyhavn 9, som opførtes 1681, blot med stejlere gavl end Kriegers huse.

Overlandbygmesterens meget ornamenterede typehuse synes ikke at have haft nogen efterspørgsel, hvorimod mere simple udgaver opførtes i de kommende år. Af disse smukke huse er endnu bevaret en del ud til Gråbrødre Torv, i Åbenrå og i Nybrogade. Fælles for disse huse er en bredde på 4-5 fag, en højde på 3-4 etager og trappen, som fører op til gadedøren.

Det københavnske hus byggeri efter 1728 gjorde åbenbart indtryk i provinsen. To borgere i Holstebro indgik i 1751 væddemål om, hvor høje husene kunne være i hovedstaden. Den ene påstod, at der forekom huse syv lofter (etager) høje, hvad modparten betvivlede. Da striden ikke kunne løses, kom den for retten, siden for Viborg Landsting. Her indhentede man ekspertudtalelse fra Københavns stadsbygmester, som forklarede, at beboelseshuse kun nåede fire etager i vejret. Derimod kunne magasiner, sukkerhuse o. lign. være syv lofter høje.

Immanuelns Kirke, Forhåbningsholms Allé

Immanuelns Kirke er opført for ”Københavns Valgmenighed af 1890”. Den 8. september 1892 blev grundstenen nedlagt og 29. oktober 1893 indviedes kirken. Tegningerne leveredes af arkitekt Andreas Clemmensen, en af historicismens fremtrædende arkitekter, der efter sin afgang fra Kunstakademiet i 1875 arbejdede for J. D. Herholdt og professor Hans J. Holm. Clemmensens interesse for det stilhistoriske gjorde ham velegnet til opgaven. Med udgangspunkt i den romanske arkitektur udformede han Immanuelns Kirke som et langhus med halvrund afslutning i øst. Vestfacaden forsynedes med rundbuet portal, der over et blindgalleri efter lombardisk skik og øverst en dobbelt rundbue med søjle. Som byggemateriale valgtes røde tegl af munkestensformat og lagt i munkeskifte. 1904-05 rejstes tårnet, her efter tegninger af Andreas Clemmensen og Rasmus Rue. Dets sammenbygning med menighedshuset giver campanilens virkning.

Det indre fremtræder hvidkalket, har tøndehvælv, mens pulpituren er anbragt på langsiderne. Orgelpulpituret ses over hovedindgangen i vest. Det monumentale alterbillede, ”Den første pinsedåb”, blev 1904 malet og skænket til kirken af Niels Skovgaard, mens den udskårne, mørke træramme skyldes Niels Larsen Stevns. Familien Skovgaard har også præget rummet på anden måde, således har Joakim og

Niels i fællesskab med Niels Larsen Stevns dekoreret prædikestolen, og det brode-rede altertæppe er af Joakim S.

Istedgade

1858 blev denne gade anlagt, i første omgang blot fra Abel Cathrines Gade til Eskilsgade, senere udvidet i begge retninger. Gaden gemmer sin mest ejendommelige bygning, nemlig Den kgl. Skydebanes teglstensmur, der rejser sig som en anden teaterkulisser med tårne og brystværn. Fra Istedgade nr. 68-80 er der gennem en port adgang til haven bag ved Bymuseet. Det nygotiske bygningsværk opførtes 1887 efter tegninger af arkitekt L. Knudsen.

J

"Jacob Holmblads Gård

Sølvgade 38, blev opført 1776. I princippet er gården to sammenbyggede huse, hvis fælles facade er udfor-

Side 139]

met med risalitter efter Eigtvedsk forbillede, dog uden den tilsvarende harmoni. Hvor Eigtved-perioden (1740erne og 50erne) dyrkede den tre vinduesfag brede risalit, er der kun to fag brede i Sølvgade-huset. Ligeledes er et yderfag fra hvert af "husenhederne" udeladt i sammenstødet, hvad der gør facaden sammenpresset. Til ejendommen hører også side- og pakhuse, alt sammen opført for farver Jacob Holmblad, som døde 1806. Hans efterkommere blev driftige fabrikanter af sæbe, lim, lak, stearin og farver.

Jarmers Tårn

Jarmers Tårn ligger som en sidste stump af det gamle voldanlæg, der i middelalderen omgav København mod land; i dag blot en ruin af røde munkesten på en ø i den hidsige trafik ved hjørnet af Nørre Voldgade og Vester Voldgade. Da den vendiske fyrst Jaromir (Jarmer) af Rügen i april 1259 angreb byen, gennembrød hans mænd det afsnit af volden, som omtrentlig har ligget ud for det nuværende Studiestræde. Københavnerne mindedes begivenheden ved endnu i slutningen af middelalderen at kalde stedet for Jarmers Gab. Navnet Jarmers Gab nævnes således 1496, da Jes Olsen betalte jordskyld af "en Gaard ved Jarmers Gab, vesten i det gamle Raadhusstræde næst Plankerne tvært over for Apotekerens Have paa det andet Hjørne". Et dokument fra samme år fortæller også, at Lars Andersen erhvervede en grund ved "Jarmers Gab".

Da man i 1520'erne rykkede vestfronten (byvolden med plankeværk) længere ud, blev Jarmers Gab heftet på det forsvarstårn, man rejste ved det nye værn. Under Christian 3.s belejring af København 1535-36 opstillede man byens mest langtrækkende kanon, kaldet "Den vrede Slange", ved siden af tårnet. På det første perspektivkort over det vestlige København (byen set fra landsiden), som publiceredes 1588 af Braun og Hogenberg, ser vi tårnet gengivet i to etager og med kegleformet

[Side 140]

tag som afslutning. Tårnet har oprindeligt stået åbent bagtil, men i forbindelse med Christian 4.s voldarbejder i 1607, lod man antagelig åbningen tilmure og begrave i jord. En hvælvet gang gav dog fortsat adgang til tårnet. I forbindelse med voldstykkets og bastionens sløjfning i 1884, blev ikke blot tårnet, men også en stump af den ældre bymur afdækket. Sidstnævnte fjernedes dog atter, da den syntes besværlig for kommunens gartnere. Nedrivningen beklagedes i det satiriske blad *Punch* med verset:

"Hil være den tænksomme Magistrat,
som værner om Fortidens Minder,
Saa bravt, at de alle må regnes til det Kjøbenhavn,
der forsvinder!"

Jernbaner

27. juni 1847 åbnedes jernbanen mellem København og Roskilde. Den første banegård, som lå i Dronningens Enghave (ligesom den nuværende), var en træbygning med to tårne flankerende et indgangsparti. 1849 skrev en provinsbo efter at have set stationen, at "Et Locomotiv kan trække 30, til 40 til 50 Vogne og føre dem 4 Miil i en Time, I hver Vogn er 6 Stuer..." Da banens videreførelse til Korsør blev åbnet 1856, viste den københavnske banegård sig allerede for lille, hvorfor den flyttedes over på den nordre side af Vesterbrogade. 22. juli 1863 åbnedes banen til Klampenborg og senere på året også forbindelsen til Lyngby.

Den nuværende hovedbanegård opførtes 1904-11 efter tegninger af H. Wenck. Bygningen fremtræder i røde mursten med dekorative detaljer i granit og indvendig ses de vældige trækonstruktioner, der bærer hallens to glastage. I dette århundrede var det en begivenhed, da Nørreport som eneste undergrundstation 1918 indviedes.

[Side 141]

"Jomfru Tidsfordriv"

Jomfru Tidsfordriv var vel byens mest legendariske original omkring århundredskiftet. Hun blev altid set med tjavset hår, der stak frem under en skævtsiddende hat.

Mærkelig halvforstyrret virkede jomfruen, som hun gik rundt i sin gamle frakke pyntet med masser af falmede tøjblomster. Cigarbånd kunne den også være dekoreret med. Dette fugleskræmsel bar også en spånkurv, som gemte smudsige bolcher. Hun uddelte smilende sine bolcher til alle og enhver. Om sommeren hørte en parasol med til udstyret.

Denne tragikomiske skikkelse gav anledning til mange historier. Folk hævdede, at hun i sin pure ungdom havde været en smuk ekspeditrice. Hun forlovede sig med en løjtnant, som imidlertid svigtede hende til fordel for en pige af bedre kår. På bryllupsdagen skulle hun have mistet forstanden. Den virkelige historie var lidet romantisk. Juliane Hansen var hendes borgerlige navn, født 1862 i et socialt dårligt miljø, og som halvvoksen stod hun uden forældre. Formentlig har hun været åndssvag fra fødslen, måske senere med en forstand som et seks-syvårigt barn. En tid var hun på Skt. Johannes Stiftelse, men kom fri efter eget ønske og levede derefter sit mærkelige liv i gaderne.

På folks spørgsmål svarede hun altid med de samme ord "For tidsfordriv" og fortsatte "Min mor er død", hvilket gav hende tilnavnet "Jomfru Tidsfordriv". Hun kunne godt lide at synge, og det hændte en juleaften, at hun sad på en trappe i Købmagergade og nynnede med sin spinkle stemme "Et barn er født i Betlehem". Nætterne tilbragte hun under de usleste forhold i Lille Brøndstræde, først på en kvist, siden i en kælder, hvor man en januardag 1907 fandt hende liggende dødssyg på en madras. Hun førtes til et hospital, hvor hun døde.

Var hendes liv fattigt, blev bisættelsen med

[Side 142]

pragt. Folk, der den dag kom til Skt. Johannes Stiftelsens lille kapel ved Blegdamsvej, måtte undre sig. Jomfruens kiste var dækket under et væld af blomster, store palmegrene hvælvede sig over hovedgærdet og langt ud over gulvet bredte kransene sig. Den fineste krans stod ved kistens fodende og bar brede rødhvide bånd, hvorpå der med guldbogstaver var skrevet "Fra Prinsesse Marie og Børn". Det var en sidste hilsen fra prinsesse Marie af Orléans, som var gift med prins Valdemar. Hun var blandt de få, som havde taget sig af jomfruen, og havde hver juleaften sendt hende en kurv med madvarer og varmt tøj.

Jøder

Europas storbyer gemmer megen jødisk kultur, det gælder også København. Allerede Christian 4. havde i sin tjeneste en jøde, hvis navn var Benjamin Mussaphia, og han fungerede som en slags hoflæge. Mussaphia udgav 1642 en pjece om ebbe og flod dediceret til kongen. 1651 var et mørkeår, hvor vist nok alle jøder udvist af København. Alligevel fik disse dygtige folk udvirket, at man 1657 generelt gav de sefardiske jøder lov til at drive handel i Danmark og dermed også i København (ved

sefardisk forstås jøder udvandret fra Den iberiske Halvø). Disse folk skaffede pengelån til kongehuset eller leverede det udenlandske luksusvarer, selv krigsmateriel kunne de skaffe.

Frederik 3. gjorde vigtige forretninger med de sefardiske familier Teixeira og de Lima. 1669 skaffede brødrene Jacob og Samuel de Lima juveler for 10.000 rdl. til kongen, men efter Jacobs død 1670 havde Samuel ikke kapital til yderligere forretninger. Den portugisiske jøde Manuel Teixeira drev vigtig bankiervirksomhed i Hamborg og ydede store lån til rentermester Henrik Müller. En særlig gunst blev ydet Israel David, Christian 5.s hofjuveler, som boede i Altona. Han fik 1681 tilladelse til at bosætte sig i København og nyde personlig religionsfrihed. Samme begunstigelser opnåede hans kompagnon Meyer Goldschmidt den 6. oktober 1683, hvorefter han etablerede sig med et tobaksspinderi i København. Eftersom tobakken i 1600-tallet mest

var berømmet som lægemiddel, anvendt i salve og klyster, ja, tobaksrygning endog anbefalet som forebyggende middel mod pest, har det københavnske publikum sikkert været godt tilfreds med denne ordning. Flere rige ashkenaziske (tysktalende) jøder fulgte efter og de opnåede også ret til at spinde og handle med tobak mod at erhverve sig fast ejendom.

Den 16. december 1684 gav man de københavnske jøder ret til at holde morgen- og aftenbøn i Davids og Goldschmidts huse. Dog skulle det finde sted ”inden tillukte Kamre og foruden nogen Prædiken, saa at ingen Forargelse deraf aarsages”.

Gudstjenesterne, der afholdtes i Goldschmidts hjem, måtte ”lide” under, at han skiftede bopæl: Rådhusstræde, Badstuestræde, Slotsholmen og Højbrostræde. I øvrigt fik menigheden i slutningen af 1680'erne sin egen rabbiner; retsligt blev den københavnske rabbiner underlagt overrabbineren i Altona. 1694 etablerede den tyske menighed sin egen kirkegård på Nørrebro ved nuværende Møllegade, senere også benyttet af portugiserne.

Skønt ghettoer aldrig blev en del af de københavnske jøders historie, var de endnu i 1700-tallets begyndelse ildeset af mange medborgere og myndighederne. Magistraten skrev i 1726 om ”deres Handel og Vandel, der lige saa vel er hemmelig som aabenbar, at vi ej tillige skal erindre og tale om den højst fordærlige Trafik med Aager og ubillig Rente af rede Penge, som de udlaane, og hvor nær de ligesom udsuge trængende Folk, som maa betjene sig af dem til at søge Penge til Laans”.

Myndighederne så overhovedet strengt på tilgangen af nye jøder. Det var forbudt en jøde at komme til byen, hvis ikke han ejede mindst 1000 rigsdaler. Var pengepungen for let, kunne straffen blive arbejde i skubkarren i Kastellet. For en fattig jøde var der som regel kun en udvej, at lade sig døbe. Dette gav ham det eftertragtede borgerskab, men også let adgang til kongelige privilegier. I 1727 fik to nyligt døbte jøder retten til at virke som skomagere og skræddere.

Læderstræde blev i 1700-tallet fast tilholdssted for de troende. Her åbnedes 1743 en syna-

[Side 143]

goge (nu nr. 13) og den fungerede indtil branden i 1795. I Højbrostræde var der jøder, som solgte brugt tøj, messingurnøgler og andet kram til en billig penge, i særdeleshed piskebånd i mange kulører. Sælgere af sidstnævnte artikel kaldtes populært for piskebåndsjøder.

Holberg, som iagttog så mange sider af det københavnske samfund, benyttede også jøder i sine skuespil. I "Ulysses" figurerer de som udlejere af maskeradeklæder, og i "Den ellefte Juni" skildres en jøde som vekselerer på Børsen. Holberg lader ham fortælle, at han ikke er nogen "Smautz", et øgenavn, der klæbde ved de tyske jøder. Men dy sig kunne Holberg ikke, når det gjaldt om at gøre nar ad jødepræsterne. I "Maskeraden" er Henrik udklædt som jødepræst med et langt sort skæg.

Som et led i integrationen i det danske samfund stiftedes Den jødiske menigheds Skoler, hvor børnene skulle lære at læse og skrive dansk. Således oprettedes 1805 Den mosaiske Drengeskole i Skindergade, mens en tilsvarende for piger åbnedes 1810 i Pilestræde under navnet Carolineskolen (opkaldt efter arveprinsessen).

Allerede 1788 havde jøderne fået adgang til Københavns forskellige laug.

Takket være de trygge forhold, regeringen havde givet de danske jøder, fik de betydelig indflydelse på landets økonomiske forhold. Men det gav bagslag, da statsbankerotten 1813 var en kendsgerning. Intet var naturligere end at gøre jøderne til syndebukke derfor. Samme år udkom et tysk skrift med antijødisk indhold, som den ellers så frisindede teaterdirektør Thomas Thaarup havde ladet oversætte til dansk. Pamfletten rejste en storm i danske åndskredse, senere kaldet den litterære jødefejde, idet Jens Baggesen og den unge St. St. Blicher forsvarede de angrebne, mens andre støttede det Thaarupske synspunkt. Frederik 6. støttede dog også jøderne i denne sag, og 29. marts 1814 fik de danske jøder deres Magna Charta. Heri fik de på væsentlige punkter ligestilling med danske borgere, ligesom Det mosaiske Trossamfund anerkendtes.

Atmosfæren var dog spændt i København

[Side 144]

og 4. september 1819 begyndte ballademagere at knuse ruder og sætte antijødiske plakater op. Uroen var endnu engang inspireret af Tyskland. Værst var det, at der flere steder i byen blev skrevet "Jødekonge" på murene, hvilket myndighederne opfattede som en fornærmelse mod den enevældige Frederik 6. Man nedsatte derfor en særlig kommission, der pådømte 160 sager, og der blev taget hårdt fat på ballademagerne. Først med grundloven af 1849 gav man jøderne fuldstændig politisk ligestilling.

I 1800-tallet satte jøderne deres præg på det københavnske åndsliv. Meir Goldschmidt, i øvrigt en efterkommer af Meyer Goldschmidt, udgav det satiriske ugeblad Corsaren. Det udkom første gang i oktober 1840 og fik, trods

beslaglæggelser, efterhånden 3.000 abonnenter, der ivrigt læste om tidens nye tanker lige fra socialismens ideer til den berømte fejde med Søren Kierkegaard.

Sidstnævntes voldsomme kritik af Corsaren fik sluttelig Goldschmidt til at afhænde bladet i efteråret 1846, hvorefter han bitter rejste til Tyskland.

En ligeså central betydning fik brødrene Georg og Edvard Brandes, den første som banebrydende litteraturkritiker, den sidstnævnte som fremtrædende politiker og medstifter af "Politiken" i 1884. Også familien Hannover bør nævnes, først og fremmest lægen Adolph Hannover, hvis lille bog om mikroskopet og dets brug (udgivet 1847) oversattes til tysk, fransk, engelsk og hollandsk.

Adolph Hannovers søn, kunsthistorikeren Emil Hannover, som blev direktør for Kunstindustrimuseet, har levende skildret sit jødiske barndomshjem. Tiden var 1870erne og skønt det ikke var ortodokst, blev hensyn taget. Man undgik at køre med omnibussen om lørdagen for ikke at vække forargelse. "Jeg ved, at vi engang om Aaret, ved den store Forsoningsfest, alle valfartede til Synagogen i Krystalgade for, som Fader sagde, at vise, at vi regnede os for henhørende til Menigheden".

Foruden af være kunstkritiker ved dagbladet Politik en udnævntes Emil Hannover 1911 til direktør for Den Hirschprungske Samling, hvis indretning han havde ledet.

K

Kaffedrikning

En kretensisk student, Nathaniel Conopius, som i 1640erne opholdt sig i Oxford, siges at have været den første kaffedrikker på de kanter. 1665 nævnes drikken første gang i København, hvor lægen Thomas Bartholin skrev i et brev: "Kaffen har meget hurtig sat sig paa Herresædet hos Evropas Hoffer, ikke just fordi den smager godt, men fordi den er noget nyt; man siger, at den giver Madlyst og gjør Aarvaagen. Saaledes har man her Lejlighed til at sande Senecas Ord, naar han skriver: Daarligheder fremkalde let Uorden, det sande derimod gaar langsomt frem og holder Maade".

Den orientalske drik blev snart mere kendt i København som i de andre europæiske storbyer, og i begyndelsen af 1700-tallet blomstrede the- og kaffehusene op. Da Holberg 1722 skrev sin komedie "Jean de France", siger Jeronimus (3,4): "Tænk engang, forgangen Dag, da jeg og vilde være lidt alamodisk og gik paa et Kaffehus, maate jeg give en Rigsort (møntenhed) for nogle faa Kopper". Mens Johan Henrik Tauber, senere rektor i Horsens og Odense, studerede i København i 1760erne, var kaffedrikning blevet almindeligt udbredt og kunsten at spå i kaffegrums kommet til. Tauber fortæller om en kvindelig bekendt til sin familie, at "hun gav sig ud for at kunde spaa af Folks Hænder og af Kaffekopper, ventelig for at have hos alle troskyldige, som troede hende fri Kaffe".

Fra 1770erne blev kaffehusene ofte den naturlige ramme om det opblomstrende klubliv, som f.eks. Neergaards Kaffehus i Badstuestræde, det "engelske Kaffehus" på

Christianshavn og kaffe- og theskænker Juuls hus i Læderstræde. Da svenskeren J. E. Angelin besøgte København 1805, nævner han, at "Några Kaffehus utmarka sig i synnerhet för ett godt choklad och eleganta rum". En statistik fra 1857 dokumenterer det store forbrug, som på den tid prægede københavnerlivet. Dette år

Side 145]

importerede byen for 1.215.547 rigsdaler kaffe, men kun for 162.035 rigsdaler the; dog skal det tilføjes, at kaffe også den gang var væsentlig dyrere end the.

"Kalkeballen"

Kalkeballen, et folkeligt navn for en teaterbygning, som blev opført 1819 i Store Kannikestræde og atter nedrevet 1918. I dens sted er KFUK's bygning. Baggrunden for teatrets tilblivelse var de mange klubber omkring 1800, der stadig var på jagt efter egnede lokaler til fremførelse af digte, dramaer og skuespil. Blandt de teaterbegeistrede var også en ung organist ved Sankt Petri Kirke, Jacob Laurentius Lassen. Han havde efter Københavns bombardement 1807 opkøbt fire grunde med "Rudera og Fundamenter", der lå i vinklen mellem Store og Lille Kannikestræde. Matriklerne blev solgt for 1.400 rigsbankdaler af en brygger ved navn Achilles. 1819 var byggeriet så fremskredent, at Lassen kunne forsikre ejendommen for 12.000 rigsbankdaler, og året efter var etablissementet fuldført. Indretningen var enkel, idet stueetagen rummede en restaurant samt "Konversations Lokalet", hvor aktørerne kunne øve sig. Opgangen til salen måtte foretages ad en "smal, steil og smudsig Trappe, og derfra kom man til Tilskuerpladsen først ind i et større Værelse, hvor der var en Buffet af malet Fyrretræ, garneret med Flasker og lidet appetitligt Smørrebrød". Således skrev den københavnske forfatter og journalist Jacob Davidsen i 1880.

Skønt scenen var lille, et snoreloft manglede og belysningen bestod af tællelys og tranlamper, kom der efterhånden gang i teatret. Først benyttedes det af selskaber med kortere levetid, f.eks. det i 1820 stiftede "Erindringen" eller foreningerne "Constantia" og "Dramaturgien". Holbergs stykker blev ofte spillet, Wessel måtte også holde for. 1825 forlod J. L. Lassen København for at etablere sig i Hamborg, hvorefter hans broder overtog teatret. Derefter solgtes etablissementet 1832 til Wilhelm Schæffer, og efter hans død fortsatte enken med at drive det.

Madam Schæffers teater blev en interessant periode. Man opførte marts 1840 Holbergs "Kilderejsen" til fordel for Steen Steensen Blicher i Jylland, og Louise Rasmussen, senere kendt som Grevinde Danner, medvirkede ved flere forestillinger i "Kalkeballen". Teatrets øgenavn opstod formentlig i 1840'erne, sikkert en hentydning til, at dilletanterne serverede "stærk kost", skrappe sager for publikum, hvilket var som en skarnbøtte. 1864 indrettedes bygningen til dansesal, men navnet levede videre i københavnerens erindring.

Kancellibygningen (Den røde bygning), Slotsholmsgade 4

Kong Frederik 4. lod 1715-20 opføre ”Kollegiebygningen” (nuværende ministerialbygning) på Slotsholmen. Ind over den planlagte byggegrund strakte sig den nærliggende Proviantgårds udbygning, kaldet Bagerset, som 1714 måtte fjernes for at skaffe plads. Generalbygmester Johan Conrad Ernst, som var ansvarlig for bygningens udformning, tegnede et trefløjet anlæg med hovedfacaden vendt mod Børsen. Som byggematerialer anvendtes røde tegl, mens sandsten benyttedes til de dekorative detaljer. Et motiv, som allerede anvendtes i renæssancen, er de vekslende segment- og trekantsfrontoner.

Imponerende er segmentfrontonen, der afslutter midtpartiet med port. Det er et hovedværk i de danske gavles og frontoners historie, og relieffet skyldes billedhuggeren Johan Christopher Sturmberg (død 1722). Her ses kongens buste anbragt imellem Krigens og Fredens atributter, en nydelig erindring om Store Nordiske Krig og dens afslutning 1720, hvor kongen havde vist stor fasthed under de hårde fredsforhandlinger. Indvendig er stukarbejder af italieneren Anthoni Auzoni og malerier af Hendrick Krock.

Kartoffelrækkerne

Kartoffelrækkerne er den populære betegnelse for kvarteret mellem Øster Farimagsgade og Sortedamssøen. Byggegrundene havde tidligere været gartnerjord med kartoffeldyrkning, hvad der sammen med de små haver og lave huse gav anledning til navnet ”Kartoffelrækkerne”.

Byggeriet må ses som et led i de mange fore-

[Side 146]

tagender, der fra midten af 1800-tallet sigtede mod at skaffe arbejderne bedre boliger i modsætning til tidens grove byggespekulationer. Det første skridt, hvad Kartoffelrækkerne angår, blev taget 1865, da arbejdere fra Burmeister og Wain stiftede ”Arbejdernes Byggeforening”. Initiativet dertil blev taget af distriktslæge F. F. Ulrik og de første ti huse rejstes på en skænket grund ved den senere Sverrigsgade på Amager. 1868-69 opførte foreningen 12 huse i Schönbergsgade på Frederiksberg, men mest bemærkelsesværdigt var planlægningen af boligkvarteret Kartoffelrækkerne, der omfattede 480 huse.

Byggeriet finansieredes ved et ugentligt kontingent på 1 mark, efter den store møntreform i 1875 ændret til 33 øre. Husene, der blev rejst i årene 1873-89, fordeltes når de var færdige til medlemmerne ved lodtrækning. Hvert rækkehus var disponeret til to familier og havde både forhav og gård.

Kastellet,

se Citadellet Frederikshavn.

Kattesundet

Kattesundet forekommer som gadenavn i en række købstæder, i Haderslev, Nakskov, Svendborg og Ålborg, og ligesom i København er der tale om ret smalle stræder. Antagelig har Kattesundet fra først af betegnet et snævert farvand og en næsten tilsvarende betydning har navnet Kattegat, der blev givet i 1600-tallet og var et lån fra hollandsk sømandssprog. Hos de hollandske søfarende betød Kattegat et farligt og vanskeligt farvand, men grundbetydningen er 'kattehul', en passage, hvis hul kun en kat kan slippe igennem. Senere sprogbrug har overført ordet kattesund på de smalle stræder fra middelalderen.

Til støtte for denne tolkning kan nævnes, at der i flere købstadsgader af dette navn tidligere løb et lille "sund", måske en rende der fra bykernen banede sig vej ud mod byvolden. I begyndelsen af 1800-tallet var der således i Ebeltoft en bro over "det saakaldte Kattesund paa Gaden". I Malmö talte man i 1500-tallet om "Byens Vandløb i Cattesund" og tilsvarende har arkæologer fundet rester af bolværk i bunden af Svendborggaden Kattesundet.

Tidligere har man søgt andre forklaringer på Kattesundet, om det københavnske navn stod der 1827 en artikel i Borgervennen. Forfatteren hævdede, at det skyldtes "at Katte og andre Dyrs døde Aadsler der i Almindelighed ere udkastede".

I Kattesundet 12, et hus opført i slutningen af 1790'erne, boede 1847 naturforskeren, professor J. J. S. Steenstrup. Han studerede i 1830'erne moser i det nordlige Jylland, iværksatte indsamlinger af oceaniske dyr og undersøgte huledannelser ved Nice og Adriaterhavet.

Kierkegaard, Søren Aabye (1813-55)

Hvor Handelsbankens hus ligger på Nytorv, stod indtil 1908 Kierkegaards barndomshjem. Her blev han født 5. maj 1813 og her boede han indtil 27. april 1848. Faderen, Michael Pedersen Kierkegaard, var en usædvanlig begavelse, der havde tjent sig en formue som klædehandler. Han var dybt religiøs, tungsindig og stærkt interesseret i filosofi og teologi, hvilket gik i arv til sønnen. En ældre broder til Søren Kierkegaard var den kendte biskop Peter Chr. Kierkegaard.

Otte år gammel kom Søren i Kjøbenhavns Borgerdydsskole, hvor han allerede mødte spot og ironi, kejtet som han var. Med ordene "Barn har jeg aldrig været" karakteriserede han selv disse år. 1830 blev han student, men hans efterfølgende indtræden i Kongens Livkorps var en fiasko. Han blev resolut afskediget som utjenstedygtig. Så fulgte årene på universitetet med studier fra æstetik til tysk litteratur, afsluttet 1840 med en teologisk embedseksamen. Det skete 3. juli; og 10.

september samme år forlovede han sig med Regine Olsen, datter af etatsråd, kontorchef Olsen i Finanshovedkassen.

Fremtiden syntes får så vidt lys. Kierkegaard kunne se tilbage på gode studieår, hvor han havde kunnet dyrke sin elskede bogsamling. Flere bevarede regninger fra boghandler Reitzel vidner herom, og hans velhavende fader måtte punge ud! Vinens glæder havde han heller ikke foragtet. I sin journal skrev han blandt andet: ”underlig Ængstelighed, hver

[Side 147]

Gang jeg efter at have drukket for meget, vaagnede om Morgen...” Filosoffen Hans Brøchner fortæller, at han 1837 nu og da traf Kierkegaard på en restaurant, og når denne spiste til aften, var det ”med en halv Flaske Vin o. desl.” Henrik Hertz mindedes ham i sine erindringsnotater ”ad vitam”, hvor en notits begynder: ”I Vita maa mit Bekendtskab med Søren Kierkegaard berøres; mit Bekendtskab med den mig ganske ubekendte unge Student, der i Studenterforeningen laa i en magelig Stilling paa en Sofa (omtr. 1836) og tiltalte mig i en fortrolig Tone som en gammel Bekendt. Vi mødtes efter den Tid ofte, dog kun paa Gader, offentlige Steder og dsl., og jeg syntes meget godt om hans muntre forstandige Underholdning...”

1841 blev et kriseår. Da Søren Kierkegaard havde disputeret for magistergraden den 29. september, afhandlingen lød ”Om Begrebet Ironi med stadigt Hensyn til Sokrates”, hævdede han 11. oktober derefter sin forlovelse med Regine. I sin fortvivlelse derover rejste han til Berlin, hvor han blev vinteren over. Efter denne tid fulgte de alvorlige værker, først ”Enten-Eller” tidligt 1843, senere samme år ”Frygt og Bæven” og ”Gjentagelsen”. Disse værker dannede optakten til hans ”pseudonyme” forfatterskab, eftersom de, sammen med de senere forfattede, blev udgivet under forskellige dæknavne. Johannes Climacus, Vigilius Hafniensis, Hilarius Bogbinder, Frater Taciturnus etc. fandt Kierkegaard på at kalde sig. Så fulgte de første angreb på ham 2. januar 1846 i Corsaren, og 1854 kom den sidste, afgørende krise, da Martensen i sin mindeprædiken over biskop Mynster kaldte denne for et ”Sandhedsvidne”. Med udgangspunkt i dette førte Kierkegaard sit stormløb mod statskirken og dens kristendomsforfalskning. Hans angreb kulminerede i en række artikler maj-september 1855 i ”Øjeblikket”, flyveblade, som han udgav. De psykiske anstengelser tærede på helbredet, så meget, at han 2. oktober samme år faldt om på gaden. Man førte straks Kierkegaard til Frederiks Hospital i Bredgade, hvor han døde 11. november.

Kirsebærgangen

Kirsebærgangen, en for københavnernes yndet, promenade udenfor Vestervold. Den strakte sig fra Langebro til Vesterport. Oprindeligt var den forbeholdt de privilegerede, der fik nøgle til den. Den snoede sti med skyggefulde træer er stemningsfuldt

skildret omkring 1800 i en radering af Elias Meyer. I 1880'erne sløjfedes gangen, da Vestervold blev nedrevet.

Kirurgisk Akademi, Bredgade 62

Kirurgisk Akademi, blev opført 1785-87 efter tegninger af Peter Meyn, som på det tidspunkt var 2. professor ved Det kgl. Kunstakademi. Til formålet skænkede enkedronning Juliane Marie en byggegrund. Bygningen skulle erstatte det ældre amfiteater i Købmagergade, hvor der undervistes i kirurgi men kun var plads til 200 personer. Bag opførelsen af den nye bygning lå også ønsket om at udskille faget kirurgi fra barbervæsenet og skabe en akademisk læreanstalt. Kronprins Frederiks (6.) livlæge og kammertjener, Johan Christian Bodendick, gennemførte byggeplanerne. I øvrigt skulle uddannelsen af kirurger foregå uafhængigt af universitetet.

[Side 149]

Peter Meyn, som under et studieophold i Paris 1779 havde udfærdiget et storslået projekt til et "Academie Royale de Chirurgie", måtte i Bredgade nøjes med mere beskedne rammer. På den smalle byggegrund skabte han dog et hus med monumental, nyklassicistisk facade, der opdeles i siderisalitter og et midtparti med søjleportal. Bygningens auditorium går op gennem to etager og har øverst et hvælvet, kasseteret loft med lyshul, der skulle kaste lys ned over dissektionsbordet midt i salen.

Fra 1842 overtog universitetet undervisningen og den sidste kirurgiske forelæsningsholdtes 29. november 1939 af professor Erling Dahl-Iversen, hvor man flyttede til moderne lokaler. I bygningen er nu indrettet Medicinsk-Historisk Museum.

Klareboderne

Klareboderne, den korte strækning mellem Købmagergade og Møntergade, er et minde fra katolsk tid. Nordøst herfor lå i 1300-tallet den kongelige køkkenhave. Langt senere, i 1497, rejstes på køkkenhavens gamle grund Skt. Clare Kloster, hvis jorde indhegnedes med mure langs nuværende Store Regnegade, Sværtegade, Pilestræde og Møntergade ud til Østervold (som dengang løb parallelt med Gothersgade). Fra Købmagergade var der adgang til klosteret ad den nuværende korte gade, tidligst omtalt 1. februar 1518 som "Albritt van Gocks bod her, som nu kallis Clare bodher".

I 1530 tales der om gaden "som mandt gaar tiill Clare closter" og 1568 kendes navneformen Clara Strede. Omtrent samtidig forekommer i arkivalierne Clare boder, hvis navneform er bibeholdt indtil vore dage. Klosteret husede clarisserinder, nonner kaldet til Skt. Clare, der omkring 1215 havde stiftet et samfund af kvinder med regler

inspireret af Frans af Assisi. Clarisserinderne kom fra begyndelsen under franciskanerordenen. I Danmark havde clarisserinderne også et hus i Roskilde. Da Skt. Clare Kloster rømmedes efter reformationen, blev her indrettet kongelig møntgård, hvorom navnene Møntergade og Gammel Mønt endnu vidner. Som ofre for en religionsstrid i 1575 i Tyskland, fik tyske flygtninge stillet klosterbygningerne til deres rådighed, hvorefter der atter var møntværksted fra 1593 til kort efter 1630. Den kongelige mønt måtte dog i denne periode dele pladsen med Giethuset (kanonstøberiet). Allerede 1615 var klosterets kirke blevet nedrevet, mens de sidste klosterbygninger måtte falde 1624. Fra 1630-50 bebyggedes grundene omkring Mønten, ikke blot med boliger, men også med stalde, værksteder og butikker, hvilket efterhånden gav karréen Gammel Mønt, Møntergade, Pilestræde og Sværtegade det udseende, den havde kort før bybranden 1728. Det nuværende Klareboderne 3 opførtes i tiden mellem 1731 og 1734 af muremester Abraham Stou. Dekorationen over porten blev opsat 1904 af Leuning Borch. Bygningen, som erhvervedes 1787 af Søren Gyldendal, har siden huset Danmarks ældste forlag. Inde i porten er opsat en tavle med teksten ”I denne bygning har Søren Kierkegaard haft sin daglige gang som elev i Borgerdydskolen 1821-30”.

Klosterstræde

Klosterstræde nær Gråbrødretorv er en af byens få middelalderlige gader, hvis navn er bevaret uændret til vore dage. Københavns bryggerlaug havde efter reformationen sit hus i Klosterstræde, i en fløj (refektoriet) af det nedlagte Gråbrødre Kloster. Lauget ophævedes 1605, men bygningen overlevede frem til bombardementet 1807. I en periode benyttedes den store sal til fester, teaterforestillinger og koncerter. Det musikalske Societet, stiftet 1744, holdt således koncerter i munkenes gamle spisesal. Københavns mandtalsliste fra belejringen 1659 nævner et par skomagere i Klosterstræde, men 1722 var tallet steget til 21. I Holbergs komedie ”Uden Hoved og Hale” (2,8) siger Henrik kvikt: ”Skomagere er noget godt ærligt Folk, men det er noget menneskeligt hos dem, at de gjerne lyver; Herrens Skomager er min Tro saa habil derudi, som han kunde have været født midt i Klosterstræde i Kjøbenhavn”.

[Side 150]

Klubber

Klubber, selskabelige foreninger, oftest litterært og politisk prægede, som fra 1770erne markerede sig i København. Trykkefrihedsordningen af 14. september 1770 gav klubberne vind i sejlene og adskillige havde deres tilhold i stadens caféer, f.eks. ”det engelske Kaffehus paa Christianshavn”. Et andet mødested var Det norske Selskab, stiftet 30. april 1774 og atter ophørt 1813. Denne klub havde sin spæde start 1771 i Læderstræde, hos ”Kaffe- og Theskænker” Niels Juul, men fejrede sin

storhedstid i Sværtegade. Hos Niels Juul kom unge begavede nordmænd, også præstesønnen Johan Herman Wessel, for at læse hjemlandets aviser, hvis ikke for at studere pjecerne om revolutionen i København 17. januar 1772. Wessels syngespil ”Kærlighed uden Strømper” må ses som en politisk kommentar til Struenseeskandalen.

Naturligvis måtte klublivet bekymre myndighederne i en politisk nervøs tid, hvorfor statsminister Ove Høegh-Guldberg 10. maj 1780 gav Københavns politimester ordre til at holde et vågent øje med ”de saakaldte Clubs” og sætte grænser for deres tilladelighed. I ugeskriftet ”Den danske Tilskuer” fra 1793, udgivet af K. L. Rahbek, satiriseres der over klub-fænomenet: ”En god Klub er den, hvori der - efter Omstændighederne - drikkes, dobbles, døses eller flanes meget”.

Så kom krigen med England 1807-14, hvor klublivet, ifølge grosserer Nicolai Jonathan Meinert, fik en opblomstring. Han erindrer, hvorledes familiefædre søgte adspredelser i klubberne, læste aviser, ”Skielderiet og Statstidendet” og hørte de sidste nyheder fra første hånd. ”Denne Klubmani varede under hele Krigen og tabte sig først efter at denne var endt; nu er som Hvermand veed kun Rudera af den tilbage” (erindringer 1846).

Klædebo Kvarter

Klædebo Kvarter, det 6. i rækken af hovedstadens gamle rodernål, begrænses af Nørregade, Nørre Voldgade, Tornebuskegade, Skt. Gertrudsstræde, Købmagergade og Skindergade. I gamle dage blev kvarteret skattemæssigt inddelt i to roder, Synagogens Rode og Universitetets Rode.

Hvad angår navnet Klædebo, henviser det til klædehandlernes boder i middelalderen og senere. De lå på en strækning nogenlunde svarende til den del af Skindergade, som løber fra Fiolstræde til Nørregade. I universitetets jordskyldsliste fra 1544 nævnes Hans Remsnider ”y Klæboerne”. Gadenavnet sløjfedes først 1879. Klædebo Kvarter var byens tættest befolkede 1659, da man gjorde mandtalslister. Det kunne stille med et kompagni på 639 våbenføre mænd, som under den berømte stormnat mellem 10. og 11. februar 1659 tog opstilling på kurtinen fra Ny Nørreports Bastion til Rosenborg Bastion.

Kløvermarken

Kløvermarken ligger på Amager med udsigt til Christianshavn. Her blev skrevet historie, da Politiken-journalisten Alfred Nervø den 3. juni 1910 dristede sig til en flyvning over København. Med et Voisin-biplan passerede han hen over Københavns Havn, Kastellet, Søerne og tog en tur rundt om Rådhusårnet, før han atter landede på Kløvermarken. Herefter var denne grønne plet på Amager fast base for flyvninger og allerede samme år fløj mekanikeren Robert Svendsen over Øresund. Endnu større

opsigt vakte det, da grev Zeppelin 18. september 1912 landede med sit luftskib "Hansa" på Kløvermarken.

Så kom 1. verdenskrig, hvor man ude på Kløvermarken skabte et dansk luftvåben og 29. oktober 1918 grundlagdes Det danske Luftfartsselskab på initiativ af billedhuggeren Willie Wulff. Det er verdens ældste. Det stiftende møde afholdtes i ØK, hvor etatsråd H. N. Andersen opfattede det som en national opgave og foreslog den imponerende sum af tre millioner kroner som startkapital. Man nøjedes dog med 900.000 kroner.

DDL's første postflyvning fandt sted fra København 15. september 1920 med Hamborg som mål. Starten på denne særlige trafik var en succes, men økonomien haltede og i årene 1921 og 1922 var postflyvningerne endnu uregelmæssige. I 1925 flyttedes den civile flyvning til den ny lufthavn i Kastrup og hertil henlagde man også den militære flyvning i slutningen af 1920'erne.

[Side 151]

I slutningen af 2. verdenskrig oprettede myndighederne en baraklejr på Kløvermarken, først for tyske flygtninge, senere generelt for mennesker, som krigen havde drevet til Danmark.

Knippelsbro

I forbindelse med anlæggelsen af Christianshavn skulle en broforbindelse også sikres mellem Slotsholmen og den nye by. Ole Worm noterede januar 1618, at man anlagde begyndelsen til den bro, som "skal forbinde de to Byer - over Isen". Først blev en lang dæmning bygget fra Slotsholmen i retning mod Refshaleholm, en halvø af form som en rævs hale, der fra amagersiden strakte sig ud og drejede nordpå. Mellem dæmning og halvø blev derefter konstrueret en træbro, der forsynedes med to klapper på midten.

Navnet Knippelsbro henviser formentlig til den christianshavnske rådmand Hans Knip, som 2. maj 1641 af kongen fik tilladelse til at erhverve et hus med grund nær broen. Her havde tidligere været told (i 1620'erne), men nu fik Hans Knip til opgave at opkræve bropenge af de skibe, der skulle passere. Huset kaldtes længe efter hans død for Knippenshus, bekræftet i et brev af Christian 5. i 1695 vedrørende en forbedring af havnens bølværker. I løbet af 1700-årene opstod navnet Knippensbro der senere gled over i den nuværende betegnelse.

I en tidlig beskrivelse af broen, som skyldes Peder Hansen Resen (ca. 1670), fortælles der om nogle ulykkestilfælde, hvor kuske og heste under storm og uvejr faldt ned fra broen. Interessant er det, at man 1671 forbød natmanden at udkaste stadens uhumskheder i havnen fra Knippelsbro. Det antages i øvrigt, at træbroen i 1714 blev udsmykket med fire statuer af træ, der skulle forestille de fire vinde.

Erik Pontoppidan gav 1760 en indgående

[Side 152]

beskrivelse af træbroens funktioner. Klappen blev lukket op hver morgen fra 6 til 7 og atter mellem 12 og 13 ved middagstid. ”Paa Broen skal holdes Vagt og Tilsun. Hvo som jager eller kiører hastelig med Vogn derover, maa straffes eller pantes for een Rixort” (møntenhed), fortsætter Pontoppidan. Priser for at passere med skib opgives også, for et skib af 20 læsters drægtighed skal broens forpagter betales en halv rigsdaler ”af hvert Skiberom”.

Christian 4.s tekniske vidunder af en træbro overlevede helt til 1816, hvor den endelig fornyedes og 1868-69 konstrueredes den første jernbro. Den københavnske topograf O. C. Nielsen beretter: ”Naar de elektriske Sporvogne kørte over, knagede Broen, saa man var bange, at det hele skulde dumpe igennem. Folk rystede af Skræk, naar de skulde over, og drog et Lettelsens Suk, naar de var sluppen velbeholden over denne snævre og overbyrdede Bro”.

Da man 1909 indviede den tredje Knippelsbro, var linieføringen ændret, således at den nu forbandt Torvegade med Børsgade. Skønt der var tale om en stålbro, var den snart utidssvarende og levede kun 26 år. Så etableredes en interimistisk bro, indtil den nuværende, tegnet af arkitekt Kaj Gottlob, kunne afsluttes. Det skete i 1937.

Koleraen

Koleraen, som angreb København i 1853, havde sit uhyggelige forspil i Asien, hvor den allerede i 1500-tallet blev beskrevet af europæeren Garcia del Huerto. Igennem århundreder ulmede den blot som lokale epidemier, men i 1800-tallets første halvdel begyndte den at sprede sig uden for Asien. Efter det 3. eksplosive udbrud i 1846, bredte koleraen sig gennem Persien, Rusland og helt til Danmark. Tre tilfælde diagnosticeredes i Dragør i 1848 uden at en katastrofe udviklede sig. Et lidt større udbrud på Lolland i 1850 lykkedes det dr. Panum at isolere og kun 15 døde. I oktober samme år viste kolera-spøgelset sig i Korsør, Ålborg og på Bornholm.

Det samfundskritiske københavnerblad ”Nemesis” råbte allerede vagt i gevær i sommeren 1852 med følgende satire, hvis tekst lyder således: ”Hr. Cholera! Jeg haaber, at De vil blive tilfreds med min Virksomhed! Der ligger Kjøbenhavn! Drikkevandet er udrikkeligt, Canalerne fulde af stinkende Mudder, Natternovationen gaar stadig den gamle, ”daglige” Gang, Rendestenene ligner fuldkommen alt det øvrige, og Grøftemudderet har jeg, for Deres Excellences Skyld, ladet kaste op paa Veiene og ladet ligge i den allervarmeste Aarstid. Kan Deres Høivelbaarenhed ikke gjøre Affairer her, saa

-Bevares, bevares! Det er mere, end jeg kunde vente og forlange! Tro mig, jeg er ganske rørt over saa megen Forekommenhed, som, jeg maa tilstaae det, endnu aldrig er bleven mig viist”.

Og så brød helvede løs. Da en 19årig tømmerlærling fra Meriansgade den 11. juni 1853 arbejdede på en mudderpram på Nyholm, fik han koleralignende sygdomstegn. Tømmerlærlingen indlagdes dagen efter på Søetatens Hospital i Nyboder, blev selv helbredt, men nåede samtidig at smitte en arbejdsmand, som døde den 15. juni. Ugen efter var otte mennesker døde og den 25. juni gav det for første gang genlyd i dagspressen. Så faldt det i med kraftigt regnskyl, hvilket fik optimismen til at brede sig. Man håbede på, at urenlighederne blev vasket bort. Sundhedskollegiet gav 26. juni en forord-

[side 153]

ning, hvorefter københavnernes havde sig at rette. Man skulle bl.a. undgå ophold i fordærvet, indesluttet luft, vogte sig for forkølelse, agte på slet gæret eller surt øl og afholde sig fra nydelsen af frugter, haveurter, det fede af flæsk, meloner og agurker! Intet hjalp. Koleraen bredte sig over hele byen og havde først raset ud i midten af oktober måned. 5,6% af byens 130.000 indbyggere blev angrebet, deraf døde 4.742, og størst var angrebet i Skt. Annæ Vester Kvarter.

En af modforanstaltningerne var en udflytning af folk, bl.a. til en teltlejr på Glaciet mellem Vester- og Nørreport, også Christianshavn fik et sådant arrangement. Nok så væsentligt var erkendelsen af de elendige boligforhold og den håbløse hygiejne, der herskede i hovedstaden og som resulterede i et beslutningsforslag fra borgerrepræsentationen. Kombinerede vand- og kloakanlæg, herunder indførelse af W. C., skulle etableres, men regeringen og overpræsidenten satte sig imod. Først i 1860 blev de første underjordiske kloakanlæg færdiggjort.

Kommunehospitalet, Øster Farimagsgade 3-7

Københavns Kommunehospital blev opført 1859-63 efter tegninger af den danske arkitekt Christian Hansen, som havde opholdt sig en årrække i Grækenland og Triest. Han vendte tilbage 1856 til Danmark stærkt påvirket af den byzantinske stil, han havde mødt i middelalderens byzantinske kirkebyggeri. Opgaven at bygge et stort og moderne hospitalskompleks var stillet af Københavns Kommune.

Det store kompleks beherskes mod Øster Farimagsgade af den lange hovedfløj, hvis samlende punkt er en kuppelbygning. Idéen til kuppelbygningen er hentet fra den byzantinske korskirke og typisk er således de tredelte vinduespartier. Her indrettedes i øverste etage hospitalets kirkesal overdækket med kuppel, mens en operationsstue anbragtes i etagen nedenunder.

To symmetrisk anbragte sidekorridorbygninger forbandt hovedbygningen med en tilsvarende lang fløj ud mod vest og samtidig opdeltes hele komplekset i en kvindeside mod syd og en mandsside mod nord. Som byggematerialer benyttedes gule mursten med bånd af røde sten. Mod Øster Farimagsgade er facaden ikke forandret, hvorimod der er foretaget ændringer og tilbygninger andre steder i hospitalskomplekset.

Kompagnistræde 12

Det grønmalede forhus blev opført 1797-98 af bygmester H. Wejle. En konsolbåren dækplade var oprindeligt over kældernedgangen, men bortset fra dette har bygningen stået uændret siden opførelsen. Butikken indehaves af verdens ældste (!) glashandel, Kgl. Hofleverandør C. E. Fritsche. Firmaet blev grundlagt 1788 og indehaves stadigvæk af den samme familie.

Kong Hans' Vingård, Vingårdsstræde 6

Kong Hans' Vingård består af et porthus fra 1830 (nærmest Bremerholm) og et lidt højere forhus. Kælderen og stueetagen i sidstnævnte er sandsynligvis opført af Erik af Pommern, efter at han i 1416 havde lagt den tidligere bispeby under kronen.

Kælderetagen, hvor de gotiske hvælvinger er bevaret, lå oprindeligt i niveau med det omkringliggende terræn, og i et rum er der afdækket rester af en malet skjoldfrise fra 1450-55. Stueetagen har fungeret som riddersal og endnu ses de middelalderlige mure; bag den tynde facadepuds anes munkestenene og i salen er dybe vinduesnicher. Det gotiske stenhus hørte til den "Østergård", som fra gammel tid havde ligget på stedet og var nært knyttet til byens forsvar. Måske opførtes stenhuset som afløser for en mindre bekvem, ældre tårnbolig, der lå inden for ringmuren. Man stødte på rester af denne ringmur, da grunden til "Magasin"s hovedbygning udgravedes i 1873.

Ringmuren kan have udgjort en del af det kastel "Kringelen", som særligt beskyttede Københavns indsejling.

"Østergård"s kongelige fogeder sørgede ikke blot for det militære forsvar mod angreb fra søsider, men havde også opsyn med det store internationale marked, der hvert efterår fandt sted ved kysten i det nuværende Nikolaj-kvarter. I kong Hans I regeringstid (1481-1513) var her kongelig vingård, hvilket gav navn til ejendomme og senere også til strædet. Et dokument fra 1510 fortæller, at kongen beordrede druer sendt herfra til Kalundborg Slot.

En omvæltning i husets historie var ombygningen 1783-84, hvor vinhandlerne Kastrup og Bohling lod det forhøje med to etager (kvisten til gaden er dog fra 1796). I denne skikkelse blev Kong Hans' Vingård rammen om flere kunstneriske begivenheder. H. C. Andersen boede til leje en periode og flere af Weyses kompositioner blev uropført her.

Kongelige Bibliotek, Det, Christians Brygge 8

Det Kongelige Bibliotek har over 300 års historie bag sig. Grundlæggeren var Frederik 3., der fra sin ungdom havde dyrket læsning og videnskab. Det vides, at han i 1650erne begyndte mere planmæssige indkøb af bøger. I 1663 ansatte kongen Peder Schumacher, den senere Griffenfeld, som arkivar og bibliotekar. Schumacher sørgede

for i sin korte tid som bibliotekar, før ambitionerne drev ham videre op mod magtens tinder, at gøre betydelige bogindkøb i bl.a. Paris, Amsterdam og Venezia. Ved sin død i 1670 havde Frederik 3. skabt en samling på 20.000 bind, der mageligt kunne måle sig med andre europæiske fyrsters. De islandske håndskrifter var også erhvervet i denne periode.

Mens Frederik 3. levede, var bøgerne anbragt på Københavns Slot. Men i 1673 lod Christian 5. opføre en selvstændig biblioteksbygning, hvor Rigsarkivet i dag har til huse (den langstrakte bygning over for Christiansborg). I bygningens mellemetage indrettedes en 80 meter lang sal, hvor der langs ydervæggene var et omløbende galleri båret af 66 søjler

[Side 156]

med forgyldte kapitæler. Forbilledet for dette arrangement var kardinal Mazarins lange bogsal i Paris, anbragt oven over en hestestald! Inspireret af denne disposition blev Christian 5.s biblioteksbygning forsynet med et arsenal i underetagen, som den opankrede flåde i havnebassinet på den anden side (nu bibliotekshaven) kunne drage nytte af.

Med den lærde historiker Hans Gram som bibliotekar kom der orden i bogbestanden, som han nåede at opføre i et katalog på 11 bind. Gram korresponderede flittigt med udenlandske boghandlere og danske bogtrykkere. Ved sin død 1748 efterlod han en samling på 70.000 bind. Den øgedes snart efter takket være rige donationer fra en af rigets mægtigste, grev Otto Thott som havde sin residens i palæet på Kongens Nytorv, nuværende Franske Ambassade. Blandt hans kostbare gaver bør nævnes over 4.000 manuskripter, en illumineret Dante fra 1300-tallet samt den første bibel trykt uden for Europa. Inden grev Thott døde i 1785, havde biblioteket også modtaget værdifulde orientalske håndskrifter, hjembragt fra Carsten Niebuhrs berømmelige ekspedition til Arabien.

I 1823 var samlingerne svulmet op til 250.000 bind, hvor der til sammenligning var 800.000 bind i Bibliothèque Royale i Paris på samme tid. Med de vigtige tilføjelser i forrige århundrede, deriblandt sprogforskeren Rasmus Rasks samling af orientalske håndskrifter og komponisten C. F. Weyses efterladenskaber, var det nødvendigt at finde en større og mere egnet bygning til opbevaring og betjening af publikum. Flere søvnige kommissioner nedsattes og de barslede med de mest forskelligartede forslag til bibliotekets kommende placering i København. Da man 1893 pegede på en matrikel med

[Side 157]

Kongens Bryghus til genbo, protesterede bibliotekets daværende chef, overbibliotekar Chr. W. Bruun med følgende ord: -"en nydelig Belliggenhed! Det vil jo blive en Skandale, som maa modarbejdes efter Evne. Saa er der Grunden inde i Tøjhusgården, og saa er der Grunde i Maanen!"

Efter mange diskussioner opførtes den nye bygning 1898-1906 efter tegninger af professor Hans J. Holm og med J. Magdahl Nielsen som konstruktør. Den placeredes i modsatte ende af den da opfyldte tøjhushavn. Stilformerne er noget tunge, hovedsagelig inspireret af romansk byggeskik og med rigeligt brug af granit og sandsten. I den nordre fløj indgår dele af den såkaldte bageribygning fra Christian 4.s tid. Hvælvingerne i denne bygning gav plads til kongens galejer.

Kongelige Fødselsstiftelse, Amaliegade 25

Den Kongelige Fødselsstiftelse opførtes 1755-57 efter tegninger af Thurah, som havde fået grunden foræret mod at lade den bebygge. Facadens udformning med balustrade foroven fortæller, at Thurah hældede til barokken. Dronning Juliane Marie (1729-96) lod 1783 det herskabelige hus indrette til fødselsstiftelse. Den offentlige fødselsstiftelse havde tidligere hørt under Frederiks Hospital, hvor den havde haft til huse i den søndre pavillon mod Amaliegade. Formålet med institutionen var at skaffe ugifte mødre et tilflugtssted og forhindre de hyppige barnemord. 1910 flyttede den til Rigshospitalet.

Kongelige Porcelainsfabrik

Den 1. maj 1775 blev fabrikken grundlagt og fik først lokaler i Købmagergade 5, den gamle postgård. Allerede 1777 forsøgte man gøre kineserne kunsten efter, da københavnerne skiftede til porcelænet takket være millionlasterne fra Kina. Fabrikken lå indtil 1882 i Købmagergade og dette kapitel af virksomhedens historie blev glimrende skildret af Vilhelm Bergsøe i Romanen "Fra den gamle Fabrik". Svenskeren J. E. Angelin meddeler i sin Københavnbeskrivelse fra 1806, at fabrikken på dette tidspunkt fremstillede". . . alla möjliga Saker, Bord- The- och Kaffe-Serviser. Vaser, Buster, Grupper, Figurer af Djur, Träd, Blomnor, och Dylikt, Kopier efter Antiken, märkvärdiga mäns Bilder, och tusende Småsaker af olika Beskaffenhet". Fabrikken tog som varemærke tre blå bølger, der skal symbolisere landets tre bæltter: Øresund, Store- og Lille Bælt.

Kongelige Teater, Det

1747 var et skelsættende år i dansk teaters historie. 14. april havde Thielo åbnet et lille teater hos en traktør i Læderstræde, men da det endnu var sørgear, Christian 6. til minde, var der kun tale om en "prøvescene". En tid efter skænkede Holberg aktørerne en byggegrund i Nørregade, men penge manglede fortsat til teaterhuset og grundens placering var i øvrigt dårlig. På en el-

ler anden måde kom det A. G. Moltke for øre, at aktørerne havde succes i Læderstræde og søgte penge til at bygge deres eget teater. Han lovede nu at hjælpe dem, blot de ikke bad kongen om penge. Til gengæld kunne de få Tjærehuset ved Kongens Nytorv billigt. Moltke anbefalede dem at søge finansiel støtte hos magistraten.

4. august 1747 skrev aktørerne til magistraten, at ”ved høje og fornemme Patroners Mellekomst. . . er gjort os Løfte om at formaa Hans kongelige Majestæt til at sælge os det saakaldede Tjærehus beliggende paa Hjørnet af Kongens Nytorv for Enden af Holmens Kanal for en taalelig Pris, hvilket er det allerbekvemteste Sted i hele Byen, og som Centrum for hele Staden”. Ansøgningen var ledsaget af Moltkes anbefaling dateret 9. august. Magistraten svarede positivt til Moltke, som gav beskeden videre til skuespillerne. Det besluttedes at nedrive Tjærehuset, og samtidig fik Nicolai Eigtved til opgave at projektere en teaterbygning. Hermed blev hele sagen løftet op på et højere niveau. Det passede godt sammen med de privilegier, aktørerne modtog 29. december 1747. Det meddeltes heri, at ”der til Komediernes Fremtarv for det første behøves et anseligt Teatrum og et bekvemt og med behørige Loger samt diverse Op- og Nedgange indrettet Hus”.

13. april 1748 forelå et rentegnet projekt fra Eigtveds hånd, efter pinsen blev Tjærehuset revet ned og december samme år stod bygningen færdig. 9. oktober 1749 fungerede teatret for første gang som operahus, da man fremførte et nylig komponeret værk af Scalabrini. Værket hed *La Semiramide riconosduta*. Vi ved om bygningen, at den var indrettet som et logeteater efter udenlandsk forbillede. Den eneste opvarmede loge var kongens, hvor der var opsat en ovn. Nogen varme var dog at hente fra rampens 24 lamper, der brændte med tælle. Man undgik omhyggeligt, at tællen nåede at blive gammel i lamperne.

1773-74 blev teatret ombygget af Harsdorff og mindre ændringer fandt sted siden hen. Teatret fejrede store triumfer i det næste hundred år. 31. marts 1780 havde Ewalds syn-

[Side 155]

gespil *Fiskerne* première, og 1801 fik teatret betydelig succes på balletten *Lagertha*, som var skrevet af Galeotti. Det var vor første nordiske ballet, hvis emne var hentet fra Saxo. Den senere berømte balletmester August Bournonville havde i øvrigt sin debut i samme ballet, da den opførtes 17. oktober 1813. Bournonville dansede sidste gang på scenen 1848 men var fortsat knyttet til teatret, helt frem til sæsonen 1877-78. Indenfor skuespilkunsten blev Johanne Luise Heiberg den førende kraft, efter at hun havde fået sit gennembrud 1826.

1870 besluttede rigsdagen, at det gamle teater var for utidssvarende, hvorefter en konkurrence blev udskrevet. Vindere blev Vilhelm Dahlerup og Ove Petersen, hvis projekt blev udført 1872-74. Mens Ove Petersen tog sig af de praktiske problemer såsom konstruktioner, fik Dahlerup ansvaret for den kunstneriske udsmykning. Dog

blandede Meldahl sig i de sidste faser af byggeriet, hvad der gav anledning til megen bitterhed. Bygningen fremtræder i en art renæssancestil. Den lave kuppel over scene- og tilskuerrum skyldes ingeniørkaptajn Larsen.

Kongens Bryghus (Christian 4.s Bryghus), Frederiksholm Kanal 29

Kongens Bryghus er med sit imponerende tegltag en af Københavns ejendommeligste bygningsværker, Dets bygningshistorie begynder 1562. Admiral Herluf Trolle skrev dette år til kongen, at han havde fået en aftale med en graver om at ”opkaste af Stranden Plads til det Svovlhus, som Kongen befaler at sætte”. Stedet, hvor huset skulle opføres, var en lille ø i Kalvebod Strand. Efter jordarbejder 1607-09 blev øen omdannet til en regulær bastion, som man samtidig havde gjort landfast med Slotsholmen. Christian 4. lod disse opfyldninger foretage for at styrke forsvaret af Københavns Slot. På den sydvestlige del af skansemuren stod et nyt svovlhus, der allerede 1616-18 ombyggedes til bryghus med tre gavle og teglhængt tag. For at skaffe plads til dette projekt måtte bolværket udvides.

1632 brændte det kongelige bryghus, men genopførtes atter med valmtag. Den 7. maj 1767 noterede Luxdorph i sin dagbog, at ”om Natten antændtes en farlig Ild, hvorved Kongen Brygger-Huus afbrændte”. Bygningen blev endnu engang rejst, men brugtes herefter som depot for marinen, fra 1800 overtaget af hæren til samme formål. I tidens løb er vinduernes former blevet ændret og tegltaget er nylig udskiftet.

Kongens Enghave

Kongens Enghave var som navnet fortæller i kongens eje, og her havde han høbjergning indtil 1795. Bag Enghaven lå Pesthuset. Under Københavns belejring 1807 besatte engelske soldater haven. Den 25. august begyndte de at opkaste et batteri til 24-pundere ”ved Gamle Pesthuus, hvilket, trods vore Kanonbådes levende Beskydning, Natten til den 27de blev færdigt”, således skrev major H.I. Blom 1845 om begivenheden.

Hvidovre kommune lod 1857 de sidste græsningsarealer udstykke til bøndergårde, mens den bymæssige bebyggelse mellem Enghave Plads og Vesterbrogade etableredes i 1880erne. Da Gyldenløves Bastion 1886 blev nedrevet, flyttedes Lucie Mølle til Kongens Enghave. Det var den sidste af stubmøllerne på Københavns volde og den eksisterede indtil 1914, hvor den brændte Skt. Hans aften.

Kongens Have

Kongens Have blev anlagt, da Christian 4. i årene 1606-07 lod bygge sit første lysthus, fra 1624 kaldet Rosenborg, uden for den daværende Nørrevold. I 1634 blev

den sammenlignet med Tuilerie-Haven i Paris af Charles Ogier, den franske gesandts sekretær. Hvorledes Kongens Have omtrentlig så ud på dette tidspunkt, viser Otto Heiders tegning fra 1649, Danmarks ældst daterede haveplan.

Tre hovedgange i haven, de endnu bevarede Kavalergangen og Damegangen samt en gang

[Side 158]

på tværs af disse, som sigtede vinkelret på slottets gavl, var dominerende. Denne disposition har siden været herskende. Det fremgår også af planen, at der for enden af Kavalergangen (mod nordøst) lå et lysthus, den nuværende Herkulespavillon. I de første årtier af 1600tallet var beplantningen temmelig lav, men senere i århundredet fik træerne formentlig lov til at skyde i vejret. Gangene markeredes mere og måske har det medvirket til, at Rundetårn blev lagt i Damegangens akse, et udtryk for Christian 4.s evne til at skabe byplaner med de store sigtelinier.

Skulpturer blev også opstillet, men sikker viden haves først om statuen ”Hesten og løven”. Den modelleredes 1617 af Peter Husum (Husen), nærmest som kopi af en antik statue på Capitolium i Rom, og var færdigstøbt i bronze omkring 1624. Herefter stod den i Glückstadt indtil 1643 og kom lidt senere til Kongens Have, hvor den i dag ses mellem de to gamle ringridningssøjler (havens søndre del). Søjlerne og 17 marmorkugler omkring ”Matzens Plæne” antages at være lidt yngre, dog før 1673, hvorfra det ældst kendte inventarium over havens skulpturer er bevaret.

I Christian 4.s tid blev også opstillet et solur og en fontæne, og regnskaberne viser indkøb af morbær og vin, æble- og pæretræer samt nellikebuske og lavendel. Havens nuværende navn blev fastslået i 1660erne for at markere modsætningen til Dronningens Have, en privat have som på dette tidspunkt anlagdes for dronning Sophie Amalie omkring det nuværende Amalienborg.

En haveplan fra 1669 fortæller om etableringen af en labyrint, hvis indviklede gangsystem førte ind til en åben plads med et ottekantet lysthus i midten. Labyrinter var meget yndede i barokkens havekunst. Om dresserede bjørne i Kongens Have tales der også.

Med 1700-tallet åbnede haven sig mere for folket og brugtes på Frederik 4.s tid til Jean de France stævnmøde. Thurah skriver, at det vrimler med mennesker om sommeren, der nyder de mange nattergales dejlige stemmer. Om et uheldigt stævnmøde sladrede Luxdorph i 1771: ”Der fortælles, at Frue Bülow lovede Cammerherre J. Schilden i Kongens Have at gaae ind med ham i et Telt, men vilde først see Fyhtværket. En Skalk, som hørte det, aftalede med sine Kamerater, at de skulde klappe, naar de hørte hand blæse i Trompet. Hand sneeg sig ind under Bænken i Teltet, og da de forliebte vare midt i Actionen, begyndte hand tututu og de andre at klappe”.

I midten af forrige århundrede syntes haven noget på retur, skønheden var noget falmet og ”kun hedebofiger, ammer og børn” benyttede den, som en tilrejsende beretter.

Kongens Nytorv

I begyndelsen af 1600tallet løb byens Østervold langs vestsiden af de arealer, der siden skulle blive til Kongens Nytorv. Hvor Østergade mødte denne vold, lå Østerport. Uden for byporten bredte et kuperet terræn sig ned til stranden, krydset af flere veje og spredt bebygget. Her havde borgerskabet deres lysthaver- og gårde. De vigtigste veje, som udgik fra Østerport, var Kongevejen (til Frederiksborg over Lyngby) og Strandvejen, hvor en stump af denne ældste landevej til Helsingør endnu er bevaret i Helsingørsgade. Til dette topografiske billede skal føjes, at kystlinjen ved Østerport havde en indskæring, kaldet Krabbelykke, hvor en del af flåden fra gammel tid havde sin opankrings- og vinterplads.

Christian 4. gik imidlertid med store planer om Københavns udvidelse og 1606 købte han omtrent 200 hektar jord uden for Østerport til en pris af 14.000 daler. 5 læster korn og 46 får måtte yderligere til for at handelen kunne gå i orden. I 1609 købte kongen mere jord, denne gang til opførelsen af sit lysthus Rosenborg.

I forbindelse med etableringen af den nye bydel - Nykøbenhavn, eller Set. Annæ By som den også kaldtes - byggede man en fremskudt skanse på det sted, hvor Kastellet kom til at ligge. Den nye skanse skulle bevogte havneindløbet og ved siden af opførtes 1627 en toldbod. Nu var de ydre rammer lagt og turen kommet til planlægningen af de nye kvarterer, der skulle gøre selve byen dobbelt så stor.

Nærmest Østerport skete der først store ændringer i begyndelsen af 1640erne, da man

[Side 159]

sløjfede den gamle byport med tilhørende volde. Næste skridt var fæstningsingeniøren Axel Urups generalplan, som blev vedtaget 1649. Efter denne skulle kystlinien fra den nedrevne Østervold og op til Toldboden reguleres og udgøre en lang havnefront. Det var endvidere planen at lægge en kanal vinkelret på havnefronten (det senere Nyhavn), som man endog ved en tværmur påtænkte at forbinde med Holmens Kanal! I forbindelse med anlæggelsen af Gothersgade (kort efter 1647) fik det kommende Kongens Nytorv sin endelige placering og omkring 1660 var dets omrids fastlagt, næsten som det nuværende.

Men endnu i Frederik 3.s tid var pladsen et stort roderi og udkørslen fra Østergade blev næsten umuliggjort, når fugtigt vejr forvandlede gamle voldrester og affaldsdynger til et ælte.

Da Christian 5. blev konge i februar 1670, besluttede han allerede 4. juni samme år at jævne og brolægge dette trafikknudepunkt. Det skete først og fremmest ud fra et militært synspunkt. I erkendelse af, at stedet nu var byens midtpunkt, kunne det

fungere som en militær alarmplads. Herfra var der næsten lige stor afstand for soldaterne til alle byens volde. Radierende gader, som man kendte dem fra renæssanceteoretikernes idealby *la citta del sole*, solbyen eller radialbyen, måtte dog undværes.

Foruden at være alarmplads skulle torvet også tjene som en *place royale* efter fransk forbillede. Grundstykker rundt om den fordeltes til interesserede, deriblandt folk fra de nye rangklasser. En forordning udstedtes 1672 for ”at forekomme den uordentlige Byggemaade udi de Bygninger, der paa Kongetorvet herefter vorde opsat”. Det hed i denne, ”at ingen, være sig hvem det være kan, maa paa bemeldte Torv noget Hus eller Bygning sætte, som ikke i det mindste findes af to Stokværk i Højden foruden Kælder og til Gaden med en Brandmur (grundmur) opført, og det derhos iagttages, at samme Huse, saa vidt muligt er, paa en Maner og efter en Bygningsmodel efter vores Stadsbygmesters Anledning (anvisning) bygges”.

Hvorvidt Thomas Rasmussen Walgenstein, som var stadsbygmester 1670-81, fik indflydelse på byggeriet, fortæller kilderne intet om.

Sit nuværende navn - Kongens Nytorv fik pladsen på samme tidspunkt. Det skulle erstatte det kuriøse Hallandsåsen, som tidligere

[Side 160]

havde klæbet ved stedet. Der er gåttet meget på, hvordan navnet Hallandsåsen er opstået. Erik Pontoppidan søgte at forklare det i sin ”*Origines Hafniensis*” (1760): i gamle dage havde hallandske skippere nogle usle boder ved Krabbelykke-vigen, hvor de solgte deres landbrugsprodukter. Deraf navnet Hallandsåsen.

Museumsinspektør Hugo Matthiesen fra Nationalmuseet havde nok mere ret. Han påpegede, at navnet først optræder omkring 1650, antagelig som en ironisk hentydning til den ufremkommelige plads; jævnfør den store ås, man måtte passere på rejse fra Skåne til Halland.

Men Christian 5. havde vel også andre grunde til at om døbe pladsen til noget finere. Hallandsåsen gav smertelig erindring om tabet af de svenske provinser, for ikke at tale om det uhyggelige rettersted, københavnernes endnu i 1668 havde oplevet på dette sted. Selve galgen, som var konstrueret med alle datidens tekniske fif efter fortifikationschefen Henrik Rüses anvisninger, blev med sit rød malede træværk en torn i øjet på Frederik 3. Den 14. april 1668 ankom stadens tømmermandsskrå efter ordre til retterstedet for med økser, save og bor at nedtage galgen ”i en Hast og meget gesvind”. Hele herligheden kørtes derefter til en plads neden for Kastellet, hvor det blev genopstillet.

Hallandsåsen gik dog ikke så let af glemme. Da Rasmus Nyerup år 1800 udgav sin ”*Kjøbenhavns Beskrivelse*”, meddelte han, at ”nogle af sine fordums Spadseregange har Kjøbenhavn mistet, saasom Haverne paa Amalienborg og Hallandsaas”. Det smittede af på svenskeren J. E. Angelins skildring af København (1806), hvor navnene Kongens Nytorv og Hallandsåsen anføres side om side.

Byggeriet omkring stadens fineste torv kom godt i gang efter brolægningen. Charlottenborg rejstes 1672-83, Hovedvægten (ved Ny Adelgades udmunding) stod færdig 1680, Thotts Palæ byggedes 1683-86 og gehejmeråd Grams Palæ fuldførtes ca. 1685. I den rimede avis Mercurius blev poeten opflammet til at skrive om dette og andet fornemt byggeri i København:

”Her bygges skønne Hus i Staden allevegne,
saa Byen mer end før til Mægtighed la' r tegne
Haandværkerstat og alt de siunes udi Flor;
gør Gud, som gamle Rom, vor Stad i Vælde stor”

Som en foreløbig ”afslutning” på torvets forskønnelse opsatte man 1688 den pragtfulde rytterstatue af Christian 5., som den franske billedhugger Abraham-César Lamoureux var mester for. Han skabte en skulptur præget af barokkens begejstring for antikken. Således blev kongen iklædt romersk imperatorkostume med laurbærkranset hjælm, en klar efterligning af den rytterstatue af Ludvig 13., man 1639 rejste i Paris.

Ved soklens fod anbragte Lamoureux fire allegoriske figurer. Vendt mod Charlottenborg: Minerva og Alexander den Store symboliserende visdommen og heltemodet, mens den modsatte side smykkedes med Herkules og Artemisia, styrkens og ærens personifikationer. Deres opstilling fuldførtes efter Abraham-César Lamoureux' død af broderen Claude Lamoureux.

Skønt den franske billedhugger kun havde fremstillet hesten i travlignende gangart, inspireret af Marcus Aurelius' hest på Capitol, voldte det store problemer, da monumentet skulle støbes i bly. Konstruktionen måtte gøres mere holdbar og Lamoureux anbragte derfor en nøgen mandsfigur, et sindbillede på misundelsen, som skulle vride sig under hestens hove og understøtte det svageste punkt, hestens bug. 1687 stod den rejst, endog forgyldt, men begejstringen varede kun kort. Figuren begyndte at synke!

I de følgende århundreder var der en stadig jamren over Lamoureux' monument, ikke mindst over det venstre forben, hvis bly efterhånden var blevet trykket ud til en pølse. Det blev derfor overladt professor Einar Utzon Frank fra Kunstakademiet at afstøbe den i bronze, hvilket fandt sted 1939-42. Den ny statue afsløredes 22. maj 1946, mens originalen i dag findes på Tøjhusmuseet. Krinsen, et ord beslægtet med krans, op-

[Side 161]

træder første gang 1680 som navn for det ovale have- og hækanlæg, som rytterstatuen skulle placeres i. Valget af denne særlige geometriske form var ganske naturlig, eftersom ellipsen på dette tidspunkt prægede adskillige haver og pladser rundt om i Europa. Nærliggende er det at pege på Piazza del Campidoglio i Rom, hvor

flisebelægningens sindrige mønster danner en kæmpeoval omkring Marcus Aurelius' rytterstatue. Ideen hertil skyldes Michelangelos projekt fra 1560erne.

Begeistret over al den pragt, som udstrålede fra pladsen, kunne Henrik Gerner i 1691 udbryde: ”Hvor nu er Kongens Torv, der før var Grav og Volde om Gammel København; hvor før var Hestestalde, Morads og ringe Værk, der nu staar Hus og Mur, opbygte regelret, foruden Bod og Skur”. Dog var der også plads til det folkelige, idet soldaterkonerne fra garnisonen fik begrænsede staderettigheder og slagterudsalg indrettedes bl.a. handel med fuglevildt, brændsel og halm knyttedes ved lov i 1684 til torvet, mens et hestetorv allerede på det tidspunkt fungerede.

I 1711 skabte Krieger et nyt anlæg omkring ”hesten”, stærkt præget af den franske baroks idé om den strengt geometriske have. Fire rækker træer plantedes i ovalens periferi, mens to gange, skærende hinanden vinkelret ved rytterstatuen, opdelte anlægget i fire kvarterer med bede. I hvert af bedene sås initialerne C A, monogrammet for enkedronning Charlotte Amalie, som boede på Charlottenborg indtil sin død i 1714.

Omkring ”hesten” havde man tidligt anbragt et smedejernsgitter af partisaner og det fik lov til at stå, da haven nedlagdes 1747. En del af træerne flyttedes derfra til anlæggelsen af Øster Allé. I årene 1855-56 anlagde man en ny have, hvis træer nu er vokset så store, at ”hesten” aldeles forsvinder. Rent trafikalt har man heller ikke skånet det gamle torv, men mange røster taler i disse år for en genrejsning af byens fineste plads.

”Kringelen”

Kringelen var et stort fæstningstårn, placeret på nordsiden af det nuværende Vingårdsstrædes udmunding i Kongens Nytorv og tidligst nævnt 1289. Det omtales 1343 som Bytårnet, i 1496 som Kringelen. Ved Københavns belejring under reformationen stod det endnu, og da grunden til Magasin du Nord udgravedes 1873, fandt man rester af fæstningstårnets fundamenter.

[Side 162]

Kringlegangen er en lille passage mellem Gråbrødrestræde og Valkendorfs-gade. Dens knækkede forløb og okkergule mure og arkadepiller giver en stemning lig Venedigs labyrintiske gyder. Navnet Kringlegangen, som er inspireret af den forgyldte bagerkringle over porten til Gråbrødrestræde 17A-B, valgtes 1978, efter at man havde udskrevet en privat konkurrence om det bedste navn til den nyetablerede forbindelse mellem de to gader.

Kristen Bernikows Gade

Kristen Bernikows Gade, fortsættelsen af Gammel Mønt frem til Østergade, var oprindelig en byens rende, en spildevandsledning til havnen. Det bestemtes 1547, ”at staden skulle have frit stræde der igennem”. Hvor strædet mandede ud i Østergade, lå på den østre grund en anselig gård, som 1607 ejedes af Christian Barnekow.

Antagelig stod Barnekow også for opførelsen af de 27 våninger, der juni 1636 stod på matriklen.

Som ung havde Barnekow berejst ”Asiam et Africam” og nåede helt til Abessinien, hvor det hede klima og frygt for krokodiller og andre farlige dyr fik ham til at opgive den videre opdagelsesfærd. Således berettes det i hans ligprædiken. Efter hjemkomsten til Danmark udnævntes han til hofjunker. Hans navn har fra 1620 været knyttet til passagen, først som Christen Bernekousstræde, senere af den københavnske dialekt forvansket til den nuværende navneform.

Kronprinsessegade 18

For- og sidehus samt mellembygninger er opført 1807-13 af murermester J.M. Quist, mens facadedekorationerne er fra tidsrummet 1857-77. Vinduernes afdækning og deres brystninger med stukornamenter er ligesom kvadermurværkets fugning påvirket af samtidens tyske arkitektur, nærmere bestemt arkitekten Karl Friedrich Schinkels arbejder. Hans bygningskunst, som blomstrede i Prøjsen i begyndelsen af 1800-årene, fik stor indflydelse på det københavnske gadebillede. Havde de københavnske bygmestre og arkitekter ikke selv mulighed for at tage til Berlin for at studere Schinkels værker, kunne de blot studere hans bøger *Architektonische Entwürfe og Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker*.

Et bindeled mellem det prøjsiske og det københavnske var også den tyske arkitekt G. F. Hetsch, som 1815 kom til hovedstaden, blev C. F. Hansens svigersøn og en skattet lærer på Kunstakademiets arkitektskole frem til sin død 1846. Nordre Toldbod og Bredgade 10 er også eksempler på den Schinkelske tradition.

Kronprinsessegade 30

se Davids Samling

Krystalgade

Krystalgade omtales 1492 som ”det lille Stræde, som løber ind til her Cantors Port”, og 1528 nævnes ”thet Stræde bag Cantoris Port, der strækker seg fran Nørregade tiil Købmangergaden”. Anno 1600 optræder navnet Skidenstræde, hvilket måske henviser til den i 1500-tallet tildækkede spildevandsrende, gaden blev ført hen over. Betegnelsen Skidenstræde bevarede gennem 1600-tallet, således i mandtalslisten fra Københavns belejring 1659: Schiden (Skiden) Strede. På Geddes kort fra 1757

skrives der imidlertid ”Cristall Gade eller Skidenstrede”, og fra 1818 benyttes førstnævnte officielt.

Kultorget

Kultorget er et af stadens yngre torve, først opstået efter 1728-branden. Dette åndehul i den gamle by kaldtes oprindelig Ny Nørre Torv over for Rundetaarn. Her skulle tørvebønderne og de nordsjællandske kulsviere sælge deres brændsel, hvad der tidligere havde foregået i gaderne nær Nørreport. Stifteren af Dansk Folkemuseum, Bernhard Olsen (f. 1836), der boede i St. Kannikestræde som barn, erindrer sig tørvebønderne som ”en ofte røveragtig Bande, der truede ensomme og frygtsomme Personer til at købe deres snyderagtigt læssede Varer”.

Torvets kulsviere kom fra Frederiksborg Amt og kørte deres trækul til København. Når det atter gik hjemad med tømte vogne, tog pokker dem og det udartede sig til den rene væddeløbskørsel. Således fortæller Junge i 1700-tallet. Den brede Kongevej var velegnet dertil og ofte var det med livet som indsats.

Torvets nuværende udstrækning skyldes

[Side 163]

store nedrivninger, idet pladsen oprindelig havde været tæt bebygget. Således strakte Rosengården og Sankt Gjertrudsstræde sig længere end nu. Den vestre side af torvet udfyldtes af Mikkel Vibes Gade, eftersom den kendte borgmester havde en ejendom på dette sted; samme Mikkel Vibe byggede sig 1622-36 to gårde på Christianshavn. Den 24. juni 1847 åbnedes den første afholdscafé i Danmark med Kultorget som adresse. Den største forandring i moderne tider er nedrivningen af de gamle huse på torvets østside, som har givet plads til Biblioteksgården. Ved torvet har boet kendte folk som maleren Chr. Dalsgaard (1851) og enkefru A. M. Mangor (1847-54), som 1837 havde udgivet ”Kogebog for smaa Husholdninger”, et værk med så stor popularitet, at det 1887 udkom i 28. oplag. Under 1864-krigen skrev hun i sin patriotisme og medfølelse for de danske soldater en ”Kogebog for Soldaten i Felten”, der skulle mildne deres byrdefulde liv. Madam Mangor blev simpelthen en institution.

Kunstindustrimuseet m.v., Bredgade 66-72

Det stort anlagte bygningskompleks blev opført på initiativ af greve Adam Gotlob Moltke og med Nicolai Eigtved som ansvarlig for det oprindelige projekt.

Bygningerne skulle tjene som civilt hospital. 21. maj 1751 blev Frederik 5. forelagt Eigtveds plan, der omfattede fire 1-etagers pavilloner ved hver gadeside samt to fritliggende parallelle længer omkring ”Grønnegården”. Kravet om mere plads bevirkede imidlertid, at ”Grønnegården” lukkedes ved tilføjelsen af to korte fløje.

29. juli 1752 nedlagdes grundstenen og på den vedlagte kobberplade stod skrevet på dansk og latin: "Fædrelandets omhyggelige Fader, Fr. V, Konge til Danm. og Norge, lagde den første Sten til denne offentl. Bygning, bestemt til at optage 300 syge, og bød, at Arbejdet skulde udføres paa hans egen Bekostning, uden Bidrag af Undersaatterne. I Juli 1752". Kongen skaffede dog også midler dertil fra den norske generalpostkasses overskud, der herefter til "evig Tid" henlagdes til institutionen. År 1754, hvor Eigtved døde, stod karréen færdig. Lauritz de Thurah overtog herefter ledelsen og med kongens tilladelse opførte han 1755-57 de fire endnu eksisterende pavilloner i to etager. Denne løsning skulle erstatte den oprindelige med de otte mindre bygninger. Mens Eigtveds karré fremtræder i en let rokokostil, er Thurahs bygninger tungere i formerne, hvad der viser hans afhængighed af barokken. Over hovedindgangen er opsat et relief med "Den barmhjertige samaritan". Arbejdet er udført af J. C. Petzold. Vaserne på jerngitterportene skyldes billedhuggeren J. F. Hännel.

I den sydlige af pavillonerne til Bredgade var indrettet apotek, i de andre var bad, fødselsstiftelse m.m. Oprindeligt var det bestemt, at de 300 syge, der var plads til, alle skulle nyde friplads. Men af økonomiske grunde nedsattes antallet af fripladser til 125, dog atter forhøjet 1788 til 170. Nogle senge var forbeholdt militærets folk. Det var endvidere en fast regel, at uhelbredelige sygdomme som galenskab, kopper, spedalskhed og veneriske sygdomme ikke måtte behandles.

1910 overførtes Frederiks Hospital til det nyetablerede Rigshospital, og 1919 skænkede etatsråd Emil Glückstadt grunden med Grønnegårdkarréen til Det danske Kunstindustrimuseum. Dets daværende direktør, Emil Hannover, fulgte med megen ængstelse, hvorledes den storsindede giver i de følgende år kom mere og mere i søgelyset p.g.a. Landmandsbank-sagen. Skæbnen ville, at Hannover døde 8. marts 1923, dagen før meddelelsen om, at Glückstadt var arresteret som sigtet for bedrageri!

1921-26 blev fløjene ombygget og indrettet til udstillingsformål. Dette arbejde fordeltes mellem arkitekterne Ivar Bentsen og Kaare Klint, sidstnævnte alene med ansvaret for interiørerne. Museets samlinger er opstillet kronologisk, omfattende europæisk kunsthåndværk fra middelalder til nutid. Møbelkunsten er stærkt hævdet, men også specialsamlinger af fajancer, porcelæn, sølvtøj, tekstiler og smykker må fremhæves. Ligeledes er japansk og kinesisk kunst repræsenteret.

[Side 164]

Københavns Bymuseum, Vesterbrogade 59

Københavns Bymuseum er indrettet i Den kgl. Skydebanes gamle bygning. Skydeselskabet, hvis historie kan føres helt tilbage til 1443, har nu til huse på det gamle landsted Sølyst ved Klampenborg. Grundstenen blev nedlagt den 29. januar 1782 af generalfiskal Frederik Vilhelm Wivet, som til lejligheden havde lavet et digt.

Dette blev i en dåse anbragt ved grundstenen i stedet for den sædvanlige skik at nedlægge sølvpenge. Byggekapital og skøde til grunden manglede, hvorimod en tegning kunne forevises de forsamlede skydebrødre med opfordring til at støtte byggeriet. Tegningen var leveret af hofmurermester Brandemann, mens hoftømrermester J. Boye Junge havde overopsynet med arbejdet. Bygningen indviedes 10. maj 1787. Boye Junge gjorde også en tegning til den lave sidefløj, som rejstes kort efter og fornyedes 1895.

Byudvikling efter anden verdenskrig truede den fredfyldte plet og selskabet måtte overveje en flytning. I 1948 solgtes arealet til Københavns kommune. Man overvejede nogle år senere at rejse et stort hotel bag hovedbygningen, der selv skulle reduceres til kulisse, blot tjene som indgang! Det afstedkom en hed debat, bygningen blev skånet og derpå erhvervet med statstilskud af kommunen.

I de smukke gamle rum indrettedes Københavns Bymuseum 1954-56. Museet, som var stiftet 1901 og fra 1925 havde været tilgængeligt på Københavns Rådhus, kunne nu vise sine stærkt forøgede samlinger under bedre vilkår.

Museets hovedformål er at illustrere hovedstadens udvikling fra middelalder til nutid, skiftende slægters præg på gader, huse, boligindretning, handel og torveliv. Her er eksempler på gadedøre, skilte, klokketræk, slutsten og hustavler fra nedrevne ejendomme. Gadebelysningen er også skildret som pendant til de gamle gadelygter, der nu er opstillet i Absalonsgade ved siden af museet.

En overvejende del af udstillingen udgøres af den historisk-topografiske samling af bille-

[Side 165]

der, malerier, stik, tegninger og akvareller, der fortæller om begivenheder af almen interesse.

En sand guldgrube er skydeskiverne fra årene 1752-1846, deponeret af Skydeselskabet. Det vrimler med morsomme allegorier og værdifulde topografiske detaljer fra 1700- og 1800-tallets København.

En vigtig tilføjelse blev gjort, da en særlig Søren Kierkegaard-samling indviedes 1960. Ved museets indkørsel er om sommeren opstillet en model af København på reformationstiden.

Købmagergade

Købmagergade var muligvis en del af den hovedfærdselsåre, der fra omkring 1200 forbandt Roskilde med "Købmændenes havn" ved sejløbet mellem Amager og Sjælland. Allerede 1380 betegnes den i jordebogen som Bjørnebrogade og under dette gådefulde navn kendes den i dokumenterne indtil 1463. Stadens "kødmangere" (slagtere) havde på dette tidspunkt forlængst etableret sig med deres boder i gaden, hvilket gav anledning til et nyt gadenavn, Kiødmangergade. Disse slagterboder

flyttedes kort før reformationen 1536 til Skindergade, men navnet blev hængende, dog efterhånden forvansket til Kiøbmagergade. Navneformen Kiøbmagergade, hvoraf det moderne Købmagergade er dannet, optræder første gang 1595, mens det oprindelige Kiødmangergade endnu er dokumenteret 1656.

Mange historiske personer og begivenheder er knyttet til Købmagergade, æren derfor har Rundetårn og Regensen i særdeleshed. Men der er også grund til at fremhæve C. A. Reitzels Forlag, som trak mange af de store litterater til gaden. Reitzels Forlag med tilhørende boglade flyttede 1827 ind i den nordre fløj af det daværende Waisenhus (senere nedrevet og erstattet af varehuset ”Messen”). Meget levende fortæller Otto B. Wroblewski, som 1843 begyndte sin læretid i huset, hvorledes han mødte Henrik Hertz, Johan Ludvig Heiberg, H. C. Andersen, Chr. Winther, Søren Kierkegaard, Grundtvig, St. St. Blicher, Ingemann og mange flere.

Om Thorvaldsen fortæller han, at billedhuggeren en dag besøgte bogladen, ikke for at købe bøger, men for at ”tage i øjesyn et nys udkommet stort Kopperstik, som Reitzel havde faaet (Napoleon paa sit Dødsleje); desværre gik han forgæves, da R. ikke var hjemme, hvad denne højlig beklagede”.

Købmagergade 33

Købmagergade 33 er opført 1729-32 af Philip de Lange. Ejendommen, som oprindeligt bestod af fire fløje, blev bygget for oversekretær Chr. Møinicken, men videresolgtes 1731 til lensgreve Frijs. En facadetegning er bevaret fra hans tid som ejer. 1733 blev ejendommen overladt til overkammerherre C. A. von Plessen, som afsluttede byggeriet. Hovedfløjen er den eneste bevarede del og fremtræder i barokkens stil, kulminerende i det pompøse portparti. Karakteristisk er også de brudte vinduesafdækninger, den kraftige hovedgesims, den svagt fremhævede midtrisalit og den reliefprydede trekantfronton.

1779 erhvervedes ejendommen, dengang kaldt ”Marskalsgaarden”, af staten for 24.000 rigsdaler. Den indrettedes herefter til postgård, idet C. F. Harsdorff ledede ombygningerne. Da den jyske bondekarl Hans Peter Jensen 1849-50 opholdt sig i København, nævner han, at der foruden Postgården i ”Store Kjøbmagergade” er 25 brev kasser anbragt hos et tilsvarende antal urtekræmmere rundt omkring i byen ”De sidder i Vinduet, og ere synlige uden fra”. Allerede 1843 blev Postgården udvidet, da man erhvervede to mindre ejendomme i Løvstræde.

Købmagergade 42

Købmagergade 42 er opført 1896 i røde tegl. På taget er en statue af Merkur.

Købmagergade,

se også Rundetårn og Trinitatis Kirke.[SIC: Bør flyttes]

Købmager Kvarter

Købmager Kvarter, det 8. af byens gamle rodemål, afgrænses af Købmagergade, Klareboderne, Møntergade, Gothersgade, Kongens Nytorv og Østergade. Administrativt blev det opdelt i to roder, Pilestrædes og Hovedvagtens. Under Københavns belejring 1659 mønstrede kvarteret 409 mand.

[Side 166]

L

Ladegården

Det er dokumenteret, at Christian 3. i 1548 lod anlægge en ladegård (avlsgård) til Københavns Slot. Den blev anlagt i Nyby uden for København. Et regnskab fra 1602 fortæller, at materialforvaltningen ved Københavns Slot dette år leverede tømmer og søm til en bro ”imellem Nyby ladegård og Islevmark”.

På Christian 4.s tid var den for lille, hvorfor en ny og større avlsgård opførtes 1623 ved Ladegårdsåen (ved nuværende Åboulevarden). Til gården henlagde Christian 4. hele det areal, hvorpå Frederiksberg siden har rejst sig. Selve bygningen, en lav længe, kunne rumme 500 stykker kvæg. 1628 blæste den om, hvorefter kongen lod rejse en ny, denne gang i grundmur og tre etager. Den blev omgivet med bastioner og voldgrave, og vandet dertil hentedes fra Ladegårdsåen samt en gren af den, Rosenåen, som løb ud i Kalvebodstrand.

Gårdens økonomi blev aldrig god, kongen satte årligt penge til og til sidst blev den bortforpagtet. Derefter begyndte en udstykning af jordene, mest til de hollandske bønder, hvorved grunden blev lagt til Ny Hollænderby. Da svenskerne belejrede København 1658-59, blev bygningen skudt i grus. Ladegårdens ruin købtes i begyndelsen af 1660'erne af Christoffer Gabel, og 1710 indrettedes den til kvæsthus (krigshospital) for landetaten. Under pesten 1711-13 husede gården et hundrede pest-syge ad gangen, og sammen med det andet pesthospital, Vodroffgård, havde den en barber (kirurg) som chef.

Den 27. juni 1733 ansøgte direktørerne for Krigshospitalskassen om tilladelse til at oprette et spinderi af blå og hør samt et væveri på Ladegården. Man foreslog endvidere hærarkivar Simon Schmidt som ansvarlig for fabrikkens drift. Kort efter fulgte planer om at samle alle almisselemmer på Ladegården. Af disse projekter udviklede der sig et større foretagende, som Schmidt valgtes til at styre. Han skulle som inspektør tilse Ladegårdens mange bygninger og deres inventar, fabrikkens maskiner og andet inventar, de modtagne og forarbejdede varer samt regnskaberne. Af de mere detaljerede instrukser kan nævnes, at arbejdsstuerne skulle opvarmes fra mortensdag til påske, hvortil der var seks favne bølgebrænde til rådighed. Som

belysning anvendtes tranlamper, mens der på sovesalene kun måtte være en fast lygte. Det skulle hver dag pålægges to kvinder at rengøre spinde- og sovesalene, hvilket omfattede gulvvask, fejning og rygning (med enebær), hvis der var behov derfor. Schmidt fik 500 rigsdaler i løn som inspektør.

1768 solgte man Ladegården til Københavns Kommune, hvorefter lemmerne fra pesthuset "Sankt Hans Hospital" ved Kalvebodstrand blev overført til dens bygninger. Den nye institution på Ladegården, som navnlig fungerede som sindssygehospital, fik lov til at bevare navnet Sankt Hans Hospital. 1816 flyttede myndighederne hospitalet til Bistrup udenfor Roskilde. De næste seks år henlå Ladegården ubenyttet, men i 1822 indrettede man den til arbejdsanstalt. De første fattiglemmer ankom dertil 1. oktober samme år, og 1834 blev institutionen udvidet med en tvangsarbejdsanstalt. Da Arbejdsanstalten Sundholm indviedes 1908, blev Ladegårdens fattiglemmer flyttet ud til Amager. Dog fik Ladegården lov til at stå helt frem til 1930, hvor man rømmede den. På dens grund opførtes i stedet boligejendomme og Radiohuset.

Landemærket

Landemærket, navn på den gade, der løber langs den nordvestre side af Rundetårn og Trinitatis Kirke. Navnet afspejler de topografiske forhold i slutningen af 1500-tallet, hvor denne strækning markerede grænsen mellem byen og de sidste ubebyggede grunde inden for voldene. I Trinitatis Kirkes ældste regnskaber nævnes 23. oktober 1656 en udgift på "en Haspe paa Laagen ud til Landemerchett".

Langebro

Langebro, som fortsætter H.C.Andersens Boulevard over til Amager, har haft flere forgængere. Den ældste broforbindelse på dette

[Side 167]

sted, kaldet Kalvebodbro, fuldførtes 1690 og forbandt hermed bastionerne på begge sider af stranden. Ved færdiggørelsen var den både gang- og kørebro, men i midten forsynet med en vindebro, der gjorde det muligt at sejle igennem havnen. Skønt Kalvebodbro i mange år var forbeholdt militæret, kunne den dog benyttes af civile fodgængere.

Ved broen stod i en periode det såkaldte blå tårn, der var opført 1731 som afløser for det gamle Blåtårn på Københavns Slot. Bygningen fungerede som hofarrest ligesom forgængeren og her måtte bl.a. kgl. majestæts skuespillere udstå deres straf. I følge en forordning af 1762 bestemtes det, at forbrydere, der ikke dømdes til døden, skulle modtage deres "publique Straf" på kroppen ved den side af tårnet, som vendte ud mod kanalen. En pæl skulle opsættes på dette sted, men straks nedtages, når

afstraffelsen var fuldbyrdet. Tårnet blev delvis nedbrudt 1848 (indtil ca. 19865 var en rest deraf endnu bevaret i gården til Vester Voldgade 131).

Efter flere ombygninger af træbroen blev den 1875-76 gjort bredere og overdækket med et klapparti af jern, der kunne bevæges med håndkraft. Tanken om en ny Langebro fremsattes 1885, men først 1903 kunne den åbnes, placeret godt 400 fod syd for den gamle. I midten var anbragt et svingparti med to gennemsejlingsåbninger og hele brolegemet hvilede på ni stenpiller. Kort var dens levetid takket være den øgede trafik med større skibe og 1929-30 etableredes en interimistisk ”vindebro” med en svær betonklods som kontravægt. En sabotage i foråret 1945 satte denne bro ud af drift, hvorefter den nuværende blev bygget (1954).

Larslejstræde

Larslejstræde fungerede i middelalderen som adgangsvej til Skt. Johannes og Skt. Birgitte Alters gård, under reformationen benævnt Pædagogik Gaard efter den professor, man havde tildelt den. Desuden førte strædet frem til Skt. Peders Kirkegård. Den 21. marts 1495 er i et dokument noteret ”thet lille strede som ær mellem sancti Peders(stræde) oc then bolegh som her Jens vicarius till sancte Birgitte alters nu udj boer”.

Det nuværende gadenavn kan føres tilbage til 1571, hvor man skriver Lasse Leegs Strede efter en borger af samme navn, som i mange år havde ejet en gård i gaden. Herefter varierer stavemåden, såsom Lasse-, Laurs- og Leeg-, Leyell-, Leig, til sidst nedslidt til Larslejstræde.

Latinerkvarteret

Latinerkvarteret, det københavnske modstykke til Quartier Latin i Paris, har gennem århundreder været bydelen, hvor studenter, magistre og professorer har færdedes og dyrket videnskaberne. At Frue Plads har været hjertet i latinerkvarteret, er ingen i tvivl om. Derimod er dets afgrænsning vanskeligere at bestemme, da det ikke danner en administrativ enhed ligesom Københavns gamle roder eller kvarterer, f.eks. Frimands Kvarter, Rosenborg Kvarter eller Strand Kvarter. De fleste vil dog opfatte området som afgrænset af: Store Kannikestræde, Krystalgade, Fiolstræde, Nørregade, Skt. Peders Stræde og Dyrkøb.

Skønt Københavns Universitet i stort omfang er flyttet ud til Amager, ligger endnu bygninger og krogede gader tilbage som erindring om det gamle lærdomscenter - ”dette gothiske Pakhus for Videnskaberne, der bliver frembudne som i en offentlig Krambod”, som J. H. Tauber kaldte det i 1760erne. I Kannikestræderne havde de katolske klerke deres gårde, efter reformationstiden indrettet til professorresidenser. Af Vor Frue Kirkeskole opstod Metropolitanskolen (s.d.), mens selve universitetet fik plads på den gamle bispegårds grund.

I gamle dage satte studenterne deres præg på livet i kvarterets gader, ofte ved slagsmål, hvis ikke det ligefrem gjaldt dueller. 1702 blev Jakob Krog og Thomas Kingo stævnet for at have overfaldet kaptajn Kaltoft udenfor Regensen. Kingo kom dog fri af anklagen. En vægter i Skt. Peders Stræde havde 1711 mistanke om, at studenter fra Regensen og Walkendorff ”Fredag Nat imellem elleve og tolf” havde slået og tilredt ham.

Lenin

Lenin, hvis virkelige navn var Vladimir Iljitch Ulianov (1870-1924), kom eftersommeren

[Side 168]

1910 til København for at deltage i den 8. kongres af 2. internationale. Den fandt sted 28. august til 3. september og afvikledes under Staunings og Borgbjergs værtsskab i Odd Fellow Palæet. I kongressen, som gav anledning til megen presseomtale, selv i de borgerlige tidender, deltog også den franske socialistleder Jean Jaurès; desuden de senere tyske spartakister Rosa Luxemburg og Karl Liebknecht.

Under sit en måned lange ophold i København boede Lenin i ejendommen Vesterbrogade 112a, baghuset på 1. sal. Han fandt adressen gennem en russisk emigrant og udlejeren var vognmand og tidligere skibsværftsarbejder.

10 kr. var huslejen for en måned. Udlejerens kone fortalte nogle år senere til redaktør Anker Kirkebye på dagbladet Politiken, at ”Lenin var meget proper og omhyggelig med sit Tøj. Han ejede kun samme blaa Sæt, og hans Sko var meget slidte, men altid pænt velpudsede”. Lenin var i øvrigt en flittig bruger af Det kgl. Bibliotek. En mindetavle opsattes 17. september 1984 i ejendommen på Vesterbrogade.

Lille Strandstræde 14

I forhuset er der rester af en bygning, som muligvis kan føres tilbage til 1600-tallet. Den nuværende facade er fra 1773-76, da ejendommen blev ombygget for brigader William Halling. Facaden opdeles ved en fire-fags midtrisalit og en port er anbragt asymmetrisk deri, hvilket skyldes hensynet til den ældre bygning. Ud fra dekorationen med guirlander, medaljoner og vinduesindramninger må arbejdet tilskrives Jardin-traditionen, hvor en af Jardins elever, Hans Næss kommer nærmest på tale. William Halling var i øvrigt en legendarisk person i datidens København. En tid var han direktør for Asiatisk Kompagni, men ellers tilbragte han meget af sit liv på godset Dronninglund, som han havde erhvervet fra grev C. H. G. Moltke ved byttehandel. Her i det vendsysselske optrådte han som en ren bondeplager, men kunne samtidig få den bizarre idé at ville forskønne befolkningen ved at gifte de smukkeste piger med de smukkeste karle.

Lindencrones Palæ, Bredgade 26

Lindenkrones Palæ er opført 1752 for den rige godsejer Christen Lintrup, som 1756 adledes Lindencrone. Han havde grundlagt sin formue som storkøbmand i det fjerne østen. Bygherren lod kridtstensblokke transportere fra Stevns Klint, hvilken han ejede sammen med godset Gjorslev, og de anvendtes ved palæets opførelse. Fra Eigtveds tegnestue leveredes tegningerne, mens I. C. Conradi havde ansvaret for det praktiske arbejde.

Luxdorph, Bolle Willum (1716-88)

Bolle Willum Luxdorph studerede jura ved universitetet, men fik dog også læst oldtidens klassiske digtere. 1734 ansattes han som sekretær i danske Kancelli, 1774 blev han assessor ved Højesteret, hvorefter han 1760 udnævntes til etatsråd og sluttede sin succes som hvid ridder. Ved siden af sin embedsvirksomhed førte han nidkært dagbog over alt, hvad der hændte i København samt større begivenheder i det øvrige rige. Desuden var han en ivrig bogsamler som historikeren Hans

[Side 168]

Gram, Ludvig Holberg og andre af tidens humanister.

Lyshøj Allé

Mellem alléens rønnebærtræer tæt ved Toftegårds Plads står monumentet ”Jabal, Jubal og Tubalkain”. Skulpturgruppen, som skabtes af den franske billedhugger Paul Maximilian Landowski, blev oprindeligt opstillet på Vester Boulevard (nuværende H.C.Andersens Boulevard) i 1914. Opstillingen bekostedes af legatet ”Albertina”, hvis stifter var brygger Carl Jacobsen. Da boulevarden blev omlagt, flyttedes monumentet 1956 til Lyshøj Allé.

De stærkt irrede bronzefigurer fremstiller tre personer fra det Gamle Testamente, der alle var efterkommere af Kain. I 1. Mosebog (4,20-22) fortælles det, at Jabal var stamfader til nomaderne, mens hans broder Jubal blev ”stamfader til alle dem, der spiller på harpe og fløjte”. Tubalkain var deres halvbroder, og fra ham nedstammede ”alle dem, der smeder kobber og jern”.

Læderstræde

Læderstræde bag Gammel Strand var oprindeligt en havnegade og tidligst omfattede den også Kompagnistræde. Når gaden 1397 omtales som Laadbrostrede, henviser det til Ladbroen, der udgjorde den vigtigste del af stadens ældste havn. I 1416

forekommer betegnelsen Lathbrostrede, mens der senere i århundredet optræder forskellige forvanskninger af navnet: Lædherstrædet (1423), Lædærstredet (1461) og Lederstredet (1475). I 1600tallet blev formerne Læderstræde og Læderstrede efterhånden herskende.

På en af matriklerne mellem Læderstræde og Gammelstrand ligger en smuk ejendom fra nyklassicismens tid. Forhuset mod Gammel Strand (nr. 40) opførtes 1799-1801 for hofgravør David Ahron Jacobsen, og et side- og tværhus er formentlig opført ved samme lejlighed. I 1830 byggedes forhuset til Læderstræde.

Ejendommen beboedes i forrige århundrede af en række kendte københavnere, hvor forhuset mod Gammel Strand naturligvis tiltrak de fleste: 1815-19 arkæologen P. O. Brøndsted, 1843-45 Georg Carstensen, Tivolis grundlægger og dernæst 1850-53 Peter Faber, en mand af helt usædvanlige talenter. Hans interesser for naturvidenskaberne, især elektromagnetismen, gjorde ham 1853 til direktør for telegrafvæsenet, som han tjente indtil sin død 1877. Dette stod vel i skyggen af hans forfattervirksomhed. Faber digtede og komponerede "Den Gang jeg drog afsted" og skrev den udødelige "Højt fra Træets grønne Top".

I året 1853 boede biskop og rigsdagsmand D. G. Monrad også i dette forhus, mens musikdirektør H. C. Lumbye valgte at logere i forhuset til Læderstræde på samme tid.

Løveapoteket

Fredag den 30. april 1971 lukkede en af Københavns mest historiske "butikker", det mere end 350 år gamle Løveapotek ved hjørnet af Amagertorv og Hyskenstræde. I hjørneejendommen, hvor Per Reumert har forretning, havde apoteket sit officin i det nordre butiksfag ud til torvet.

Apotekets historie begyndte 1605, da kronen tilskødte den daværende gård til apoteker Werner von Kleve. Først var apoteket upriviligeret, men fra 1620 fik det bevilling og herfra gik i de følgende årtier vigtige leverancer til hoffet.

Rentemesterregnskaberne omtaler ofte "Konfekt, Sukker, Urter og Speceri", mere interessant var en betaling 1621 for "Urter og Farve til Kongens Rideheste". Ligeledes kunne man levere "foryldt og beskaaret Papir... fin, middel og gemen Papir samt Voks, Lak og Blækpulver" til Christian 4.s behov (1639). Flere af disse ordrer gik til det kgl. laboratorium i Rosenborg Have.

Christian 4.s tafler var krævende, f.eks. bestiltes 28. februar 1639: peber, kanel, muskatblomme, mandler, rosiner, dadler, pistacier, anis, engelsk safran, kardemomme og husblas. I slutningen af 1600-tallet havde "Løveapoteket" opnået en førende position og kun tre andre, Elefantapoteket, Svaneapoteket og Kong Salomons Apotek, var ligeledes priviligerede. Den berømte danske anatom, Thomas Bartholin, som 1672 udgav bogen "De visitatione pharmacopolorum", skrev heri, at lægerne dette år den 13. oktober ved

[Side 170]

visitationen af de fire privilegerede apoteker i København begyndte med Løveapoteket som det ældste.

1728-branden lagde også Løveapoteket i aske, så kun de nøgne mure stod tilbage. Men huset genopstod. I 1762 gjorde daværende indehaver, Christoffer Günther en kostbar bestilling hos kanon- og hofklokkestøber M.C. Troschell. En halv meter høj malmmorter skulle støbes, og det færdige arbejde, prydet med delfiner som hanke, bar latinske inskriptioner. En af disse lød: "Multam malitiam decuit", hvilket lidt populært kan oversættes til "hastværk er lastværk". Malm-morteren, måske Europas største, stod i Løveapotekets officin indtil 1971.

Ved 1795-branden ødelagdes huset atter, hvorefter dets ejer, farmaceuten Ludvig Manthey, lod professor Harsdorff fra Kunstakademiet tegne den ny hjørnebygning. Stilen var nyklassicistisk og maleren Nicolai Abildgaard leverede endog et par af malerierne til officinet. Bag officinet lå recepturen og urtekammeret, mens der i kælderen var damplaboratorium. Herved grundlagdes Løvens kemiske Fabrik for mere end et halvt hundrede år siden.

Apotekets inventar var rigt, f.eks. talte det 228 gamle apotekerkrugger, heraf størstedelen fra Den kongelige Porcelainsfabrik, som alle var dekoreret med en forgyldt og rød kant med sort overglasur. I urtekammeret stod 235 grønlakerede lågdåser. Varesortimentet var en kuriøs vandring i gamle receptnavne, for her annonceredes baldrianrod, "Kristen Spillemands Draaber", "Jomfru Mikkelsens Brystdraaber" og "Sadelmager Brandts Universalsalve". Santali Rubrum, rød sandeltræ, og violrod manglede heller ikke.

Den mest navnkundige bestyrer af Løveapoteket var cand.pharm. H. C. Ørsted, som år 1800 virkede i huset, mens Manthey var på udenlandsrejse. Det gav Ørsted lejlighed til eksperimenter inden for elektrokemien. 1907-08 ombyggedes hjørneejendommen, hvorved Harsdorffs smukke nyklassicisme forvandlede til en ornamentalt jugendstil à la Bindesbøll. Men apotekets enestående interiører bevarede: skade at myndighederne lod denne institution forsvinde i 1971. Det kunne glimrende have fungeret som museum.

Løvstræde

Løvstræde, som forbinder Gråbrødretorv med Købmagergade, giver associationer om træer og grønne vækster. Strædets historie begynder også dermed, for det var oprindeligt en klosterhave til det middelalderlige Gråbrødrekloster, oprettet 1238. Gennem haven snoede en sti sig og løb ud til Købmagergade. Stien blev offentlig gade efter reformationen og kaldtes i begyndelsen for Ny Gråbrødrestræde i modsætning til det nordligere Gråbrødrestræde (nuværende Skindergade nærmest Købmagergade).

En fortegnelse over københavnske gader fra årene 1613-23 fortæller, at gaden nu bar navnet Løffue stræde og i grundtaksten fra 1661 benævnes den Løw Stræde. Da Corfitz Ulfeldt i slutningen af 1630erne opførte sit palads på klostergrunden, blev Løvstræde den vigtigste adgang til den fornemme bygning. Men i 1663 faldt dommen over Ulfeldt, som landsforræder skulle hans gård nedbrydes, pladsen ryddes og en skamstøtte opsættes. I forbindelse med Gråbrødretorvs etablering blev Løvstræde afkortet til sin nuværende længde.

I 1800-tallet kan man tale om det litterære Løvstræde, for her færdedes guldalderdigteren Oehlenschläger og senere hans disciple. Oehlenschläger kom i huset på matrikelnummer 178, det nuværende nr. 7, som bogtrykker Boas Brünnich ejede 1813-26. Han trykte adskillige af hans bøger, bl.a. mesterværket Helge. I 1852 blev ejendommen overtaget af forlaget C. A. Reitzel, hvis kunder var digtere som Christian Winther og Frederik Paludan-Müller; også H. C. Andersen og Kierkegaard søgte forlaget og bogladen, som hørte til.

En af Kierkegaards modstandere, digteren Meir Goldschmidt, boede i midten af 1840erne i Løvstræde 8, og i nr. 10 havde billedhuggeren Jens Adolf Jerichau sit hjem. Det stod åbent for malerne Johan Thomas Lundbye, Christen Købke og P. C. Skovgaard.

[Side 171]

M

Magasin du Nord

Magasin du Nord, Kongens Nytorv 13, ligger på en grund med megen historie. Her rejstes 1721 et fornemt palæ for storkansler greve U. A. Holstein, som året tidligere havde erhvervet en ældre ejendom sammesteds fra generalløjtnant Gregers Juel. Storkanslerens gemalinde, Christine Sophie Reventlow, var levende interesseret i skuespilkunsten og det må antages, at hun havde indflydelse på oprettelsen af Den danske Skueplads 19. januar 1722 i Lille Grønnegade (nuværende Ny Adelgade). I 1748 blev Holsteins Palæ genopbygget i mere beskeden skikkelse og bygningen skiftede hyppigt ejer. Da traktør Ernst Møller havde overtaget ejendommen, indrettede han 1796 bygningen til "Hotel du grand Nord". Han havde tidligere drevet "Vildanden" på Østergade.

Hotellet blev meget anset og i en svensk omtale hedder det: "Man bor her, som det passer En, men altid i Forhold til Prisen, 2de Værelser (for Herre og Tjener) med Lys, Morgenkaffe, Opvarthning etc. koster omtrent 1 Rdlr. om Dagen". I 1816 indrettedes der varme bade i Hotel du Nord og gæsterne kunne nyde forfriskninger i form af bouillon, chokolade og likører. Da hyrekusk Rasmus Jørgensen blev ejer af hotellet, kom stedet for alvor i publikums søgelys. Den nye indehaver bar øgenavnet "Specie-Jørgensen" og havde fået dette som ganske ung. Den gang arbejdede han for en

hovedrig jødisk handelsmand med bopæl på Christianshavn. En dag blev Rasmus bedt om at ledsage sin principal til Nationalbanken medbringende en trækvogn. Her skulle de hente flere sække specier. Da vognen var læsset og Rasmus trak den hjemad vogtet af sin principal, kom de til Knippelsbro, netop som der blev givet spærresignal. Rasmus Jørgensen nåede hurtigt over med vogn og speciedalere, mens jøden faldt i vandet og druknede.

Rasmus Jørgensen fik i øvrigt ringe held med sit hotel. I 1859 arresteredes han, bl.a. for at have udlejet værelser til utugt. Dommen lød på 14 års tugthus og hotellet solgtes på tvangs-

[Side 172]

auktion. I den følgende periode var her forretninger og restauranter, således havde ”Schucani & à Porta” en tid konditori og kafé i stueetagen, men i 1871 rykkede firmaet Emil Vett & Co. ind i ejendommen. Det blev indledningen til det senere så kendte handelsfirma Th. Wessel & Vett.

Firmaets nuværende hovedbygning opførtes 1893-94 af Alb. Chr. Jensen og H. Glæsel, der valgte den franske chateau-stil. Præget af internationalt varehus blev slået an.

Magasintorvet

Magasintorvet ved Østergade hører til byens nye pladser. Før etableringen af det nye og brede Bremerholm, som påbegyndtes i 1930'erne, lå en gyde med navnet Integade på dette sted, svarende til Magasintorvets østside. Gyden var en af Københavns skumle steder, næsten anonym efter navnet at dømme. I et dokument fra 20. december 1669 tales der om ”den liden Gade mellem Østergade og Kongensgade” og 30 år senere benævnes smøgen ”Tverstredet, som kaldes Liden Kongensgade”. Dagbladet Politiken åbnede 10. oktober 1884 sin første redaktion i det endnu eksisterende hjørnehus.

Det lille 4-fags hus mellem Bremerholm 1 og 3 opførtes 1802 for skomager Rasmus Lefoli. Mellem 2. og 3. etage ses en fordybning med à la grecqueornament, et vidnesbyrd om den nyklassicistiske stil, der prægede perioden.

Ældre københavnere vil i øvrigt erindre, at det folkelige vid døbte pladsen ”Magabangs Torv”, efter både Magasin og pelsfirmaet A. C. Bang. [SIC! Bør forklares]

Magstræde

Magstræde i København er opstået i 1520'erne, da man ved opfyldning flyttede kystlinien længere ud. I 1525 optræder navnet første gang, opkaldt efter det mag (nødtørftshus) som var rejst på pæle i strandkanten ved dette sted.

Gaden har endnu bevaret sit krogede løb fastholdt ved de historiske huse, af hvilke Magstræde 17-19 er de ældste. De regnes for opført på Christian 4.s tid eller senere. I facaderne med de svære murankre ses endnu fladbuede stik over vinduerne og vandrette sandstensbånd. Nr. 17 blev inden 1712 ombygget, hvorved faginddelingen ændredes fra 4 til 3 fag. Under Københavns brand 1728 blev de to gavlhuse kun lettere beskadiget.

I Magstræde 10 boede italieneren Guisepe Sarti i årene 1773-75. Han var komponist, kom 1753 til København og tiltrak sig hurtigt hoffets opmærksomhed. Sarti blev 1755 udnævnt til kapelmester og var en utrolig flittig leverandør af operaer, tre stykker om året var han forpligtet til. Som syngelærer var han med til at stimulere interessen for den gode sang i de operainteresserede aristokratiske kredse, selv Christian 7. fik han som elev, mens denne var prins. Ved Struensees fald mistede han en vigtig støtte, uheld med sin ledelse af Det kgl. Teater og en bundløs gæld gjorde snart livet surt for ham. Det fortælles, at når han kørte til og fra slottet, måtte to kongelige lakajer beskytte Sarti mod hans kreditorer. 1775 forlod han landet. Magstræde blev i 1800-tallet degraderet til gade for prostitution, befolket af mere modne piger, ligesom stedet blev kendt for sin original "Filosoffen fra Magstræde".

Marmorbroen

Marmorbroen, som spænder sine buer over Frederiksholms Kanal, er et af hofbygmester Nicolai Eigtveds mesterstykker. Det var oprindeligt Christian 6.s ønske at lade den indrette som vindebro således, at skibene kunne passere igennem. men hverken Eigtved eller Thurah, der konkurrerede om opgaven, ej heller slotsbygningsskommissionen kunne støtte tanken. Det ville berøve broen dens storhed, ideligen kræve reparationer og skabe problemer med fodgængerne. Kongen besluttede derefter 1. maj 1739: "Broen kan da gøres, uden at den trækkes op, efter Tegning Litra F af Hofbygmestrene". Omtalte tegning viste sig alene at være udført af Eigtved, som derefter fik opgaven. En træmodel, der siden er gået tabt, udførtes til projektet og juli 1739 kunne modelbroen demonstreres for majestæten. Hvad der især behagede ved Eigtveds forslag, var de flade brobuer, der muliggjorde en næsten vandret kørebane og dermed en behagelig færdsel. Oprindeligt havde Eigtved tænkt sig en rige-

[Side 173]

re skulpturel udsmykning af broen, end man besluttede sig til. Vaser og figurer, som skulle pryde de profilerede plinte over broens piller, blev aldrig til noget. Til gengæld kom der portrætmedaljoner på de midterste piller, endog indrammet af de fineste rokokkoornamenter, mens midtbuen forsynedes med Medusahoved. For en by, der var vant til barokkens tunge former, var det en elegance uden lige.

Den franske billedhugger Louis-Augustin le Clerc fik det praktiske ansvar for udsmykningen og han var i øvrigt godt beskæftiget med udsmykningen af det nybyggede Christiansborgs interiører. Med hjælp fra fem billedhuggere og seks stenhuggere gik han igang med at forme de sandsten, man importerede fra Sachsen. Materialet blev formentlig sejlet fra Pirna ved Dresden til Altona og derfra søværts til Frederiksholms Kanal. Moderne undersøgelser har vist, at det var en højst ukritisk blanding af bløde og hårde sten, der fandt vej til København.

Efter tidens smag skulle udsmykningen være mættet med symbolik, her i form af en hyldest til havet. Som hovedmotiver anbragtes klassicistiske medaljoner, to dameportrætter og to herreportrætter, alle i profil og pyntet med siv i håret. Hertil føjedes dekorationer med siv og dunhammer, rocailler (muslingeagtige ornament) og to frygtindgydende monstre med frådespyende munde.

Da de oprindelige identifikationer er gået tabt, er der blevet gættet meget på relieffernes betydning. Således er det bl.a. foreslået, at medaljonerne repræsenterer de fire antikke havguder: Poseidon og Amphitrite ind mod byen (mod nord) og Okeanos og Tethys ud mod Øresund ("havet"). Hvis disse guder kan opfattes som noget menneskeligt, må de to monstre udtrykke det farlige og lunefulde ved havet. Og her har der været frit spil for fantasien, eftersom havuhyrer stadig var en realitet i 1700-tallet. En af de uhyggeligste beskrivelser stammede fra Hans Egedes hånd, som 1734 på Atlanterhavet havde observeret et "meget forskrækkeligt Hav-Dyr, hvilket reyste sig saa høyt over Vandet, at dets Hoved rakte over vores Mers . . . dette Dyrs Øyne syntes rødgagtige og derhos ligesom brændende af Ild - firkantet Mule, store Næsebor og ved Siderne nogle udstaaende stive Haar - Huden glat som et Speil, undtagen over Nakken, hvor den har en hængende Mann af Udseende som Tang".

Selve brobyggeriet inklusive udsmykning trak længe ud. Kongen havde håbet at se broen færdig inden udgangen af 1739, men forgæves. Budgettet blev overskredet, bl.a. med 200.000 flere mursten end beregnet. Endnu i 1745 bevilgedes der penge til billedhugning. Samme år blev sandstenen overstrøget med kogt oliefor farve for konserveringens skyld og på det tidspunkt må broen betragtes som færdig.

I de officielle dokumenter hed broen enten Den ny Bro, Hovedbroen eller Slotsbroen, hvorimod det uofficielle navn Marmorbroen, inspireret af dens marmorbelagte fortøve, først senere slog an.

Næsten ligeså spændende er den moderne historie om Marmorbroens kostbare restaurering, som indledtes i begyndelsen af 1970'erne. Broen var da slemt medtaget, især de smukke relieffer. Under ledelse af Boligministeriets særlige sagkyndige, Eric Erlandsen, lykkedes det gennem de næste ti år at genskabe broens linier og de fine skulpturelle detaljer. Billedhuggerne Johan Galster og Povl Søndergård stod således for medaljonerne i samarbejde med stukmester Henry Thomsen fra Nationalmuseet. Deres arbejdsgrundlag var nogle skrøbelige afstøbninger af ornamentikken, som blev foretaget omkring 1900, da broen allerede var i forfald. Man genfandt disse forme, som var afstivet med træ, på et lager på Bernstorff Slots avlsgård. Desværre var

afstøbningerne savet i småstykker, så et større puslespil skulle lægges og store huller fyldes ud. Det lykkedes dog og nye gipsudgaver sendtes derefter til Østtyskland, hvor man foretog en råhugning af de nye relieffer. Broen kunne genindvies i 1983.

Marmorkirken

Marmorkirken (Frederikskirken), Frederiksgade, var fra begyndelsen tænkt som et storslået point de vue for den ottekantede plads i

[Side 174]

den planlagte Frederiksstad (s.d.). En gigantisk centralkirke skulle rejse sig over den nye bydels palæer og borgerhuse og den 30. oktober 1749 nedlagde Frederik 5. grundstenen. Det fejredes bl.a. med vin for 153 rigsdaler til håndværksmestre og svende, senere blev byggeregnskaberne tynget af langt højere poster.

Ved grundstensnedlæggelsen var kirken endnu ikke projekteret, men hofbygmester Eigtved leverede i februar 1750 et overslag og en tegning af kirken. Overslaget vedrørte alene fundamenteringen indtil to alen over horisonten og lød på 37.686 rigsdaler. Eigtved ønskede yderligere, at kuplen på kirken blev 17 alen højere end tårnet på Nikolaj Kirke. Bygningskommissionens medlemmer fik sved på panden og udtalte, at "et Par Tønder Guld ikke ville strække til".

Så begyndte piloteringen og fundamenteringen. Tvangsudskrevne soldater gravede et 30 meter dybt hul, hofbygmester Zuber forestod tømrerarbejdet ved piloteringen og langsomt rejste sig en rotunde af dybet. Alt imens havde Frederik 5. fået betænkeligheder. Kirken, som skulle bære hans navn, var ikke imponerende nok. I stedet for sandsten skulle den beklædes med norsk marmor og indgangen var alt for lav. Eigtveds tegninger sendtes til bedømmelse i Paris, hvorefter hofbygmesteren forbedrede sit projekt i retning af tidens nye mode, nyklassicismen. Han døde i 1754, midt i arbejdet.

Eigtveds efterfølger, franskmanden N. H. Jardin, fik ganske vist ændret projektet helt i nyklassicismens smag, men udgifterne, hovedsageligt til marmoret, fik byggeriet til at knirke. Allerede i 1770 beordredes det standset af Struensee, kun midterpartiet stod færdigt op til ni meters højde.

Byggepladsen henlå nu med hel- og halvfærdige kapitæler, søjlestykker og rå marmorblokke. Senere udfærdigede Harsdorff et nyt kirkeprojekt, denne gang en rendyrket centralkirke med Pantheon i Rom som forbillede. Planen blev dog opgivet ved Harsdorffs

[Side 175]

død i 1799, men den bevarede træmodel er udstillet på Kunstakademiets Bibliotek. Også Emil Aarestrup fattede interesse for det kuldsejlede kirkebyggeri og digtede 1839:

Marmorkirke, taus og eensom,
 Ufuldført, mosgroet og huul,
 I hvis Helgennische Drengen,
 Halv med Gysen, leged Skjul!

For tilrejsende blev den også en attraktion. En jysk bondekarl skrev på sit kluntede danske i 1849, at kirken ”er bygget af lutter blaa Norsk Marmor, og forfalder Aar for Aar. - Der siges at hvis Krigen ei havde kommen paa skulde den have bygt istand, og vilde vist blevet den første i Kjøbenh.”.

Først finansmanden C. F. Tietgen forbarmede sig over ruinen, da han i juni 1874 købte hele pladsen af staten og forpligtede sig til at bygge kirken færdig. Eigtveds oprindelige idealplan med en 76 alen høj stenkuppel, en af de meste himmelstræbende i Europa, var forlængst opgivet. Med Ferdinand Meldahl som arkitekt blev det i stedet til en 48 alen høj kuppel, holdt i romersk barokstil ligesom den øvrige bygning.

Den daglige leder af arbejdet var arkitekten Albert Jensen med hjælp af Carl Thonning. Af økonomiske grunde måtte man opgive at fuldføre bygningen i norsk marmor, hvorefter ølands- og faksekalksten anvendtes i stedet. Kuplen, som dækkedes med kobber, blev rejst over en søjlesmykket tambur, et arrangement helt efter forbilleder i Roms barok. For at skaffe midler til den kostbare tagdækning indsamlede man kobbertøj og pengegaver, mens korset øverst på kuplen skænkedes Tietgen af hans medarbejdere. Det afsløredes 1883 på Grundtvigs hundredårsdag 8. september.

”Punch” var så forarget over kobbertaget, at det i 1885 skrev: ”og de Folk har rigtignok Andet at bestille med at passe paa Meldahl, at han ikke forskjønner Byen med flere Kobberkasseroller og Vandkander omkring, som ude paa Marmorkirken”. På balustraden øverst på tamburen ses zinkstatuer, der fremstiller ”repræsentanter den kristne kirkes historie” fra Moses til Luther. Mere interessante er de kolossale og forvitrede marmorkapitæler, som kommer til syne i græsset bag bygningens indhegning. De er et levn fra 1700-tallets byggeplads og viser, hvilket storslået bygningsværk, man havde tænkt sig.

Interiøret har rotundens klare form, adskilt ved arkader fra de omkringliggende korridorer. Pulpiturerne bæres af 12 marmorsøjler, og i korsranken ses en døbefont udført i marmor af Joakim Skovgaard.

Mayonnaise-kvarteret

Mayonnaise-kvarteret, populær betegnelse for kvarteret omkring Laksegade og Hum-

[Side 176]

mergade, af hvilke den sidstnævnte blev saneret i slutningen af 1950'erne. Det var forfatteren Gustav Esmann (død 1904), som gav stedet dets gastronomiske navn. I begge gader, der var anlagt omkring 1650 i den tidligere kongelige urtehave, boede søens folk. Blandt Hummergades senere beboere kan nævnes flere af Det kgl. Teaters folk, der havde deres bopæl i nr. 15: syngemester H. O. C. Zinck i 1805, instruktør P. Frydendahl i 1827 og danserinden Juliette Price fra 1858-61.

Udtrykket ”da Fanden var løs i Laksegade” går helt tilbage til 1826, da man i nr. 15 oplevede mærkelige ting. Folk hørte skældsord, hyl og rovdyrbrummen, det fløj med husgeråd og kartofler, selv vinduerne sprang i stykker. Men politiet kunne ikke løse gåden, som gav næring til den vildeste fantasi og overtro blandt københavnere.

Meinungsgade

Meinungsgade, en sidegade til Nørrebrogade, er opkaldt efter kaptajn Conrad Robertus Meinung, der ved midten af 1800-årene ejede nogle grunde på stedet. I en periode, hvor man interesserede sig for sundere arbejderboliger (se s. 52), fandt han frem til en hulmurskonstruktion. Metoden premieredes ved en verdensudstilling i Paris. Meinungsgade 17a-b, en grundmuret ejendom med tegl i mønstermuring, opførtes for Smedemesterforeningen af 1883. På facaden et relief af ankersmedemester A. W. Holm.

Metropolitanskolen

Metropolitanskolen har tidligere ligget i Fiolstræde 4-6, hvor dens gamle bygning er bevaret. Skolens historie går tilbage til ca. 1210, da man stiftede Vor Frue Kollegiatkapitel. Denne institution, der bestod af kanniker med en dekan i spidsen, havde til formål at bestyre Vor Frue Kirkes ejendomme og andre indtægtskilder samt varetage udførelsen af gudstjenesten så prægtigt som muligt. I gudstjenesten havde man især brug for kordrenge og præster og disse grupper måtte derfor skoles, så de kunne fungere godt. Hermed var grundlaget skabt for en skole svarende til landets øvrige kapitelskoler.

Først i 1246 nævnes Vor Frues skole med sikkerhed, nemlig i et testamente, hvor et af vidnerne noteredes som ”Magister Toti, Rector scholarum in Haffn”. Omtalte magister Toti var altså skolens først nævnte rektor. Fortsat er oplysningerne om skolens virke temmelig magre, men i 1343 var der visitats på befaling af bispen i Roskilde og hans repræsentanter fandt da, at kapitlet underholdt en ”scholasticus ydoneus, non perpetuus” (en duelig, ikke fast ansat skolemester). Undervisningen omfattede hovedsagelig færdigheder i at skrive og tale latin.

Et gammelt privilegium, de fattige skoledrenge ret til at tigge til deres kost i byens gader (det samme gjaldt andre steder i Danmark), blev knækket af Christian 2. i 1519. Han befalede, at ingen måtte søge Køben-

[Side 177]

havns Skole, hvis han ikke kunne ernære sig selv.

Gennem hele den katolske tid og frem til anden verdenskrig havde skolen haft sin bygning i umiddelbar nærhed af domkirken. Den skolebygning, man rejste i 1599, blev ligesom domkirken ødelagt ved den store brand i 1728. Men allerede 1731 var en ny rejst i dens sted. Bygningen findes gengivet 1748 i Thurahs: *Hafnia Hodierna*. I samme periode indførte Christian 6. en skolereform, hvorefter den nederste lektie (sinkelektien eller sinkeklassen) blev nedlagt i Vor Frues skole og antallet af lektier reduceredes til 7 (inklusive mesterlektien). Latinen var stadig højt prioriteret, men græsk og hebraisk spillede også en rolle.

Under Københavns bombardement i 1807, blev skolebygningen ødelagt og arkitekt C. F. Hansen fik nu til opgave at tegne en ny. Den opførtes under navnet Metropolitanskolen i årene 1811-15 på hjørnet af Fiolstræde og St. Kannikestræde. Ved indvielsen den 23. april 1816 var Frederik 6. og byens vigtigste embedsmænd til stede, nydeligt underholdt med tale og kantater.

C. F. Hansens bygning er holdt i streng nyklassicistisk stil med den særlige detalje, at vinduesmotivet i Vor Frue Kirke er gentaget i mindre målestok i skolen. I øverste etage var indrettet fem læseværelser, hvor det største benyttedes til højtideligheder. I 1940 flyttede Metropolitanskolen til nye lokaler, det tidligere Femmers Seminarium i Struenseegade og samme år udkom Hans Scherfigs berømte skildring af skolens særlige ånd, "Det forsømte forår". Analyserne var skarpsindige og afslørende. Bogen indledes med et 25 års studenterjubilæum, hvor produktet af anstalten demonstreres; en kværlantisk politimester, en barnlig dommer, en overfrisk præst og en hovmodig overlæge, lutter eksempler på velbjergede akademikere med store brist, der har deres rod i et misforstået pædagogisk system.

Meyns Pavilloner

Meyns Pavilloner i Kronprinsessegade. I 1789 udnævntes professor og arkitekt Peter Meyn til stadsbygmester og efter den tid satte han sit præg på byens udseende, i særlig grad efter den store bybrand 1795. En af årsagerne til brandkatastrofen var den alt for tætte bebyggelse. Under indtryk af dette planlagde man bl. a.

Kronprinsessegade for at gøre de gamle grunde på denne side af Kongens Have mere rummelige. Gadens navn var til ære for kronprinsesse Marie Sophie Frederikke af Hessen-Kassel, som var gift med den senere Frederik 6.

Da gaden skulle skilles fra haven ved en indhegning, leverede Peter Meyn forslag dertil i marts 1802 og det blev i sin helhed fulgt. I perioden 1803-04 rejstes pavillonerne, 16 i alt og hver med et enkelt rum 6 alen dybt, 6 alen bredt og 6 alen højt. Oprindelig var facaden til gaden kun forsynet med et halvrundt vindue.

[Side 178]

over indgangsdøren, end ikke i denne var der ruder.

Pavillonerne var tænkt som boder for forskellige handlende, fra høkervarer til tøj og smykker. Selv et par konditorier skulle betjene det populære kvarter og havens gæster. Det kneb imidlertid med at finde lejere og nogle pavilloner blev ombygget, så de i stedet fik to etager til beboelse. I 1851 begyndte man at sætte store butiksruder i facaden.

I vore dage er pavillonerne fredet af myndighederne og der er rift om lejemålene, som bl.a. vævere og billedhuggere har nydt godt af. Endog Piet Hein har haft en af de små pavilloner, der vidner så stærkt om nyklassicismen i København.

Mosaik Kirkegård, Møllegade på Nørrebro

Ligesom Fredericia og Nakskov har København sin gamle jødiske kirkegård, sidstnævnte anlagt 1694, men flere gange udvidet. Det ægte jødiske præg er i høj grad bevaret, således ses flade, opretstående gravsten med hebraiske indskrifter. Efter mosaik tradition vender indskrifterne mod øst. Den ældste gravsten er dateret 1693, hvilket må betyde at gravlæggelsen har fundet sted, før den officielle oprettelse. Mange af marmorpladerne er desværre stærkt medtaget p. g. a. den stærke forurening. Oprindelig hed Møllegade Sandgravsvej, da der i gamle dage lå store sandgrave, hvor nu De gamles Byer opført. Sandet brugtes bl.a. til hvidskuring af gulve. Senere fik gaden i folkemunde navnet "Jødevejen", da kirkegården var anlagt. Under englændernes belejring 1807 kom stedet i skudlinien. Major Blom fortæller, at da englænderne nåede "Jødekirkegården", satte de sig "bag det derværende Plankeværk, som var forsynet med Skydehuller, og aabnede en morderisk Ild, der standsede vor Fremrykning". Efter træfningen blev nogle engelske soldater begravet på kirkegården og deres grave er bevaret.

Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling

Musikhistorisk Museum og Carl Claudius's Samling har adressen Åbenrå 32-34, hvor der oprindelig har været præstegård for Reformert Kirke. Til det nuværende formål blev bygningen 1963-66 restaureret under ledelse af Jørgen Bo og Vilhelm Wohlert. Foruden en instrumentsamling er der arkiv og bibliotek i museet, som blev grundlagt 1898. Blandt instrumenterne kan nævnes et harmonium, som har tilhørt Christian 8., Niels W. Gades violin og Carl Nielsens klaver. Til det mere kuriøse hører et urkædehjerter, som har været Mozarts eje. Hertil er føjet generalkonsul Carl August Claudius' store samling af musikinstrumenter, hvilket 1941 testamenteredes til staten. Museets permanente udstilling giver et glimrende overblik over Europas brogede instrument-

[Side 179]

verden, ligesom den besøgende føres gennem musikhistoriens mange faser. Selve bygningen blev opført 1730-32. Bygherren, den franske reformerte menighed, havde valgt murermester Gottfred Schuster til det praktiske arbejde, men det er muligt, at den hollandske arkitekt Felix du Sart har haft indflydelse på facadens udformning. Forhusets 12 fag brede facade er ejendommelig ved, at den midterste pille fremtræder uforholdsmæssig bred. Bag den svære vinduespille er et tværgående skillerum, som deler forhuset i to præsteboliger. Hver af boligerne har haft egen portindkørsel og gårdsplads.

Møntergade

Møntergade nævnes 1528 som ”byes stræde, som løuer till wollen”. Det nuværende navn, som først er afhjemlet fra 1623, henviser til indretningen af den kongelige mønt i det tidligere katolske Skt. Clare Kloster nær gaden (se s. 149). Af mandtalslisten udfærdiget ved Københavns belejring 1659 fremgår det, at der i gaden hovedsagelig boede håndværkere: fire tømrersvende, fire tømrere, to vævere, en bødker, en kandestøber, en kurvemager, en handskemager, en hjulmand og en drejer. De lige numre i Møntergade, 4-16, har oprindelig stået som ildebrandshuse. De er alle opført i 1730erne af håndværkere, men som det kendes fra andre ildebrandshuse, er de siden blevet forhøjet med en etage, ligesom facaderne er blevet ændret.

N

Naboløs

Naboløs, den korte gade ned til Gammel Strand, blev i middelalderen opfattet som en del af Hyskenstræde. Under de forskelligste navne optræder gaden i 1500-årene, således 1551 omtalt som ”thet strede som Niels Tommesen wdi boer”, og 1604 nævnt som Weigerhusstræde. Kilden til det seneste navn var det vejerhus, man 1581 opførte på Gammel Strand ud for den lille gade. Vejerhuset opførtes på initiativ af Københavns statholder, den energiske renternester Christoffer Valkendorff. Navneforvirringen fortsætter i 1600-tallet, hvor der 1684 tales om ”det Strede som gaar neder til dend forige Hummelgaard”. Først 1713 anvendes betegnelsen Naboeløsstrede og i en grundtakst fra 1728 skrives der Naboeløs. Dette mærkelige navn skyldes formentlig, at huset på matr. nr. 18 i Snarens Kvarter var det eneste med facaden til gaden.

Nationalmuseet

Nationalmuseet har til huse i Prinsens Palæ ved Frederiksholms Kanal samt tilbyggede fløje, der ligger ud til Stormgade, Ny Vestergade og Vester Voldgade. Hvor Prinsens Palæer bygget, opførte købmand Michelbecker 1684 en anselig gård, et hus i tre etager og omfattende to private boligfløje. Heraf lå den ene fløj ud til Kalveboderne (nuværende Ny Vestergade), mens den anden fløj gav udsigt over Kanalen. 1725 fik overlandbygmester J. C. Krieger opgaven at ombygge gården, hvori kronprins Christian skulle bo med sin allernærmeste familie. Krieger skriver, at palæets "Facade med Stenhuggeri bliver langt rigere end hans højgrevelige Excellence von Laurvigs Hus (senere kaldet Moltkes Palæ)". Kronprinsen købte samme år naboejendommen ud til Kanalen, hvorved det samlede grundstykke øgedes betydeligt. Udgiftsbilag og en haveplan tegnet af Krieger omkring 1730 viser, hvilken præsentabel have, man anlagde i tilslutning til hovedbygningen. Det var bue-løvgange, pavilloner, hollandske "Taxes" og de obligatoriske parterre-bede. Palæets ombygning 1743-44 blev Nicolai Eigtveds første mere selvstændige arbejde, dog med begrænsninger, for en række forhold måtte respekteres: gadelinien ud til Kalveboderne var allerede fastlagt, ligesom den lange fløj til samme side skulle inkorporeres i den nye plan. Hensyn til den eksisterende have skulle tages. Sagen blev yderligere kompliceret, da Eigtved argumenterede for, at et byggeri på "Amalienborg Plads" gjorde sig bedre. Tilsvarende fik revisor C. von Clausberg den tanke, at palæet kunne rejses bag Børsen.

[Side 180]

Christian 6. fejede imidlertid indvendingerne af bordet og besluttede Eigtveds projekt til en delvis ombygning af det eksisterende palæ.

Eigtveds firefløjede anlæg har som forlæg de parisiske "hoteller", der i begyndelsen af 1700-årene opførtes af arkitekter som Courtonne og Lassurance. Således er den lave portfløj med balustre og vaser, der skærmer af for gadens larm, så typisk fransk. Det samme gælder enkeltheder som "palævinduerne" (de rundbuede), stikbuevinduerne, lisenerne, ligesom de rektangulære murfyldinger og facadernes vandrette deling. Rokokointeriøerne er de ældst bevarede i Danmark. Finest udsmykket er riddersalen, hvor væggene fra gulv til loft er beklædt med paneler, der har rektangulære felter og fyldinger kantet med forgyldte lister. Stilen er ikke livlig rokoko, men mere asketisk. Stukarbejderne i lofterne skyldes måske Brennos værksted.

Da Frederik 5. besteg tronen 1746, flyttede hans tante, enkefyrstinde Sophie Caroline af Ostfriesland ind. Hun benyttede palæet som vinterdomicil og havde med sig en husholdning på 44 personer. Senere logerede minister Guldberg en tid i stueetagen langs Ny Vestergade, mens riddersalen en overgang brugtes af malerne Abildgaard og Jens Juel.

I 1800-tallet blev Prinsens Palæ gradvis ændret til museum. Baggrunden herfor var grundlæggelse af Nationalmuseet, som officielt fandt sted 22. maj 1807.

Københavnerne kunne dog allerede den 13. januar dette år læse følgende notits i avisen Dagen: ”Den paa Universitetsbibliotheket gjorte Begyndelse med at samle Bidrag til et tilkommende Nazionalmuseum har paa en Maade faaet en offentlig Sanxion. Den derværende liden Samling af Oldsager er nemlig ligesom bleven indviet derved, at nogle Runesten, som laae i en Krog inde i Trinitatis Kirke, Tirsdagen den 11. Febr. bleve i Overværelse af Professorerne Münter og Nyerup, opstillede ved Indgangen til Bibliotheket”.

1845 flyttede etnografisk samling ind i Prinsens Palæ. Den var fire år tidligere åbnet som det første museum i verden. 1851 overførtes antiksamlingen hertil, efter at Christian 8.s Cabinet var sammenlagt med Det kongelige Kunstmuseums antikker. 1855 rykkede Old-

[Side 181]

nordisk Museum fra Christiansborg over i palæet. Drivkraften bag dette museum, i dag Nationalmuseets 1. afdeling, var arkæologen C. J. Thomsen, der havde fulgt udviklingen fra 1807. Han udnævntes 1849 til dets direktør og gennemførte overflytningen til palæet.

Fra 1892 var navnet Nationalmuseet officielt fastslået, og i dette århundrede fulgte den store udvidelse under Mogens Clemmensens ledelse, som først sluttede 1938. Museet omfatter i dag 8 afdelinger, hvor 1. afdeling dækker de danske oldtidsfund frem til vikingetiden, Mens 2. afdeling rækker fra tidlig middelalder frem til enevælden 1660. Disse afdelinger har i de seneste år fået en række nye udstillingsrum, der museumspædagogisk og teknisk lader genstandene komme til deres ret. Blandt 2. afdelings klenodier er de berømte gyldne altre. 3. afdelings samling viser dagliglivet hos adel, borger, håndværker og bonde fra 1660 til 1800-tallet. Dragter, møbler, lertøj og sølvtøj er her det væsentlige. 4. afdeling omfatter alle etnografiske samlinger, fra eskimoisk, afrikansk og polynesisk kultur til de asiatiske kulturer. Blandt de fineste stykker kan nævnes Buddha-skulptur fra Gandharaperioden (de første århundreder e.Kr.). 5. afdeling rummer samlinger af egyptisk, klassisk og nærorientalsk kunst, og her må de græske vaser og egyptiske mumier fremhæves, ligesom fundene fra Hama i Syrien. 6 afdeling kaldes også Det kgl. Mønt og Medalje Cabinet, hvor møntens historie fra oldtid til nutid er vist. Mens 7. afdeling er udflyttet som Frilandsmuseum, er 8. afdeling en videnskabelig afdeling og ikke åben for offentligheden.

Nikolaj Plads

Nikolaj Plads har navn efter stedets vigtigste bygning, den rekonstruerede Nikolaj Kirke, hvis historie kan føres tilbage til 1200-tallet. I middelalderen betragtedes Skt.

Nikolaj Kirkegård som en offentlig plads og på syd-, vest- og nordsiden lå husene med facaden mod kirkegården. Et dokument fra 5. april 1473 omtaler en grund ”ved Sancti Nicolai Kirkegaard”. I sin Købehavnsbeskrivelse fra 1784 fortæller Jonge, at kirkegården i gammel tid havde ligget åben, men efter pesten 1711 blev

[Side 182]

den indhegnet med ”Stakitværk og afdelt i Kirkegaard og Urtegaard, samt ziret med Kirkeporte for Ligs indbærelse .. .”. Nikolaj Kirke var i middelalderen ikke den eneste ejendomsbesidder på stedet, blandt andre tælles Vor Frue Kirke, Roskilde Domkirke og Vor Frue Kloster i Sorø.

Efter byens brand i 1795 stod kirken med røgsværtede, sønderbrudte mure og et kullet tårn. Man forsøgte at skaffe penge, det glippede, og ved en kgl. resolution i 1804 blev menigheden opløst, fordelt mellem Garnisons-, Helligånds-, Holmens-, Trinitatis- og Vor Frue Kirke. Derpå blev brandtomten ryddet, undtagen tårnet, som brandvæsenet 1807 fik overdraget og 1820-23 lod ombygge til vagttårn og brandstation. En lille vagtklokke ophængtes øverst oppe.

Allerede 1810 fik slagterne fra Højbro tilladelse til at flytte deres boder til den nedlagte kirkegård. Nogle grønthandlere fulgte også deres eksempel, men denne torvehandel generede folk. 1818 stod der i ”Nyeste Skilderie af København”, at en ubehagelig lugt bredte sig fra disse boder, især i varmt vejr. Og kritikken sluttede: ”Disse af Bræder sammenslagne Boutiker have tillige den Egenskab - siges det videre - at de let gennemvarmes af Solen, at de der i værende Varer letteligen derved kunde bedærves, og at de ere farlige i paakommende Ildebrandstilfælde”.

I 1840 var der 82 boder og stader på Nikolaj Plads, hvilket myndighederne ikke længere kunne tolerere. Flere projekter fremførtes. Arkitekten Peder Malling foreslog kirken omgivet af en muret buegang med gotiske spidsbuer. Opgaven tilfaldt imidlertid arkitekt P. C. Hagemann, som 1845 foreslog slagterboderne udført af støbejern. De ville optage mindre plads end de murede og af hensyn til brandfaren var støbejern velegnet. Slagterboderne, som gik under navnet ”Maven”, sløjfedes først kort efter den genopførte kirkes indvielse i 1917.

Ny Adelgade

Ny Adelgade blev anlagt efter Østervolds flytning, og afgangne Niels Trolle måtte 1668 afstå noget af grunden matr. nr. 58 til den ny gade. 1681 skrives den Lille Adelgade ved Corps de Gardien (Hovedvagten) og 1701 Bag Corps de Gardien. I en periode af 1700tallet kaldtes den korte strækning for Lille Grønnegade og det var her, at den franske skuespiller og traktør, Etienne Capien, 1721 fik privilegium til at holde teater og maskerade. Holberg knyttedes snart efter dertil. En mindeplade er opsat på forhuset Ny Adelgade 10, hvor teatrets historie er fortalt. I løbet af Holbergs århundrede blev navnet Ny Adelgade gældende og har været det siden.

Ny Affvjser

Ny Affvjser, navn på den ældst kendte avis skrevet på dansk. Kun et enkelt nummer har overlevet og det blev trykt 1657. Redaktør og udgiver af Ny Affvjser var Peder Morsing, som 1654 var flyttet til København for at overtage stillingen som Universitetets l. bogtrykker. Han var i øvrigt den første danskfødte bogtrykker, som fik denne stilling. 1658 døde Peder Morsing, dræbt af en kanonkugle under svenskernes belejring. Hans enke overtog herefter virksomheden og giftede sig med en anden bogtrykker, Henrik Gøde, som fik Peder Morsings privilegier. I et af dokumenterne, som vedrører overtagelsen, omtales han som "Peder Morsings Efterfølger i Embedet saavel som i Sengen". Under Gødes redaktion blev avisen tysksproget, dertil var den tyske presses indflydelse på dette tidspunkt stadigvæk for stor.

Nyboder

Rigsrådet fik i januar 1631 præsenteret et forslag, hvorefter der skulle bygges et helt boligkvarter, en række friboliger for kongens "Skibsfolk". Forslaget blev tiltrådt og allerede om sommeren var byggeriet i fuld gang. I de næste otte år rejstes i alt 616 nye boliger, alle i en etage. Det bebyggede areal, som dækkede ca. 10 ha, opdeltes af to hovedgader strålende ind mod et planlagt centralt torv (aldrig gennemført). Boderne var anlagt i rækker på tværs af disse gader. Som assisterende bygmestre for Christian 4. fungerede Hans Steenwinckel d. y. og senere antagelig Leonhard Blasius. Nyboders gader skulle naturligvis også have

[Side 183]

navne og i et brev af 27. februar 1641 skrev Christian 4.: "Der skal tenckis paa Naffn tiil alle gaader Och streede, som Søfo1ckiid Nu y boer och y framtyden komme att boe y". Men først i 1650 findes det ældste belæg på de systembestemte gadenavne, nemlig Kattegade. Siden fulgte navne efter læge- og krydderurter i kvarteret mellem Adelgade og Rigensgade, mens området fra Adelgade til Store Kongensgade fyldtes op med dyrenavne.

Endnu er bevaret festlige navne som Elsdyrsgade, Krokodillegade, Hjertensfrydsgade og Timiansgade, hvorimod Bjørnegade, Kaninstræde og Nellikegade forlængst er optaget i den nuværende Fredericiagade. Tilsvarende er Elefantgade, Leopardgade og Tulipangade erstattet med Suensonsgade. Denne rationalisering blev foretaget i 1850erne, da stadskonduktør, kaptajn T. Krak ledede de københavnske huses fortløbende nummerering.

Allerede i Christian 4.s tid kunne antallet af boliger ikke tilfredsstille behovet. Mange af husene deltes derfor til to familier og overbefolkningen steg hermed. I 1756-58

udvidedes Nyboder endelig med 24 huse i to etager, opført efter tegninger af Ph. de Lange, og da man 1771 ændrede en del af Christian 4.s et-etages huse til to etager, fulgte Ph. de Langes typehus. Disse ombygninger blev foretaget af arkitekterne G. D. Anthon og Harsdorff. Derefter gik det hurtigere: 1781-83 rejstes 23 nye huse i to etager, 1785 ordnedes en kontrakt på 61 huse, 1790 kom en ny kontrakt om 51 huse og 13 huse aftaltes i 1795. P. Meyn opførte yderligere en vagt i 1787, som endnu er bevaret. Tre af hofbygmester Magens fem officershuse fra samme periode er også skånet.

Hele denne dynamiske udyikling vendte brat i 1853, da man begyndte at reducere. 1878 var Nyboder-området mindre end det halve. Af Christian 4.s oprindelige lave boder er kun en enkelt længe tilbage, Sct. Paulsgade 20-40, hvor Nyboders Mindestuer findes.

Nyhavn

Nyhavn blev grundlagt i slutningen af 1660erne, da Frederik 3. lod udfærdige et projekt til en kanal, som fra havneløbet skulle fortsætte ind til Kongens Nytorv. Planen blev imidlertid lagt på hylden, da kongen døde 1670. Først den 28. december samme år kunne hans efterfølger stile et brev til tre af rigets fremtrædende mænd for at befale projektet genoptaget - ”den forordnede Havn til det nye Torv udi tilstundende Aar 1671 at lade forferdige”. I september 1671 begyndte soldater at udgrave kanalen og samtidig befalede Christian 5., at grundejere med jordlodder ud til det kommende bassin skulle forsyne deres kajpladser med solidt bolværk. Arbejdet gik langsomt. Men den 19. oktober 1673 sløjfedes dæmningen ud til havnen og kanalen fyldtes med vand. Anders Bording skrev herom i ”Danske Mercurius”:

”Det ny begyndte Værk og victe Grøfters Rende, som gaar til Kongens Torv, er kommen nu til Ende, selv og Hans Majestæt til Stede var saa nær at se det salte Vand sig først indtrænge der”.

Havnen blev flittigt brugt af skibene, men nok så interessante var de sandkister, der anbragtes på kajpladserne. Herfra hentede byens borgere deres sand til retirader og hvidskurede gulve. Et særsyn var det, da Bethelskibet i 1881 ankrede op for enden af kanalen. Det brugtes til missionsmøder helt frem til 1906.

I forrige århundredes slutning var Nyhavn blevet kendt for sit mere end brogede liv. En af de kendteste skikkelser, der endte livet i kanalen, var Pudse Peter, en af byens mange originaler. Han levede af at faldbyde voks og sværte, men i 1890 faldt han i en rus i vandet og druknede.

Nyhavn 9

Nyhavn 9 er et smalt blåmalet gavlkvisthus, hvor der i facaden er opsat årstallet 1681 i murankre. Formentlig er forhuset opført dette år og bygherren har sandsynligvis været havnemester Christen Christensen. Bygningen repræsenterer den hustype, som dominerede det københavnske bybillede før branden 1728, men også under byens genopbygning var typen fremherskende. Herom vidner de bevarede "ildebrandshuse". Bortset fra butiksind-

[Side 184]

retningen er forhuset næsten uændret siden opførelsen.

Nyholm

Nyholm blev anlagt af Christian 5. 1680-85 og her indrettedes skibsværft for flåden. Det først byggede orlogsskib, Dannebrog, løb 1692 af stabelen og deltog senere i et slag ved Køge Bugt (1710). Batteriet Christianus Sixtus ligger på nordpynten, mens Nyholms mest dominerende bygning er Mastekranen. Den firkantede, svære murstensbygning blev opført 1748-51 af arkitekten Philip de Lange. Kranen blev senere vedligeholdt som sømærke, og 1904 indrettedes stormsignaler. 1922 fornyedes den karakteristiske overbygning. Hovedvagten, en grundmuret bygning med festlig spirkrone, rejstes 1744-45 af de Lange.

Nyrop, Martin (1849-1921)

Martin Nyrop, arkitekt med hovedvirke i København. Han blev født 1849 i Holmsland præstegård, 1859 kom han på Sorø Akademi, senere fortsatte han på Arkitektskolen i København, hvor F. Meldahl og Chr. Hansen var professorer. For Meldahl var indlevelsen i de historiske stilarter afgørende, mens Chr. Hansen især dyrkede den klassiske (græske) og byzantinske arkitektur. 1874 kom Nyrop på Vilhelm Dahlerups tegnestue og arbejdede videre der efter sin afgang fra Arkitektskolen 1876. Til hans første arbejder hører gasbeholderen på Østre Gasværk (s.d.).

1888 gjorde Nyrop sig bemærket som arkitekt ved Københavns Industri-, Landbrugs- og Kunstindustri-Udstilling, så fulgte Landsarkivet, Jagtvej 10 (1891-93), Københavns Rådhus (1893-1905) (s.d.), Eliaskirken (1905-08) (s.d.) og Bispebjerg Hospital (1907-13) (s.d.).

Nyrop var meget optaget af form og funktion. "Se engang ogsaa paa de Jerngitter-Signalmaster, som staar ved Jernbanen, med de mange lodrette Snoretræk, Varselvinger og Lygter, de har efterhaanden gennem vedholdende Opfyldelse af de praktiske Krav faaet en

[Side 185]

tiltalende Form, som gjør et kunstnerik Indtryk” (Architekten 1919).

Nørre Kvarter

Nørre Kvarter, det 3. i rækken af de gamle københavnske rodernål, afgrænses af Vester Voldgade, Nørre Voldgade, Nørregade, Gammeltorv og Vestergade. I bydelen findes et stort antal bevaringsværdige huse, for størstedelens vedkommende opført efter 1795-branden.

Nørrebrogade

Nørrebrogade var fra gammel tid udfaldsvejen mod nord. Den blev formentlig brolagt ved anlæggelsen af Assistens Kirkegård 1760, hvor trafikken væsentligt øgedes. Helt frem til 1852 forbød militæret civilbefolkningen at bygge faste huse langs vejen. Kun træhuse, som let kunne afbrændes, måtte opføres. Fra slutningen af 1850erne tog byggeriet imidlertid fart. Af huse med morsomme detaljer kan nævnes Nørrebrogade 7, hvor portgennemkørslen er udstyret med søjler og stuk.

Nørreport

Kun Fåborg og Stege har i dag bevaret en middelalderlig byport, men i gamle dage havde København ligesom adskillige købstæder volde og porte, rene flaskehalse for trafikken. På Christian 3.s tid blev Nørreport ombygget, hvilket atter skete 1616. Betydelige rester af denne port bygning kom for dagen, da G. F. Lassen 1854 foretog en udgravning af området. Det blev fastslået, at den havde stået ud for Nørregade. I begyndelsen af 1670erne stod en ny port færdig, denne gang placeret ud for Frederiksborggade. Dens arkitekt var Lambert van Haven, Christian 5.s generalbygmester. Et stik i Thurahs Vitruvius (1746) viser, hvor pompøs den var, udstyret med trekantfronton, nicher, fritstående søjler og festoner. 1695 blev det tilladt, at man på søn- og helligdage kunne passere Nørreport mod betaling af portpenge, mens de øvrige byporte som hidtil forblev lukkede på disse dage. Først 1821 blev ordningen lempet, idet porten nu holdtes åben hele natten. Folk måtte dog erlægge et gebyr af to skilling. Da Nørrevold blev opgivet, nedrev man 1856 som noget af det første Nørreport.

O

"Odd Fellow Palæet", Bredgade 28

Odd Fellow Palæet er stadig et af byens fineste rokokopalæer, skønt dets oprindelige anlæg er lemlæstet. Det blev lagt som point de vue for Dronningens Tværgade, endog med hovedfløjen tilbagetrukket fra gadelinien, som det var skik i Paris, hvor typen kaldtes hotel. Bygherren var den velhavende Christian August greve Berckentin, som januar 1751 havde erhvervet grunden. Året før var han blevet ophøjet i grevestanden. Ligesom Eigtved havde tilsyn med byggeriet i den øvrige del af Frederiksstaden, prægede han også dette byggeri. En attest givet af stadsbygmesteren nævner "den af Hr. Oberst og Hofbygmester Eigtwedt forfattede Tegning". Det praktiske arbejde blev overdraget til Johann Gottfried Rosenberg, som formentlig har sendt et forslag til rettelse og godkendelse hos Eigtved. Byggeperioden strakte sig over perioden 1751-55.

Det rektangulære hus er i tre stokværk og den 11 fag brede facade er inddelt ved en fremhævet midtrisalit og svagt betonede siderisalitter, hvis nedre stokværk er bosseret. Mellempartierne opdeles ved ørelisener, et yndet motiv i midten af 1700-årene. I midtrisalitten er indgangspartiet med parvist anbragte marmorsøjler, der bærer beletagens balkon. Midtrisalitten afsluttes af en balustrade kronet af en sandstenskartouche, hvor man ser det Berckentinske våben. Ligeom rokokoen viser sig i våbenkartouchens asymmetriske form, ses den også i kartoucherne over beletagens "palævinduer". Over indgangen er sat en indskriftstavle, hvor man læser: Nova urbis regione regnante augusto aedificiis exurgente ejusdem auspicio hoc opus sibi et posteritati C.A.C. de Berckentin MDCCLIII. (Da den nye bydel på kongens bud rejste sig med bygninger, (byggede) C.A. greve Berckentin dette arbejde for sig og sine efterkommere 1753). Bag indgangen åbner sig vestibulen, hvis vægge og loft er dekoreret med stuk i livlig roko-

[Side 186]

kostil. Nogle af beletagens rum er endnu delvis intakte.

Efter fransk mønster anlagde man en cour d'honneur foran huset, afgrænset til siderne af to lave stald fløje og lukket til gaden med to kortere tværtstillede pavilloner og et rigt udstyret smedejernsgitter. En brandtaksation udfærdiget 1755 fortæller, at der bag huset var have samt småbygninger som hønsehus, vaskehus og "Locummer". Selve haven var efter den franske barok, stift inddelt ved lige gange og smykket med blomsterrabatter, busketter, statuer og sandstensvaser.

Skår kom der også i glæden. Bygherren døde allerede tre år efter palæets færdiggørelse, og december 1761 var der "Ildebrand om Natten i Berckentins Gaard hos Schimmelmann, hvorved Salen med eendeel Meubler forderves", således skrev Luxdorph i sin dagbog. Den nye ejer, der omtales, var Heinrich Carl Schimmelmann. I virkeligheden var han på dette tidspunkt kun flyttet ind i palæet, men 1763

erhvervede han det for 40.000 rigsdaler. Familien Schimmelmänn kom til at eje gården i fire generationer.

Under den første var palæet rammen om et storslået herskabsliv. Da en ekstraskat blev udskrevet, opgives husstanden som følger: øverst en funktionær med titel af kancelliråd, dernæst to sekretærer, en konditor, to kokke, en frisør, en løber, to jægere, syv tjenere, to rideknægte, tre kuske, to staldkarle samt seks andre mandlige betjente; dertil kom det kvindelige personale.

Sønnen, Heinrich Ernst lensgreve Schimmelmänn førte stilen videre. Han var finansminister, desuden en stor humanist og skønånd, som samlede tidens største kunstnere:

[Side 187]

Rahbek, Baggesen, Oehlenschläger og Schack Staffeldt. Ved hans død 1831 ophørte palæets glanstid. 1884 solgte familien det til det nyoprettede A/S Concert-Palæet.

Overgaden oven Vandet 10,
se Brøstes Samling.

P

Palægade

Palægade, mellem Bredgade og Store Kongensgade, blev anlagt i 1870erne på de arealer, hvor forlystelsesetablissementet Palæhaven tidligere havde ligget.

Forlystelsesstedet havde navn efter Thotts Palæ, som det stødte op til. Indkørslen fra Bredgade er markeret ved to udsmykkede ejendomme fra århundredskiftet. Palægade 1, opført 1902, er beklædt med granit og hjørnepartiet kronet af et fantasifuldt spir. Palægade 2, som opførtes 1900-01 af aktieselskabet Palaisgaden, har en drabelig drage anbragt over hjørnefagets indgang.

Parykker

Parykker omtales første gang i Danmark 1628, da Christian 4. på et kirkemøde udstedte forbud mod dem. 1645 fik en student påbud om at aflægge sin paryk! Men først efter enevældens indførelse 1660 og modeskiftet til barokken på samme tid, begyndte parykker at blive accepteret. Tyskeren Hector Gotfred Masius, der i begyndelsen af 1680erne fungerede som dansk legationspræst i Paris udnævntes 1686 til hofprædikant i København og vakte opstandelse ved som den første præst her til lands at bære alongeparyk (alonge = tilføjelse på fr.). Hans danske kolleger havde hidtil tordnet mod denne mode som var det "en Trolddoms-Synd", men Hector Masius erklærede, at en sådan prydelser var ret uskyldig her i det kolde Norden. Snart efter var brugen udbredt.

Eftersom mange af parykkerne skulle have blonde hår og disse var svære at opdrive i København, måtte de importeres fra England. Således henvendte renteskriver Joh. Neve sig 1684 til den danske diplomat Chr. von Lente i London for at bede denne om at rekvirere et par parykker af godt cendre (askegråt), blondt hår. Med disse parykker ville Neve indynde sig hos sin foresatte, overrentemester P. Brandt, der netop bar parykker i denne kulør. På dette tidspunkt var der blandt de franske reformerte, som var indvandret til København, ialt 18 parykmagere.

I de første år af 1700-tallet begyndte man at pudre parykken, ligesom det nu var almindeligt, at børn gik med paryk. Den 28. november 1710 indførtes skat på parykker og fontanger (fr. = hårsløjfe); sidstnævnte var højeste mode hos damerne og udmærkede sig ved høje håropsætninger, omkring 1700 højere end hele hovedet, som det var skik i Paris.

De københavnske parykmagere søgte adskillige gange, men længe forgæves, om tilladelse til at etablere eget lav. De klagede over opsætsighed hos deres drenge og svende, ligesom de beklagede sig over, at mangfoldige parykker indførtes af kræmmere, den ridende post eller af jøder, uden at told betaltes deraf. 1728 ansøgte en parykmager om tilladelse til at sælge parykker i værtshuse og andre steder, men det blev afslået af myndighederne.

Kilian Dubrin, ”Paruqve-Fabriqueur udi denne kgl. Residence-Stad”, var en tid genbo til Ludvig Holberg. Han blev ligefrem berømt og berygtet for sine bombastiske annoncer i de københavnske aviser, nærmest at betragte som et gennembrud for den moderne psykologiske reklame. En af annoncerne lød: ”Elskere og Kiendere af en retskaffen Alonse-Paruqve af propre og veldannet Fason, justi efter hver Mands Physiognomie, kort og lang Hals, & Corpus Dannelse og Couleurs Klædende”. Kilian Dubrin generede sig heller ikke for lejlighedsvis at skilte med sine ti uforsørgede børn for at bevæge publikum til at købe flittigere hos sig. Dubrins udvalg af hårprydelser var i øvrigt imponerende: præste-, kokarderoset-, melange- og Mirledonparykker, tillige allonge, piske-, pung-, for ikke at tale om Kina-Ostindienfarer-parykker. Farveudvalget var også for enhver smag: grå, griseille, cendre, blonde, dertil hvid og sort

[Side 188]

samt brun med dertil hørende mellemtoner. De dyreste parykker kunne godt koste op til 100 rigsdaler.

Det københavnske publikum kunne også med undren læse om Dubrins hårindsamlingstourné i Jylland, hvor han på Viborg Snapsting indkøbte store mængder hår ”med sin egen Haand selv afskaaren af Menniskers gamle Hoveder”. Og dette gunstige indkøb skulle ”legge første Fundament til Avantage for Fabriquen og dets Interessentere”.

Fra paryktidens sene dage er bevaret en kuriøs sag blandt Københavns politis arkivalier. Den 28. december 1791 bragtes parykmagersvend Peter Schaltz for retten,

anklaget for uberettiget at have gået omkring og friseret folk. Kendelsen lød: ”Parykmagersvend Peter Schaltz har selv for Retten tilstaaet, at han ved at gaa omkring og frisere Folk har generet Parykmagerlauget. Og til Frifindelse for den Straf, man af samme Grund har krævet ham idømt, har han intet fremført, hvorfor han herved kendes pligtig til at bøde 4 Rigsdaler til Parykmagerlauget”.

Peblingsøen

Historikeren Hans Svaning skriver, at ”Søen har Navn efter Peblinge”, men nogen anledning til denne navngivning har stednavneforskningen ikke kunnet give. Søen blev dannet i middelalderen ved opstemning af vand fra Gjeveåen (også kaldet Ladegårdsåen). Da man i 1520erne erstattede plankebefæstningen på Nørre- og Vestervold med mur og tårne, må Peblingsøen samtidig være udvidet. Den fik også stigende betydning for byens vandforsyning, idet man 1618 anlagde et ledningssystem med render direkte fra Peblingsøen.

En tragisk begivenhed indtraf 1802, da billedhuggeren Johannes Wiedewelt druknede sig i Peblingsøen. Årsagerne dertil var flere. I sin høje alderdom blev han plaget af økonomiske kriser, han måtte endog sove på lånte sengeklæder, og en uhelbredelig sygdom fik ham til sidst til at opgive. Han forlod 17. december sit hjem på Materialgården og fire dage senere fandt man hans lig i søen.

I 1800-årene blev søen en del af københavnernes friluftsliv. Første skridt var udlægningen af Dosseringen langs Skt. Jørgens Sø og Peblingsøen til promenade og 1885 fik Københavns Skøjteløberforening overladt den sydvestlige halvdel af Peblingsøen til bane.

Peder Madsens Gang

Peder Madsens Gang, en dyster smøge som fra Østergade kunne betrædes gennem en port i Svaneapotekets bygning og følges ud til Grønnegade. Gyden havde navn efter oldemanden for Københavns rodemestre i årene efter 1610. Han lod opføre en del lejeboliger her, og allerede i 1600-tallet betegnedes stedet som hovedstadens værste slum.

Da København brændte 1728, overlevede ”Gangen” som så mange andre skumle gyder ved byens genopbygning, og på Geddes kort fra 1757 blev den klart aftegnet med sin beskedne bredde og mange små huse. Dens lave anseelse dokumenteredes også i dansk-fransk

Side 189]

parlør fra 1785, forfattet af N. J. A. Yanssens et Campeaux. Under afsnittet om korrekt udtale nævnes en jomfru, som engang søgte stilling som hovmesterinde hos forfatteren. ”Da jeg paa skrømt roeste hendes feiendes Sladder”, sagde hun, at hun

boede her i Peder Madsens Gang ”hvorved hun neiede dybt, netop som de giøre paa Fisketorvet i Paris”. I 1800-tallet var ”Gangen” en ren svinesti, godt vedligeholdt af møget fra 26 køer, som var opstaldet i en af ejendommene. Adskillige baggårde havde skakter på kun få kvadratmeter og børnedødeligheden var uhyggelig høj. En undersøgelse fra 1866-70 fastslog, at kun 19 børn ud af 80 født i denne periode nåede femårsalderen, kort sagt en børnedødelighed på 75%! Da koleraen rasede 1853, gik det også hårdt ud over gydens beboere. Intet under, at alt blev nedrevet 1873 og erstattet af den bredere Ny Østergade.

Pestår

Som andre europæiske hovedstæder havde også København sine pestår, hvor epidemier spredte død og rædsel blandt indbyggerne. En af de frygteligste var ”Den sorte død”, som hærgede byen i årene 1349-50. Sygdommen, der var udgået fra Centralasien og nåede Danmark via England, optrådte i to former, som byldepest og som lungepest.

1500-tallet kunne opvise en lang række pestår i København, af hvilke de værste var 1546, 1552-53, 1563-64, 1568, 1575-76 og 1583. Hver gang pesten kom til hovedstaden, drog kongen og hoffet omgående til et eller andet fjerntliggende slot. Samtidig lukkede universitetet og dets professorer ilede - med de medicinske i spidsen - til Knardrup eller Roskilde eller et andet sikkert sted. Når pesten i 1546 blev særlig ondartet, skyldtes det to forudgående ulykker: en dårlig høst i 1545 og en efterfølgende streng vinter. Det gav sult i Kø-

[Side 190]

ben havn og svækkede modstandskraften hos de fattigste.

Af Vor Frue Kirkes bevarede regnskabsbog fra 1564 fremgår det, at 7-800 lig begravedes dette år ved kirken. Fra 1700-tallet skal nævnes den orientalske byldepest 1711-12, hvor tabet af menneskeliv anslås til 22.000, henved en trediedel af befolkningen. Flere hjælpekirkegårde (assistenskirkegårde) måtte indrettes inden for voldene og en pestkirkegård etableredes på Østerbro (senere Garnisons Kirkegård). Ved denne lejlighed flygtede kongen og hoffet til Kolding. Læser man Vor Frue Kirkes regnskaber fra 1711, fremgår det, at over 800 læs blev kørt ind på Vor Frue Kirkegård i sensommeren, så den lignede ”smaa Bjerger”.

De bedre stillede blev efter gammel skik begravet inde i kirken, og professor Hans Mule, som hørte til Vor Frues menighed, skrev, at han ”tvende Gange (havde) maattet kvitere min Stol formedelst nogle Ligs Nedsættelse under Stolen, og var Fjælegulvet i Stolen fuldt af store Sprækker, saa at Dampen og Stanken af Ligene kunne staa mig lige i Næsen”.

Peter Runde Tårn

"Peter Runde Tårn", en af Københavns originaler, som i sidste halvdel af 1800-årene satte kulør på gadelivet. Havde folk brug for en almanak, var "Peter Runde Tårn" vel forsynet. Disse hefter om årets dage og astronomiske oplysninger var hans vigtigste salgsartikel, når han færdedes i gaderne. Hans øgenavn stammede også derfra. Næmlig fra almanakerne, der var forsynet med en gengivelse af Rundetårn, hvor der indtil 1861 var observatorium. Andre skrifter falbød han også, og det hele opbevarede i en lille kasse. Hans hovedbeklædning, af Emil Hannover erindret som "en gammel krammet høj Silkehat", var en fast del af udstyret. Dertil hørte en trøje og et par sko, hvad man dengang sjældent brugte til at gå med på gaden. Hans søster hævdede, at "Peter Runde Tårn" ikke havde "den rigtige Fornuft paa Forstanden", men han var nu ikke uden et vist handelstalent. Blev gadedrengenes drillerier for slemme, klagede han lejlighedsvis til en journalist og lod denne "skrive et rigtig godt Stykke i sit Blad derom".

Peymanns Rende

Peymanns rende er navnet på en tunnel, man i slutningen af 1700-tallet byggede over en del af den åbne grøft mellem Sortedamssøen og stadsgraven. Den oprindelige rende, som voldmester Jørgen Drücker 1618 havde ladet grave efter Christian 4.s ordre, skulle lede vandet fra Sortedamssøen frem til stadsgraven. Denne var en vigtig del af byens nyetablerede befæstning mod land, og var ved murede tværdæmninger inddelt i flere afsnit, idet vandspejlet varierede fra afsnit til afsnit. Det øverste af disse forsynedes med vand fra Jørgen Drückers gravede rende. Færdedes folk mellem volden og søerne, benyttede de Farimagsvejen, som krydsede renden over en bro. Vandforsyningen til stadsgraven havde imidlertid også til formål at skaffe borgerne drikkevand (se også s. 56). Der skal ikke megen fantasi til at forestille sig, hvor dårligt dette fungerede, når man ved, at Sortedamssøen og de øvrige søer benyttedes til vask af tøj, vogne og lignende. Døde dyr fandtes også druknede deri. Man besluttede derfor mod slutningen af 1700-årene at overdække en del af renden. Opgaven blev overdraget til den tyskfødte officer, Heinrich Ernst Peymann. Han havde tjent det danske militær som en duelig arkitekt, bl.a. opførte han fyrtårnet på Anholt samt livgardens kaserne, sidstnævnte et betydeligt projekt. Da man 1968 gravede ud til et byggeri på Kommunehospitalets areal, opdagedes den vestlige munding af tunnellen, en godt en meter høj gang, for en del af strækningens vedkommende opmuret af granit og sandsten. Det viste sig også, at gangen senere, antagelig i første halvdel af 1800-tallet, blev forlænget. Hele ledningen blev vel atter muret til omkring 1870, da voldene sløjfedes. Det skal tilføjes, at Peymann endte sine dage under sørgelige omstændigheder. Forholdene gjorde, at han som gammel mand fik ansvaret for Københavns forsvar 1807. Aldeles uegnet til denne post, for gammel til at ride og uden erfaring i at føre tropper, evnede han kun at organisere et højst

utilstrækkeligt forsvar. Under englændernes belejring blev han såret, og det efterfølgende bombardement fik ham til at overgive byen.

Side 191]

Hovedskylden for Danmarks militære fiasko blev siden lagt på ham, hvilket først gav ham en dødsdom, senere blev han dog rehabiliteret.

Pilestræde

Pilestræde i Købmager Kvarter har navn efter den Pilegård, som første gang omtales i et dokument fra 1419. Nicolai Jonge fortæller i sin beskrivelse af København fra 1780'erne, at "Gaden har fra forud Tid faaet dette Navn af den store Mængde af Pile-Træer, som da har staaet paa eet Stæd ved Enden af den gamle St. Nicolai Kirkegaard saa nær ved Søkanten. Af hvilke Piletræer de Tidens Indvaanere i Staden betiente sig paa Landsbyeviis til Staure og Giærdsel at indelukke deres Kaalgaarde med, hvorom de ældgamle Huuskiøder og Jordskylds-Breve tydeligen vidne". Strædet var således præget af ubebyggede grunde i slutningen af middelalderen, men i renæssancen tog udnyttelsen fart. Selv blev Pilegården i 1579 udparceleret til tre våninger "til de fattige huusarme".

Den nordlige ende af Pilestræde, som rettedes ud efter nedrivningen 1970-71, kaldtes indtil 1881 Springgade. Indlemmelsen under Pilestræde skyldtes folks almindelige forargelse over at bo i en gade opkaldt efter springske tyre. Navnet hidrørte fra byens avlsgård, som i 1500-tallet lå på dette sted. Her var både materialgård, staldgård til Københavns arbejdsheste og de bytyre, der var uundværlige for en by med agerbrug som et betydeligt erhverv. Avlsgården blev 1671 solgt til Trinitatis Kirke og dens bygninger nedrevet, medens grunden udlagdes som kirkegård.

Til gadens nyere historie hører det Berlingske Bogtrykkeri, som i påsken 1765 ifølge en annonce flyttede ind i "anden Gaard paa venstre Haand fra Regnegaden af".

à Porta, Kongens Nytorv 17

à Porta, blev opført i slutningen af 1850'erne for en schweizisk konditor, Stephan à Porta, som 1857 var indvandret til Danmark. Siden har det populære sted båret den første ejers navn. De smukke interiører er delvis bevaret, som de så ud ved færdiggørelsen i 1860'erne. De blev dengang udstyret med spejle, vaser, portiers, plydsmøbler og vægdekorationer.

Portechaiser

Portechaisernes (bærestol) brug i København kan føres tilbage til 1600-tallet. Den 16. november 1664 fik italieneren M. A. Tonti eneret på at forfærdige, forhandle og

udleje dette transportmiddel. I begyndelsen af 1700-tallet nød kammerjunker og kgl. køgemester von der Osten privilegiet, men en egentlig drift kom først igang i 1726, da man satte takst på de forskellige ture. Holdepladser etableredes på Kongens Nytorv, Vandkunsten, Ulfeldts Plads og ved Skt. Nikolaj Kirke i ”Kongen af Sverig”.

Side 192]

De lukkede bærestole blev med tiden hele kunstværker, malede og forgyldte, udstyret med glastruder, gardiner og betræk af klæde eller silke. Der skulle også to stærke portører til at slæbe ”chaisen” gennem en ofte meget livlig trafik i de ubekvemme gader. I 1751 indskærpede man hyrekuskene, at de ikke måtte køre for tæt på portechaiserne.

I ”Københavns Adressekontors Efterretninger” fra 1762 annonceredes ”En Tour her i Staden, 8 Sk. Til Nyekiøbenhavn, Christianshavn, eller til Amalienborg, regnes for en dobbelt Tour, 1 Mk. For hver halv Times Ophold 8 Sk.” Ja, man var endda så moderne, at billettefter med 12 stykker kunne købes. I samme årgang meddeltes det også, at ”En Chaise med Svane Hals er til Kiøbs at bekomme hos Auctionsmanden Christian Jørgensen i Gottersgade”.

Året efter kunne man i Schneedorfs patriotiske Tilskuer finde bemærkningen ”Saalænge vi have Hyrekuske og Portechaiser”. Bærestolen spillede også en rolle i kuppet mod Struensee den 17. januar 1772, idet en af komplottets hovedaktører, general S. C. Rantzau, i den 11. time fortrød sin medvirken og undskyldte sig med sin podagra. Meget resolut blev han derefter transporteret i portechaise til slottet, hvor andre konspiratorer spændt afventede hans ankomst.

Efter denne tid synes bærestolen at gå af mode. En ganske kuriøs, men næppe korrekt forklaring herpå, leveredes allerede 1832 af G.L. Baden: ”Portechaiser havde hidtil været i Kjøbenhavn en lige saa almindelig Befordring som Carether nu ere det, men da de efter Hospitalets (Frederikshospitalet 1757) Oprettelse brugtes til at befordre de Syge derhen, saa vilde de Sunde ikke længer bruge dem”. I 1799 var de generelt ude af brug, for i dette år blev det med et suk bemærket i bladet ”Politivennen”, at ”de komme neppe i Brug igien som i gamle Dage”. Under koleraepidemien 1853 var de endnu engang i brug.

Post- og telegrafmuseum, Dansk, Vesterbrogade 59

Dansk Post- og telegrafmuseum blev grundlagt 1913 under navnet ”Dansk Postmuseum”. Da man sammensluttede postvæsenet og telegrafvæsenet i 1927, blev museet udbygget med en teleteknisk afdeling og det nuværende navn benyttedes herefter.

Samlingerne er opdelt efter forskellige emner: fodbude og ryttere, postbefordring til lands, i luften og til søs. Kuglepostens kortvarige og mærkværdige historie fra 1830 til ca. 1848 er også beskrevet. Afdelingen med frimærker viser til stadighed samtlige

frimærker udgivet i Danmark samt skiftende landes udstillinger. Samlingen omfatter ca. 170.000 frimærker. Her er der også mulighed for at prøve såvel maskinel som manuel afstempling. Endvidere er der afdelinger, der belyser radioens og telefonens historie.

Pustervig

Pustervig, det korte stræk mellem Kultorvet og Hauserplads, har haft det nuværende navn siden Christian 4.s tid. Det antages, at gaden er opkaldt efter stednavnet Putziger Wieck (Poesterwijn) i Pommern, men samtidig har det også forbindelse med det ældre nydanske ord kulpuster, en nedsættende eller spøgefuld betegnelse for smed. I gamle dage var ordet puster nemlig synonymt med blæsebælg. Til støtte for denne tolkning skal bemærkes, at der har boet smede umiddelbart ved strædet og praktisk var det at have en smedegade i byens udkant på grund af den store brandfare.

R

Reformert Kirke, Gothersgade 111

Året 1685 fik Københavns tyske, franske og hollandske kalvinister tilladelse til fri religionsudøvelse (samme periode hvor jøderne fik ret til at holde gudstjenester i private hjem). Kirkens grundsten blev nedlagt 1688, i øvrigt genfundet da man restaurerede bygningen 1968-73. Stenhuggeren Henrik Brockam var kirkens arkitekt, mens brødrene Frederik og Nicolai Müller fungerede som entreprenører. 1689 stod kirken færdigbygget. Interiøret led

Side 193]

stor skade under branden 1728. Over en rektangulær grundplan er bygningen rejst i røde hollandske mursten, de såkaldte mopper, og hovedfacaden er delt ved joniske pilastre. Pilastermotivet er ligesom den rigt profilerede hovedgesims og de ovale blændinger under vinduerne typisk for barokstilen. Over hovedindgangen er sat en kartouche med Christian 5.s og Charlotte Amalies monogrammer; endvidere en indskrift fra Esajas Bog 2, 3.

Interiøret domineres af de hvidkalkede vægge, de mange pulpiturer og den specielt placerede prædikestol. Stolen, som er et pragtfuldt træskærerarbejde af Friederich Ehbisch, hviler på en søjle formet som en palmestamme. Neden under er anbragt et nadverbord. Dette arrangement med en forening af alter og prædikestol i samme side af et kirkerum er typisk for de reformerte kirker, men har også smittet af på enkelte protestantiske kirkerum her i landet. Det mest nærliggende eksempel er Nicolai Eigtveds Christianskirke på Christianshavn (s.d.).

I kirken i Gothersgade står der på loftet på latin (her oversat); ”Herren, den bedste og største. Ved den højeste Guds Bistand, ved naadig Befaling af den stormægtigste Monark Christian 5., Danmarks, Norges, Goters og Venders Konge, og ved den ophøjede Dronning Caroline Amalie, Landgrevinde af Hessens, Omsorg, er dette Tempel rejst til Brug for de reformerte, i det Herrens Aar 1689 den 11. Oktober”. Kirkerummet har ingen figurudsmykninger, hvilket også følger den reformerte tradition.

Regensen, Store Kannikestræde 2

Allerede 1569 stiftede Frederik 2. et kommunitet, som skulle understøtte fattige studenter. Men tanken om at organisere et egentligt studenterkollegium realiseredes først under Christian 4. Lejligheden bød sig, da universitetet 1618 kunne erhverve en mægtig ejendom på det nordlige hjørne af Købmagergade og Store Kannikestræde. Ejendommen havde tilhørt Mette Hardenberg, enke efter kansler Christian Friis til Borreby, og med lån af kongen købtes den for 9.000 daler. En fordel var det også, at gården lå så nær universitetet.

Straks efter begyndte man at forberede opførelsen af kollegiebygningen, idet småbygninger på grunden, der ikke kunne gøre nytte, blev nedbrudt. Samtidig bestiltes 43.400 nye mursten. Forsinkelser kom dog til, således at den første del af bygningen først kunne tages i brug sommeren 1623. Dette bekræftes af inskriptionstavlen på gavlen mod Købmagergade: ”Christian 4., Danmarks og Norges stormægtige konge helligede og viede denne fromhedens bolig til Gud og frelseren, som et middel til den sande religions rigere og frodigere udbredelse i nordiske riger 1623”. Af bygge-regnskaberne fremgår det, at store summer fortsat blev udbetalt frem til 1626. Først 1628 regnes byggeriet for afsluttet. Officielt kaldtes bygningskomplekset for Collegium Regium, men allerede 1629 var Regensen et almindelig brugt navn.

Ved branden 1728 blev store dele af kollegiet ødelagt, men bevarede planer viser, at det oprindeligt var anlagt som et trefløjet kompleks, heraf en kort fløj til Skidenstræde (nuværende Krystalgade) og en lang fløj med port mod Store Kannikestræde. Ud til Købmagergade rejste man en kirkebygning i et stokværk. En facadetegning af fløjen til Store Kannikestræde viser, at kollegiet var udsmykket i nederlandsk renæssancestil, som det kendes fra så mange af Christian 4.s byggerier. Oprindeligt boede der 96 alumner fordelt på 48 kamre, og 1626 bestiltes fra Norge 60 kakkelovne til Regensen. Fløjen mod Store Kannikestræde, som var den eneste intakte efter branden 1728, blev istandsat 1743 og forhøjet 1777, mens de øvrige opførtes på ny 1731. På Kirkefløjen mod Købmagergade opsattes 1780 et tårn parti med ur. En større ombygning fandt sted 1906-09 under ledelse af arkitekt Martin Borch, hvor den vestre fløj tilkom, ligesom buegangen under Kirkefløjen etableredes.

Regensens studenter var i 1700-tallet kendt som ballademagere i gaderne, hvor det gik ud over fredelige borgere, men sammenstød mellem borchianere og regensianere forekom ligeså ofte. Værst var bataljerne mellem studen-

Side 194

terne fra Regensen og nogle unge landkadetter, hvilket 1718 afstedkom en skrivelse fra politimester Ernst: ”at Studenterne motte tilholdes at vogte sig fra Klammerie med Land-Cadetterne, saasom der alt i et par Affteners Tid er fornummet Rencontre og Klammerie imellem dem af dato 30. Martii 1718”. Stridighederne fortsatte året efter, hvor Regensen nærmest var i belejringstilstand. Landkadetterne forfulgte dets alumner med dragne kårder og en nat blev de fleste af kollegiets ruder knust.

Regensianerne klagede derefter til universitetspatronen Ditlev Vibe.

1712-91 havde studenterne det særlige privilegium at bære lig for en bestemt takst, hvorefter bevillingen overgik til kommunen. Regensen modtog dog stadig indtægten deraf frem til 1895. Ligbærerkontoret lå til venstre i porten ud til Store Kannikestræde. Det nuværende lindetræ i gården blev i 1950erne plantet til erstatning for den berømte lind, som regensprovst A. C. Hviid lod sætte i 1785. I sine erindringer Foråret så sagte kommer (1942) har Kaj Munk skildret livet på Regensen, som det var i 1920erne.

Revolutionære strømninger

Revolutionære strømninger gjorde ikke sit indtog i København med blodige revolutioner, men fik en mere fredelig udvikling. Ganske vist begyndte det dramatisk i 1820, da den revolutionære dr. Jacob Dampe opfordrede til oprør mod den enevældige kongemagt. Men han blev omgående idømt fængsel på livstid og vegeterede i mange år på Christiansø, indtil han blev benådet og endte sine dage i København alt andet end revolutionær.

Så kom Julirevolutionen i Paris 1830, hvilket vakte uro rundt om i Europa.

Københavnerne tog det roligere. Ved opførelsen af ”Den stumme i Portici” på Det kgl. Teater, forekom der i stykket en hentydning til oprøret i Belgien, hvilket blot inspirerede publikum til at rejse sig og lidenskabeligt hylde den tilstedeværende majestæt.

Grundtvig kaldte i sin ungdoms konservatisme hånligt revolutionen ”de parisiske Skoledrengees Ridderspil i Hundedagene” og han tordnede mod forsøg på ”at rejse Pøbelbanneret mod Arildstroner og Herrestammer”, for det var et ugudeligt oprør (”Politiske Betragtninger”, 1831).

I 1848 udkom ”Det kommunistiske Manifest” i London. Teksten, som var på tysk og forfattet af Marx og Engels, indledtes med de berømte ord ”Ein Gespenst geht um i Europa - das Gespenst des Kommunismus”. En heftig offentlig debat brød atter ud i København, stærkt præget af stud. med. Frederik Dreiers socialistiske tanker.

Grundloven af 1849 kunne ikke dæmpe tilfredsheden og i årene 1852-53 udgav Dreier bl.a. ugeskriftet "Samfundets Reform".

En politisk satire med godt bid i samfundets dårskab trivedes i det københavnske magasin "Nemesis". Dets læsere kunne onsdag den 10. marts 1852 læse fabeln "Uglernes Plan", der begyndte som følger: "Glenter og Høge og Ugler have igjennem en lang Række af Aar med den største Selvraadighed hersket over Skovens Smaafugle, og gjort det med samme Humanitet, som Embedsmændene i sin Tid udviste imod Borgerne, eller Godseierne imod Bønderne. Fabeln fortæller videre, hvorledes alle skovens fugle opnår samme rettigheder (Juni-grundloven), da en ørn vælges til konge. Den slutter pessimistisk med, at småfuglene, "de kortsynede Graaspurve", atter mister den til uglerne.

Louis Pio blev den første socialistleder og udgav, inspireret af Pariserkommunen i 1871, et par flyveskrifter "Socialistiske Blade", der 21. juli 1871 afløstes af ugebladet "Socialisten". I august samme år dannedes en afdeling af "Internationale", der på få måneder fik 9.000 medlemmer, heraf 5.000 i København. Og i september 1871 stiftedes også den første fagforening af tobaksarbejderne.

Da "Socialisten" i 1872 blev dagblad, begyndte Louis Pio at agitere stedse stærkere for en samfundsomvæltning. Natten før et folkemøde på Nørrefælled (se Fælleden), den 4. maj 1872, blev han arresteret sammen med en anden leder, Poul Geleff, og dommen lød på fem års forbedringshusstraf. Pio blev imidlertid benådet 1873, hvorefter han atter kastede sig ud i politik, men fik også konflikter med si-

Side 195]

ne tilhængere. Bestykket med 4.000 kroner af politiet forsvandt han hemmeligt med Geleff til Nordamerika i 1877.

Socialismen var dog kommet for at blive og fik i 1874 sit faste organ "Socialdemokraten", i dag "Aktuelt". To år senere fulgte det socialdemokratiske vittighedsblad "Ravnen".

Ridter, Janus Laurentius

Janus Laurentius Ridter, født 1854 i Åkirkkirkeby på Bornholm og død 1921 i København. Skønt uddannet som boghandler, dyrkede han tidligt maler- og tegnekunsten. 1874 optog Illustreret Tidende enkelte af hans tegninger. Det københavnske billedblad var på dette tidspunkt inde i en rivende udvikling, hvor behovet for tegnere voksede. Men mangel på faglig kunnen fik Ridter til 1892 at søge Teknisk Skole i hovedstaden. Han modtog desuden privatundervisning hos maleren C. M. Soya-Jensen, faderen til den senere kendte forfatter og dramatiker Carl Erik Soya. Selv var C. M. Soya-Jensen en meget søgt lærer, der blandt sine elever kunne tælle Christian 9.s døtre, senere dronning Alexandra af England og kejserinde Dagmar af Rusland.

Ridter blev kendt som bladtegner, knyttet til de Ferslewske blade, men skildrede desuden København i akvareller. Især brokvartererne blev hans motivkreds, hvor han nåede at gengive den idylliske blanding af fællede, gartnerier og villaer, som endnu eksisterede ved århundredskiftet. Her er motiver fra Aborreparken, Kastelsvej, Østre Anlæg, Amerikavej, Bagerstræde, Fuglebakken, Godthåbsvej og Blågårdsgade. Flere hundrede prospekter foreligger fra hans hånd og han kan på en måde opfattes som en arvtager af Fattigholm (H. G. Holm) fra første halvdel af 1800-årene.

Rosenborg, Øster Voldgade 4A

Christian 4. erhvervede februar 1606 en række haver uden for den daværende Nørrevold, og arealet blev ved nye køb udvidet i september samme år. På disse grunde ville kongen anlægge en ladegård til forsyning af hoffets husholdning; desuden påtænkte en lysthave, eftersom den gamle

Side 196]

kongelige have (omkring det nuværende Vingårdsstræde) skulle nedlægges. Mens ladegårdsbyggeriet flyttedes længere uden for byen for at erstatte en ældre utidsvarende gård (s.d.), anlagdes en lysthave med lysthus som planlagt. Bygningen stod færdig til brug 1607 og var begyndelsen til det større renæssanceslot. Idéen med et lysthus uden for voldene var almindelig i udlandet og var også baggrunden for opførelsen af den lidt yngre Blågård. Christian 4.s anlæg omtales tidligst i kilderne som "Dett Nye Løsthuus udj hans Maij: Løsthaffue". Fra omkring 1624 kaldtes det Rosenborg. Den oprindelige bygning lignede en del Badstuen ved Frederiksborg, for den var tilsvarende et rektangulært hus i to stokværk med vindeltrappetårn midt for den ene langside. Da man 1929 foretog en udgravning ud for midten af den søndre del af Rosenborgs vestfacade, blev fundamentet til dette tårn afdækket. En kvadratisk tilbygning fandtes tilsvarende midt på østfacaden, omtalt 1606 som karnap og ved senere udvidelse omformet til et af slottets to mindre tårne. En rest af bygningens oprindelige nordgavl fremtræder i dag som en særlig tyk skillevæg i stueetagen (fuget som ydermur under silketapetet).

I lysthusets stueetage var i karnappen "Smockekammer" (påklædningsværelse), mens et mere rummeligt gemak mod syd var indrettet til dronningen og antagelig to mindre mod nord til kongen. En undersøgelse i dette århundrede har vist, at det mindste af disse rum var dekoreret i den oldenburgske kongeslægts farver, nemlig med gult bræddeloft og røde bjælker.

Det viste sig hurtigt, at huset var for småt, hvorefter det 1613-15(?) forlængedes med over sin dobbelte længde (45 meter). Muligvis blev bygningens oprindelige, kun 3/4 meter tykke ydermure på samme tid forstærket ved en skalmuring på 1/2 meters tykkelse. En forhøjelse med et stokværk blev antagelig foretaget 1615, mens førnævnte karnap forhøjedes

1616 til et mindre tårn. Vestfacadens høje, slanke og firkantede tårn med en ottekantet afslutning kan dateres til 1617. Hvem der har stået som arkitekt for disse indledende arbejder vides ikke, men Christian 4. har måske haft nogen indflydelse derpå. Det praktiske arbejde blev tilset af Bertel Lange. Sikkert er det, at næsten alle arkitekturdetaljer genkendes fra det lidt ældre Frederiksborg.

Næste byggefase var 1633-34, hvor et fritstående ottekantet trappetårn rejstes midt for østfacaden (under ledelse af Hans Steenwinkel (d.y.?). Det blev sammenbygget med hovedbygningen ved et kort galleri og en åben loggia i første stokværks højde, begge smykket med sandstensornamenter. Efter dette var slottet færdigt og har i det ydre stået næsten uændret til i dag.

Som tidligere nævnt havde kongen og dronningen deres "lejligheder" i underste stokværk, der ved udvidelsen blev øget og endnu viser en næsten uændret rumfordeling. I hver af slottets ender er en større sal og som forbindelse mellem disse en korridor i østsiden. Dette princip kendes fra en række samtidige danske herregårde. Fra Frederiksborg kendes planen også, hvor den ene endesal, Sommersalen, beboedes af kongen, mens dronningen disponerede over Vintersalen i modsatte ende, og til begge hørte yderligere nogle mindre rum. På Rosenborg residerede Christian 4. i den nordlige del af slottet og tilsvarende havde Kirstine Munk sin bolig i sydenden. Et sovegemak hørte til hvert af de store rum og dernæst et mellemliggende gennemgangsrum, som var placeret bag det store tårn, hvorfra der var opgang til de øvre stokværk ad tårnets stenvindeltrappe. Til de kongeliges komfort var der badstue i tårnets underste stokværk, hvor væggene var beklædt med tin (man kender også dette fra samtidens orlogsskibe). Badstuens gulv havde forsænket badekar, og fra en fast kedel skaffedes det varme vand. Kongens "hemmelighed" var i en tilbygning til tårnet, konstrueret så snildt, at der var en særlig anordning til vandudskylning. Rumfordelingen i 2. stokværk blev ændret under Frederik 4., således at de oprindelige to store sale opdeltes i mindre, hvilket gav to selvstændige lejligheder. Den nordlige fik Frederik 4.s søster, Sophie Hedevig. Derimod er

[Side 197]

riddersalen i 3. stokværk bevaret i hele sin længde, dog med ændrede udsmykninger og inventar.

De enkelte rum i slottet fremtræder i dag som en række enestående eksempler på skiftende tiders smag og håndværksmæssige kunnen. I 1. stokværk er Christian 4.s velbevarede lejlighed. Det nordlige gavlværelse, der fungerede som forgemak, var kongens "Vinterstue". Her er væggene dækket af et egetræspanel fra loft til gulv og inddelt i fag ved halvsøjler, hvis fodstykker er udskårne. Over 90 malerier er indsat i panelet, alle indkøbt i Nederlandene af Christian 4. Der er hovedsagelig tale om landskabsmalerier, klippelandskaber fra Mompers værksted, skovbilleder i Paul Brils stil og et lille skøjtøløberbillede. Gavlvæggens udhugne sandstenskamin bærer års-

tallet 1615 og Christian 4.s navnetræk. Loftet, som er smykket med mytologiske scener, stammer fra opførelsestiden, men er overført hertil fra værelset ovenover. Christian 4.s arbejdsværelse, ”Skrivestuen”, er i tårnværelset ved siden af, rigt udstyret med kasseteret egetræsloft. Bemærkelsesværdige er de lakerede panelfyldinger med kineserier. I Rosenborgs ældste original bevarede inventarprotokol fra 1718 meddeles det, at væggene er beklædt med ”indianske Figurer”, bedre vidste man ikke. Da slottet indrettedes til museum i 1830erne, gættede man på, at den ”japanske” udsmykning kunne sættes i forbindelse med den ostindiske ekspedition under ledelse af Ove Gjedde, som Christian 4. udsendte 1618-22. Først 1914 blev det erkendt, at der var tale om kineserier. Moderne undersøgelser af Gudmund Boesen, en årrække direktør for Rosenborg-samlingerne, har

Side 198]

vist, at fyldingerne må være malet efter 1667 og af hollænderen J. de Bray. Som forbilleder har han bl.a. benyttet nogle af sin samtids rejsebeskrivelser med kobberstukne tavler, f.eks. Athanasius Kirchers ”China... illustrata”, udgivet på latin 1667 i Amsterdam. Skibsmotiver fra disse bøger går igen på Rosenborg-panelerne. Gavlværelset i 2. stokværk, betegnet ”Prinsessens Forgemak” indrettedes i begyndelsen af 1700-årene. Her lod Frederik 4. væggene dække med Audenarde-tapeter, der viser landskaber med Ovidiske metamorfose-scener. Lysekronen er en gave fra den franske konge Ludvig 14.

Riddersalen, slottets fornemste rum, hvor Frederik 4. 1705 lod opsætte det flade, tøndehvælvede stukloft. Stukdekorationerne danner tillige rammen om fire loftsmalerier, der leveredes af den franske kunstner Benoît le Coffre. Emnerne skulle være vigtige regeringshandling: ”den altid færdige Sø-Rustning”, landmilitsens og dragonernes oprettelse samt vornedskabets ophævelse. Af ukendte årsager forkastede kongen billederne og lod i stedet de tyske stukkatører Leonhard Schwabe og Franz Biener modellere dem i stuk, mens billedfelterne i stukrammerne udfyldtes med Hendrick Krocks fire malerier af kronregalierne. Den mest iøjnefaldende del af stukdekorationen er de fire lange figurrækker, hvor personerne bevæger sig hen mod en allegorisk kvindefigur, i al fald i de to af rækkerne. Emnerne er bl.a. krigsmagten og bøndernes taknemmelighed over at modtage frihedssymbolet af Libertas. Allerede i Frederik 3.s tid benyttedes slottet mindre til beboelse. Christian 5. brugte 1671 slottet til ved en højtidelig lejlighed at uddele dannebrogssordenen for første gang. Fra hans regeringstid opbevarede også rigets regalier, den kongelige salvingsstol og de tre sølvløver. Stolen og løverne ses i dag i riddersalen. Da Frederik 4. 1706 for første gang tog ophold på Rosenborg, blev han hyldet i et digt af gehejmearkivar Frederik Rostgaard, som passede gehejmearkivet i slottets kælder. Et af versene lød:

I Dag, det er en Dag, som billigen maa tegn

Med gylden Pen og Skrift blandt dem som
 skulde regnis I Tide-Bogen op: thi Rosenborrig faar
 Ej større Ære-Dag i dette hundred Aar.

1708-09 foretog Frederik 4. sin anden store udenlandsrejse, hvis hovedmål blev Tyskland og Italien. I Venezia overrakte kongen nytårsdag 1709 en velkomstgave fra republikken ”bestaaende af allehaande Forfriskelser saasom Vine, Vildt, Lammekød, Ost, Frugter og Konfekt, røget Kød, Vokslys og adskillige kostbare venetianske Glas”. Fra Venezia hjembragte Frederik 4. også otte lysekroner og otte væglampetter af ”slebet Galas”. Vinteren 1713-14 fulgte en nyindretning af det nordøstlige tårnværelse ved Riddersalen, hvor der skulle være glaskabinet til de hjemførte skatte. Brandmajor Gotfred Fuchs fik ansvaret derfor, idet man på væggene anbragte pyramider af hylder, der beklædtes med glas og kantedes med forgyldte blyborter. Udskårne, forgyldte putti og genier støttede hylderne.

Lystslottet kom efterhånden til at fungere som kongernes og rigets klenodiekammer på linie med Kunstkammeret på Slotsholmen. Traditionen var allerede grundlagt af Christian 4. Da fyrst Christian den Yngre af Anhalt 1623 besøgte Rosenborg, noterede han i sin dagbog, at der var ”ein klein Cabinet, in welchem etliche Japanische Sabel, Meszer und Teppich ...”. I 1700-tallets midte fortæller en svensker, at han betalte to rigsdaler ”för at se denna herligheten”. 1804 overførtes Kunstkammerets mineralier til Rosenborg, hvor der i forvejen var to andre mineraliesamlinger. En berømt samling af konkylier, som var grundlagt af kgl. hof- og kunstdrejer, konkyliolog Lorenz Spengler, tilføjedes også Rosenborgs skatte. En reorganisering fandt sted, da man ved kgl. resolution af 4. maj 1833 nedsatte en kommission ”til en chronologisk Ordning og Opstilling af de Kunstsager m.m., som opbevaredes paa Rosenborg Slot”. Som kommissionens formand valgtes Christian Jürgensen Thomsen, en af de betydeligste skikkelser i dansk museumshistorie.

[Side 199]

For menigmand har det været en mærkværdig verden. En jysk bondekarl fortæller omkring 1850: ”Paa Rosenborg Slot er slet ingen Folk, men lutter Gjemt Sager fra de gamle Konger, og der skal være meget, og Uhyre at see derinde - Men det koster 3 Rdl. ...”.

Rosenborg Eksercerplads

Rosenborg eksercerplads, som har indgang fra Gothersgade, blev fra ældre tid benyttet til militære formål. Luxdorph skriver 1760 i sin dagbog, at ”Paraden skal være i Rosenborg Have”. Ud til Gothersgade lå et eksercerhus, opført 1787 og atter nedrevet 1929, da man gjorde Gothersgade bredere. En helt umilitær begivenhed var den offentlige afbrænding af slidte pengesedler, som i gamle dage fandt sted på

eksercerpladsen. Sedlerne destrueredes i en stor ovn på pladsen, mens folk måbende så til uden for gitteret. Det kunne hænde, at en seddel for tidligt kom op af ovnens skorsten og blev fundet på gaden.

Rosenborg Kvarter

Rosenborg Kvarter, det 9. af stadens gamle rodernål, begrænses af Købmagergade, Kultorvet, Sankt Gertrudsstræde, Tornebuskegade, Nørre Voldgade, Gothersgade, Møntergade og Klareboderne. Det inddeltes administrativt i to roder, Trinitatis Kirkes og Reformert Kirkes. Såvel Gothersgade som Rosenborggade og Tornebuskegade opstod i forbindelsen med anlægget af Ny København i 1600-tallet.

Rosenvænget

Rosenvænget er et kendt villakvarter på Østerbro med en lang historie. I 1688 erhvervede amtmand i Norge, Jens Nielsen Toller von Rosenheim, store arealer på stedet og efter ham fik senere lokaliteter navne med forstavelsen Rosen. Hans tid som grundejer var kort, for 1689 sendtes han som overkrigskommissær med de tropper, man overlod kong Vilhelm 3. af England mod Jacob 2. under felttoget i Irland. Her døde Rosenheim året efter i Dublin.

I sidste halvdel af 1700-tallet havde den driftige forretningsmand, etatsråd Reinhard Iselin, sin gård Rosenvenge her og den afløstes senere af landstedet Rosendal og det tilhørende Rosenengen øst derfor. Disse ejendomme købtes 1857 af hofvinhandler og kaptajn i livjægerkorpsen Mozart Waagepetersen og året efter begyndte han en udstykning til byggegrunde. En forudsætning for projektet var dog ophævelsen af Magistratens forkøbsret til Rosenengen, hvilken han fik indhentet, ligesom han af kammerherre P. H. Classen og Det Classenske Fideicommis fik overdraget den frie dispositionsret til to arvefæster. Det ene arvefæste, som kaldtes ”Jordstrimmelen”, omfattede 4.060 kvadratalen og skilte Rosenengen fra Strandpromenaden (nuv. Strandboulevarden).

Efter udstykningen var begyndt, etablerede man hovedvejen og førte den helt ned til stranden. Senere fulgte kvarterets øvrige villaveje, efter vedtægterne planlagt til at være 20 alen brede. Vedtægterne skulle sikre et attraktivt miljø og bestemte også, at villaerne ikke måtte bygges højere end tre etager. Alt dette for at ”gavne dem, der sætte Priis paa en landlig Bopæl med Have i Nærheden af Staden og Stranden”. Da Waagepetersen sluttede udparcelleringen i 1872, var 49 grunde solgt, men noget af kvarterets oprindelige karakter også ændret. Kravet om 20 alen brede (1 alen = 66 cm) veje var nedsat for de sidste vejstrækninger og gadebelysning med gas var påbegyndt.

Nogle af tidens mest fremstående arkitekter, Gottlieb Bindesbøll og G. F. Hetsch, leverede tegninger til de første villaer. Desuden deltog den flittigt benyttede villa-

arkitekt J. D. Herholdt, som i 1857 havde gjort sig bemærket, da han tegnede xylograf Axel Kittendorffs villa på Frederiksberg. Flere stilarter kom til at beherske byggeriet, eftersom perioden prægedes af megen usikkerhed i det arkitektoniske formsprog. Men husene og miljøet appellerede til borgerskabet og folk som B&W-fabrikanten William Wain, højesteretspræsident A. L. Drewsen og vejviser-udgiveren T. Krak flyttede ud i Rosenvænget. Hertil kom krigsminister, oberst Good og marinenens kommandør Christiansen.

Kunsten trivedes også i kvarteret. I Rosenvængets Hovedvej 27, en bred villa bygget 1860 i italiensk stil efter tegninger af Herholdt, boede maleren P. C. Skovgaard. Han forevige-

[Side 200]

de den smukke Aggersborgs Sø, som lå i nærheden. Af andre tilflyttere kan nævnes Wilhelm Marstrand, C. F. Aagaard og marinemaler Sørensen, hvis atelier stod åbent for Holger Drachmann. Johanne Luise Heiberg boede der ligeledes, ”længst ned ved Stranden i fornem Afsluttethed, ligesom i Skyggen af de mange vundne Laurbær”. Sådant erindrede Edv. Lehmann stedet og bemærkede om sit eget barndomshjem i Rosenvænget, at Meldahl havde bygget huset ”... i en smuk, men ikke alt for praktisk Schweitzerstil”.

Rundetårn

Rundetårn opførtes som astronomisk observatorium og indgik samtidig i et større bygningskompleks, der omfattede en studenterkirke (Trinitatis) og et universitetsbibliotek indrettet i samme kirkebygningens underste loft. Christian 4., som tog initiativ til byggeriet, nåede kun at se tårnet færdigt (kirken indviedes første Trinitatis søndag 1. juni 1656). Tre arkitekter anses for at have medvirket til Rundetårns udformning: L. Blasius, J. Scheffel og H. v. Steenwinckel den yngre.

Grundstenen til denne, velsagtens mest ejendommelige bygning i København, blev nedlagt 7. juli 1637, og som vigtigste byggemateriale anvendtes små hollandske mursten, også kaldet mopper. Befriet i 1950 for et gammelt lag cement puds ses det nu, hvorledes stenene er lagt i gule og røde bæltter på skift.

I tårnet, en cylinder på ca. 15 m i diameter og næsten 36 m i højden, er indbygget en snoet rampe med 7½ vending. Hvor rampen slutter, begynder en bred trætrappe, men man har hele tiden vidst, at sneglen fortsatte. Da man i 1983 ryddede den næstøverste etage, der omfattede den gamle portnerbolig (senere indrettet til vaskerum og kulkælder), blev det gamle gulv brudt op. Under dette lå slidt, men intakt, fortsættelsen af sneglen svarende til en ½ omdrejning. Den bygningsarkæologiske undersøgelse standsede ved væggen indtil rummet med planetmaskinen og det kan ikke udelukkes, at sneglen har fortsat.

Involveret i byggeriet var også universitetets ledende astronomiske professor, Christian Sørensen Longomontanus (1562-1647), som

[Side 201]

var elev af Tycho Brahe. Han havde ønsket stjernekyllingeborgen bygget på Valby Bakke, men kongen insisterede på placeringen ved universitetskirken. Observatoriets officielle navn blev Stellaburgi Regii Hauniensis, hvad det tydeligt refererede til Tycho Brahes berømte Stjerneborg på Hven (Uranienborg). Københavns Universitet kunne hermed hævde en videnskabelig disciplin, som hørte til tidens mest værdsatte. Indretningen af observatoriet tog dog tid. 1643 afsluttedes kontrakt med tømrerne om opførelsen af fem astronomiske huse på platformen. De var fire alen høje. Ole Rømer (1644-1710) lod 1697 opsætte

den første planetmaskine, som han selv havde konstrueret. Han var professor i astronomi og som opdager af lysets hastighed (under et ophold i Paris) blev han den berømteste leder af observatoriet. Den nuværende planetmaskine fra 1928 ses, hvor sneglegangen slutter.

Det smukke smedejernsgitter omkring platformen, som opsattes 1643, blev fremstillet af Christian 4.s kunstsmed, Caspar Fincke. Af de oprindelige 48 gitterfelter blev nogle ødelagt ved branden i 1728. I syv af de nuværende 54 felter ses Christian 4.s monogram og bogstaverne RFP, en forkortelse af kongens motto: Regna firmat pietas - fromhed styrker ri-

[Side 202]

gerne. Gitteret blev restaureret for et par år siden.

Vanskeligere har det været at tyde den store rebus på muren af Rundetårn over indgangen. I Rigsarkivet er bevaret Christian 4.s egenhændige udkast dertil. Typisk for den travle konge er det gjort på et forhåndenværende stykke papir, hvor han på bagsiden har skitseret tre præmter, som han 1640 ønskede bygget på Holmen. Allerede Thomas Bang kom 1648 nær den rette tolkning: ”Styr lærdommen og retfærdigheden, Herre (Jehova), i den kronede Konge Christian 4.s hjerte”. Ved ”lærdommen” skal forstås den rette kristelige lærdom, mens det gyldne sværd står for ordet ”justiam”. De hebraiske bogstaver står for Jahve (Jehova). Mere frie oversættelser er kommet i tidens løb. En af de vittigste stammer fra Regensen og lyder: ”Doktorens Trine med den lange kniv dirkede krimskrams ind i hjertet på Christian 4-tal”.

Sneglegangen, som fremtræder med flade, hvidkalkede grathvælv, er godt 200 meter lang. Hvad den snor sig om, kaldes en mæglerspindel, en høj cylinder ført lodret op gennem hele bygningen. Allerede Longomontanus nævner i sin bog *Introductio in Theatrum astronomicum*, udgivet 1639, at den blev konstrueret som en køre- og riderampe, således at kongen kunne komme derop for at overvære observationerne. I Jens Lauritssøns *Diarium sine calendarium ...*, udgivet 1648, står for året 1642, hvor

tårnet var færdigbygget, at ”Det er saa slet oc jeffnt ud i sin Opgang, at mand der op kand baade age oc ride”. Det blev også benyttet på denne måde. Astronomen Peder Horrebow (1679-1764), som var observatoriets leder i begyndelsen af 1700-årene, beretter, hvorledes Ruslands Czar, Peter den Store, den 2. oktober 1716 red op ad rampen på en russisk hest efterfulgt af Czarina Catharina i en karriol.

I tidens løb har forskere sammenlignet dette usædvanlige tårn med alle mulige eksempler i udlandet. Som et af de nærmeste, geografisk set, henvises der til Varberg-fæstningen, hvor der i Kokkenborg-bastionen findes et anlæg med trinløs, spiralsnoet opgang. Slottene i Berlin ligesom Hartenfels i Torgau kan også have været forbilleder. Da Jean Picard fra Pariserobservatoriet havde besøgt København for at studere tårnet, skrev han 1680, at en vogn med lethed kunne køre op i dette på samme måde som i tårnet i Amboise (slot i Frankrig). I virkeligheden var der to sværtbyggede tårne med spiralrampe, som prydede Amboise, og skønt Christian 4.s arkitekter næppe har set slottet, kan de have studeret du Cerceaus navnkundige bog, *Les plus excellents batiments de France*, som udkom i 1570erne. Heri stod det omtalt. En symbolik bag tårnet har man også søgt. Der er endog blevet trukket paralleller til Babelstårnet! Svagheden i denne sammenligning ligger i, at Babelstårnet traditionelt repræsenterer hedenskaben og menneskets dårskab. Tankegangen er trods dette ført videre til S. Ivo alla Sapienza, universitetskirken i Rom, som påbegyndtes 1642 af Francesco Borromini. Han forsynede bygningens kuppel med et konisk, snegleformet tårn, en klar parafrase på Babelstårnet og den babyloniske visdom knyttet dertil. Man har derfor tolket S. Ivo-tårnet som en positiv repetition af en negativ original, efter at Guds visdom nu har manifesteret sig i mennesket.

Renæssancens lærde kredsede også om stjerne-kiggertårnene og deres idé-mæssige tilknytning til Babelstårnet. I englænderen Robert Records *Castle of Knowledge*, en lærebog om astronomi udgivet 1556, viser titelbladet et kompakt middelaldertårn med stjerne-kiggere. Her sættes Urania, et symbol på den solide videnskab, over for lykken, repræsenteret ved den flygtige og vakkelvorne Fortuna.

Interessant er også de skrifter, den engelske mystiker og naturfilosof Robert Fludd udgav 1617-19. De omhandlede en universallære, derunder fysik, astrologi, astronomi, kabbala (jødisk mystik i middelalderen), men også musikteori. Bogen er fyldt med illustrationer, deriblandt et kobberstik, som Fludd kalder ”Musikkens Tempel”, og det viser en kompliceret fantasibygning. På musernes bjerg tænkes den at stå. Det slående er ligheden mellem denne bygnings udvendige udformning

Side 203]

og Rundetårns, begge steder ses øverst en rundbuefrise, ligesom lisen-inddelingen er fælles. Fludds tårn er endvidere smykket med en spiral og koncentriske cirkler, hvad der først giver mening, når man læser hans egen forklaring: ”Du skal omhyggeligt betragte spiralomdrejningen i det største tårn, som betegner luftens bevægelse når den bliver berørt af lyden eller stemmen. De to døre betyder ørerne eller høreorganerne,

uden hvilke den frembragte lyd ikke kan opfattes, ej heller kan der være nogen indgang til templet uden dem”.

En moderne forsker, Frances Yates, har vist, at denne sneglehus-bygning er et forsøg på at illustrere den klassiske oldtids lære om akustik, og hænger sammen med troen på sfærenes harmoni. Herved skal forstås Antikkens opfattelse, at himmellegemerne udsender underskøn musik ved deres bevægelse. Platon skriver i sin 10. bog af Staten, hvorledes krigeren Er i en vision ser himmelens otte sfærer dreje rundt om ”Nødvendighedens Ten”. Det kan således tænkes, at Rundetårns sneglegang symboliserer de otte himmelske sfærer, der dengang antoges at omfatte planeternes syv og fixstjernernes.

Rundetårn har siden 1958 været en selvejende institution, som driver det tilhørende museum med en stor, bogsamling om historisk astronomi, flere hundrede stik og en fornem instrumentsamling. Her er Francois de Montgenets himmelkugle fra 1560, et kinesisk horisontalur, danske vægtlodder fra slutningen af 1600-tallet m.m.

Ryesgade

Ryesgade på Nørrebro[SIC: Østerbro, subsidiært Nørrebro og Østerbro] er opkaldt efter krigshelten, general Olaf Rye. Han organiserede 1849 tilbagetrækningen af en dansk hærafdeling op gennem Jylland, hvor den fra Helgenæs på Djursland blev udskibet og atter landsat i fæstningen Fredericia. Det skete uden at fjenden bemærkede det. Under et udfald fra fæstningen 6. juli samme år mistede Rye livet. Anlæggelsen af Ryesgade blev 1857 vedtaget af borgerrepræsentationen som et led i bebyggelsesplanen for forstæderne. Ideens ophavsmand var kgl. bygningsinspektør J. D. Herholdt, men det tog lang tid, før projektet var afsluttet. Første etape var strækningen fra Skt. Hansgade nordpå i året 1858, derefter fulgte det nordre forløb frem til Østerbrogade. Så sent som 1881 standsede den daværende Ryesgade omtrent ved Irmingergade. Nord for denne linie, i en længde af 450 alen, var intet anlagt og dette mellemstykke blev først senere lukket.

Mange af gadens beboere klagede over dette smøleri, en enkelt var dog godt tilfreds med den lukkede gade, nemlig løjtnant H. Schow, som underviste folk i at køre på velocipede. I 1875 husede gaden blot 300 familier, allerede 1901 var Ryesgade med sine 9.000 beboere den folkerigeste i København og i 1970erne var tallet oppe på 30.000. I samme periode oplevede kvarteret en oplomstring af charmerende marskandiserbutikker.

Rådhuset og Rådhuspladsen

Rådhuset og Rådhuspladsen har fælles historie. De er fremstået af klunketidens ønske om en monumental plads, der skulle indramme et lige så monumentalt rådhus. Hvor Rådhuspladsen ligger i dag, var i gamle dage en del af byens Vestervold. Den

udbyggedes i 1600tallet på dette sted med Schacks og Gyldenløves Bastioner, og på sidstnævntes plads kom rådhuset senere til at ligge.

Da man i 1850'erne sløjfede volden, skabtes et frit terræn. Herpå etableredes 1872-89 en industri- og kunstudstillingspark, der blev en kolossal succes. Den første udstilling åbnedes 13. juni 1872 med megen festivitas. Der indledtes med en kantate, skrevet af Carl Ploug og med musik af N. W. Gade. Christian 9. gav følgende ord: "Idet jeg nu ønsker, at denne Udstilling maa bære rig og velsignet Frugt for Industriens og Kunstens Udvikling til de nordiske Rigers Held og Styrke, erklærer jeg denne anden nordiske Kunst- og Industriudstilling for åbnet".

Til lejligheden opførtes "Industribygningen" på hjørnet af "Vesterbros Passage", hvor den kom til at sætte stærkt præg på den senere Rådhusplads. Bygningen, som rejstes 1870-72 efter arkitekt Vilhelm Kleins tegninger, bestod af fire fløje med hjørnepavilloner

[Side 205]

og var i to etager. Materialet var røde tegl og stilen fransk inspireret. I 1879 tilføjedes en midtbygning, en storslået hal, også efter Kleins tegninger[SIC: Er den ikke samtidigt med resten?]. Den blev i 1930'erne opgivet for at give plads til biografen "Palladium". Hele komplekset blev nedrevet 1976 for at afløses af det nuværende "Industriens Hus".

Udstillingsområdets senere hovedbygning opførtes 1887 med den da 39 år gamle Martin Nyrop som arkitekt. Hans bygning strakte sig næsten fra "Vesterbros Passage", fortsatte sydvest for byens gamle Halmtorv (hvor "Lurblæserne" nu er rejst) og nåede til Vester Voldgades daværende forlængelse.

Hovedidéen i Nyrops bygning var en imponerende trækonstruktion, der kronedes af en enorm kuppel med flagstang øverst. Valget af træ som hovedmateriale var ganske vist utraditionelt, men klart inspireret af udstillingsbygninger i London, Liverpool og Edinburgh, hvor man delvis havde benyttet trækonstruktioner.

Nyrop havde med ét slag vundet anerkendelse og skrev i Den tekniske Forenings Tidsskrift 1888-89: "Det er værd at lægge mærke til, hvilken afgørende Betydning alle Detailspørgsmaal og Enkeltheder ved en Bygning faar for det heles Karakter og Udseende, og hvorledes man stadig maa gaa ud fra Enkelthederne som de bestemmende. Hensyn til Glasset bestemmer Tagets Hældning og Rude-Sprodsernes indbyrdes Afstand: gangbare Tømmersorters Dimensioner giver Faginddelingen; Bræddebredden regjere med Hensyn til Bygningens Ydre, hvor Inddelingen maa gaa ud fra dette Maal".

Manifestet var klart og ligeså det næste mål: projekteringen af det ny rådhus. Først blev udstillingsområdet ryddet efter aftale med kommunen og lå øde 1. januar 1889. To måneder senere afleverede Nyrop sit første projekt til et nyt rådhus. Det skete i konkurrence med bl.a. Dahlerup og Valdemar Koch. Skønt Nyrops forslag stod sig i forhold til de øvrige, mere eller mindre overlæssede kransekageprojekter, måtte han

dele førstepræmien med Koch. Men efter en ny konkurrence, sejrede han alene, hvorefter udgravningen påbegyndtes 1892.

Den 28. juli 1894 nedlagde man grundstenen på kronprins Frederiks (8.) sølvbryllupsdag og allerede fire år senere fejredes rejsegildet. Yderligere tre år senere var den indvendige indretning så vidt, at man kunne arrangere en kunstudstilling. Nytårsaften 1903 skulle det ny klokkespil indvies og folk stod tæt og forventningsfulde. Dybt skuffede blev mange, da bølgeoptøjer og larmende skrubbudser

[Side 206]

og kinesere ændrede pladsen til en kampplads, hvori flere bedsteborgere deltog. Klokkespillet blev aldeles overdøvet, og politiet fik ikke standset kampene før ved firetiden næste morgen.

Anskuer man Nyrops bygning i dag, kan han ikke holdes fri for at dyrke historiske stilarter som sine konkurrenter. Til gengæld hævder den sig stadig ved sin klare disposition. Rådhuset er formet som en aflang firkant med gennemgående korridorer og hovedindgange på kortsiderne. Firkanten er opdelt i en større og mindre gård, sidstnævnte overdækket med glastag, hvad der gør den anvendelig som festsal. Bygningens fineste rum, Borgerrepræsentationens festsal, indviedes 1905.

S

Sankt Annæ Kvarter

Sankt Annæ Kvarters første betydningsfulde bebyggelse var et hospital, som 1516 blev anlagt ud til kysten nær den nuværende Nordre Toldbod. Bag oprettelsen stod lægen Claus Jensen Denne. Under et 3-årigt strengt fangenskab i kong Hans' regeringstid faldt hans tanker på Københavns fattige, især de "pockige" (folk med syfilis), der plejede at være henvist til byens gader og stræder, da et herberg manglede til dem. Claus Denne gav Gud det løfte, at han ville oprette en stiftelse for disse hjælpeløse, hvis han slap ud af sit

[Side 207]

fangenskab. Det lykkedes og en stiftelse grundlagdes. Et kapel viet til Skt. Anna, Jomfru Marias moder, føjedes til, hvad der siden gav navn til hele kvarteret. Claus Denne fortsatte i de følgende år sit arbejde, efterhånden også støttet med afladsbreve og anbefalinger fra paven; ja, endog med opfordring fra Christian 2. og dronning Elisabeth til deres undersætter om at give penge til hospitalets drift. Derpå sendte han "Skt. Annæ Bud" rundt i de tre nordiske lande og indsamlingen gik vel.

Under Københavns belejring 1523-24 blev hospitalets bygninger ødelagt, hvorefter institutionen først flyttedes til Kultorvet (det nuværende) og 1607 til Vartov.

Claus Dennes hospital havde ligget ved en stendæmning, som gik ud i Øresund.

Molen kaldtes siden hen Skt. Annæ Bro, og hertil flyttede man 1628 Københavns toldbod fra Holmens Kirke. Leonora Christina skriver i sit "Jammersminde" om sin ankomst til stedet efter tilfangetagelsen: "Effter att Skipperen den 8. Augusti Anno'1663 wed 9 Slet om Formiddagen lided vden for St. Anna-Broe sit Ancker haffde kast, sendte Peter Dreyer ... Skipperen i Land med Breffue". Landgangen blev bevaret indtil begyndelsen af 1700-tallet.

I 1620'erne fik Christian 4. stadig mere interesse for området. Han anlagde 1625 Skt. Annæ Kirkegård, hvor bl.a. fangerne fra Bremerholm og andre kriminelle skulle begraves. Året efter påbegyndtes et skansebyggeri - Skt. Anne Skanse - hvoraf Kastellet senere opstod. En fransk gesandt kunne berette, at kongen allerede før Kejserkrigen gik med planer om at flytte det gamle slot ud på skanserne ved Skt. Annæ Bro. Men dette projekt realiseredes aldrig. I 1629 opkastede man til gengæld en grøft og et dige fra Nørreport til den nye fortifikation. Hermed var grunden lagt til en ny bydel - "Skt. Anne By".

Men Christian 4. var en mand med stadig nye visioner. I 1640 igangsatte han opførelsen af en gigantisk rundkirke, kaldet Skt. Annæ Rotundæ. Den skulle betjene søfolkene. Ideen til rundkirken havde kongen hentet fra den italienske renaissance, hvor mange store arkitekter drømte om at bygge rotunder med Pantheon i Rom som det store forbillede. Grundplanen, nærmest en 12-kant med en diameter på 60 meter, var storslået og arbejdet kom også godt igang. Men krige og pengemangel standsede byggeriet, da det var nået op til murkronen. Kort efter kongens død 1648 blev murene revet ned. Fundamentrester afdækkedes ved udgravningen til Polyteknisk Lærestanstalts ny bygning i 1880'erne.

Sankt Johannes Kirke

Sankt Johannes Kirke ved Sankt Hans Torv blev opført 1856-61 og var den første kirkebygning, der i moderne tid blev opført uden for voldene. Stilsproget er nærmest gotisk og tegningerne til byggeriet skyldes arkitekten S. Th. Suensen. Oprindeligt var det planlagt at omgive kirken med lav bebyggelse, men det realiseredes aldrig.

Sankt Petri Kirke

Sankt Petri Kirke ved Nørregade var i middelalderen en af Københavns fire sognekirker og kaldtes dengang Sankt Peders Kirke. Allerede 1304 nævnes en kirkebygning, men ved en bybrand 1386 brændte denne med sine to klokker. I den nuværende, skønt stærkt ændret og udvidet, er der bevaret betydelige dele af et gotisk langhus, rejst af munkesten i første halvdel af 1400-årene. Det gælder skib og kor, der

i ét dækkes af fem smalle krydshvælv. Typisk for gotikken er også den tresidede korafslutning. Vesttårnet med trappegavlne blev tilbygget omkring 1500. En nordre tilbygning fra 1631 (forlænget 1691) samt en søndre fra 1634 ændrede bygningens plan til en korskirke. Med den yngste Hans van Steenwinchel som arkitekt foretoges en ombygning 1681-83, hvor bl.a. koret forsynedes med barokgavl.

Bybranden 1728 ødelagde næsten alt inventar i kirken, hvorimod mure, tårn og hvælvinger holdt. Genopbygningen 1730-31 blev ledet af J. C. Krieger. En tidligere tagrytter måtte undværes, mens tårnet til gengæld øgedes med næsten ni meter. Dets nuværende spir skyldes tømmermester Boye Junge, et af menighedens fremtrædende medlemmer. Det rejstes 1756-57 og dets tårnur fungerer stadig.

Side 208]

Under bombardementet 1807 blev Sankt Petri atter stærkt beskadiget, dog undgik Boye Junges spir katastrofen. 1816 kunne bygningen benyttes på ny.

Kirkens inventar og udsmykning er nøje knyttet til dens senere historie. 1530 ophørte de katolske gudstjenester i kirken og fra 1537 fungerede den som kongens gjethus (kanon- og klokkestøberi), indtil Frederik 2. overlod bygningen til den tyske menighed i 1585. Tyskerne havde allerede i 1300-tallet haft deres købmands-laug i byen, Tyske Kompagni, med laugshus på Amagertorv. Behovet for egen kirke voksede siden. I 1600-tallet talte menigheden bl.a. silkevævere, og under 30-årskrigen rejste tyske studenter til København, hvor næsten 120 blev immatrikuleret ved universitetet. Flere af disse prædikede i Sankt Petri.

Menighedens navnkundigste præst var Johannes Lassenius (1636-92), født i Pommern, hvor faderen var af den kendte polske adelsslægt Laszcynski. Efter studier i Rostock, Danzig og Stettin kom han senere til Nederlandene, Paris og England. I sidstnævnte land traf han digteren Milton. Efter yderligere rejser i Europa, bl.a. som skuespiller, hentede Christian 5. ham 1676 til København, hvor han blev menighedens første præst, senere også professor i teologi ved universitetet. Lassenius' prædikener, fyldt med effekter, ordspil og politiske bemærkninger, ofte endog meget stærke, gjorde ham snart til hovedstadens mest søgte prædikant. 36 skrifter udgav han, yderlige 23 lå utrykte ved hans død. Kirkens ældste lysekrone, en 12-armet messing krone, bærer indskriften "A(nno) 1693 Doctor Johannes Lassenius". Hans epitafium, oprindeligt anbragt over hans grav i kapellet, flyttedes 1865 til kirkens nordre korsarm. Arbejdet er udført af billedhuggeren Thomas Quellinus, en af den danske baroks mestre.

Altærtavlen, malet 1817 af J. L. Lund i Rom, skænkedes 1819 til kirken af storkøbmanden Constantin Brun, som var et fremtrædende medlem af menigheden. Motivet er Opstandelsen. To af Hendrick Krocks billeder, malet i begyndelsen af 1700-tallet, kan ses i nordre korsarm: Kristus på Oliebjerget og Kristi Himmelfart. Til kirken hører et kompleks af gravkapeller, påbegyndt 1648 og først afsluttet 1681-83, da den yngste Hans van Steenwinckel opførte et trefløjet kapel ud til Larslejstræde.

Her findes rige gravminder, flere leveret af Johannes Wiedewelt og Andreas Weidenhaupt. Mellem kapellerne ligger den idylliske Urtegård.

Saxogade

Saxogade, en af Vesterbros sidegader, blev i 1880erne fuldt udbygget med boligejendomme. Alene i dette årti øgedes gaden med 800 nye lejligheder. For at afhjælpe lidt af den sociale nød i kvarteret oprettede Frelsens Hær et herberg i Saxogade, hvor man ved århundredskiftet for 25 øre kunne få anvist en seng. Først 1958 begyndte man et saneringsarbejde i gaden.

Gadenavnet er efter historikeren Saxo med tilnavnet Grammaticus, som lidt før 1200 nedskrev en Danmarkshistorie på latin, kaldet "Gesta Danorum". Værket, som rakte frem til 1185, omfattede 16 bøger, og her findes også skildringer af Absalon, Københavns officielle grundlægger. Saxo døde omkring 1220.

Skilte

Før Københavns huse fik matrikelnumre (indført ved grundtaksten fra 1689), var borgere og tilrejsende henvist til at kende de skilte og øgenavne, der gav bygningerne deres særkende. De næringsdrivende brugte naturligvis skilte, som overalt i Europa. I middelalderen i form af simple udhængsbrædder, i 1600- og 1700-tallet erstattet af smedejernsskilte i de mest fantasifulde udgaver, der gjorde en frygtelig støj med deres hængsler, når vinden jog gennem gyder og stræder. Hattemager Niels Jørgensens butik på Vandkunsten prydedes 1723 med et firkantet jernskilt med forgyldt

[Side 210]

hat og våbenskjolde, der var båret af løver med gyldne kroner og stjerner.

For herbergerne var det allerede på Christian 2.s tid påbudt at "udhænge et Tegn, malet paa en Fjæl, udenfore samme Hus vel højt paa en lang Stang; somme skulle have en Løve malet, somme en Morian, en Grif, en Maane, en Stjerne eller sligt andet". Efter disse skilte tog herbergshusene navne, og i København kendes eksempler som "Forgyldte Tønde", "Grønne Træsko", "Meerviben" og "Oldenborgske Horn". Et af de mere barske navne, "Døden og Djævelen", hørte til et gæstgiveri ved Vandkunsten.

I 1700-tallet blev det mere almindeligt, især efter den store brand i 1728, at indmure en stenplade med bygningens vartegn, enten sat over port eller gadedør.

Skilteflytning

Skilteflytning fejredes i gamle dage, når oldermand eller svende skiftede bolig. Traditionen byggede på selve lavsskiltets betydning. Så tidligt som 1623 bestemtes det i de københavnske tømrreres vedtægter, at oldermanden og lavsbrødrene skal ”beskikke de fremmede Svende, som kommer hertil, et vist Logement, hvor de til Herberge kan indsøge og der et Brædt udhænge”. Omtalte bræt var lavsskiltet, et helt kunstværk med årstal og indskrifter. Som regel prydede det herberget, hvor svendene boede, skønt det var lavets ejendom.

De ceremonier og festligheder, der efterhånden knyttedes til flytningen af lavsskiltene, gav anledning til kritik fra myndighederne. En kongelig befaling advarede 1682 mod denne ”onde Vane” og det hændte, at bøder uddeltes ligesom laden (lavsskrinet), velkomsten (pokalen) og skiltet konfiskeredes.

1700-tallet blev håndværkerlavenes glansperiode. Alle mestre brugte festlige skilte foran deres butikker. Hosekræmmeren havde sin strømpe, snedkeren sin høvl, kleinsmeden sin nøgle, skrædderen sin saks og bageren naturligvis sin kronede kringle. Men disse skilte gjaldt kun den daglige dont, hvorimod flytningen af lavskilte var en hel københavnerbegivenhed.

Et sådant arrangement er nøje refereret fra 1724, da det københavnske snedkerlav den 24. september flyttede lavsskiltet fra Gråbrødretorv til Grønnegade. Processionen anførtes af 6 musikanter, så fulgte 9 amtsmestre med målestokke i hænderne. Bag dem gik en officer efterfulgt af 2 tyrkiskklædte officerer, og dernæst så man 12 tyrkiskklædte drabanter. Foruden dette orientalske indslag kunne man opleve de 5 bygningsstilarternes personifikationer: ”1. den toskanske i italiensk Dragt som en Bonde, til Erindring at den af en Bonde er opfunden, 2. den doriske i en romansk fyrstelig Dragt, 3. den joniske udi Fruentimmerhabit, 4. den korinthiske i samme Dragt og 5. Composita i romersk Habit”. Denne afdeling af optoget afsluttedes af 2 vildmænd med grønne træer og pyramider!

Næste afdeling af processionen indledtes med 4 svende, der, sekunderet af to fægtere,

Side 211]

frembar den såre kunstfærdigt tilvirkede lade. Velkomstbægeret i sølv havde nu sin tur, hvorefter man så den store skænkekande efterfulgt af de 4 årstider: foråret med blomster, sommeren symboliseret ved segl og aks, høsten med bæger og druer og sluttelig vinteren iført forede klæder og med fyrfad. Længere nede i optoget noteredes 42 snedkersvende, hver udstyret med et stykke forgyldt værktøj og plumager (fjerprydelse) på hatten. Rækken endte med en bonde og en bondekone.

Snedkernes lav syntes overhovedet at være det mest opfindsomme og da et nyt lavskilt opsattes 1749, blev ruten lagt forbi Christiansborg, hvor selveste Frederik 5. ”beviste sig saa naadig at se ud af Vinduet paa dette Lystspil med et Aasyn, hvoraf Naade og Majestæt fremskinnede”.

Rebslagerne kunne 1779 præstere et skilteflytningstog så overdådigt som et overfløddighedshorn. Første afdeling af optoget anførtes af en Harlekin og en Mercurius, der bar et forseglede brev til aflevering i herberget. Så fulgte rødklædte fanejunkere med fanen, derefter musikken, oldermanden og alle rebslagermestrene i par. Dernæst lavets våben med ”trende forgyldte Kroge” og endelig det store lavsskilt vuggende på 8 svende med et tilsvarende antal afløsere, hver eneste iført sorte fløjlsbukser og hvide silkestrømper. 4 ”saakaldt lystige Brødre” sluttede afdelingen af.

I anden afdeling gjorde især lavstøjet opsigt, nemlig laden med forgyldte nøgler og velkomsten ”rigeligen behængt med Sølvskilte”. Højdepunktet indtraf i tredje afdeling, hvor man så ”et med fuld Takkelage forfærdiget Skib, hvorved fulgte en Jæger - , som alt lod sig høre med nogle Skud forbi de passende Steder”. Det farverige tog udgik fra Kultorvet og snoede sig derefter ad en indviklet rute forbi alle de andre lavshuse, hvor man gjorde holdt for at lade sig traktere. Diverse notabiliteter hyldedes undervejs og ved rådhuset på Gammelstrand havde magistraten modtagelse. Den forærede endog svendene 20 rigsdaler. Da man omsider ankom til Studiestræde for at hænge skiltet op, bragede det med 27 kanonskud.

Efter at røgen havde lagt sig, bød herbergsfaderen velkommen, Mercurius kvitterede med en takketale og en prædiken påhørtes på dansk og tysk. Sidstnævnte gav anledning til almindelig lovprisning af kongehus, øvrighed, krigsmagt etc. Endelig ophængtes skiltet under ”Trompeters og Paukers Lyd, Pokalers Klang og Kanoners Løsning”.

Ikke altid gik det så roligt til og i 1780 blev alle den slags optog forbudt. Herefter skulle ruterne være kortest mulige og transporten foregå i stilhed.

Skovserkonerne

Skovserkonerne ved Gammelstrand havde tidligere et af byens mest søgte torve, hvor de solgte fisk fra Skovshoved og Tårnbæk. Deres vigtigste kendetegn var oprindelig en fiskekurv, som blev båret, fastbundet på ryggen, hele vejen til staden. I 1700-tallet var skovserkonerne allerede kendt for deres skrappe sprog. Et flyveblad fra 1774 bemærker, at ”forleden Torsdag var ved Gammelstrand ikke Slagsmaal en hel Dag og man hørte ikke et Skjældsord en halv Time”.

Fire år senere gjorde avisen ”Aftenposten” megen grin af madammerne ved kanalen: ”Ved Gammel Strand bliver Løverdags Formiddag opført et gammelt Skuespil, Skien-degiesten kaldet... Stoffet til dette Stykke er taget af Abelones Aftenfortællinger. Man venter Stykket vil finde Bifald. Til Slutning danses Balletten Sladdertasken, hvori 12 Fiskekurve sees at danse mellem Danserindernes Øren, og endes med en Eloge over alle Aalehoveder, Ulkemaver og Torskegab”.

Filologen Nicolai Abrahams fortæller, at der i hans tidligste barndom (omkring 1800) stod en pæl ved kanalen, hvortil der var fastgjort et halsjern med kæde. Blev en

af fiskerkællingerne for støjende og uregerlig, var et par af byens vægttere parat til at sætte hende i denne "gabestok".

Fiskerkonerne kom atter i søgelyset, da det satiriske blad "Uglen" i 1857 skreven harmdirrende artikel: "Naar Sandheden er den, at 22 Mennesker lade sig trække halvanden Miil af et Par magre Krikker i den stærke Sommerhede, da er det sandelig ikke noget at gjøre sig

[Side 212]

vittig over. . . hvad Enhver, der vil uleilige sig ud paa Strandvejen kan see med sine egne Øine - hvormeget et Par saadanne ulykkelige Heste maa slæbe paa:

21 Skovshoved koner à 12 Lispund, 252 Lpd.

1 Kudsk 11 Lpd.*, 11 Lpd.

21 Kurve med forskjellige Vare fra Byen à ½ Lpd. pr. Kurv, 10 Lpd.

1 jernbeslagen Vogn, 70 Lpd.

343 Lpd.

* Lispund = 8 kg

En saadan Byrde paalægger man to magre Heste i det oplyste Aar 1857 - paa en Tid, hvor Humaniteten siges at florere og hvor Politiet daglig færdes paa Strandveien!"

Smørhatten

Navnet på et fæstningstårn, som stod ved middelalderbyens østre vold, svarende til den nuværende Lille Kongensgades nordside nær Kongens Nytorv. Tårnet omtales første gang i stadens Jordebog af 1496, hvor Kirstine Kalds og Jes Olsens gårde begge synes at støde op til fortifikationen og med Jes Olsen som dens ejer. At tårnet stod opgivet i en privatmands navn kan undre, men det nærliggende fæstningstårn Kringelen var ligeledes overdraget til en af byens private grundejere.

Endnu 1523 nævnes Smørhatten, denegang i Magistratens Vedtægtsbog, da Oluf Jensen på Østergade og Laurits Jensen på Amagertorv fik betaling for det plankeværk, man havde sat mellem Smørhatten og Reberbanen (en privat eller kongelig reberbane uden for stadens østlige mur). Smørhatten nævnes ikke i senere kilder.

Snaregade

Snaregade nær Gl. Strand er opkaldt efter rådmand og købmand Erland Jonssøn Snare, som 1501 lejede grunden, nuværende Snaregade 14. Hans navn er dog ikke knyttet til gaden før 1607. Den ejendom, han lod opføre, bar længe efter hans død navnet Snarens Gård. I 1520erne bebyggedes grundene, hvor en del af den gamle skibshavn, Ladbroyen, tidligere havde ligget. Mandtalslisten fra Københavns belejring 1659 fortæller, at selveste borgmester Hans Nansen boede i gaden. Blandt mindre

fornemme beboere kan nævnes en guldsmed, en skræddersvend, en studiosus og en tømrersvend.

Snaregade 6-10 opførtes i perioden 1798-1808 af murermester P. Eegeroed. Disse murermesterhuse i nyklassicistisk stil og med fine

side 213]

portpartier står stort set uændrede siden opførelse. De gør, ligesom den bevarede brolægning, den krogede Snaregade til en af byens mest charmerende.

Snarens Kvarter

Snarens Kvarter, der ligesom Snaregade har navn efter købmand og rådmænd Erland Jonssøn Snare i 1500-tallet, tælles som det 5. i rækken af hovedstadens gamle rodernål. Bydelen begrænses af Naboløs, Hyskenstræde, Vimmelskaftet, Skoubogade, Skindergade, Gammel- og Nytorv, Rådhusstræde, Frederiksholms Kanal og Nybrogade. Branden i 1795 ødelagde store dele af kvarteret. Af gyder, der i tidens løb er sløjfet, kan nævnes Nissegangen og Trompetergangen.,

Solbjerg

Solbjerg, forsvundet landsby på Frederiksberg. Det højeste punkt på Frederiksberg, hvor slottet er lagt, hed oprindeligt Solbjerg, senere Valby Bjerg og nu Frederiksberg Bakke. Det antages, at der lå en landsby, efter bakken kaldet Solbjerg, ved den nordlige side af nuværende Frederiksberg have. 1186 skrives den Solbiergh, 1193 Solbiarga og 1377 Solbyerghe. Valdemar den Store havde ejendomme i denne ligesom i andre af de landsbyer, der lå rundt om fiskerlejet Havn. Da han skænkede Havn til Absalon, fulgte også en del af de kongelige besiddelser med, således gods i Solbjerg. I sit testamente videregav Absalon senere sin andel i Solbjerg sammen med andet landsbygods uden for Havn til Roskilde bispestol.

Hvornår landsbyen forsvandt, vides ikke med sikkerhed. I et dokument fra 1562 hedder det, at bønderne i seks herreder skal køre brosten og sand til "vejen ved Solbjerg uden for København", og endnu 1580 pålægges det bønderne at bringe materialer til vejstrækningen mellem Solbjerg og Langvadsdam (nuværende Damhussøen).

Sophie Amalienborg

På et areal omtrentlig inden for grænserne af det nuværende Bredgade, Frederiksgade, Amaliegade og Skt. Annæ Plads lå i enevældens første dage en dejlig have. Den tilhørte Sophie Amalie, Frederik 3.s dronning, og dannede et modstykke til Rosenborg Have (Kongens Have). Sophie Amalie lod den først indrette som en ren

lysthavne smykket med springvand, lysthuse, alléer og pomeranshuse. I årene 1666-67 havde franskmanden Michel le Roy ansvaret for havens arkitektur, idet han særligt syslede med kaskader og vandledninger. Hertil kom anlæg med terrasser og i en af de tidlige regnskabsposter figurerer han som "Ingenieur", mens han senere avancerer til "Baumeister der Konigin". Hvorvidt han også fik ansvaret for opførelsen af dronningens lystslot, det vides ikke med sikkerhed.

Slottet, kaldet Sophie Amalienborg, rejstes 1667-73 og repræsenterede ved færdiggørelsen den typiske italienske villa suburbana: et hus just uden for byen, anbragt i en have. Bemærkelsesværdig var især det fornemme trappeanlæg, som var anbragt udvendig. Hele bygningens elegance gjorde den fornemmere end det gammeldags Københavns Slot. Sophie Amalie benyttede det herefter som enkesæde og efter hendes død 1685 overgik det til hendes kongelige søn, Christian 5.

Han fandt det velegnet til repræsentative formål og den 15. april 1689 skulle det være rammen om hans fødselsdag. En festforestilling var planlagt til lejligheden, oveni købet en opera, der som den første var af dansk oprindelse. Dens pompøse titel lød "Der vereinigte Götterstreit"! Da Sophie Amalienborgs egen komediesal var for lille, opførtes et teater tæt op til slottet, helt i fyrrebrædder og med plads til flere hundrede tilskuere.

Med barokkens sans for teatereffekter iblandet stærk religiøsitet var to billedstøtter repræsenterende gudsfrygten og retfærdigheden anbragt som vogtere af indgangen. Når gæsterne kom ind i bygningen, viste sig kunstige grotter beboet af satyrer. Selve tilskuerrummet havde man smykket med mos, blomster og enebærris, der forvandlede det til en løvsal. Mellem bladene stak guldæbler og citroner. Store transparenter langs væggene viste kongens navnetræk, hvis forgyldte bogstaver var malet på olievædet silketøj.

Så gik operaens tyske aktører igang ledsaget

[Side 214]

af de mest gevaldige og kuriøse effekter. Kanoner tordnede og Olympens guder kom sejlene på skyer for at hylde den enevældige monark. 800 lamper oplyste hele forestillingen. I "Den poetiske Mercurius", en københavnsk avis, blev der i begejstrede vers talt om den store begivenhed.

Fire dage senere blev forestillingen gentaget efter Christian 5.s ønske. Operaen, hvortil folk fra de lidt lavere rangklasser var strømnet, begyndte kl. 3 om eftermiddagen. Alt gik tilsyneladende godt, de olympiske guder havde gjort deres entré og Mars leverede nu sin arie. Pludselig faldt en stump væge fra en lampe ned i nogle enebærris, ilden greb om sig i alle de brandbare dekorationer og alt forvandlede til et inferno. Da dørene uheldigvis lukkede indad, pressede publikum forgæves på dem. De var fanget i en fælde og på et kvarter nedbrændte hele teaterhuset med 172 mennesker, mens flere døde af brandsår til i de følgende dage. Hertil kom, at ilden også fik fat i selve slottet, som på få timer sank i grus.

Katastrofen satte sig mange spor. Slotsruinen stod urørt nogle år, hvorefter brugelige materialer benyttedes til opførelsen af Garnisonskirken. I porten til Frederiksholms Kanal 20 opsattes en tavle af direktøren for Børnehuset, Johan Jürgens:

Skæbnen brat hans Lykke vendte,
tvende Døtre indebrændte,
da Amalienborg i Flammer
lyste over Stadens Jammer.

Sorte Hest

”Sorte Hest”, Vesterbrogade 148, er en af de få bevarede ejendomme fra det gamle Ve-

Side 215]

sterbro. Ligesom den nedrevne ”Gule Hest” har ejendommen i nr. 148 engang været en populær gæstgivergård. Digteren Carl Bagger (1807-46) udgav 1835 novellen ”Min Broders Levned”, hvori han skildrede det brogede miljø i ”Sorte Hest” og værten, som var en lille mand med papegøjenæse. Han var iført en lang, blå frakke, der hang om ham som et sengeophæng.

Forhuset har ikke været ændret væsentligt i de sidste hundrede år, når der ses bort fra butiksvinduerne. Karakteristisk er den øverste, helt tilbagetrukne etage i bindingsværk.

Stanleys Gård, Overgaden oven Vandet 6

”Stanleys Gård” blev opført 1755-56 for Simon Carl Stanley, som var Holmens mestersbilledhugger og professor ved Kunstakademiet. Som ung kom Simon Carl i lære hos hofbilledhugger Sturmberg, senere opholdt han sig 20 år i England, hvor faderen var født. Her arbejdede han bl.a. på udsmykningen af Jarlen af Wilmingtons herresæde Compton Place i Sussex. Fra 1746 var Simon Carl atter i Danmark, dels tilknyttet Holmen, dels engageret med at levere statuer til Frederik 5.s haver samt epitafier og sarkofager til private. Privatboligen i Overgaden oven Vandet kunne i december 1755, nær færdiggørelsen, forsikres for 4.600 rdl. i Brandkassen. Oprindeligt stod bygningen kun med midtpartiet i fuld højde, mens sidepartierne kun omfattede stueetagen. Det trekoblede Palladio-vindue er typisk engelsk, hvorimod resten følger danske traditioner. 1783 forhøjedes sidefløjene.

Statens Museum for Kunst, Sølvgade 40

Da Christiansborg Slot brændte 1884, blev Den kgl. Malerisamling husvild og fik foreløbig til huse i Udstillingsbygningen ved Charlottenborg. Året efter havde staten vedtaget byggeplanerne for

[Side 216]

et nyt museum, som skulle give samlingerne mere tidssvarende udstillingsforhold. 1889-96 opførtes museumsbygningen på Quitzows Bastion, der var en del af det gamle nedlagte voldanlæg. Ansvarlig for byggeriet var arkitekt Vilhelm Dahlerup med assistance af arkitekt G. E. V. Møller. Grundplanen er to langfløje, der er placeret vest-øst, hvortil er bygget to bredere endefløje. Indgangspartiet, som en høj granittrappe fører op til, er fremhævet og har en dyb portal med tøndehvælv.

I stedet for at anvende den i klunketiden så populære stuk, har man i vid udstrækning benyttet natursten såsom granit, kridtsten fra Fakse og Ølandssten. Hans Chr. Berg stod for det dekorative skulpturarbejde, som det var skitseret af Dahlerup. De to medaljoner, der smykker indgangspartiet, udstilledes i mindre udgave i Kunstforeningen, mens byggeriet stod på. Det ene relief viser det mytologiske motiv: Dædalus laver vinger til Ikaros. På det andet relief hæver Lysets Genius sin fakkel for at kaste glans over jordkloden, der understøttes af en siddende Jordgudinde.

Kunsthistorikeren Julius Lange holdt februar 1893 to foredrag i Kunstforeningen, hvor han diskuterede den kommende indretning af museet. Det var ham magtpåliggende, at ophængningen af malerierne blev foretaget med kritisk sans, således at principperne for de gammeldags fyrstegallerier blev brudt. Skræmmende eksempler var der nok af i samtiden, ”i Gallerier hænge Billederne omtrent fra Gulv til Loft, tæt ved Siden af hinanden hvoraf følger, at hver enkelt Maleri for at gøre sit særlige Indtryk paa Beskueren ligesom har en Kamp at bestaa med det som hænger tilhøjre og tilvenstre, foroven og forneden”. Julius Lange gik også ind for et kritisk udvalg af de gamle malerier, idet han henviste til lignende synspunkter hos Høyen og Marstrand. Han ville således reducere samlingen i Charlottenborgs Udstillingsbygning fra 459 malerier til omtrent 200! Men disse udvalgte stykker skulle så ophænges, så de kom til deres ret.

Kunstmuseet, der blev grundigt ombygget 1966-69 og derved mistede sit statelige trapperum, omfatter dels Den kgl. Maleri- og Skulptursamling, dels Den kgl. Kobberstiksamling. Hvad angår den vesteuropæiske kunst, viser samlingen eksempler lige fra byzantinsk ikonmaleri til moderne fransk kunst repræsenteret ved Henri Matisse. De gamle nederlandske mestre er repræsenteret ved Rembrandt, Rubens, Jacob Ruisdael, Salomon Ruisdael, Jan Steen, Honthorst, Pieter Lastman og Jacob Jordaens. Lucas Cranach den ældre vises også, ligesom der er et udvalg af de italienske mestre: Tizian, Tintoretto og Bassano. Den danske afdeling ejer fine værker af de danske guldaldermalere: C. W. Eckersberg, Købke og Constantin Hansen.

Store Kannikestræde

se under Borchs Kollegium, Elers Kollegium og Regensen.

Store Kongensgade

Store Kongensgade 14 er et af de mest karakteristiske eksempler på klunketidens dyrkelse af de historiske stilarter, her med vægt på barokken. Over porten, som bærer årstallet 1905, er anbragt et ovalt vindue på højkant, omkring hvilket en tyk og ualmindelig lang guirlande er ophængt. Til dekorationen hører også en frugtkurv, der bugner som et overflødigshorn. Trekantfrontonen indrammer en yppig dame. Huset er tegnet af arkitekt Fr. Levy, som ellers kendes for sine restaureringer af Synagogen i Krystalgade og Erichsens Palæ

Store Magleby

var i middelalderen underlagt ærkebispesædet i Lund. 1521 anvistes landsbyen til de hollandske familier, som Christian 2. havde indkaldt til Danmark. Gennem Sigbrit Willoms fra Amsterdam, moder til hans frille Dyveke, havde han fået et grundigt kendskab til hollandske forhold. Allerede 1515 søgte Christian 2. at hente hollandske bønder fra Waterland, men forgæves. De første ankom 1518 og anvistes gårde på Helsingøregnen. 1521 fik 184 hollandske bønder privilegier på Amager, dog undtaget fiskerlejet Dragør.

Hollænderbyens bønder blevet markant træk i det københavnske torveliv og fik fra omkring 1540 stadeplads på Amagertorv (s.

Side 217]

d.). Deres pyntelige dragter vakte opsigt, ligeså den festlige tøndeslagning til fastelavn. Det fortælles, at hoffet på Christian 5.s tid kørte ud til "Ny Amager" for at overvære løjerne fastelavnsmandag. Hoffet yndede også at udklæde sig som amagerbønder. Skikken med tøndeslagning er bevaret den dag i dag.

Store Magleby Kirke

Store Magleby Kirke er i sin nuværende skikkelse fra begyndelsen af 1600-årene, da den hollandske menighed foretog en større ombygning af den ældre kirke. Efter denne ombygning findes næppe rester af middelalderligt murværk bevaret. 1731 blev kirken atter ombygget. Bygningen, som står opført i kridtkvadere, er af langhus-typen og afsluttes med et tresidet kor. Hovedindgangen i vestgavlen og tagrytteren stammer

fra ombygningen i 1731. Af inventaret kan nævnes en gammel katekismustavle fra 1580 og en romansk døbefont af granit.

Storm P.-museet

Storm P.-museet ved Frederiksberg Runddel blev oprettet september 1977 og fik til huse i hjørnebygningen med de karakteristiske rundbuede vinduespartier. Bygningen, som er et udmærket eksempel på 1800-tallets historicisme, opførtes 1884 af murermester J. C. Sørensen.

Side 218]

rensen. Han forsynede den også med rundbuegavle, en efterligning af venetiansk byggeskik i renæssancen. Desværre blev de morsomme gavlparter atter nedtaget 1977-78 af kommunens arkitekter.

Oprindeligt fungerede museumsbygningen som brandstation, senere tjente den som politistation og frem til 1977 var her begravelsesvæsen. Murermester J. C. Sørensen skal i øvrigt mindes for Frederiksberg Kommunes første rådhus, som han tegnede i 1885. Her var stilen ikke renæssance, men overlæsset gotik.

Museet viser rum for rum Storm P.s kunstneriske udvikling, tillige spændvidden i hans kunst, fra bidende samfundskritik til varm humor. Egentlig hed han Robert Storm Petersen, heraf signaturen Storm P., og var født 1882 i et solidt borgerligt miljø i Valby. Faderen var slagtermester og Storm nåede også at prøve faget, før lysten til kunsten blev stærkere. Det første udstillingsrum kaster lys over hans tidlige periode, hvor han var påvirket af symbolisme og jugendstil. Af stor betydning var hans ophold i Paris (1906 og 1910), mens hans poetiske satire hentede dyb inspiration hos svenskeren Ivar Arosenius.

Andet rum viser hans malerier, flere med motiver fra cirkuslivet, deriblandt det geniale "Grøn Klovn" fra 1940. I tredje rum følger man Storm P.s eksperimenteren med det moderne maleri. Han blev 1912 kontaktet af Herwarth Walden, der i Berlin havde grundlagt kunstgalleriet "Der Sturm" - og et tidsskrift af samme navn - til støtte for den tyske avantgarde. Derefter udstillede Storm P. Der Sturmkunstnere i Edderkoppen i efteråret 1917.

Hans bladtegninger kan studeres i fjerde rum: Dagbogsbladene fra B. T. (serien påbegyndt 1916) og "De 3 smaa Mænd og Nummermanden", der introduceredes i Verden og Vi 7. marts 1913. Endvidere Peter og Ping, første gang 8. marts 1922 i B. T. samt "Dagens Flue". Sidste rum er indrettet som læseværelse med hans udkast til scenetæpper og dele af hans bibliotek.

Strand Kvarter

Strand Kvarter, det 4. i rækken af Københavns gamle rodernål, omfattede på "Iandsiden" et lille område afgrænset af Naboløs, Hyskenstræde, Amagertorv, Højbro Plads og Gammel Strand. Dertil kom Slotsholmen. I dag er de to bydele selvstændige kvarterer. Bebyggelsen bag Gammel Strand blev stærkt ødelagt under branden i 1795.

Struensee, Johan Friedrich

Johan Friedrich Struensee, født 1737 i Halle og senere stadsfysikus i Altona, hvorefter han avancerede til rejselæge for Christian 7. i 1768. Et år senere tog han som kongens nyudnævnte livlæge ophold i København, samtidig fulgte en udnævnelse til etatsråd. Da han med held foretog en koppeindpodning på den lille kronprins den 2. maj 1770, blev han straks forfremmet til forelæser for kongen og yderligere belønnet med konferensrådstitel.

I de næste par uger kan vi følge Struensees politiske spil. Den altid velorienterede Luxdorph noterer 7. maj i sin dagbog: "Alting er i Krise til Hove" og ti dage senere kommer følgende kommentar: "Berger bliver Livmedicus ved Struensee, som nu gør alle Ting". Det varslede ilde.

Fra september samme år markerede Struensee endnu stærkere sin politiske indflydelse. Den uindskrænkede trykkefrihed indførtes på hans initiativ 14. september og dagen efter blev en af hans stærkeste modstandere, konseillets førstemand, J. H. E. Bernstorff afskediget. Trykkefriheden hilstes vel med jubel af visse kredse, men paradoksalt nok gav den også anledning til en række smædeskrifter mod ophavsmanden til denne, nemlig Struensee. Hvad hjalp det så, at den franske filosof Voltaire sendte Christian 7. en versificeret lykønskning med dette fremskridt.

I de første måneder af 1771 tog Christian 7.s sindssyge for alvor fart, alt mens Struensee febrilsk arbejdede på sit store reformprogram, hvortil kongen efterhånden blot tjente som underskrivningsmaskine. Medio juli samme år lod han sig af kongen udnævne til gehejmekabinetminister med nærmest suveræn myndighed.

Blandt hans mange reformer kan nævnes forordningen om, at adelige også kunne pantes for gæld. Selvom det var et forsøg på at gø-

Side 219]

re alle mere lige, vandt han kun nye og endnu stærkere fjender derved, ikke mindst den forgældede S. C. Rantzau, der oprindeligt havde åbnet hans vej til hoffet. At Struensee også skar ned på hoffets luksus gjorde blot modstanden mod hans reformer større.

Mere populær blev Struensee sikkert på at åbne Kongens Have for det jævne publikum og samtidig forvandle den til forlystelsespark med koncerter. Han sørgede også for at standse det kostbare byggeri på Marmorkirken, hvorefter den franske arkitekt Jardin måtte forlade Danmark. Digteren Johannes Ewald gjorde imidlertid

tykt nar ad reformatidens projektmageri i sin komedie ”Harlekin Patriot”, hvor en replik lyder: ”Al vor Fortræd er tysk”.

Den 22. juli 1771 skrev Luxdorff i sin dagbog den lakoniske meddelelse: ”Struensee og Brandt bliver Grever”. Sommeren tilbragtes i øvrigt på det skønne Hirschholm Slot, hvor den unge musiker og komponist, italieneren Guiseppa Sarti, diverterede hoffet med sin kunst. Med sig havde han en trup af fremragende italienske sangere og sangerinder. Primadonna var Terese Torre, højt elsket af det københavnske publikum. Man optrådte på en miniaturescene, der var sendt dertil fra Christiansborg.

Forholdet mellem Struensee og Københavns magistrat skærpedes nogle måneder før dette, den 3. april, da styrets 32 mænd ved en plakat blev orienteret om, at de var erstattet af et nyt styre. Samme dag modtog borgmestre og rådmænd hver et brev, der indeholdt 17 spørgsmål angående deres embedsførelse. Svar derpå skulle afgives inden 14 dage! Det afstedkom naturligvis megen vrede.

Et komplot mod Struensee og Brandt tog form og som anledning benyttedes Struensee's amourøse forhold til dronningen, den livsglade og lidt buttede Caroline Mathilde fra England, som blot var 20 år gammel. ”Kongens Ægteseng fremfor andre bør være ren og ubesmittet”, blev det senere hævdet under retssagen. Til de sammensvorne hørte kongens stedmoder, enkedronning Juliane Marie, general og rigsgreve S. C. Rantzau, general Eichstedt, oberst van Köller for det falsterske regiment og Magnus Bering von Beringskjold, en person med en temmelig blakket fortid.

Kuppet fandt sted om morgenen den 17. januar 1772 efter, at en vellykket maskerade på Christiansborgs hofteater var gået til ende. Festens deltagere, som var mødt frem i ”domino”, en løs sort kappe med hætte, ”dansede roligt i al Glæde” skreven af de tilstedeværende militærpersoner. Nogle timer senere arresteredes Struensee og hans ”parti”, mens dronningen kørtes bort til Kronborg ved Hel-

Side 220]

singør. Alt skete med største hast. Luxdorff skrev bestyrtet: ”Stor Revolution, Gud give til det beste . . . Rantzau og Beringskiold satte det i Værk om Morgenen tilig, dog med Dr. Julianæ og Printz Fridrichs Samtøkke. Almuen var som rasende af Glæde”.

Så rullede retssagen, et uhyre ømtåleligt anliggende for den nye regering, eftersom Englands konge var broder til dronning Caroline Mathilde. Et var at Struensee havde ført et ryggesløst styre, et andet var hans forhold til dronningen. Dommerne kunne rystet nedskrive, at dronningens sengetøj var ”med saadanne Pletter tilflyet, som Vidnerne som Fruentimmere undsaa sig ved at beskrive”.

Dronningen kunne ikke hjælpes, skønt England truede med at sætte magt bag sine ord om at man skånede hende. Hendes ægteskab med Christian 7. opløstes og hun endte sine dage i Tyskland. Så fulgte henrettelsen af Struensee og Brandt og ”det Kongl:

Hoff Gud skee lov kom i Rolighed igien”, som apoteker Claus Sedenius i Nykøbing Falster udtrykte det.

Sandheden var imidlertid, at både det danske samfund og udlandet var rystet af disse begivenheder. Benedicte Arnesen-Kall skriver i sine ”Livserindringer 1813-1857”, at ”Den 17de Januar regnedes for den ulykkeligste Dag i Aaret. Blevet Barn født paa den, saa skubbede man Angivelsen af dets Fødsel nogle Timer frem eller tilbage for at faa Datoen til at blive den 18de eller den 16de Januar. Alle de smaa Caroline-Mathilder, som vare blevet opkaldte efter den ulykkelige unge Dronning, bleve omdøbte. Man ville ingen Erindring have om hende”. Og forfatterinden angiver yderligere i en note, at efter forlydender ændredes enkehertuginde Vilhelmine Marie af Glücksborgs fødselsdato fra den 17. januar 1808 ”en Dag, som hendes Fader, Frederik den Sjätte, ikke kunde taale at nævne” til den 18.

En anden kvindelig forfatter, Frederike Bruun skrev i sine ungdomserindringer , at hendes far havde tjent hos Struensee og de var blevet meget knyttet til hinanden. Struensee havde lovet hendes far ”hvis det var forundt Aander at gjennembyde Sandseverdenens Skranker, at vise sig for ham i det første Fjeringaar efter sin Død - til ubeskrivelig Rædsel for min Moder”. Hun husker videre, hvorledes en tobaksdåse af blik, som Struensee havde benyttet i fængslet, var kommet i faderens eje og altid stod ved hans side, når han sov. Men hendes mor ”frygtede altid for at skulde se den afhugne Haand ved Siden af den”.

Var dette udslag af hysteri? Måske. Til gengæld virker det lammende at læse en vurdering af begivenhederne i Gentleman's Magazine, som udkom i London kort efter: ”The late revolution in Denmark, my Lord, will produce, in all human probability, an entire alteration in the whole system of Europe”. Sjældent har en journalist haft så profetiske evner. Statskuppet den 17. januar 1772 i Danmark blev ganske overskygget af den franske revolution i 1789!

Strøget

Strøget, byens vigtigste færdselsåre for fodgængere, kendes først i sin fulde udstrækning, fra Kongens Nytorv til Rådhuspladsen, i tiden efter det første Christiansborgs og byens brande i henholdsvis 1794 og 1795.

Det langstrakte Amagertorv er den ældste del, byens knudepunkt i gamle dage, for her mødtes trafiklinierne fra de fire byporte. Da Frederiksstaden var grundlagt 1749, søgte stedse flere københavnere fra Amagertorv ad Østergade til Kongens Nytorv. Ved at lægge fliser på Østergades fortove i 1771, forbedredes gadens brolægning betragtelig og damerne begyndte så småt at promenerer sammesteds. Det hævdes, at de fulgte dronning Caroline Mathildes eksempel.

Østergade blev rigtig fornem efter 1795, hvor en vigtig konkurrent, Højbrostræde, slettedes af byplanen. Elegante butikker etableredes og der berettes allerede 1804 om

pulserende trafik. 20 år senere kunne man prale med de første vinduesudstillinger i Østergade, hvilket atter førte til brugen af større butiksvinduer.

En stor nyhed var indførelsen af droskerne i København den 5. maj 1828 og naturligt nok oprettedes den første holdeplads på Amager-

Side 221]

torv, mens Kongens Nytorv fik en tilsvarende få dage senere. Fra 1840 førtes omnibusser fra Kongens Nytorv, ad Østergade, over Amagertorv og videre ad Vimmelskaftet. Mod denne del af det kommende "strøg" rettedes alle byens øjne, da en reklamedukke, som kunne bevæge sig, udstilledes i 1844. Det var i Vimmelskaftet 38, hvor modehandlersken Louise Rasmussen, senere grevinde Danner, havde butik. I disse år blev trængslen stedse stærkere på strækningen fra Kongens Nytorv til Gammeltorv, som nu bar navnet "Routen". Forfatteren Carl Bernhard følte sig allerede 1834 hensat til den londonske verden, hvor dandyernes modeudtryk flagrede ligeså let i luften som det skete "Paa Routen i København". Nu færdedes her modelapse, flanører og enhver turist. Den svenske forfatterinde Frederika Bremer beklagede sig 1849 over alt det sammenrend i Østergade og en dansk provinsbo mente samme år, at gaden var den "trøgeste (trægeste) at gaa paa".

Skulle en forlovelse bekendtgøres i København, var Østergade også det rette sted at præsentere pigen, naturligvis først mellem 14 og 16 om eftermiddagen. Da flanøren Felix Bearn traf en smuk ung dame på Vimmelskaftet, håbede han atter at møde hende på de kanter. Men hun syntes forsvundet. "Dog ganske vilde jeg ikke overgive mig, jeg gik op til Konditor paa Ruten og indkvarterede mig der ved Vinduet, til det blev mørkt, og jeg altsaa maatte opgive Haabet for den Dag".

I en turistvejledning fra 1872 understreges det, at Østergade fortsat er "Routens meest befærdede Strøg" og Hotel d' Angleterre er "det skarpe Hjørne", alle med respekt for sig selv må passere. Her dukker omsider ordet "Strøg" op. Nogle år efter kom det atter frem i sommerrevyen "Rejsen til Maanen", og atter i en sommerrevy 1886. Den gamle betegnelse - "Routen" - begyndte at gå i glemmebogen, hvorimod en ny generation af københavnere fandt det praktisk at tale om "Strøget", som nu omfattede Østergade, Amagertorv, Vimmelskaftet, Nygade og Frederiksberggade.

Myndighederne måtte snart regulere færdslen, som ikke var blevet mindre.

Politivedtægten af 22. juni 1883 meddelte, at "Kjørsel med Velocipeder og lignende Befordringsmidler er kun tilladt på Kjørebane og Ridesti, derimod ikke paa Fortov eller Gangsti". Den største forandring i Strøgets historie blev imidlertid en vedtagelse i Københavns Borgerrepræsentation, som gjorde strækningen til byens første gågade. En prøveordning indledtes 15. november 1962, i dag permanent.

Strømpevævere

Strømpevævere kom til København i 1600tallet. 1680 fik en mand ved navn Friderich Boye bevilling til at bosætte sig og fremstille ”Camisoller eller Nattrøjer, Strømper og andet Arbejde”. Mod at erlægge den sædvanlige told fik Boye desuden tilladelse til at indføre uld og silke til formålet. Københavns husekræmmerlaug fik otte år senere sin skrå og det fremgår af denne, at der endnu ikke eksisterede strømpefabrikker her i landet.

Først 1736 kan det dokumenteres, at en egentlig strømpefabrik blev etableret i hovedstaden. Justistråd Kaj Friederich Schnell havde året før i Amsterdam sluttet en foreløbig kontrakt med strømpefabrikant Johann Simeon Juvalta, hvori det af taltes, at denne skulle flytte til København og der oprette en fabrik. Den 7. september 1736 tilstod kommercekollegiet Juvalta privilegium på fremstilling af strømper ”af Silke, Sayette, Biber eller Castor af Uld, Bomuld saavel som Garn og Traad-strømper”. Varerne skulle produceres på værkstole eller ”metiers”, og privilegiet gjaldt for Juvalta og hans arvinger 16 år frem i tiden. Den af det danske asiatiske kompagni importerede silke var han forpligtet til at benytte, mens de øvrige råvarer kunne skaffes direkte fra udlandet.

1736 var også året, hvor en anden strømpefabrikant, franskmanden David Perrin, fik lov til at nedsætte sig i København eller Fredericia. Men ingen af fabrikkerne fik det let med indtjeningen. Store problemer opstod, da Christian 6. døde 1746, for ingen måtte bære silkestrømper, så længe der sørgedes over monarken. 2.000 par blev i første omgang lagt på lager på Juvaltas fabrik, nu videreført af hans

Side 222]

enke, og man søgte staten om hjælp på forskellige måder. Om det hjalp, vides ikke, men Juvaltas fabrik klarede i det mindste krisen.

1751 udstedte man laugsartikler for Københavns uldstrømpefabrikanter, idet fabrikanterne af samme vare, Jürgen Adolph Iborg, Joh. Diedr. Lange og Christian Robertsen hævdede, at den danske uld var så god en råvare, at den fortjente en professionel behandling. Det var i samme laugsskrå nedfældet, at to skuemestre en gang om måneden skulle kontrollere hver enkelt mesters arbejde. Bøden lød på to rigsdaler til laugskassen, hvis et par strømper blev fundet for dårlige. Da kommercekollegiet 1775 lod undersøge strømpevæverlaugets tilstand, viste det sig, at det kun talte syv mestre. De havde 14 stole i gang, men ti stod ledige. Derimod var der 19 privilegerede fabrikanter udenfor lauget, der tilsammen havde 73 stole i arbejde. I 1770erne klagede de fleste af fagets mestre over, at arbejdslønnen var for høj, ligesom der var problemer med at skaffe spindere. Produktionen var på dette tidspunkt 6-10 par uldne strømper eller 3-4 par silkestrømper om ugen for en enkelt svend. Bedst kørende af alle foretagender var Wesselys & Warburgs fabrik, der oprettedes 1752. Den rådede 23 år senere over 1 mester, 27 svende, 32 spindere og 20 vindere. Virksomheden klarede også farvning, blegning og presning. I 1800-tallet,

hvor familien Warburg var alene om at drive fabrikken, var der flere fremgangsperioder og den lukkede først 1902. Strømpevæverne, som speciel profession, var allerede fra 1890 ophørt, herefter kaldtes de for fabrikanter.

Suhrs Friboliger

Suhrs Friboliger i Valdemarsgade 5-9 repræsenterer det sene 1800-tals smag for de historiske stilarter. De to etager høje bygninger i gule mursten opførtes 1876-77 på initiativ af etatsråd Ole Bernt Suhr. Han var handelsmand fra Nyborg, anlagde en cinders- og koksfabrik på Christiansholm og var med ved grundlæggelsen af Privatbanken i 1857. Han sad også i bestyrelsen for De danske Sukkerfabrikker, ligesom han interesserede sig for kryolitbrydningen i Grønland.

I hans testamente var en del af formuen bestemt for oprettelsen af friboligerne på Valdemarsgade til gavn for trængende grosserere og grossererenker. Som arkitekt valgtes P. L. Fenger og byggeriet var indrettet til 14 boliger. Der blev også råd til et lille haveanlæg, hvor en Mercurstatue anbragtes som en hilsen fra den gamle handelsmand.

Svanemøllen

Svanemøllen, som har givet navn til en jernbanestation og en villavej ved Østerbrogade, var i gamle dage et af byens vartegn, synlig fra det meste af Øresund. Ved Bagerens Mølle (som Svanemøllen også kaldtes) byggede englænderne før Københavns belejring et fast batteri monteret med fire kanoner, ”Fiirogtve pundere”, for at sikre deres position dette sted. Et udfald fra København den 20. august 1807 mod batteriet mislykkedes.

Efter krigen var møllen atter en vigtig virksomhed og en mestersvend betalt 1840 ti rigsdaler om måneden. Svanemøllens overdel, inklusive vingerne, brændte 1892, hvorimod underetagen eksisterede indtil 1944, indrettet som restaurant og med stærk søgning fra den nærliggende Ingeniørkaserne. Da den under besættelsen hovedsagelig benyttedes af tyske soldater, sprængtes bygningen i luften af sabotører.

Svinehold

Svinehold hørte i gamle dage til Københavns værste plager, en gene for næsen og ubekvem for trafikken i gaderne. Frederik 2. indledte felttoget mod dem ved 1564 at forbyde svinene adgang til Nicolai Kirkegård. Den skulle indhegnes ”og derfor gøres nødtørftige Riste og Porte, saa at Svin og Fæ udelukkes og ingen Age- eller Ridevej derover bliver. . .”.

Et forbud mod overhovedet at holde svin i hovedstaden, hvad enten det var på åben gade eller i lukket sti, udstedtes 12 år senere. De ildesete dyr synes derefter at have fortrukket til byens marker, hvor de imidlertid også var uønskede. Kongen måtte 1585 udstede et forbud, eftersom de gjorde skade på stadens indhegnede marker. Men modstanden var hård og 1587 måtte Frederik 2. lade bøden skærpe. Det var atter forgæves. Et kongebrev af 1596

Side 223]

kunne lakonisk meddele: ”Vi komme i Forfaring, at denne vor Forordning fast ringe agtes”.

Endnu i 1700-tallet fortsatte myndighederne med at fordrive svinene fra byen. 1709 blev det overhovedet forbudt at føde svin på sti indenfor Københavns volde. Dog trodsede slagtere og brændevinsbrændere alle forbud. Man kunne endog læse avisannoncer om bortløbne eller forsvundne svin. 1764 stod således averteret: ”En stor, lang, hvid Soe med lange Ører og Rumpe er i Dag af en Gaard i Tvergade bortløben, for hvis Opdagelse loves en billig Ducør”. Året 1765 gav avis læserne ligeså underholdende meddelelser, f.eks. ”Af en Gaard i Kalleboderne er i Torsdags Eftermiddag tvende smaa, hvide Griise bortløbne, af hvilke den ene havde en liden Klokke om Halsen og den anden et Baand”.

Men lugten rev i næsen, også i stadsfysikus Wandelers, og han gjorde 1771 kraftigt opmærksom derpå. Især var svinene talrige på Christianshavn, og den ihærdige Struensee indskærpede forbudet over for brændevinsbrænderne, der ønskede at fede svin på sti. Trods en regn af bøder fortsatte svineholdet, om end i det dulgte. Således blev en postkommissær 1779 grebet i at skjule to halvvoxne svin i en jordkælder under sin forstue. Endnu 1840 opgives der at være 739 svin i København.

Synagogen

Synagogen i Krystalgade 12 kommer i dag stærkere frem i bybilledet efter nedrivningerne i karreen. Den jødiske menighed erhvervede år 1800 en byggegrund i Krystalgade, daværende Skidenstræde, hvorpå en synagoge skulle opføres til erstatning for den gamle,

Side 224]

som gik tabt i Læderstræde ved bybranden 1795. I 1804 fik stadsbygmester Peter Meyn opgaven at projektere den nye synagoge, men hans forslag realiseredes ikke. Man valgte i stedet den kendte professor ved Kunstakademiet, G. F. Hetsch, som 1830-33 ledede det nye byggeri. Hetsch skabte en basilika, nærmest med kvadratisk grundplan, og som specialist i ornamentik valgte han en af tidens modeluner, den egyptiserende stil, fremhævet ved de skrå vinduer.

Hovedrummet har monumental karakter, markeret ved to rækker ottekantede søjler, der i to etager skiller det fra sideskibene. Pulpiturerne samt balkonen på vestvæggen er forbeholdt kvindeafdelingen, mens mandsafdelingen er strengt adskilt derfra ved sin placering på gulvet. For oven ses et kassetloft, fladt udformet efter Hetschs anvisning, skønt menigheden oprindeligt havde tænkt sig et tøndehvælv. Trapper fører ved østvæggen op til prædikestolen og bagved syner det indbyggede ”hellige skab”, hvor Tora-rullerne opbevares. ”Bimah”en, et alterlignende bord, er anbragt på en estrade, Det er centrum for gudstjenesten og her har kantoren (forsangeren) sin plads.

Den 12. april 1833 annonceredes i Berlingske Tidende, at ”I Formiddag indvies det mosaiske Troessamfunds ny Synagoge ved dettes lærde og værdige Præst, Hr. Dr. Philos Wolff”. Omtalte præst var den navnkundige overrabiner Abraham Alexander Wolff, der få år tidligere var hentet fra Darmstadt for at lede menigheden. Ved hans store energi var det lykkedes at rejse penge til byggeriet og han virkede som overrabiner i København til sin død i 1891. En person var dog ikke tilfreds med synagogen. Ti år efter byggeriet beklagede Hetsch, at en ”ilde forstaaet Oeconomie har været det ledende Princip ved Opførelsen”.

I det københavnske magasin ”Nutiden” gav Eli Frère i 1881 et billede af, hvorledes synagogen da tog sig ud: ”Skjøndt jeg ikke er inde i Arkitekturen, forstod jeg dog strax, dette var orientalsk Stil; det var hverken Rundbue eller Spidsbuestilen! ... Jeg lagde Mærke til Mængden af Lysekronerne og de mange Gasbrændere, som sad fast paa Randen af Stolene”.

Ved en ombygning 1885, ledet af arkitekterne F. L. Levy og Ove Petersen, tilføjedes et port- og trappehus i vest. Man ser over indgangen en fordybning med en indskrift på hebraisk.

Søpavillonen

I 1885 fik Københavns Skøjteløberforening overdraget den sydvestlige del af Peblingesøen til skøjtebane og otte år senere gav myndighederne tilladelse til, at foreningen lod nogle primitive skure nedrive til afløsning af et mere interimistisk bygningsværk. Den flittigt benyttede arkitekt Vilhelm Dahlerup leverede tegninger til bygningen, som opfødtes i træ og forsynedes med to karakteristiske tårne. En restauratør betalte byggeomkostningerne for til gengæld frit at kunne benytte lokalerne i de næste ti år.

T

Tallotteriet

Tallotteriet i København oprettedes 12. januar 1771 på initiativ af Struensee. De første trækninger fandt sted foran Københavns rådhus, fra hvis altan man blæste i trompet, hver gang et nummer var trukket. Skønt Struensee havde overtaget ideen fra sine forgængere, fik han skylden for spillelidenskaben og deraf følgende ulykker. Da han blev styrtet i 1772, overtog staten lotteriet (til afbetaling af statsgælden) og desuden forøgedes trækningernes antal. Herefter blev numrene udtrukket på samme tid i København, Altona og Vandsbæk, hvilket snart gav anledning til spekulationer i at kende de udtrukne tal før postens ankomst til hovedstaden. I begyndelsen af 1790erne fyldtes Gammeltorv af menneske-

Side 225]

masserne, når trækningen stod på. De udtagne numre anbragtes i en kasse, som kastedes ud til folkemængden og blodige slagsmål opstod omkring. Fra 1795 til 1818 blev lodtrækningen henlagt til Charlottenborg og i 1851 ophævedes tallotteriet.

Teatermuseet

Teatermuseet, som blev stiftet 1912 af Selskabet for Dansk Teaterhistorie, åbnede 1. maj samme år. 1922 flyttedes samlingerne til det gamle hofteater på Slotsholmen (Christiansborg Ridebane 18). Den franske arkitekt N. H. Jardin havde indrettet hofteatret 1766, hvor selvste Christian 7. året efter optrådte som sultan Orosmane i Voltaires tragedie *Zaire*. Det var i øvrigt indrettet således, at det let kunne omdannes til balsal. Netop arrangeret til sådant brug var hofteatret rammen om en "Bal-Masque paré en domino", som fandt sted 16. januar 1772 om aftenen. Folk af højere rang deltog og mødte frem iført en "domino", hvorved forstås en sort, løsthængende kappe med hætte. De dansende bar også masker, som blot skulle tilsløre deres identitet. Da Struensee og dronning Caroline Mathilde forlod festen, anede de ikke, at et statskup tidligt næste morgen skulle gøre ende på deres lykke.

1842 moderniserede Jørgen Hansen Koch teatret, hvis tilskuerpladser siden har stået uændret. Museets samlinger dækker det danske teaters historie fra Holberg til vore dage.

Teglgårdsstræde

Hvor den nuværende gade markerer sig i bybilledet, blev omkring 1530 anlagt en teglgård, byens tredie. Til virksomheden hørte store lergrave, men det stigende byggeri i 1600-tallets København nødvendiggjorde en udflytning til markerne uden for voldene. De nuværende huse er næsten alle opført under nyklassicismen, i

perioden 1796-1810, dog er Teglgårdsstræde 14 allerede rejst omkring 1740. Bygherrerne talte bl.a. en høker, en brændevinsbrænder, en urtekræmmer, en thehandler og en vognmand.

Telefonkiosker

Telefonkiosker, et fast inventar i det ældre københavnske bybillede, opstilledes på initiativ af aktieselskabet Københavns Telefonkiosker efter at koncession var givet 3. september 1895. På dette tidspunkt var der ca. 4.000 abonnenter i hovedstaden. Året efter stod de første ti kiosker opstillet på stærkt befærdede strøg. Serien var tegnet af arkitekt Fritz Koch som også byggede Telefonhuset i Nørregade. De sekskantede, ni meter høje huse, udsmykket i en slags jugendstil, forsynedes med kobbertag og øverst lanterne med urskiver. 1906 var antallet af de festlige gadetempler kun øget til 11. Et restaureret eksemplar fra Sølvgade er nu genopstillet i Musemsgaden (Absalonsgade), hvorpå er opsat morsomme reklameplakater fra århundredskiftet fremstillet påny med moderne teknik. De oprindelige plakater skyldtes kendte kunstnere som Thorvald Bindesbøll, Axel Nygaard og Joakim Skovgaard. Tivoli har endvidere erhvervet gamle kiosker fra Enghave Plads og Gl. Torv. Den nuværende telefonkiosk på Gl. Torv blev fremstillet 1913, og på Nørrevold er også bevaret et eksemplar.

Thorvaldsens Museum

Thorvaldsens Museum blev grundlagt af mesteren selv, idet Bertel Thorvaldsen 1837 skænkede alle sine værker og store kunstsamlinger til et museum, som skulle ligge i København. Blandt de landsmænd, der havde opildnet ham til denne plan, spillede prins Christian Frederik og Ionas Collin en hovedrolle. Thorvaldsen gav yderligere sin formue til museets etablering, væsentligt tilskyndet dertil af digteren Ludvig Bødtcher. Samtidig forærede Frederik 6. byggegrunden, hvor Den kgl. Vogngård lå, mens en landsindsamling og tilskud fra Københavns Kommune sørgede for resten af midlerne.

Arkitekten M. G. Bindesbøll, som valgtes til at lede byggeriet, omskabte 1839-48 den gamle vogngård, et firelænget anlæg, til en fint proportioneret museumsbygning i egyptisk stil. Den gamle bygning havde rummet en rektan-

Side 226]

gulær gård og foran den søndre kortside anbragte Bindesbøll den store forhal, hvis ydermur tjener som hovedfacade.

Over facaden, der opdeles af fem høje, skrå portaler, rejser sig en bronzeskulptur. Den er udført af H. W. Bissen efter Thorvaldsens udkast og fremstiller Victoria - sejrsgudinden med brusende vinger bag et firspand.

”Også Sonnes Figurfrise til Thorvaldsens Museum var Bindsbølls Idé”, skrev arkitekten Vilhelm Klein, som havde arbejdet for Bindsbøll. Frisen udførtes i farvet cementpuds efter Sonnes kartoner, men er fornyet 1952-59 under ledelse af Axel Salto. På kanalsiden ses den berømte billedhuggers hjemkomst 1838 fra Paris. Det foregik med fregatten ”Rota”, hvorfra Thorvaldsens værker blev udlosset. Denne scene er vist på facaden mod slotskirken, mens facaden mod slotsgården er smykket med værkernes overførsel til museet.

I museets gård er Thorvaldsens grav, hvor kun dækpladen er over jorden. Ifølge Julius Lange var en af de sidste nyklassicister, arkitekten Theophilus Hansen, meget utilfreds med dette arrangement. Der burde naturligvis have stået en marmorsarkofag med skulpturer og gården skulle være overdækket med glastag, så Thorvaldsens store rytterstatuer kunne placeres sammesteds omkring gravmælet. Julius Lange mente, at Theophilus havde fået en ”Verdens-Udstillingstanke”, og der blev jo intet af den sag. Hvad angår udsmykningen af gårdfacaden, skyldes plantemotiverne mellem portene H.C. From, mens de vædekørende genier er af Joh. Scholl. Ligeså rig er udsmykningen i museets udstillingsrum, små som store. Den imponerende forhal har stukloft og gulvet er her som i de øvrige rum lagt i mosaik- og terrazzomønstre. Mange af lofterne er i pompejansk stil. Den antikke stemning har været anslået fra begyndelsen, og museets imponerede alle samfundslag, også provinsboen som under et

besøg i 1856 udtrykte det: ”Vi stod foran det over hele den dannede Verden berømte og mageløse Thorvaldsens Museum... Jeg er ikke Kunstkender, og vel ved jeg, at kun faa er det”.

Thors Hall

”Thors Hal” er for længst blot et navn og på dets sted ligger i dag forlystelsesetablissementet ”Valencia”, Vesterbrogade 32. Her åbnede i 1861 et usædvanligt foretagende, ovenikøbet indviet af selveste Frederik 7. Navnet Frederik Folkekær passer godt på kongen i denne forbindelse, for han åbnede og navngav stadens første fine ølhal. Oprindeligt var der foran bygningen en grusbelagt plads, hvor publikum om sommeren kunne indtage deres øl ved små stamborde. Ville man indendøre, førte en dobbeltløbet trappe op til ølhallens stueetage og bag ved lå en sal med tag båret af jernsøjler.

Bag etableringen af ”Thors Hal” stod handelsmanden Isaac Wulff Heymann, der 1853 havde grundlagt bryggeriet ”Svanholm” på Gammel Kongevej. Etablissementet havde som forbillede de tyske ølhaller, hvor det bajerske øl udskænktes. Da publikums tilstrømning var træg, trods udskænkning af bajersk øl, forsøgte man at servere kartoffelmos til. Det hjalp heller ikke, hvorefter en varieté stabledes på benene. Her optrådte franske og ungarske sangerinder, men nogen succes blev det

aldrig, og Heymann måtte 1863 afhænde sin forretning. Stedet blev derefter ombygget til dansesalonen "Figaro", siden kendt som "Palais de Dance".

Thotts Palæ

Thotts Palæ, Kongens Nytorv 4, hvor den franske ambassade nu har til huse, er opført i 1680'erne for søhelten Niels Juel. Holmens admiral havde fra gammel tid ejet en grund med have på hjørnet af Kongens Nytorv og Bredgade og fra 1660'erne udvidede han arealet med et ambitiøst byggeri for øje. Den skånske krig 1675-79 kom imidlertid på tværs og først 1683 kunne Niels Juel opføre en "real Bygning af Grundmur". For at billiggøre byggeriet opnåede Juel fritagelse for grundskat i ti år samt toldfrihed for "de Materialer han kan have fornøden at lade indføre til sin forehavende Bygning paa hans Plads ved Kongetorvet".

Palæet, en pilasterprydet vinkelbygning med hovedfacaden til torvet, stod færdig 1686. Stilen var den hollandske palladianisme, en barok klassicisme med toscanske pilastre i stor orden (strækkende sig over to eta-

[Side 228]

ger), endnu synlig i Bredgade-facaden. Arkitekten antages at høre til kredsen omkring Christian 5.s generalbygmester, Lambert van Haven, som byggede Vor Frelser Kirke. Da Christian Gyldenløve, stamfader til slægten Danneskiold-Samsøe, købte ejendommen, tilføjedes den nordre sidefløj 1699-1703, hvorved et symmetrisk anlæg opnåedes, helt i barokkens ånd. I Gyldenløves fløj er endnu bevaret pragtfulde rum, udstyret med stuk, vægpilastre, sandstenskamener og paneler dekoreret med legende putti og blomsterguirlander. Til palæet hørte naturligvis også en lysthave, hvor "de Crystalle-Vand kan artigt springe".

Da den stenrige greve Otto Thott i 1760'erne overtog stedet, ændredes smagen radikalt efter nye moder, kyndigt realiseret af franskmanden N. H. Jardin.

Hovedfacadens pilastre fik korintiske kapitæler og elegante festoner i sandsten opsattes mellem de to etager. Til erstatning for den gamle kvist anbragtes en lav frontispice med relief, desuden tilføjede man en balustrade som afslutning på facaden, kronet med statuer og vaser samt en imponerende våbenkartouche i midten. Jardin byggede også den kurvede fløj til erstatning for den mur, som tidligere spærrede gården mod haven.

I en længere periode, fra 1910, var en del af palæet beboet af forskellige gesandtskaber og i 1930 solgtes hele bygningskomplekset til den franske ambassade.

Tivoli

Tivoli er grundlagt af journalisten Georg Carstensen, som 1843 fik overdraget et stykke af det daværende fæstningsterræn til formålet. Grundlæggelsen havde et

interessant forspil. I 1841 modtog Christian 8. et andragende om tilladelse til at anlægge et forlystelsescenter i hovedstadens umiddelbare nærhed. Som argument herfor henvistes der til lignende forlystelseshaver ved andre hovedstæder. De tjente til ”at skaffe Mængden passende Adspredelse og Moro, tillige fjerne alt uædelt og nedværdigende”. Det planlagte københavnske forlystelsescenter skulle under ”navn af Tivoli” underholde publikum med pantomimer, rutschebaner, billarder, keglebaner, ligesom luftballoner skulle opsendes og fyrværkeri sættes i scene. Ansøgningen var ikke signeret af Georg Carstensen, men af papirhandler Meyer Hermann Bing og en kunstdrejer i Klareboderne, Lauritz Termannsen Nygaard. Sagen løb hurtigt vild i bureaukratiet, mens Carstensen i mellemtiden arrangerede en vauxhall og koncert i Kongen Have (15. juli), som faldt i københavnernes smag. Da den Bing-Nygaardske Tivoli-plan fik omtale i dagspressen, var Carstensen ikke sen til at søge myndighederne om tilladelse til at oprette et lignende forlystelsesetablissement. Han henviste bl.a. til sine erfaringer fra mange rejser i udlandet. I Carstensens projekt indgik bl.a. en lavtbrændende fyrværkeriestræde, russiske glidebaner og konditorpavilloner.

Den 7. april 1842 sejrede Carstensens projekt og det blev en stor succes. Da forlystelseshaven åbnede 15. august 1843, stod han selv ved indgangen for at byde hver gæst velkommen. Han nåede den dag 3615 håndtryk. Adgangsprisen var 1 mark, hvorefter man passerede gennem en flot tremmeport. Mens køer græssede i de nærmest landlige omgivelser, var der inde i haven illuminerede bygninger og en koncertsal i tyrkisk stil.

Den københavnske presse var nu knap så begejstret, og ”Corsaren” og ”Fædrelandet” kom med forargede udtalelser. De brød sig ikke om Carstensens medvind. Selv havde han det svært med samarbejdet med havens bestyrelse, hvorfor det revnede efter blot 1½ år. Derefter kastede den rastløse Carstensen sig over et nyt projekt, et vintertivoli i Amaliegade, og senere drog han til Amerika, hvor han sammen med en tysk arkitekt 1853 fik bygget et ”crystal palace” til en udstilling i New York. Desværre brændte bygningen, så han endnu engang måtte søge nye veje. Hjemvendt til København nåede Carstensen at påbegynde forlystelseshaven ”Alhambra” (s.d.) på Frederiksberg, før døden indhentede ham.

Men hans første Tivoli var og blev en succes. H. C. Lumbyes musik blev en af de største attraktioner og han var i 29 år dirigent i Tivolis

[Side 229]

koncertsal, kendt for sin trivelige og joviale skikkelse.

Til de mere usædvanlige begivenheder i Tivolis historie hører den store lægekongres i august 1884, hvis mere festbetonede arrangementer var henlagt til Tivoli. Den stærkt hyldede Louis Pasteur, som ved kongressen havde redegjort for sine eksperimenter med hundegalskab, ankom sejlene til haven. Da de sidste rester af det

gamle voldanlægs kanaler snart efter tilkastedes, blev denne oplevelse ikke længere forundt nogen verdensberømt på tur i København.

Tivoli Caféen

Tivoli Caféen, også kendt under navnet "Loppesticket", var et af de maleriske indslag i bybilledet nær Rådhuspladsen. Oprindeligt fungerede denne lille bygning (med naboskab til Industribygningen) som billetkontor for "Hønen", en hestesporvogn med rute mellem Frihedsstøtten og Kongens Nytorv.

Navnet Loppesticket tilskrives en direktør ovre fra "Scala", som engang spurgte efter nogle skuespillere. Da man fortalte ham, at de opholdt sig i Tivoli Caféen, svarede han: "Nåe - det lille loppestik". Mange københavnere vil huske de små lokaler i bygningen, hvis vægge var behængt med charmerende malerier og billeder af Poul Henningsen, Holger Gissemand og Ludvig Brandstrup. "Spjæt" og Simon Henningsen fra Tivoli kom her. Nu er det en saga blot, ligesom Industribygningen måtte falde, blev også Loppesticket nedrevet i 1976.

Tornebuskegade

Tornebuskegade i Rosenborg Kvarter har antagelig navn efter det uryddelige og tilgroede terræn, hvor den blev anlagt. Mandtalslisten fra Københavns belejring 1659 nævner kun en mandsperson i Thoren Burske Gade, Christen Nielsen. Ved Københavns brand 1728 standsede ilden midt i gaden.

Trinitatis Kirke

Trinitatis Kirke ved hjørnet af Landemærket og Købmagergade blev påbegyndt 7. juli 1637. I juni 1656 på Trinitatis Søndag indviedes bygningen højtideligt af Sjællands biskop Hans Svane i overværelse af Frederik 3. Hofpræsten Hans Dideriksen Bartscher prædikede på dansk, mens professor Thomas Bang afleverede en latinsk oration.

Bygningen har fra begyndelsen haft tre funktioner: universitetets bibliotek, studenternes kirke og universitetets observatorium (sammen med Rundetårn, som allerede var opført 1642). Den oprindelige menighed omfattede således professorer og studenter, idet førstnævnte gruppe havde deres stole i koret, mens studenterne betænkes med de syv øverste stole på mandssiden. Denne tradition fungerede indtil begyndelsen af 1800-årene. Endvidere kunne de teologistuderende holde deres prøveprædikener i kirken. Om en sådan noterede Luxdorph 1. april 1774: "Hørt i Runde Kirke Stud. Jacobsen efter Begjæring. Maadelig og skjødesløs. Læste ikke eengang Lidelsens Historie ræt op". Betegnelsen "Runde Kirke" var i øvrigt almindelig, skønt kirken allerede i byggeregnskaberne fra 1650erne omtales som

”Hellig Trefoldighedtz Kirche”. Således nævner en jøde omkring 1850, at han ”saa den Gamle Runde Kirke”. Hvad angår ejendomsforholdene, havde Københavns Universitet 1658-1868 patronatet over kirken, hvorefter byens magistrat overtog den. Bygningens plan er inspireret af 1400-tallets nordiske gotik: et treskibet langhus med tresidet apsis, støttestiller og spidsbuede vinduer. I det hvidkalkede kirkerum bærer syv murede, ottekantede piller stjerneformede ribbehvælv, idet hvert af midterskibets hvælv har sit specielle ribbemønster dekoreret med stukornamenter og i midten samlet ved en roset. I 6. hvælv fra øst er mønstret erstattet med et stort udmalet, forgyldt rigsvåben. Byggeriet var fra 1643 ledet af Christian 4.s øverste bygmester Leonhard Blasius. Efter hans død 1644 overtog Albertus Mathiesen ledelsen, ligesom han fik ansvaret for kirkens gravplan.

Branden i 1728 ødelagde kirken stærkt, hvorefter den den 7. oktober 1731 kunne genindvies. Under bombardementet 1807 blev Trinitatis Kirke skånet, hvorefter den i en årrække benyttedes ved universitetets store fester, mens Vor Frue var under genopbygning: I forbindelse med 300-året for reformationen, fejret af universitetet 1817, ”vendte” man kir-

Side 230]

ken, idet nordsiden blev gjort til hovedfacaden og portalerne i denne lod man ombygge. Flere restaureringer og mindre ændringer har fundet sted siden. 1834-35 blev kirken grundigt istandsat og samtidig anbragtes efter tegning af G. F. Hetsch to skriftestole i korets sidegange under det store musikpulpitur. Endvidere fornyede man delvis hvælvningernes forgyldte blikstjerner, som antagelig var opsat i 1730. 1869-71 foretog stadsbygmester N. S. Nebelong en ny restaurering, mest omfattende det udvendige, hvor de to vestre portaler flyttedes til skibets vestligste fag. Samtidig maledes kirkerummet i strålende farver efter forslag af maleren Heinrich Hansen, men den livlige udsmykning fjernedes atter 1909.

Det fineste inventarstykke er altertavlen, som hofbilledhugger Friderich Ehbisch 1731 leverede til Trinitatis. Efter barokkens principper er hovedvægten lagt på den arkitektoniske opbygning: en portal flankeret af korintiske pilastre og søjler, der over gesims og topstykke er udformet som en fyrværkerisol. I portalen ses en krucifiksgruppe, til siderne to allegoriske kvindefigurer: Troen og Nåden, mens to seksvingede engle knæler på gesimsen. Skyer og putti med skriftbånd er rundhåndet føjet til. Guds øje ses også i topstykket. Prædikestolen, også et træskærerarbejde af Ehbisch, står udsmykket med marmorering, forgyldte ornamenter, akantus og to putti, der holder en blomsterkurv. Det skal tilføjes, at alter og prædikestol oprindeligt stod med egetræets naturlige lød, indtil et velhavende menighedsmedlem 1757 betalte for deres forgyldning og marmorering. Over for prædikestolen er et pragtfuldt rokokour fra 1757 anbragt på en pille. Dets forgyldte kasse indeholder tre urskiver, et fornemt modstykke til de almindelige timeglas, præsterne ellers var henvist til at bruge, når de prædikede. Koret er hævet tre trin over gulvet og er adskilt fra skibet ved et gitter

med 26 messingbalustre. Stolestaderne er fra 1731 og bærer en udskåren musling på hver gavl. Mens orglet leveredes 1956 af Marcussen & Søn, Åbenrå, dateres facaden til 1731, da man lod Daniel Lambert Kastens forny orgelværket efter branden. Trinitatis Kirke indrettedes også med grave og krypter. Således blev korets 15 krypter muret 1657-86, idet man fulgte Albertus Mathiesens plan. Her gravlagdes nogle af rigets mest ansete mænd, men to af krypterne måtte sløjfes, da centralvarme blev indlagt 1870. Blandt disse gravlagte kan nævnes rigshovmester Joachim Gersdorff (død 1661), rigsmarskal Johan Christoffer Körbitz (død 1682) og feltmarskal Hans Schack (død 1676). Hans Schacks prægtige marmorepitafium, et arbejde af Artus Quellinus d.y. og Christian Nerger, opstilledes 1689 på korets nordvæg. Feltherren ses halvt hvilende med allongeparyk og omgives af faner, kanonløb og andet krigsmateriel.

Det store underste kirkeloft, som i 1650erne indrettedes til universitetsbibliotek, havde anselige dimensioner: ca. 50 x 20 m. Et festligt interiør mødte publikum, når det via Rundetårns snegl var kommet op til indgangen. Rødmalede bjælker bar et gult bræddeloft og understøttedes med jernsøjler, mens store, udsmykkede bogskabe stod langs væggene. Foruden allegoriske billeder bar skabene sentenser som "Hvo meget unyttigt læse vil, med Bøger bruger kun Abespil". Eller: "Tag Bogen fat, baade Dag og Nat" og "Spindelvævstanker, kun Fluerne sanker". I vinduesnicherne hang portrætter af lærde mænd og donatorer. Af en regnskabsrapport fra 6. juli 1656 fremgår det, at der blev lavet seks gardinstænger til biblioteket. Ved indvielsen 7. juli 1657 kimedede kirkens klokker, da Frederik 3. og hans følge ankom. Derefter holdt Thomas Bang indvielsestalen, mens underbibliotekaren oplæste lånereglementet. Ifølge dette var der åbent nogle timer hver onsdag og lørdag, men i augustferien alle hverdage. Udlån var ikke tilladt, eftersom biblioteket var "med store Bekostninger saa beqvemt indrettet og forsynet med Borde og Bænke, at det kunde være et fælles Tilflugtssted for Musernes samtlige Dyrkere". Små udstillinger arrangeredes også. En norsk tilrejsende noterede 1668 bl.a. "Store Kiempebeen oc Tænder fundne ved Croneborg" og en "Chinæisk-bog skreffuen paa Silche-papir".

Side 231]

Ved branden 1728 ødelagdes hele biblioteket, på nær nogle få bøger, hvorefter en genopbygning blev iværksat. 1807-32 havde også Oldnordisk Museum til huse i biblioteket. 1861 flyttedes såvel bibliotek som observatorium fra den utidssvarende bygning. (Se endvidere Rundetårn).

Triumfbuer

Triumfbuer hører ikke blot den romerske oldtid til, såsom kejser Septimius Severus' trebuede sejrsmønt i Rom. Også senere tiders hovedstæder kunne smykke sig med æresporte, omend deres levetid oftest kun holdt til festens udløb.

Allerede i 1500-tallet oplevede københavnernes en sådan arkitektonisk frembringelse, for ved Christian 4.s kroning 1596 rejstes en triumfport på Amagertorv, dog godt skjult bag brædder indtil selve processionsdagen. Da den nykronede konge nærmede sig ridende, afslørede en flere etager høj bygning, som var smykket med skriftsprog og kongens navnetræk i forgyldte bogstaver. Under buen svævede en engel, mens fire kæmpekrigere bevogtede den, bukkende deres træhoveder for den unge konge. Mens han passerede under portalen, svang englen sig ned og kransede ham.

Da enevælden indførtes, måtte det naturligvis også sætte sig spor i den pragt, som omgav monarkiet. Da kronprins Frederik (5.) 11. december 1743 fejrede sit bryllup med den engelske prinsesse Louise, opstilledes der en festdekoration i Størrestræde (nu Holmens Kanal), dog ikke den traditionelle æresport. Admiralitetet, som stod bag arrangementet, valgte to columnae rostratae - søjler med gennemstukne skibe. I det gamle Rom var sådanne søjler et sejrssymbol.

En gigantisk triumfbue præsenteredes 21. oktober 1794 på slotspladsen, hvor arveprins Frederik skulle modtage sin tilkomne, prinsesse Sophie Frederikke. Hun ankom om bord på et orlogsskib. Æresporten, med høj bue og medaljoner, var fremstillet af træ, lærred og gips efter tegninger af Harsdorff. Luxdorph bemærkede noget surt i sin dagbog: ”Ære-Porten staaer skiæv for Slottet, hvilket kunde vært ændret”.

En udløber af denne tradition var opstillingen af en æresport på Gammeltorv, da troppeperne vendte hjem i 1849. Løver på plinte var anbragt ved triumfbuen og over portalens nyklassicistiske ornamentter stod skrevet: DET SKAL EI SKE DET SWORE II SOM MEND.

Trommesalen

Trommesalen var byens ældste kvægtorv og lå hvor Gammel Kongevej nu begynder. Torvet anlagdes 1671 af hofslagter og konsumptionsforpagter Niels Olufsen med det formål at forhindre borgerne i at opkøbe lam og kreaturer og slagte dem uden at betale afgift (accise) deraf. Betalingen skete ved en accisebod, som lå ud til torvet. Da kvægtorvet åbnedes om morgenen ved trommehvirvler, fik det navn deraf. Samme navn bar den førnævnte accisebod, hvorover der 1730 gjordes synsforretning. Det fremgår heraf, at der til Trommesalens bygning hørte en have med frugttræer, fem fiskeparker og et vænge, som kunne tilsås med to tønder rug. I 1879 nedlagde myndighederne Trommesalens marked og erstattede det med de nye slagtehaller ved Halmtorvet.

Turneringer

I senmiddelalderen blev det skik at afholde ridderspil og turneringer i København for at fejre tronbestigelser og kongelige bryllupper. Da Christian 1. kronedes og holdt

bryllup den 28. oktober 1449, arrangerede man de følgende dage en stor turnering på Gammeltorv. Kongen deltog personligt og formåede at "rende dem all deris Heste aldellis forgeffuis ("ubesværet"), som komme paa Banen, bode Suenske, Danske och Tydske".

Når en ridder skulle "rende" - deltage i et dystløb - var det hans opgave at kaste modstanderen af hesten. Man kæmpede med fældede lanser og for at undgå, at hestene tørnede ind i hinanden, så de med deres tunge vægt knuste en eller begge parter, var der ofte opsat en lang skranke mellem de to rendebaner. Denne adskillende bjælke kaldtes "balgen" og tilsvarende benævntes rustningen til dystridt for "balgharnisk". Trods faren for at miste lemmer eller liv forventedes det, at kongen selv deltog i disse turneringer.

Side 232]

Ingen af 1500-tallets danske konger skånede sig selv, men på Frederik 2. har der måske ligget et særligt psykisk pres, da han deltog i de store turneringer efter sin kroning den 20. august 1559. For kun seks uger tidligere var den franske konge Henrik 2. død efter at have fået en lancesplint i øjet under en turnering i Paris. Alt gik dog vel for Frederik 2. og hele det festlige ceremoniel blev siden skildret af Rasmus Hanssøn Rerauius i digtet: Her Frederichs den Andens Kronings- oc Brøllups Historie (Kbhvn. 1574). Om turneringsbanen på Gammeltorv hedder det:

I Banen var gjort et stort Plankeværk
 Af Tømmer og Fjæle, vel fast og stærk.
 Der skulde de Herrer tilsammen da ride,
 At hver skulde rende alt paa sin Side.
 Over det Plankeværk skulde de da støde
 Med Stager, naar de hinanden mon møde.
 De lode da Hestene løbe behænde
 Alt det, de for to Sporer kunde rende.

En ligeså yndet sport, men ganske ufarlig, var at "stikke". Målet var en ring, som ridderen for fuld fart skulle søge at ramme med spidsen af en lanse. Lejlighedsvis arrangerede man dystridt, det såkaldte "Gesélstik", hvor to riddere på samme tid skulle ride efter ringen. Et sådant ridderspil fandt sted på Amagertorv i 1559, da Frederik 2. blev kronet, og det gentoges på samme torv ved Christian 4.s kroning i 1596.

I løbet af 1600-tallet holdt de store turneringer op. Men endnu 1680 holdtes ringridning og turnering i forbindelse med den danske prinsesse Ulrica Eleonoras forestående bryllup med den svenske konge Carl 11. Festlighederne fandt sted midt i april på ridebanen ved Københavns Slot. Her var ringen anbragt samt pyramider stillet op. I en af legene red kongen "i fuld Furie med dragen Kaarde til Ringen og

strax derpaa i samme Rend hug Hovedet af Morianen (negerfigur gjort i pap til lejligheden)".

Desuden arrangeredes en turnering med en

Side 233]

del af Christian 5.s staldkarle, der blev udstoppet i skindklæder "i et helt Stykke fra Fod til Haand, en stoppet Spand paa Hovedet med Hul nær for øjnene, at de kunde se igennem". Derefter skulle de på raske heste og udstyret med lanse forsøge at støde hinanden af hesten.

Omkring samme tidspunkt skrev den gamle adelsmand Ditlev Ahlefeldt beklagende i sine erindringer: "Vel ere nu de gamle Turneringer og Ridderspil længst geraadede i Forfald".

Tøjhuset

Tøjhuset indgår som en del af det gamle arsenal, der blev anlagt i Christian 4.s regeringstid efter udenlandske forbilleder (arsenalet i Venezia er et af de berømteste). De forskellige arsenal-bygninger placeredes omkring et havnebassin, så flådens skibe kunne lægge ind og proviantere. Den 163 m lange sydvestre fløj, opført 1599-1605, danner i dag rammen om Tøjhus Museet. Den nedre overhvævede etage var oprindeligt indrettet til magasin for kanoner. Museets berømte våbensamling er grundlagt 1838 og omfatter alt fra det tunge artilleri til de lette håndvåben, desuden uniformer og rustninger. Særlig fin er hertug Adolphus of Holstein-Gottorps rustning fra omkring 1560.

U

Universitetet

Universitetet, hvis gamle bygningskompleks ligger ved Vor Frue, grundlagdes 1479. Allerede 14. juni 1475 havde Christian 1. fået pavelig tilladelse til at åbne et dansk lærdomssæde. Undervisningen blev henlagt til den forhenværende rådhusbygning på hjørnet af Nørregade/Studiestræde, hvorfra bystyret havde flyttet sine funktioner til en ny bygning ved Gammeltorv (Københavns andet rådhus).

Lånet af undervisningslokaler gjaldt kun ti år og da bystyret var utilfreds med ordningen, måtte de lærde flytte ud i 1491. Kong Hans beklagede i et brev til magistraten, at rådet og borgmestrene "toge det gamle Raadhus voldeligen fra Doctorne og Mestrene der i Byen, som de havde til deres Behov og Nytte".

Ved et efterfølgende mageskifte lykkedes det at sikre bygningen for universitetsfolkene og i 1512 foretog man en betydelig udvidelse af den. Alene facadelængden mod Nørregade forlængedes fra 13 til 26 meter.

Efter reformationen flyttede universitetet 1539 over på den modsatte side af Nørregade, hvor det overtog en grund omtrentlig svarende til området indenfor nuværende Krystalgade, Fiolstræde, Frue Plads og Nørregade. Her lå allerede et to stokværk højt hus ud til Nørregade og det mere beskedne, endnu bevarede Konsistoriehus, som i dag er den ældste større bygningsdel bevaret i København. Den dateres ca. 1420 og i kælderen ses hvælvinger båret af granitsøjler.

Den nuværende lange bygning langs Nørregade, kaldet Kommunitetsbygningen, blev opført 1731. Her var oprindelig bolig for studenter, siden for professorer. I kælderen har studenterne haft deres berømte spisestue ”Kannibalen”.

Hovedbygningen, der ligger ud til Frue Plads, opførtes 1831-36 efter tegninger af Peder Malling. Han gav bygningen et specielt præg ved at forene klassiske stilformer med nygotiske, sidstnævnte havde på dette tidspunkt et gennembrud i Danmark.

Adskillige tegninger og udkast, helt tilbage til 1819, gik forud, før Malling nåede denne løsning, der både gav et med- og modspil til C. F. Hansenarkitekturen ved Frue Plads. Det rundbuede motiv i Metropolitanskolen og Frue Kirke er således gentaget i Mallings universitetsbygning. Rækken af gavle, der afslutter facaden, repræsenterer derimod det nygotiske. Højt oppe på den gråpudsede facade læses den latinske indskrift: FREDERICUS SEXTUS INSTAURAVIT ANNO

MDCCLXXXVI. I oversættelse betyder den, at Frederik 6. lod bygningen forny i året 1836.

Berømt er indskriften over bygningens hovedindgang: COELESTEM ADSPICIT LUCEM: Den skuer mod det himmelske lys. Sentensen refererer til den prægtige ørn, som sidder over indskriftstavlen. Fuglen og indskriften

Side 234]

blev anbragt efter forslag af den teologiske professor Matthias Hagen Hohlenberg. Hovedbygningen rummer Universitetets gamle festsal. Stedet vil blive husket for en række fremragende forelæsninger, ikke mindst Georg Brandes ”Hovedstrømninger i det 19. Aarhundredes Litteratur”, som han påbegyndte november 1871 under stor tilstrømning.

Universitetsbiblioteket, Fiolstræde 1

I 1856 udskrev Universitetet en konkurrence om et nyt bibliotek, som skulle placeres langs Fiolstræde. Man krævede af hensyn til brandsikkerheden en konstruktion af jern og sten, dertil solidt og bekvemt indrettet samt plads til 12.-13.000 løbende alen hylder. Vinder blev J. D. Herholdts projekt og bygningen opførtes 1857-61. Herholdts løsning, med stærk brug af røde teglsten, indvarslede et nyt stilideal i dansk arkitektur. Han søgte sine forbilleder i den vesterlandske katedral, især den norditalienske. Således er murpillerne med de små bikubeagtige afslutninger inspireret af S. Fermo i Verona, ligeledes gavlen mod Krystalgade. Arkitekt Herholdt

sørgede i øvrigt for at tilpasse sit bibliotek til den store hovedbygning mod Frue Plads, som Malling havde tegnet for Universitetet og forsynet med syv trekantgavle. Bibliotekets gavle mod pladsen blev en pendant til disse.

Brugen af støbejern i de bærende konstruktioner var det mest revolutionerende, her for første gang anvendt i Danmark. Det skete naturligvis under indtryk af det berømte Crystal Palace, som opførtes 1852 til Verdensudstillingen i London. Under et ophold i England havde Herholdt studeret dette bygningsværk, men også Bibliothèque Ste Geneviève i Paris, rejst med jernkonstruktioner 1832-50, har Herholdt haft kendskab til. Bogsalen og midtergangen er udsmykket af Georg Hilker, en af periodens betydeligste dekorationsmalere.

I udstillingshallen på 1. sal ses en montre med brudstykker af et par engelske granater, der 1807 gik gennem taget på Trinitatis Kirke, hvor universitetsbiblioteket tidligere havde til huse. Kuriøst nok havnede granaterne i afdelingen for moral og politik, idet en af dem læderede hjørnet på en udgave af Marsiglio af Paduas værk ”Defensor Pacis”! Dette dramatiske minde er bevaret, og i en udstillingsmontre på første sal er udstillet den lemlæstede bog og stumper af kuglen.

Urtekræmmerne

Urtekræmmerne, hvis laug stiftedes 1693, har gennem tiderne forsynet københavnernes maver med alskens lækkerier. At studere deres gamle regninger og annoncer er som en vandring gennem den historiske køgebog og alt andet, som hørte til skiftende tiders husholdning.

Kanaris, også kaldet fint sukker, samt kandis optræder i en urtekræmmerregning for årene 1723-25, som stiledes til kirurg Hans Liunge. Samme familie købte også the hver måned, skønt den ikke var velhavende.

Jens Christopher Friberg fortæller, hvorledes han i 1773 etablerede sig som urtekræmmer og skrev til pibefabrikant Brinckmann i Amsterdam angående leverance af piber. 1700-tallets urtekræmmere kunne dog præstere mere end the, sukker og kridtpiber. I ”Kiøbenhavns Adressekontors Efterretninger” fra 1762 læses følgende annonce: ”1 Gottersgade hos Hans Jørgensen Urtekræmmer og Konditor, er at bekomme: Nye Tydsk Pebberrod, delicate Flamske Sild, friske Multebær, grøn og hvid Sweizer-Ost, samt Engelsk og Hollandsk dito, Indianske Fugle-Reder, Chinesisk Soya, Spanske Antiovis, dito Notler, nye Confect-Rosiner, Danziger hvide Bønner, Hollandsk Chokolade, beste Sort Sago- og Mannagryn, Franske Bruneller, gammel Rom, Leomon Asia, Bambos dito, Fransk Olie og Oliver i Glasser”. Tilsvarende fortæller en vejviser fra 1796, hvor man sælger ”Franske indsyltede Frugter” og ”Honningviin”.

Senere blev urtekræmmerne kendt for deres mange kulørte flasker i vinduerne, som det bemærkes af bondekarlen Hans Peter Jensen af Pjedsted, da han omkring 1850 gennemtraver hovedstaden.

Side 235]

V / W

Valby

Oprindelig landsby og først nævnt 1186 som Walbu. Befolkningen levede i væsentlig grad af at sælge deres produkter til københavnernes, og Christian 4. gav dem plads på Amagertorv (s.d.). Da Christian 3. lod 20 hollænderfamilier overflytte fra Amager til Solbjerg, var det lidt af en katastrofe. Man frygtede konkurrencen, men det gik nu ikke så galt. Under svenskernes belejring af København 1658 blev landsbyen fuldstændig ødelagt. Den bestod dengang af 13 gårde og 26 huse. Tingstedet, der endnu er bevaret og som ligger ud til Valby Langgade, var det naturlige samlingssted. I 1600-tallet blev Roskildevejen ført igennem Valby, en kro opførtes på stedet og bevilling blev givet 1660. Den første bevillingshaver var Hans Pedersen Bladt, som intet havde med krofaget at gøre men gjorde sig kendt som en af Københavns store handels- og finansmænd. 1676 udnævntes han til Københavns borgmester. En ny ændring af Valbys forhold fandt sted, da man 1776 førte Roskildevejen op til Valby Bakke og dermed forbi Valby. Til gengæld betød hoffets tilknytning til Frederiksberg mere liv i byen. Det fortælles, at Frederik 6.s dronning ofte red gennem Valbys gader og delte lækkerier ud til børnene. Den engelske skuespiller James Price, som døde 1805, var en af de første til at flytte på landet til Valby, og det blev senere meget populært blandt københavnernes. 1847 blev Valby stationsby, da man anlagde den første jernbane til Roskilde.

Vandkunsten

Vandkunsten er et lille torv i det gamle Vester Kvarter. På dette sted lå i middelalderen, første gang nævnt 1419, en vandmølle og en mølledam, der gennem en møllegrav modtog vand fra omegnens vandløb. Spor af dæmningerne, der omgav møllegraven, blev ved århundredskiftet påvist, da H.N. Rosenkjær og H. U. Ramsing gravede nord og syd for Løngangsstræde. Gamle gadenavne vidner også om møllen, idet Løngangsstræde oprindelig kaldtes Møllebækstræde, mens Vandmøllestræde var den ældste betegnelse for Rådhusstræde. Yderligere gav vandmøllen navn til et tårn i bymuren nær ved, det for længst nedrevne Vandmølletårn, hvis fundamentrester er fremdraget i kælderen under Vartov. Frederik 2. lod 1559 anlægge et farveri og et klædeberederi i tilknytning til vandmølletårnet. På Christian 4.s tid var det den foretagsomme Johan Ettersen, som drev farveri bag Vandkunsten. Pladsens navn, på plattysk Waterkonsten, hidrører fra det pumpeværk, som det antages, at Christian 3. lod konstruere. Vandværket, som skulle sende det ferske vand i render fra møllegraven til Slotsholmen, var vel det tidligste forsøg på at supplere vandforsyningen fra byens brønde.

Da det nye kvarter - Frederiksholm - blev anlagt og byen udvidedes til denne side, var det først hensigten at opretholde møllegraven. 1667 blev der udstedt forbud mod at benytte dens vand, ”enten med Tvætten eller anden urenlig Brug”, eftersom det var bestemt for kongens bryggere. Alligevel blev møllegraven opgivet et par år senere, hvorefter vandløbet opfyldtes på privat initiativ. Det førte til stridigheder om retten til pladsen, hvilke først afsluttedes ved en kommission. Efter en kendelse måtte den private lodsejer, som havde fået tilkendt størstedelen, overdrage sine rettigheder til kronen. 1673 lovfæstede det, at arealet skulle henligge ubebygget til kongens og stadens tjeneste. Trods dette fungerede stedet som almindelig losseplads, så man 1678 måtte bortkøre et par hundrede læs af ”den store Mødding”, som i nogle år var blevet samlet på hjørnet af Magstræde. 1684 fik pladsen status som fisketorv og 1880-87 var her loppetorv!

Den moderne ”vandkunst” skyldes arkitekt J. Magdahl Nielsen og opstilledes 1910. Gennem gabene på fire løvehoveder strømmer vandet ud i granitkummen. På hjørnet ved restaurant Tokanten er indmuret en sten tavle med navnet ”Wand Konsten”, et af byens ældste gadeskilte, som dateres ca. 1770.

Side 236]

Af nyere dato er mindepladen på hjørnet af Gåsegade/Vandkunsten, hvor der fortælles om stormen på København natten mellem 10. og 11. februar 1659. Svenskerne førte netop deres hovedangreb mod det voldafsnit, som dengang strakte sig fra Vandkunsten til Stormgade. Over pladen ses et portræt af Frederik 3., der indledte den skæbnesvangre krig mod Sverige. Tavle og udsmykning opsattes af ejendommens ejer, konservator P. H. Rasmussen, mens han boede her 1853-89.

Waterschout

Waterschout (vaterskout), betegnelse for embedsmand, der førte tilsyn med rullerne over handelsskibenes mandskab. Ordet afledt af holl. (schouwen = skue). I en instruktion fra 1752, § 1, nævnes det, at mandskab, som har faret udenrigs i København hjemmehørende skibe, der afklarerer her i København, skal afklarere for waterschouten. Ligeledes meddeler en plakat fra 20. april 1820, at i morgen tidlig skal waterskouten komme ned for at mønstre mandskabet på og læse skibsartiklerne. Blandt de københavnske waterschouter kan nævnes Christianshavneren Jens Kliim, som 1766 købte Nyhavn nr. 67. Hans omhyggeligt førte journal fra 1767 over skibe og fartøjer hjemmehørende i Københavns Havn er bevaret. Her er noteret, hvorhen skibsrederne sender deres skibe, specielt Kyst-Guinea og Vestindien er søgte mål. Det stærkt sæsonbetonede arbejde, hvor vinteren var stille og sommeren gav mange forhyringer og afmønstringer, hjalp dårligt på Jens Kliims økonomi. Han indrettede derefter kælderbeværtning i sit hus, senere fulgte spekulationer i plantagedrift i Vestindien, der gav ham så store tab, at han allerede 1771 måtte sælge huset. Kliim

fortsatte dog i embedet som waterschout indtil 1796, hvor han søgte orlov på grund af vattersot.

1817~27 havde søofficereren Peder Norden Sølling embedet som waterschout i København. Han fattede under dette arbejde interesse for de gamle sømænds dårlige sociale kår og stiftede et sømandshjem, senere kaldet ”Bombebøssen” (s.d.).

Vesterbro

I 1000-årene, da fiskerlejet Havn var skudt op ved Øresund, eksisterede endnu intet Vesterbro. På denne side af den lille landsby med fiskeri var blot et sumpet terræn, krydset af enkelte stier og veje.

En fuldstændig omvæltning fandt sted i sidste halvdel af 1100-tallet, da biskop Absalon anlagde en halvkredsvold et stykke uden for byen. Tre hovedfærdselsårer gennemskar voldlegemet og strålede ud i de sjællandske landskaber. Den vestre af disse tog retningen mod Valby Bakke, i middelalderen kaldet Solbjerg. Et stykke uden for fæstningsvolden løb Skt. Jørgens Bæk, som krydsede byens vestre udfaldsvej, før den løb ud i Øresund. Senere i middelalderen opdæmmede man Skt. Jørgens Bæk og begyndelsen blev lagt til Skt. Jørgens Sø, Peblingsøen og Sortedam. Før 1700-tallet, hvor kortene bliver mere præcise, er vor viden ringe, når det gælder Vesterbros topografiske forhold. Vejen til Valby ændrede ofte sit løb og hvad værre var, folk havde dengang let ved at forveksle Skt. Jørgens Sø med Peblingsøen eller Sortedam.

De ældste mere troværdige gengivelser af København er fra 1587 og året efter blev de i Köln trykt i Braun og Hogenbergs store atlas. På det ene af kobberstikkene ses København fra landsiden, et fugleperspektiv gjort fra Valby Bakke. Uden for den vestre del af bymuren snor den daværende ”Vesterbrogade”, eller rettere alfarvejen, sig mod Valby. Den passerer undervejs en dæmning og bro ved sydsiden af Skt. Jørgens Sø og nærved ses Københavns gamle Skt. Jørgensgård, et spedalskhedshospital oprettet i middelalderen. Ud fra andre forhold vides det, at alfarvejen derefter fulgte en rute svarende til det nuværende Bagerstræde, Gammel Kongevej frem til hjørnet ved Værnedamsvej.

De skriftlige kilder fra den senere middelalder understøtter detaljerne på Braun og Hogenbergs prospekt. I stadens jordebog fra 1496 nævnes 17 haver uden for Vesterport. Blandt ejerne nævnes en brygger, en grydestøber, en bager og en vognmand. Knap hundrede år senere, i 1581, var der 43 haver syd for alfarvejen og 70 haver nord derfor.

Side 237]

Stubmøllerne prægede også markerne og haverne foran Vesterbro (gengivet i Braun og Hogenberg). Omkring 1620, på Christian 4.s tid, har der været 18 vejmøller, og en af ejerne hed Simon Frederiksen Simmelbager. Christian 4. kom naturligvis,

initiativrig som han var, til at præge forstaden. Han befalede, at Skt. Jørgens Sø skulle opdæmmedes som et led i byens forsvar, efter at den i lange tider havde fået lov til at gå over alle bredder eller indtørre, som vind og vejr nu skiftede. Samtidig forbedredes broen over søens afløb. De første beboelseshuse begyndte at skyde op, således at 110 familier havde bopæl uden for Vesterport i 1622.

På dette tidspunkt opstod også navnet Vesterbro. Christian 4. gav 20. august 1624 ordre til, at vejen skulle brolægges, først til Værnedamsvej, siden ud til Valby. Den fik navnet "den lange Stenbro", men officielt talte man ikke om "stenbroen", derimod om Alvejen eller Adelvejen. I 1650 omdøbtes den vigtige trafikåre til Roskildegaden, og to år senere fik forstaden navnet "Vesterbyen".

I sidste halvdel af 1700-tallet kom der mange traktørsteder i Vesterbyen, ligesom der etableredes mange slagtergårde. Dokumenter nævner 1749, at der er 22 øltappere uden for Vesterport. Det følgende århundrede prægedes af de mange forlystelsessteder og de mange lejekaserner.

Vesterbrogade

se "Gule Hest", "Frihedsstøtten" og "Sorte Hest".

Vester Kvarter

Vester Kvarter, det 2. i rækken af Københavns gamle rodemål, begrænses af Vester Voldgade, Vestergade, Gammeltorv, Nytorv, Rådhusstræde og Frederiksholms Kanal. Den søndre del af kvarteret var oprindeligt en havbugt, som 1667-68 blev inddæmmet og tørlagt. Officielt kaldtes bydelen Frederiksholm, i daglig tale Kalveboderne. Væsentlige dele af kvarteret blev lagt i aske under branden i 1795[SIC: Skal vel være 1728].

Vesterport

Allerede roskildebispernes jordebog fra 1377 nævner Vesterport, dog uden beskrivelse af dens udformning. Da Københavns belejring 1523 var overstået, lod man byportene forstærke med skanser. Et dokument fra samme år fortæller, at Hans van Ryen betales 19 mark, som han "havde kostet paa den Skanse uden for Vesterport". Folk, som dengang skulle ind i byen gennem Vesterport, måtte gennem flere forhindringer. Først passeredes en bro over den ydre voldgrav, dernæst en ydre port, hvorefter vejen førte over den indre stadsgravs bro til den bagved liggende indre port. I øvrigt antages det, at Køge Barfred, som nævnes flere gange i perioden, er identisk med Vesterport. Gennem barfreden (fæstningstårnet) gik vejen sydover mod Køge.

Denne trafikale flaskehals ændredes i 1600-tallet. 1613 meddeles det, at ”et Krudtkammer over Vesterport” er under indretning. Få år senere blev volden flyttet længere ud, hvad der gjorde den indre af byportene overflødig, og den blev formentlig nedrevet ved denne lejlighed. Den ydre port forsynedes til gengæld med en ny facade af gullandsk sandsten, mens dens skulpturelle udsmykning 1616 blev overdraget til Lorentz Steenwinchel. Det fremgår af regnskaberne, at ombygningen var tilendebragt 1619, for Samuel Clausen kunne 23. juni dette år påtage sig for 160 rigsdaler ”den Vesterport her udenfor Byen at skulde staffere og fuld færdige for Hans Majestæt, med hans eget Guld og Farve”. Samtidig udstyredes porten med et højt spir, anbragt af tømrmester Vidt Krag lige over kongens billede. Ansvar for tækning med bly og skifer havde Jørgen Eiler, hvorefter spiret blev forgyldt. Da København blev belejret af svenskerne 1658-59, fik spiret svære skader og måtte nedtages.

Den næste store modernisering af voldanlægget fandt sted i slutningen af 1660erne, hvor porten flyttedes nær Lille Skt. Clemensstræde (for enden af nuværende Frederiksberggade). Trods store vanskeligheder lykkedes det at overføre det meste af skulpturen til den nye portfacade. På en gengivelse af porten i Thurahs Danske Vitruvius (1746) ses facadens opbygning i detaljer. Ligesom Nørreport

Side 238]

var den udstyret med nicher, festoner, trekantfronton og Frederik 3.s monogram. Som et raffinement var facadens fritstående søjler udformet som kanonløb! Hvad det forsvarsmæssige angik, byggede man til portens beskyttelse Gyldenløves Bastion mod syd, opkaldt efter Ulrik Frederik Gyldenløve, Frederik 3.s søn. Nord for rejstes tilsvarende Schacks Bastion, som fik navn efter en af byens dygtige forsvarere under svenskernes belejring, rigsfeltherren Hans Schack.

Som byen udviklede sig i 1700-tallet, måtte byportene blive til stadig større besvær for dens borgere og oplandets befolkning, og i 1800-tallets første halvdel blev det rent galt. Fra 1842 er bevaret en levende skildring af forholdene omkring Vesterport, som først åbnedes for trafik kl. 7 om morgenen: ”Naar man ser de Strømme af Mennesker, som - Tusinder efter Tusinder - ofte bølge over Broerne Vesterport, medens de mægtige Omnibusser og Postvogne foruden Mangfoldigheden af mindre Befordringsmidler bane sig Vej gennem den levende Masse, der ængstelig maa trykke sig til Siderne for ikke at blive knust under Hjulene eller traadt af Hestenes Hove, naar man ser, hvorledes Folk samle sig uden for Porthvælvingen, der dundrer af den døende Vognlarm, for at passe paa det belejlige Øjeblik, da de kunde styrte sig i det aabne Fristed bag den indrullende Vogn, og hvorledes de da i vild Tummel med truende Hestetrav bag efter sig, vælte igennem det dunkle Rum og slæbe grædende Børn eller aandløse Oldin-

Side 238]

ge med sig paa Farten, ikke at glemme hine smaa tohjulede Børnevogne, som nu er med overalt...”

Der kom naturligvis forslag til forbedringer af dette. Således ansøgte kommunalbestyrelsen 1843 om tilladelse til udvidelse af Nørre-og Vesterport. Det blev kun til en pontonbro for fodgængere, som lagdes over stadsgraven ved Vesterport i sommertiden. 1845 foreslog arkitekten J. D. Herholdt en tunnel ført gennem volden på begge sider af Vesterport, men det forkastedes. Først da man havde opgivet demarkationslinien ved loven af 6. januar 1857, lysnede det. 1857 faldt Vesterport, hvilket Peter Faber mindedes i sin håndværkersang ”Den glade Svend”:

”Saa gaar han ud ad Vesterport,
som de for nylig bred har gjort,
det kan nok hænd's, det Værk er stort,
det gaar, som det var smurt...”

Den store åbning, som kom i portens sted, blev af københavnerne døbt ”Vestergab”. Under anlæggelsen af Rådhuspladsen fandt man vigtige spor af det gamle voldafsnit.

Videnskabernes Selskab

Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, som stiftedes 13. november 1742, har sit nuværende domicil i bygningen Dantes Plads 35. I følge de først skrevne statutter fra 1774 har selskabet til formål at fremme de historiske, fysiske, matematiske og filosofiske videnskaber, desuden udgivelse af skrifter herom. Medlemmerne holdt i begyndelsen deres møder i den Holsteinske Gård, herefter benyttedes Prinsens Palæ i en lang periode. For Carlsberg Fondens midler opførtes 1894-98 en bygning ved nuværende Dantes Plads. Bygningen, hvis monumentale udformning skyldes professor Vilhelm Petersen, har det italienske renæssancepalads som forbillede. Materialerne er granit, bremersandsten og mursten.

Wilders Bro, Wilders Plads

Wilders Bro, Wildersgade og Wilders Plads, alle på Christianshavn, er opkaldt efter to skibsværftsejere: Carl Wilder og hans søn Lars Wilder. Den ældre Wilder var en driftig mand, der tjente sig en formue som mægler, handelsmand og skibsbygger. 1762 fik han tilskødet øen for enden af Strandgade, hvor Wilders Bro fører over. På øen havde Andreas Bjørn tidligere grundlagt et skibsværft med tilhørende bulværker og bygninger, en virksomhed, som strakte sig over mere end 8.000 alen². Til denne virksomhed føjede Carl Wilder, efter kgl. bevilling, en nagelsmedje.

Den yngre Wilder førte skibsværftet videre og døde ugift som sin fødebys store velgører, idet han testamenterede en formue til sociale formål, næsten 50.000 daler. Således betænkte han Københavns fattighospital, hvor flere stuer opkaldtes efter ham

og udstyredes med små trætavler med spejl. På spejlrammen stod med snirklet skrift: ”Lars Wilder skylder I Taknemmelighed”. Wildergade fik først sit nuværende navn 1859, da man på dette tidspunkt begyndte en fortløbende nummerering af de københavnske opgange.

Vognmandsmarken

Vognmandsmarken, navn på boligkvarter og gade bag Hans Knudsens Plads, hvor Københavns vognmandslaub efter ca. 1570 holdt til med deres heste. Området, som laugget fik overladt, udgjorde en del af den nedlagte landsby Serridslevs jorder. I tingbogen refereres der et par gange til en vis Jørgen Brændevin, som boede i ”Vanghuset for Vognmandsvangen sønden ved Gammel Vartou”. Vangehusvej, en vej mellem Ryvangs Allé og Strandvejen, minder også om Jørgen Brændevins tid. Da Struensee kom til magten, blev arealerne 1771 sat på auktion. Efter hans fald kom de snart tilbage til vognmændene. I 1851 ophævedes laugget, hvorefter jorden overgik til magistraten. 1893 overførtes en stor del til militæret, som 1897 afsluttede Ingeniørkasernens opførelse på dette areal. Resten af jorden udstykkedes.

Vognmænd

Vognmænd har allerede fungeret i middelalderens København. De ældst bevarede skrå blev nedfældet den 29. april 1478, og laugshu-

Side 240]

set lå dengang nær Kultorvet. Vognmændenes laug havde pligt til at sørge for vedligeholdelsen af de broer og veje, der førte trafikken ind til København. Alt skarnet skulle det også bort køre, og var der ildebrand, var det pligtig at hjælpe. For disse ydelser nød vognmændene bl.a. det privilegium at disponere over ”Vognmandsmarken” udenfor byen ”til deres Hestefoder og Laugs Ophold” (se ovenfor).

I deres laugsskrå fra 1610 var der en fast pris for at køre mæg ud af byen og ned bag slagterboderne, der lå på det nuværende Vesterbro. Det bestemtes samtidig, at der skulle være 40 vognmænd i hovedstaden med eneret på al vognkørsel. 1851 ophævedes laugget.

Voldmøller

Efter etableringen af de nye voldanlæg omkring København, som fandt sted i løbet af 1600-årene, begyndte man at udnytte de kunstigt skabte forhøjninger til møller. 1669 fik mølleren Hans Hoppe tilladelse til at bygge en mølle på Gyldenløves Bastion. Hvorvidt den brændte eller ikke blev opført, vides ikke. Sikkert er det, at en vis

Jürgen Gosbruch 1697 opnåede retten til at opføre en vindmølle på samme bastion. Den bar senere navnet Luciemølle, eller mere folkeligt Lusse Møllen. I 1690erne fik Schacks Bastion sandsynligvis også sin mølle kaldet Store Kongens Mølle, mens der 1692 rejstes en voldmølle ved Gothersgade.

Dronningens Mølle, som lå på Rosenkrantz' Bastion (Østervold), ødelagdes fuldstændig 31. marts 1779, da et nærliggende krudttårn sprang i luften. I sin dagbog skriver Luxdorph, at mange mennesker omkom, ligesom "Guld-Huuset, Fridrichs Hospital, Kastellet, mange af Nyboder toge stor Skade paa Tag og Vinduer". Den genrejste Dronningens Mølle blev nedrevet 1895. Da englænderne 1807 belejrede København, frygtede man, at fjenden skulle ødelægge møllerne på volden, hvorfor to reservemøller indrettedes i Sølvgade og på Nyholm. Vejrguderne kunne også ødelægge, som den 26. januar 1847, hvor en orkan væltede den gamle stubmølle på Kastelvolden.

Vor Frelzers Kirke, Sankt Annæ Gade

Bygningen blev opført 1682-96 med Lambert van Haven som arkitekt. Han var 1671 blevet ansat som kongens bygningschef, men udnævntes også til inspektør over maler- og billedhuggerkunsten samt "alle didhen hørende Kunster". Kirken på Christianshavn skulle afløse den første beskedne kirkebygning, som 1640 var opført af træ. Grundstenen til den nye blev nedlagt 19. oktober 1682.

Som grundplan er valgt korsformen med kvadratisk midtparti, og svarende dertil dan-

Side 241

ner det indre et stort rum, hvis hvælvinger understøttes af fire midterpiller. Murene hviler på en høj granitsokkel og deles ved murstenspilastre. De stærkt fremspringende, forkrøppede gesimser er typisk for barokken, men nærmest en påvirkning fra udlandet kommer det snoede spir. Dette blev opsat af Lauritz de Thura 1750, som fik ideen dertil ved at studere spiret på universitetskirken Sant' Ivo delle Sapienza, en af de berømteste barokkirker i Rom. Sneglegangens udvendige trappe tæller ca. 150 trin og er forsynet med et forgyldt gelænder. Øverst på spiret er sat en globus kronet af en tre meter høj forgyldt frelserfigur. Da Frederik 5. 28. august 1752 besteg det færdiggjorte spir, lød der salut fra 27 kanoner anbragt på kirkepladsen.

Kobbersmed Jacob Høvinghoff var ansvarlig for udførelsen af Frelser-figuren.

1694 bestilte Christian 5. hos Nicodemus Tessin den Yngre et alter til kirken. Han brugte som forlæg den italienske billedhugger og arkitekt Gian Lorenzo Berninis alter i SS. Domenico e Sisto i Rom. Alteret, som er i italiensk høj barok, blev udført efter Tessins model. Først 1732 kunne det store alter indvies, efter at dets mange dele var samlet. Søjlerne er af rød flammert fransk marmor.

Den prægtige orgelfacade er et arbejde af Chr. Nerger og bærer årstallet 1698. To imponerende stukelefanter bærer facaden, som er to stokværk høj.

Vor Frue Kirke

Vor Frue Kirke ved Nørregade opførtes i sin tidligste form omkring 1200 og var af størrelse blot en landsbykirke. Kridtkvadre var byggemateriale, det samme som blev anvendt, da ringmuren rejstes omkring Absalons borg et par generationer tidligere. Snart efter blev kirken sæde for kollegiatkapitlet og dermed gjort til en af hovedkirkerne i stiftet, som dengang styredes fra Roskilde. En afskrift af en bygningsindskrift på en længst forsvunden tympanon fortæller (oversat fra latin) at, ”i det Herrens år 1316 genopbyggedes denne kirke, der forud fire gange var hærget af ildebrand”.

Da man i 1300-tallet opførte den nye kirke, anvendtes røde munkesten og den fik domkirkestørrelse omtrentlig som den nuværende bygning. Ligesom den endnu bevarede og samtidige søster kirke Skt. Petri i Malmø udformedes Vor Frue som en gotisk basilika, med højt midtskib, lavere sideskibe og tværskib. Højkoret havde omgang med fem radierende kapeller, en plantype som allerede var kendt fra 1000-tallets franske pilgrimskirker.

Side 242]

Under den nuværende koromgang er bevaret rester af det gotiske bygningsværk. Da det massive vesttårn rejstes i begyndelsen af 1500-tallet, voldte det store vanskeligheder. Nær spirets fuldendelse blæste knappen, ”Pinnaculum”, ned under et uvejr og det til trods for, at man mandagen næst før Kyndelmisse havde anbragt et lille udvalg af kirkens kostbare relikvier under en bjælke i tårnets spids. Udgiften til spirets kobbertækning tyngede også.

Med reformationen mistede Vor Frue andre af sine kostbare skatte, deriblandt kannikestolene. Til gengæld ophøjedes bygningen til rigets hovedkirke. Nyt inventar kom atter til, således orglet, der efter flere fornyelser, senest i 1690, pristest som et af de største og mest kostbare i Europa. Som gravkirke spillede den en hovedrolle. Her gravlagdes alle Sjællands bisper, berømte videnskabsmænd samt adelige slægter og fornemme borgerlige.

Al denne herlighed sank i grus ved branden i 1728, som udbrød den 20. oktober om aftenen. Hele natten brændte det i Nørregadekvarteret og næste morgen var det så hedt i tårnet, at intet levende kunne opholde sig deroppe. Ildfunker blev med sydvestvinden ført op mod tårnet og snart slog røgen ud af de øverste tårnvinduer for atter at blive suget ind. ”Dette gentog sig tre Gange, ligesom naar en Mand trækker Aande”, hvorefter det styrtede ned, ramte kirkens nordside og satte alt i brand. Næsten hele bygningen, på nær dele af koret og dåbskapellet, blev lagt i ruiner.

Grundstenen til en ny domkirke blev nedlagt 11. september 1731, men indvielsen foretoges først 1738 og spiret afsluttedes fire år senere. Genopbygningen skete efter

tegninger af J. F. Ramus og J. C. Krieger, mens Thurah stod for opførelsen af det nye vesttårn. Udkastet til spiret skyldtes Vincents Lerche, der benyttede spirprojektet til St. Martin's-in-the-Fields i London som forbillede. Tårnet indviedes december 1744 med opsættelsen af den store vindfløj med majestæternes navnetræk ”under Paukers og Trompeters Lyd samt Haandværkernes Glædske Bevisning”.

Under et af Københavns bombardementer den 5. september 1807 satte en congrevesk brandrak et sig fast øverst oppe i spiret, hvortil ingen sprøjte kunne nå. Som en kæmpesæk lyste tårnet op, klokkerne styrtede ned, af hvilke stormklokken vejede 12.000 pund, og hele kirken blev inferno af ild og røg.

C. F. Hansen fik til opgave at projektere en ny kirke og 1808 afgav han et forslag om ”Fordelene ved at decorere Frue Kirke i en ny Smag, i Stedet for at sætte den i Stand som den forhen var”. Hertil anbefalede C. F. Hansen ”den nyere, eller rettere sagt den gamle Græske og Romerske Smag”, hvilket accepteredes.

To år senere lå tegningerne færdige, hvoraf en bygning med klare former trådte frem. Kirkens indre prægedes af søjlerækker anbragt over svære arkader og et vældigt kassetteret tøndehvælv med lysåbninger, mens de udvendige hovedmotiver var en tempelfront mod Nørregade og et apsisparti med Pantheon i Rom som forbillede. Denne bygning, som opførtes i 120erne for kejser Hadrian, var siden renæssancens dage superidealet for alle kirkebyggere. C. F. Hansen kan dog have fundet beslægtede motiver i Italien, hvor han rejste 1783-84: St. Andrea in Via Flaminia i Rom og apsis på Il Redentore i Venezia bygget af Palladio.

Tempelfronten var et stærkt ønske fra C. F. Hansens side, da ”Den forrige Hoved Indgang til Kirken var i en heel uværdig Stil”. Gavltrekantens udsmykning, den såkaldte Johannesgruppe, udførtes efter tegninger af Thorvaldsen. Gipsmodellen stod færdig 1827 og skulle støbes i bronze. For det ”er den eneste Materie, som kan udholde at staa i fri Luft i vort Clima, og som kan støbes saa tyndt og ved Stænger fra Ryggen af Figurerne befæstes i Muren, saa de næsten kunne bære sig selv, uden at give nogen Tyngde paa Gesimsen.”

Side 244]

Men en udgave i bronze var for dyr, hvorefter brændt ler anvendtes og relieffet opstilledes 1838 med højtidelig afsløring på Thorvaldsens officielle fødselsdag den 19. november. Thorvaldsen fik i øvrigt ret. Københavns fugtige klima og urene luft fik relieffet til at smuldre og et nyt opsattes i bronze i 1928.

Samarbejdet mellem de to mestre, C. F. Hansen og Bertel Thorvaldsen, slog revner, da opgaven om apostelfigurene skulle løses. Arkitekten ønskede dem anbragt i nicher, hvorimod Thorvaldsen nægtede at ”have dem staaende i de Skilderhuse”. Og ved den sidste løsning blev det. Selve kirkens opførelse strakte sig fra 1811 til 1829, mens de sidste arbejder fra Thorvaldsens hånd, statuerne af apostlene Andreas og Thaddæus, først leveredes i begyndelsen af 1840erne.

Allerede omkring 1850, fem år efter C. F. Hansens død, vovede man at pille ved hans mesterværk. Loftets pudsede kassettehvælv huggedes ned, en træbeklædning i samme form anbragtes i stedet og maledes blå. De klare glas i loftets lysåbninger udskiftedes med farvede og senere dekorerede man kassettehvælvet med udskårne, forgyldte stjerner! I 1902 spærrede man tillige hovedindgangen mod Nørregade.

Ved en gennemgribende restaurering i 1970erne, ledet af professor Wilhelm Wohlert, lykkedes det at genskabe C. F. Hansens interiører. Loftet blev atter malet hvidt og klare glas kom i, helt efter Pantheons princip. Bygningen blev genindviet 3. juni 1979.

Z

Zoologisk Museum

Det gamle Zoologiske Museum mod Krystalgade opførtes 1863-69 efter tegninger af Christian Hansen. Den firefløjede museumsbygning afsluttede udbygningen af universitetskarréen og dens udformning var præget af et nært samarbejde mellem arkitekten og professor zoologiae Japetus Steenstrup. Indretningen afspejlede således den systematiske zoologi, nemlig en opdeling i tre afsnit, hvirveldyr, leddyr og hvirvelløse dyr. I stue-etagen placeredes de hvirvelløse, i mezzanin-etagen anbragtes leddyrerne og de højerestående dyr, hvirveldyrerne, blev udstillet i øverste etage. De fire fløje lukkede sig omkring en stor midtersal overdækket med glastag og her skulle den besøgende vækkes til videnskabelig indsigt og stemmes højtidsfuldt af de udhuggede ørne, der var anbragt på konsoller højt oppe ved øverste etages buer. Samlingen findes i dag i Universitetsparken.

Ø

Øster Kvarter

Øster Kvarter, det 1. i rækken af stadens gamle rodernål, begrænses i vore dage af Havnegade, Ved Stranden, Højbro Plads, Østergade, Kongens Nytorv og Nyhavns søndre side. Det meste af bydelen blev lagt i aske under 1795-branden.

Østerport

Østerport lå oprindeligt for enden af nuværende Østergade og flyttedes i forbindelse med de nye voldanlæg og etableringen af Kongens Nytorv i 1600-tallet. Efter flere flytninger lå byporten fra 1708 til nedrivningen 1858, hvor den nuværende jernbanestation er opført. Fra 1851 lod myndighederne Østerport være åben hele natten.

Østre Landsret, Fredericiagade 24

Efter katastrofebranden i Sophie Amalienborg have, hvor slot og operahus nedbrændte 1689, lod Frederik 4. et nyt operahus opføre 1701-02. Det blev lagt midt mellem de kongelige lysthaver og havde muligvis W. F. von Platen som arkitekt. Tiden taget i betragtning, forud var gået et langvarigt byggestop i Christian 5.s sidste regeringsår, var der tale om et imponerende byggeri. Bygningen fungerede kun som teater

Side 245

1705-08 og dets indretning er kun dårligt dokumenteret. Det oprindelige operahus stod i to grundmurede etager, hvor to stilarter fortsat dominerer: pilastrene viser hollandsk indflydelse, mens mønstermuringen er et italiensk motiv.

1718-21 lod generalbygmester J. C. Ernst det ombygge til kadetakademi og 1769 blev det forhøjet med en mezzanin-etage af Harsdorff, idet han med held sænkede vinduerne i 2. etage for at skaffe plads til mezzaninens små vinduesåbninger.

Bygningen var med visse afbrydelser kadetakademi indtil 1861, hvorefter den tjente som infanteri- og ingeniørkaserne. 1884-1918 havde rigsdagen til huse i Fredericiagade 24, siden da har Østre Landsret og Sø- og Handelsretten benyttet bygningen.

Å

Åbenrå 25

Forhuset blev opført 1733 for "Bilthugger" Friderich Ehbisch. Den oprindelige facades midterfag var udsmykket med billedhuggerarbejde og indfatninger i alle etager og i kvisten, men det meste fjernedes 1895-96, da bygningen blev indrettet til pakhus. Endnu er bevaret den kraftigt profilerede hovedgesims, brudt af den store kvist, samt de fine lisener og vrængemasken på portbuens slutsten. Ildebrandhuset fremtræder i dag nyrestaureret.

Friderich Ehbisch var en af de betydeligste

Side 246]

billedhuggere i første halvdel af 1700-tallet. 1705 fik han bestalling som hofbilledhugger, hvorefter han arbejdede på stuklofter på Rosenborg (1706) og Frederiksberg Slot (1709), begge steder kendetegnet ved en begejstring for festoner, blomster og løvværk. Et af hans hovedarbejder er barokalteret i Trinitatis Kirke (s.d.).

Åboulevarden

Aboulevarden, som rækker over grænsen mellem København og Frederiksberg, blev anlagt over den gamle Ladegårdså, da den tildækkedes fra 1897. Dette vandløb gravedes i slutningen af middelalderen for at lede vand fra Damhussøen og Lundehussøen frem til København. Men åens navn opstod først efter opførelsen 1623 (?) af den nærliggende ladegård (s.d.). En tragisk begivenhed fandt sted natten til den 27. november 1812, da en karet med seks personer var på vej fra kirkebryllup. Vognen kørte i åen og fire mennesker druknede. Tragedien er mindet på en spids sten, som står ud for Aboulevarden nr. 16. Traditionen siger, at stenen rejstes efter ulykken, men da man oprensede den 1827, viste det sig at være en gammel vandstandsmåler, som man havde hugget dato og ulykkesår ind i. En tekst er senere blevet udvisket.

Venstrepolitikerens Niels Neergaard fortæller i sine erindringer, hvorledes han som dreng i 1860'erne med kammeraterne ”drog paa lange Opdagelsesrejser, enten for at finde Ladegaardsaaens Kilder - efter de store afrikanske Rejsendes Mønster - eller for, forsynede med et mægtigt Reb, at maale dens Længde”.